તામસફલપ્રકરણસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ

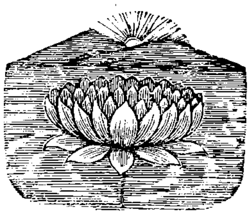

अ. सौ. गङ्गाबाईना भगवत्स्मरण

श्रीमथुरेशजी कोटा.

નિત્યલીલાસ્થપ્રથમપીઠાધીશ્વર

ગોસ્વામી શ્રીરણછોડલાલજીમહારાજ, કોટા.

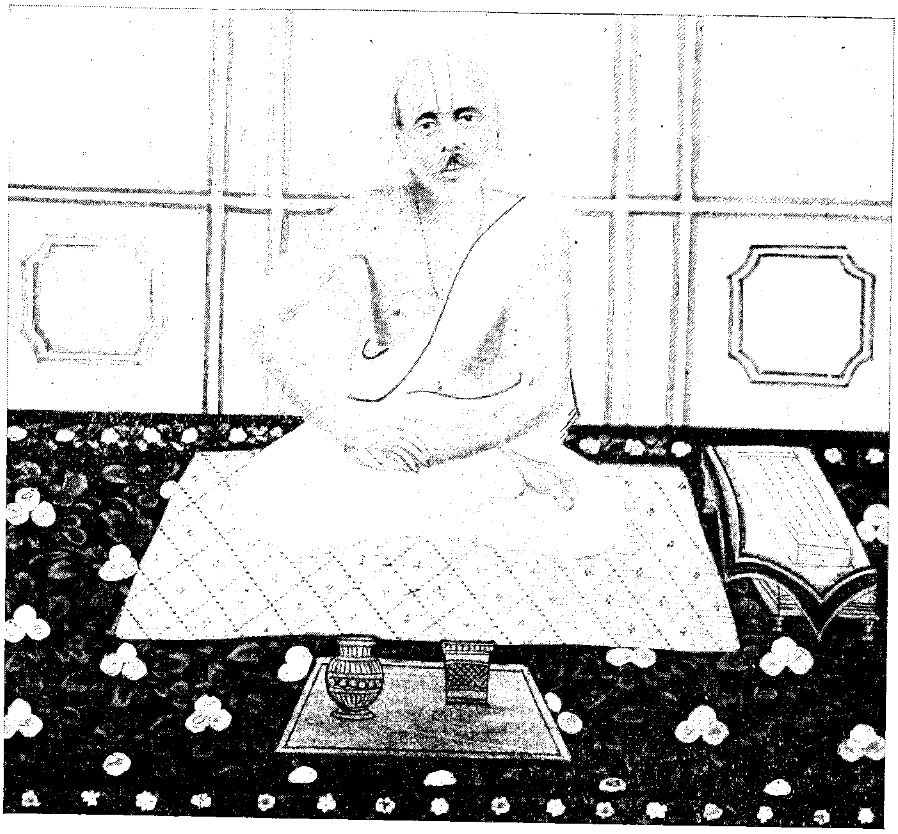

ગોલોકવાસી, અ. સૌ. ગંગાબાઈ (બચુબાઈ).

ઠા. પરસોતમ મૂલજી ચીખલની પુત્રી; ઠા. ગોવરધનદાસ વૃંદાવનદાસ ચપરની ધર્મપત્ની.

જન્મ—
સં. ૧૯૬૧ માર્ગશીર્ષ શુદ ૧૨
તા. ૧૯-૧૨-૧૯૦૪

ગોલોકવાસ—
સં. ૧૯૯૫ કાર્તિક શુદ ૧૩
તા. ૫-૧૧-૧૯૩૮

श्रीकृष्णाय नमः

અખિલભૂમણ્ડલાચાર્યચક્રચૂડામણિશ્રીભગવદ્વદનવૈશ્વાનરાવતાર–
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યરચિતા શ્રીભાગવતદશમસ્કન્ધવિવૃતિ ય–
તામસપ્રકરણાન્તર્ગત ચતુર્થ–

ફલપ્રકરણસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ

ભગવદ્ધર્મપરાયણ શેઠ ગોવર્દ્ધનદાસ વૃન્દાવનદાસ વાલજીએ
સ્વધર્મપત્ની અ. સૌ. ગંગાબાઈના સ્મરણાર્થે
તૈયાર કરાવી પ્રકાશિત કર્યો.

'रसो वै सः' रसꣳह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति।

અનુવાદક—શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજી
(ગોંડલ—કાઠિયાવાડ)

સંવત્ ૧૯૯૭ શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૬૨ સન્ ૧૯૪૦

ચતુર્થસંસ્કરણ

न्योछावर

अ. सौ. गङ्गाबाईना भगवत्स्मरण.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26–28, Kolbhat Street, Bombay.

Published by Gordhandas Vandravandas Walji, Vithalwadi, Bombay.

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः

વ્હાલી માતાજી ગંગાબાઈ,

આપ અમને અતિ બાલ્યાવસ્થામાં છોડી ગયાં તે માટે અમે આપને
દોષ ન દઈ શકીએ, કેમકે મનુષ્ય જીવવામાં સ્વતંત્ર નથી પણ
ઈશ્વરની ઇચ્છાને અધીન છે. ઈશ્વર જીવનું અનિષ્ટ વિચારે
નહિ એમ આસ્તિકે માનવું જોઈએ તેથી પ્રભુને
ગમ્યું તે ખરું. આપની યાદ સતત રહેવા માટે આ
લઘુ પુસ્તક આપના સ્મરણાર્થે તૈયાર કરાવી
અમો આપના હસ્તકમલમાં સવિનય
નિવેદન કરીએ છીએ તે પુષ્ટિનું
ફૂલ છે. તે ફૂલભાગી આપ
થાઓ એવી અમો
આશા રાખીએ
છીએ.

અમે છીએ આપનાં બાળકો,

ચિ. દામોદર ગોરધનદાસ

ચિ. રણજિતસિંહ ગોરધનદાસ

ચિ. લીલીબેન ગોરધનદાસ

ચિ. સુશીલાબેન ગોરધનદાસ

कोटास्थतिलकायितगोस्वामिनां श्रीवल्लभाचार्यंत आरभ्य अद्यावधि वंशः

१ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः
२ श्रीविठ्ठलनाथगोस्वामिनः
३ श्रीगिरधरजी.
४ श्रीगोपीनाथजी, दीक्षितजी.
५ श्रीवल्लभजी.
६ श्रीरणछोडलालजी.
७ श्रीजीवनलालजी.
८ विठ्ठलनाथजी.
९ श्रीवल्लभलालजी.
१० श्रीकनैयालालजी.
११ श्रीरणछोडलालजी.
१२ श्रीजीवनलालजी.
१३ श्रीगिरिधरलाल. (श्रीद्वारकेशलालजी)
१४ चि. श्रीरणछोडलालजी.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

પ્રસ્તાવના

શ્રીમદ્ભગવત એ વ્યાસકૃત અઢાર પુરાણમાં રત્નરૂપ છે. તે આપણે નહિ પણ વ્યાસજી પોતે શ્રીભાગવતના આરંભમાં निगमकल्पतरोर्गलितं फलं એ શ્લોકથી કહે છે. શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આજ્ઞા કરે છે કે गायत्री बीजं वेदो वृक्षः श्रीभागवतं फलम्. વૃક્ષમાં ફલ ભોગ્ય છે, તેમ અહિં પણ સમજવાનું છે. શ્રીમદાચાર્યચરણનું પ્રાકટ્ય તો શ્રીભાગવતના યથાર્થ આશયનું સમર્થન કરવા માટે છે. તે પોતેજ આજ્ઞા કરે છે કે 'अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः। दत्त्वाज्ञां च कृपावलोकनपटुः ઇત્યાદિ. 'શ્રીભગવાને વ્યાસરૂપે પ્રકટ થઈને શ્રીભાગવત રચ્યું તેનો ખરો અર્થ કરવા માટે મને (વાક્પતિને) પ્રભુએ આજ્ઞા કરી તેથી હું ભાગવતનું વ્યાખ્યાન કરું છું.' વ્યાસ પણ ભાગવતના કર્તા નહિ પણ દ્રષ્ટા છે. એથી તે પૌરુષેય છે એમ કોઈ સમજે તો તેની તે મોટામાં મોટી ભૂલ ગણાય. વાણી પણ પતિવ્રતા છે. પતિવ્રતાના હાર્દને તેના પતિ વિના કોઈ જાણી ન શકે એ વાત વેદમાં उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचं એ મંત્રમાં વાણીનું નિરાવરણ સ્વરૂપ તેના પતિ વિના બીજો કોઈ જોઈ શકતો નથી એ સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે બીજા ટીકાકારો તો પોતાનો અભિપ્રાય કહે પણ સરસ્વતીનો અભિપ્રાય તો વાક્પતિ જ જાણે. તે શ્રીઆચાર્યચરણની ટીકા વાંચતાં વિદ્વાનોને હાર્દાનુભવ થયા વિના રહેતો નથી. શ્રીઆચાર્યચરણ તો શ્રીભાગવત ઉપર નિર્ભર છે. તે તો 'अल्पबाहिर्मुख्ये श्रीभागवतपाठः' 'पठनीयं प्रयत्नेन श्रीभागवतमादरात्' ઇત્યાદિ કારિકાઓથી તેનો મહિમા અપૂર્વ વર્ણવે છે. અન્યત્ર આજ્ઞા કરે છે કે 'श्रीभागवतं सत्संगश्च आधिभौतिकौ भगवतश्चरणौ.' એમને આધિભૌતિક ચરણમાં ગણે છે. પુરુષની જેમ તેના દ્વાદશ અંગ પણ કહ્યાં છે. તે દ્વાદશ સ્કન્ધરૂપ છે. તેમાં પણ દશમસ્કન્ધ હૃદયરૂપ છે. પુરુષશરીરમાં હૃદયમાં જીવનો નિવાસ છે તેમ શ્રીભાગવતના હૃદયરૂપ દશમસ્કન્ધમાં ભગવત્પ્રાકટ્ય છે. એમના પાઠથી પણ તે પુરુષોત્તમ હૃદયાવિષ્ટ થાય છે. શ્રીઆચાર્યચરણે તેના શાસ્ત્ર સ્કન્ધ પ્રકરણ અધ્યાય શ્લોક વાક્ય અને પદના ભેદથી સાત અર્થોની એકવાક્યતા કરી શ્રીપુરુષોત્તમરૂપ શ્રીભાગવતનો અર્થ સિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં પ્રભુની દશ લીલા વર્ણન કરી છે. તે સર્ગાદિ લીલા દ્વાદશસ્કન્ધમાં લક્ષણસહિત કહી છે. તેમાં નિરોધ મહાફલરૂપ છે. એ નિરોધલક્ષણ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે, 'प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिः' નિરોધ કહેવાય છે. તે ભક્તનો ભગવાનમાં અને ભગવાનનો ભક્તમાં થાય ત્યારે નિરોધ સિદ્ધ થયો કહેવાય. એ અહીં ભગવાન્ ન પધારે તો ન થાય માટે આપનું દશમના પ્રથમ પ્રકરણમાં પ્રાકટ્ય છે તેનું નામ જન્મપ્રકરણ છે. પુરુષોત્તમ ઇચ્છાથી પ્રકટે છે. જન્મપ્રકરણમાં ચતુર્મૂર્તિનો જન્મ કહ્યો છે. તે તે વ્યૂહના પ્રયોજનો તે તે લીલામાં કહ્યાં છે તેમ પુરુષોત્તમનો પ્રાદુર્ભાવ પણ રસાનુભવાર્થે છે. रसो वै सः એમ તે પુરુષોત્તમ રસસ્વરૂપ છે. તે આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ છે. તે કૃપા કરે તો સ્વરૂપરસથી પોતાના ભક્તને પૂર્ણ કરે છે. છતાં પોતે પૂર્ણ રહે છે. દશમસ્કન્ધમાં બીજું તામસ પ્રકરણ છે. તેના પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ એ ભેદ છે. છ ધર્મ અને એક ધર્મિને લઈને દરેક સાત અધ્યાયના ચાર અવાંતર પ્રકરણો છે. તેમાં પ્રમાણમાં ભગવાનની બાળલીલા છે. તેને સાંભળવાથી પ્રેમ થાય છે. બીજા પ્રમેયપ્રકરણમાં વૃન્દાવનમાં ગોચારણાદિ કરે છે તેના શ્રવણથી ભક્તોને આસક્તિ થાય છે. बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ઇત્યાદિથી ત્રિવિધનામા-

વલીમાં કહ્યું છે. ત્રીજા સાધનપ્રકરણમાં ભક્તોને સ્વરૂપમાં વ્યસન કરાવ્યું છે તેના શ્રવણથી પણ પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન થાય છે. ચતુર્થપ્રકરણમાં ભક્તોને વેણુનાદદ્વારા બોલાવી તેમને ભજનાનંદનો અનુભવ કરાવે છે, તેથી ભક્તોની પ્રત્યાપત્તિ થાય છે. એટલે મુખ્યાધિકારવાળાને ફ્લ અત્ર પૂર્ણ થાય છે. બીજાં રહે છે તેનો રાજસભાવ થાય છે તેમની તે જ વ્યવસ્થા થઈને સાત્વિક અને નિર્ગુણ-ભાવ થયા બાદ મુક્તિ થાય છે. પુનઃ આશ્રય સિદ્ધ થાય છે. તે જ કહ્યું છે કે ‘दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्’ એમ શ્રીભાગવત સર્વજનોદ્ધારક છે. વેદ ત્રૈવર્ણિકનો ઉદ્ધાર કરે છે ત્યારે શ્રીભાવત સ્ત્રી શૂદ્રથી લઈને બ્રહ્માદિ અને પશુથી લઈને યમલાર્જુનાદિ સ્થાવરનો પણ ઉદ્ધાર કરવામાં અસહાયશૂર છે. મોક્ષના સંબંધમાં ભિન્નભિન્ન વિચાર છે તેમાં કેટલાક નિ:સંબોધ મોક્ષ માને છે. કેટલાક સસંબોધ મોક્ષ માને છે. નિ:સંબોધમાં તો જન્મમરણના ચક્રથી છૂટવાનું ખરૂં પણ તે તો પથ્થર જેવા જડ થઈ જાય તેની તેમને દરકાર નથી. વેદબાહ્યો, જૈનો, અર્દ્ધવૈનાશિકો એ બધા નિ:સંબોધ મોક્ષને માનનારા છે. પરંતુ ભક્તિમાર્ગીઓને મોક્ષમાં પણ સેવા રહે છે. તેથી કોઈ શૈવ કહે છે કે

व्रजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं किमित्यमरसंपदः प्रमथनाथ नाथामहे ।
भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदण्डाहतित्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥

આ તેમના મોક્ષમાં તેમને પોતાના ઇષ્ટની સેવા કરવી ઇષ્ટ છે એમ સમજાય છે. આ તો તામસ દેવ અને તામસ ભક્તોની વાત થઈ પણ નિર્ગુણ દેવ અને તેવા ભક્તોને અપવર્ગ તેની સેવામાં હોય તે કાંઇક આનંદજનક ગણાય. વૈષ્ણવ પણ કહે છે કે

अपि वृन्दावने शून्ये श्रृगालत्वं स इच्छति । न तु निर्विषयं मोक्षं गन्तुमर्हति गौतम ॥ १ ॥

શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણના મતમાં મોક્ષ એ મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી ભિન્ન છે. પુષ્ટિમાં પણ મર્યાદા પ્રવાહથી ભેદ છે. તેમ શુદ્ધિપુષ્ટિ પણ જૂદી છે. તેના ફલોમાં પણ તેવા ભેદો કહ્યા છે. मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम् એ વાક્યમાં સાધારણ રીતે ભગવાન્ મુક્તિ આપે છે. ભક્તિનું ફળ દુર્લભ ગણાય છે. ભક્તિના પણ અનેક ભેદ છે. મર્યાદાભક્તિમાં સાયુજ્ય ફ્લ છે. જ્ઞાનિનું અક્ષરમાં સાયુજ્ય થાય છે શુદ્ધપુષ્ટિભક્તોની વ્યવસ્થા આ ફ્લપ્રકરણમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ કરે છે. પુષ્ટિ એટલે કૃપા તેમાં તામસ રાજસ સાત્વિક ભાવો ખરા પણ તે પ્રાકૃત નથી તેથી તો દ્વિતીયસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે ભગવાનના સત્ ચિત્ અને આનંદના પણ ભગવદિચ્છાથી સત્‌માંથી સાત્વિક ભાવ ચિત્તમાંથી રાજસ અને આનંદમાંથી તામસભાવ થાય છે. જ્યાં જ્યાં ભક્તના ભાવો કહ્યા હોય ત્યાં પ્રાકૃતભાવ લેવાના નથી કેમકે मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्’ એમ ભગવાન્ કહે છે. જો ભગવન્નિષ્ઠ નિર્ગુણ હોય તો ભક્ત સગુણ કેમ હોય ? ભગવાન્ ભક્તસાથે લીલા કરે છે તે ભક્ત લીલામાં કાંઈ સેવા કરતો હોય તેના પણ ગુણો હોય, ન હોય તો રસ પેદા ન થાય. તે ગુણો માયાના નહિ પણ ભગવાનના સમજવા. ‘निर्गुणस्य गुणाश्रयः’ એમ કહ્યું છે. તે નિર્ગુણના ગુણો છે. પ્રકૃતિના નથી.

પુષ્ટિમાં તામસભાવવાળાં ભક્તો દૃઢપ્રતિજ્ઞ હોઈને ભગવાનને અધિક પ્રિય છે તેથી સાત્વિક રાજસની પહેલાં તામસપ્રકરણની વાત દશમસ્કન્ધમાં લીધી. ‘तामसे कायिकं मुख्यम्’ માટે ભગવાન્ સાક્ષાત્ તેમના સાધનરૂપ થાય છે. રાજસમાં ઉદ્ધવજી ગોપીઓ પાસે ગયા ત્યાં તેમ ચાલે. તામસમાં ચાલે નહિ, તેથી તામસનું ફ્લ મુખ્ય ગણાય છે. તે તામસફલમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ‘स्वभावस्यान्यथथाभावो न वै शक्यः कथंचन’ એટલે ભગવાન જ ગોપજાતિમાં પધારી તેને અનુકૂલ ચરિત્રો કરી તેમનો નિરોધ સિદ્ધ કરે છે. મર્યાદામાં જીવ ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરે છે. સંસારને છોડી જીવ ભગવાન્ પાસે પહોંચે ત્યારે કૃતાર્થ થાય છે. શુદ્ધપુષ્ટિમાં જીવને આત્મનિવેદન શિવાય બીજું કાંઈ ભગવાન્ માટે કરવું પડતું નથી પણ ભગવાન્ પોતે જ તેને યોગ્ય બનાવી તેના અધિકાર પ્રમાણે તેને ફ્લ આપે છે. સાધનરૂપ પણ પોતે થાય છે માટે આ નિ:સાધન–માર્ગ કહેવાયછે. ‘નિ:સાધનफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले

'अतो वयं सुनिश्चिन्ता ऐहिके पारलौकिके.' ભગવાન્ પોતે લોકમાં પધારે છે ત્યારે વરસાદમાં જેમ સર્વત્ર જળ સુલભ હોય છે તેમ જીવ કોઈપ્રકારે ભગવાનને પહોંચ્યો તે કૃતાર્થ થાય પછી તે કૃતાર્થતાનો ઉપાય ક્રોધ કામ વગેરે ગમે તેવો હોય પણ તે અન્તસુધી ભગવાનમાં કરવો પડે. એ વાત 'कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव । वा नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते' એ શ્લોકથી કહી છે. શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે 'असाधनं साधनं करोति'. કામ એ મોક્ષનો દ્વેષી છે, પણ જો જીવ ભગવાનમાં તેનો વિનિયોગ કરે તો તેનાથી મુક્તિ તો સહજમાં થાય. કંસ શિશુપાળ કુબ્જા પાંડવો નારદ વગેરે કામાદિના ઉદાહરણમાં આવે છે. ભગવાન્ જે જીવને સ્વીય કરે છે તેને બીજું કાંઈ કરવું પડતું નથી પણ ભગવાન્ અનુગૃહીતનું સર્વશ્રેય વિચારી તેને તે રસ્તો બતાવી પોતાનો કરે છે. જે ગોપીઓને આ મુખ્ય ફલ મળ્યું છે તે શ્રુતિરૂપાઓ છે. તેની વાત બૃહદ્વામનપુરાણમાં બ્રહ્મસનકાદિના સંવાદરૂપે છે. બ્રહ્માએ પોતાના પુત્રોને કહ્યું, 'न स्त्रियो व्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः'. એ ઇત્યાદિથી આરંભી 'તેમના ચરણની રજ માટે મેં સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું તો પણ તેની પ્રાપ્તિ મને ન થઈ' ઇત્યાદિ કથા છે. શ્રુતિઓએ ભગવાનનું ગાન કર્યું ત્યારે ભગવાને તેમને દર્શન આપ્યાં તેથી તેમને કામભાવ થયો ત્યારે તેમણે યાચના કરી તો ભગવાને વરદાન આપ્યું કે 'તમે વ્રજમાં ગોપીઓ થશો ત્યારે હું તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ'; એવી કથા છે. આ શ્રુતિરૂપાઓ મુખ્ય ફલના અધિકારવાળાં છે, આમની સમાનતા કોઈ ન કરી શકે. બીજા પ્રકારનાં ગોપીઓ: સોળહજાર ઋષિઓ દંડકારણ્યમાં તપ કરતા હતા તેમની પાસેથી શ્રીરામચંદ્રજી નીકળ્યા તેમના દર્શનથી મુનિઓને સ્ત્રીભાવ થયો. તેમણે રમવાની ઇચ્છા કરી પણ શ્રીરામચંદ્ર મર્યાદાપુરુષોત્તમ હોવાથી તે મર્યાદાથી વિરુદ્ધ ન કરે તેથી તેમણે વરદાન આપ્યું એટલે આ ભક્તો પ્રથમ કરતાં કાંઈક જૂદાં તેથી તેના ફલમાં પણ ભેદ, તેના સાધનમાં પણ ભેદ છે તેમણે भद्रकाली तथा कात्यायनीનું વ્રત કર્યું. તે જો કે ભગવદ્રૂપ જ હતાં છતાં ભિન્નતા તો ખરીજ તેથી સાધનપ્રકરણમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે 'तास्तु अन्यथैव कृतसंस्काराः' એમ કહી શ્રુતિરૂપાઓના સાધનનો પ્રકાર ભિન્ન કહ્યો. કુમારિકાઓના સંસ્કાર માટે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા અને તેને સંસ્કૃત કર્યાં તેને ફલ પણ વરદાનની રાત્રિઓમાં રમણ થયું તેટલું જ, વિશેષ નહિ, તે પ્રસિદ્ધ છે. એક અન્તર્ગૃહગતાઓનો વર્ગ છે. તે કામભાવવાળાં હતાં તેથી તેવાં ભક્તો તે જ દેહથી ભગવાન્ સાથે ક્રીડામાં ન આવી શકે. તેઓએ દેહો છોડ્યા અને તે ભગવાન્માં મળ્યાં. બલદેવની સાથે રમનાર ગોપીઓ પણ ભિન્ન છે એમ ગોપીઓના પણ અનેક ભેદ છે. 'कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यते' એ ન્યાયથી શ્રુતિરૂપાઓને ભગવાન્ અધીન છે. તેને 'विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं नहि'; તેને ફલરૂપ વિયોગ છે સાધનરૂપ નથી. તેની એ જ દશા, બીજી કોઈ દશા નહિ. કુમારિકાઓને ફલસંયોગ છે. વિયોગ એ મહાફલ ગણાય છે. એનાથી બીજું ફલ નથી. ભગવાને मयेमा रंस्यथ क्षपाः એ વર આપેલો તે પ્રમાણે કુમારિકાઓની સાથે રમણ કર્યું. આપણે તો શુદ્ધભક્તના ફલનો વિચાર કરવાનો છે. તે ફલ તો શ્રીકૃષ્ણ છે. 'भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद् भुवि । गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ।' તેમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થાય તે ફલ. ધર્મ અને સ્વરૂપના ભેદથી આનંદ બે પ્રકારનો છે. તે જીવના અધિકાર પ્રમાણે ભગવાન્ વિચારે તેટલો મળે.

હવે તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો વિચાર કરીએ તો તે પ્રભુ સાધનસાધ્ય નથી. 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' એ શ્રુતિથી ભગવાન્ કેવળ વરણૈકલભ્ય છે; તે સ્વયં સાધનરૂપ થાય છે તેને તે લભ્ય છે.

श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यमेवाव्यभिचारिहेतुः ।
प्रेमैव तस्मिन् नवधोक्तस्तत्रोपयोगोखिलसाधनानाम् ॥

આ પ્રાચીન પદ્ય પણ તેનું સમર્થન કરે છે. શ્રીમહાપ્રભુજીના માર્ગના ફલસાધન વગેરેની બધી બાબત એક પદ્યમાં જ સૂચવી છે. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય જ ફલ, નિત્યપ્રેમ સાધન, તેનું સાધન નવધા ભક્તિ, તેમાં બધા લૌકિક સ્ત્રીપુત્રાદિનો વિનિયોગ પણ આવી જાય. એટલે બધાની કૃતાર્થતા થાય છે.

'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि' એ બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ, છાંદોગ્યસ્થ નારદ સનકાદિના સંવાદમાં પ્રભુને સર્વાત્મભાવૈકલભ્ય કહે છે. એ સર્વાત્મભાવ તે નિરૂપધિ પ્રેમ છે તે પ્રેમ પણ શ્રીભગવાનનો કરેલો હોવો જોઈએ. કોઈ નિમિત્તજન્ય પ્રેમ ભગવત્સ્વરૂપસાધક નથી થતો તેથી તે વેણુગીતકારિકામાં શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે કે प्रेमापि हरिणा कृतम् એ પ્રેમનું સ્વરૂપ પણ વાણીમાં આવે તેવું નથી છતાં તેના કૃપાપાત્રો તેને વાણીમાં ઉતારવાનો યત્ન તો કરે છે.

શ્રીગુંસાઈજી પ્રેમામૃતની ટીકામાં આ શ્લોકથી પ્રેમનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે.

अविर्भावदिने न येन गणितो हेतुस्तनीयानपि क्षीयेतापि न चापराधविधिना नत्या न वै वर्धते ।
पीयूषप्रतिवादिनस्त्रिजगतां दुःखद्रुहः सांप्रतं प्रेम्णस्तस्य गुरोः किमद्य करवै वाङ्निष्ठतालाघवम् ॥

રૂપગોસ્વામી નીચેના પદ્યમાં પ્રેમનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

स्तोत्रं यत्र तटस्थतां प्रकटयच्चित्तस्य धत्ते व्यथां निन्दापि प्रमुदं प्रयच्छति परीहासश्रियं बिभ्रती ।
दोषेणागुरुतां गुणेन गुरुतां केनाप्यनातन्वती प्रेम्णः स्वारसिकस्य कस्यचिदियं नैसर्गिकी प्रक्रिया ।

બીજા કોઈ કવિ પ્રેમપત્તન નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે

पर्यङ्कस्थितिरेव यत्र भवति प्रत्युद्गमप्रक्रिया रेशब्दोपि भवत्पदप्रतिनिधिर्यत्र प्रसङ्गोदितः ।
चेतस्तुष्यति यत्र लाभत इव द्रव्यस्य भूरिव्ययात् अद्वैतप्रतिपादकाय हरये स्नेहाय तस्मै नमः ॥

શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ શ્રીફલપ્રકરણ પાંચમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકના સુબોધિનીમાં લખે છે કે 'ननु एते जीवाः भगवानानन्दमयः कथं वैषम्याद्रसोत्पत्तिरिति चेत्तत्राह प्रीतैरिति ताः अपि भगवत्सदृश्यो जाताः सर्वतः प्रीताः' એટલે પ્રીતિ અધિકાર આપનાર છે. કવિ દયારામ કહે છે કે 'સ્વાધીનને પરાધીન કરી નાખે એહ બળ સ્નેહવિના કેહમાં? સખી હું તો જાણુતી જે સુખ હશે સ્નેહમાં' 'ઓધવજી છે અળગીરે વાત એક પ્રેમ તણી' 'જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે' આ ઇત્યાદિ અનેક ગરબીઓમાં તેઓ પ્રેમનો પ્રપંચ કરે છે તે વાંચવાની હું ભલામણ કરું છું. તે બધાનું મુખ્ય તાત્પર્ય ભગવદનુગ્રહમાં છે. અન્યથા એ કાંઈ વાત બને તેવી નથી તેથી જ નિબંધસર્વનિર્ણયાન્તર્ગત ભક્તિપ્રકરણમાં 'विशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम्' એમ કહ્યું છે આગળ ચાલતાં કહે છે કે 'सर्वथा चेद्धरिकृपा न भविष्यति यस्य वै । तस्य सर्वमशक्यं स्यान्मार्गेस्मिन् सुतरामपि । कृपायुक्तस्य तु यथा सिध्येत् कारणमुच्यते ।' सर्व. नि. का. ૩૨૪. એટલે કૃપાવાલાને માટે ફલ છે પણ કૃપા નથી તેણે આ માર્ગના ફલની આશા છોડીને જ્ઞાનાદિવિહિત ભક્ત્યાદિમાર્ગોના અવલંબનવડે યથાશક્ય ફલમાં સંતોષ માનવો એ જ ઉત્તમ છે. પ્રેમમાં પણ હરિકૃત પ્રેમ જ અત્ર ગ્રાહ્ય છે. કામાદિજન્ય પ્રેમ હેય છે તે તો આ ફલમાં અન્તર્ગૃહગતાઓએ દેહત્યાગ કર્યા ત્યાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. માટે જ શ્રુતિરૂપાઓએ કહ્યું છે કે 'संत्यज्य सर्वविषयान् तव पादमूलं प्राप्ताः ।' ત્યાં કામની ગંધ પણ નથી. गोप्यः कामत्,' 'कामान्ता च कृतिः स्फुटा' ઇત્યાદિમાં કામશબ્દ ઇચ્છાવાચક છે, વિષયવાચક નથી એમ સમજવું. ભગવાનની ફલદિત્સા છે. તેથી ભગવાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી તો પણ તે બેસી રહ્યા અને બધા વચનોના ઉત્તર આપી પુષ્ટિનું સ્થાપન દશશ્લોકીથી પહેલા અધ્યાયમાં કર્યું છે તે મનનીય છે. માટેજ સંન્યાસનિર્ણયમાં 'कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् । भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ।' કીર્તનમાં પણ કહે છે કે 'प्रीतम प्रीत हि तें पैये यद्यपि रूपगुणशीलसुघरता इन वातन न रिझैये ।' એ જ સર્વ આ ફલપ્રકરણનો વિષય છે. આ ફલના સાત અધ્યાય છે તેમાં સ્વરૂપથી પાંચ અધ્યાયથી લીલા છે. નામથી બે અધ્યાયમાં લીલા છે. સંયોગમાં સ્વરૂપથી લીલા હોય અને વિયોગમાં નામથી નિર્વાહ હોય. નામ એટલે વેદ. એના પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ નામના બે ભેદ છે. પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્ન હોવાનો સંભવ છે. નિવૃત્તિ પરમ ફલરૂપ હોવાથી ત્યાં આ પ્રકરણની સમાપ્તિ છે.

હું લેખક નથી. આવા ગ્રંથોના ઉપોદ્ઘાત કોઈ વિદ્વાનના હાથે લખાવા જોઈએ. તેનો અનુવાદ પણ વે. શા. સં. મગનલાલ શાસ્ત્રી જેવાએ કરવો જોઇતો હતો પણ તેઓ તો આ સમયે નથી. સમય પ્રમાણે अकरणान्मन्दकरणं श्रेयः એ ન્યાયે મારે માથે તે કરવાનું પ્રભુઇચ્છાથી આવ્યું તેથી મેં

અનુવાદ કર્યો અને એ અક્ષરો પ્રસ્તાવનામાં પણ લખ્યા. તેમાં સિદ્ધાન્તમાં વિરોધ આવે એવું લખાણ હોય તો તે અપરાધ મારો છે. જો અનુકૂલ અક્ષર આવ્યો હોય તો શ્રીમદાચાર્યચરણનો અનુગ્રહ સમજવો. હું વૃદ્ધ અને રોગગ્રસ્ત છું છતાં આ કાર્ય શીઘ્ર કર્યું છે. પ્રેસમાં આટલું જલદી કાર્ય થયું તેનો બધો યશ શ્રીમાન્ શેઠ જમનાદાસભાઇને છે. કેમકે તેમની સૂચના ન હોત તો આ કાર્ય આટલું જલદી ન થતે તે વિષે પ્રકાશક તેમને ધન્યવાદ આપે છે. શીઘ્રતામાં ભૂલો રહે તે સંભવિત છે. રાસલીલા માટે લોકો હાલમાં ઊહાપોહ કરે છે તેનો ખુલાસો શુકદેવજીએ પરીક્ષિતની શંકાના સમાધાનમાં કર્યો છે તે આસ્તિકોને બસ છે, નાસ્તિકોને સમજાવવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી.

હવે આ પ્રકરણના મુદ્રણની વ્યવસ્થા કેમ થઈ તે સંબંધે બે અક્ષર લખવાની જરૂર છે. શ્રીમાન્ શેઠ ગોરધનદાસનાં પત્નીનો ગોલોકવાસ થતાં તેઓના મનમાં કાંઈ ગ્રંથ બહાર પાડવો એવો વિચાર થતાં કોઇએ તેમને સાધારણ કીર્તનો, અષ્ટસખાનાં સ્થાનો, સેવામાં તેમના સમયો વગેરેની હકીકત આપી પણ એટલાથી ગ્રંથ વાંચવાલાયક ન થાય તેથી તેમણે કોઈ છપાએલી પંચાધ્યાયી છપાવી નાખવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગીયો (વાડીલાલભાઈ વગેરે) તો તેની હા ન પાડે કેમકે સંપ્રદાયમાં મુદ્રણાર્હ સાહિત્ય બહાર ન પડે અને એવાં છાપેલાને છાપવાનો અર્થ શું? એટલે વાડીલાલભાઈ વગેરેએ ફલપ્રકરણનો અનુવાદ પ્રકટ કરવાની તુલસીદાસભાઇને ભલામણ કરી અને મારી પાસે અનુવાદ કરાવવા કહ્યું. મુદ્રણ માટે જમનાદાસભાઇને કહેતાં તેમણે પ્રેસનો બંદોબસ્ત કર્યો. આમાં મૂળ સુબોધિનીજીનોજ અનુવાદ માત્ર આપ્યો છે. બનતા સુધી તો સાધારણના મનમાં ભાવ આવી જાય એવો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે છતાં વિષયની ગહનતાને લઇને વાંચરનારના ધ્યાનમાં ન આવે તો વધારે ધ્યાન આપી વાંચવું જેથી સમજાશે. અધિકારી ભક્તોને માટે પ્રાકૃત ભાષાની કવિતાનાં બે ફાર્મ છેલ્લાં દાખલ કર્યા છે તે નિત્ય સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

આ ગ્રંથના મુદ્રણનો પ્રબંધ તો શ્રીમાન્ ગોવર્ધનદાસ શેઠે કરેલ છે. તેમનો વાચકવૃન્દ ઉપર આ એક ઉપકાર થયો ગણાય કેમકે આવાં ઉપયોગી પુસ્તકો વિના મૂલ્યે આપે એનાથી બીજો ઉપકાર વિશેષ શું હોઈ શકે? અમારા મિત્રો શેઠ જમનાદાસભાઈ, વાડીલાલભાઈ, હીરાભાઈ, ધીરજલાલભાઈ વગેરેએ આ કાર્યમાં મને નિયુક્ત કર્યો તે ખાતે તેમનો ઉપકાર માનું તેટલો થોડો છે. તુલસીદાસભાઈ અને ગોરધનદાસભાઇનો પણ હું ઋણી છું. નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં મેનેજર, શાસ્ત્રીઓ તથા કંપોઝીટરો બધાએ આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં સહાયતા કરી છે તે કોઇ રીતે વિસ્મરણીય નથી. તેમનો ઉપકાર માની ગોલોકસ્થ બાઈ ગંગાબાઈ નાની ઉમરે નાનાં બાળકો અને યુવાન પતિને છોડી પરલોક સિધાવ્યાં તેમના આત્માનું શ્રેય સર્વ ગ્રંથ વાંચનારે ઇચ્છવું જોઇએ. તેમના આત્માને પ્રભુ શાંતિ આપે, કે જેમના તરફથી આપણે સુંદર ફલપ્રકરણનું સરળ ગુર્જર ભાષાન્તર વગર મૂલ્યે મેળવી શકયા. તેનું કલ્યાણ ઇચ્છતા વૈષ્ણવવૃન્દની સાથે હું પણ તેમનું શ્રેયશ્ચિન્તન કરતો પરમકૃપાલુ પરમેશ્વરના ચરણમાં આ ગ્રંથને પુષ્પાંજલિ તરિકે અર્પણ કરવામાં સામેલ થાઉં છું.

૧૯૯૫ ના શ્રાવણ અ. શુ. ૧૫

મુંબઈ.

સ્નેહાધીન,

અનુવાદક

પુષ્ટિમાર્ગીય

ફલની સ્પષ્ટતા

આ ફલપ્રકરણ શ્રીભાગવતના અનેક પ્રકરણમાંનું એક સાત અધ્યાયનું પ્રકરણ છે, શ્રીભાગવત એ ૧૮ પુરાણોમાંનું એક પુરાણ છે તે વિષે શ્રીવેદવ્યાસ શ્રીભાગવતપ્રથમસ્કન્ધમાંજ લખે છે. શ્રીધરસ્વામિવગેરે ટીકાકારો તેનો અનુવાદ કરતાં કહે છે કે तत्र तत्र चित्तप्रसत्तिमलभमानः नारदोपदेशतः श्रीभागवतं कुर्वन् ઇત્યાદિ. શ્રીવેદવ્યાસ, ભગવાનનો જ્ઞાનાવતાર છે. વેદનો નિસ્તાર કરવો એ અવતારનું પ્રયોજન છે. તેથી તેમણે वेदमेकं चतुर्विधम् એક વેદ હતો તેને ચાર પ્રકારે વ્હેંચ્યો, પરંતુ તે ત્રૈવર્ણિક માત્ર ઉદ્ધારક હોવાથી ત્રૈવર્ણિકેતરના ઉદ્ધાર માટે તેમણે વેદાર્થરૂપ મહાભારત નામનો ઇતિહાસગ્રંથ કર્યો. स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् । એમ શ્રીભાગવતમાં મહાભારત માટે લખ્યું છે. તેમજ ભાગવતને માટે પણ કહે છે કે एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः । सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद्धृदयं ततः । नातिप्रसीदद्धृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ । वितर्कयन् विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥ धृतव्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोऽग्नयः। मानिता निर्व्यलीकेनगृहीतं चानुशासनम् । જેમાં સર્વ ધર્મોનો ઉપદેશ કરેલો છે. એવા મહાભારતને માટે મહાભારત આદિપર્વમાંજ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ઇત્યાદિ લખ્યું છે. આટલું કર્યા છતાં વ્યાસજીના ચિત્તની પ્રસન્નતા ન થઈ ત્યારે તેમણે પોતેજ વિચાર કર્યો કે મારા અવતારનું પ્રયોજન જે મહાભારતાદિ મેં કર્યાં, તે ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્યું, શિષ્યદ્વારા તે જ્ઞાનનો મેં પ્રચાર કર્યો, છતાં મારો આત્મા પ્રસન્ન કેમ નથી થતો? તેનું કારણ તો એજ હોય કે જેવા જોઈએ એવા ભગવદ્ગુણોનું મેં તેમાં વર્ણન કર્યું નથી. किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः । प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ એથી વ્યાસજીને પોતાનેજ જ્ઞાન થયું કે મેં ભારતાદિમાં જે ધર્મો કહ્યા તે બધા લોકસમૂહને દોરવામાં ઉપયોગી છે, પણ ભગવાનને પ્રિય તો પરહંસોના ધર્મો છે તેનું વર્ણન ન કર્યું તેથી મારૂં મન અપ્રસન્ન રહે છે. એટલામાં ત્યાં નારદજી આવ્યા, તેમણે વ્યાસજીને ઉદાસીન જોઇને કારણ પૂછ્યું. વ્યાસજીએ પણ ઉદાસીનતા સ્વીકારી, અને તે દૂર થવાનો ઉપાય બતાવવા વિનંતિ કરી, ત્યારે નારદે કહ્યું भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोमलम् । येनेवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ તમે ભગવાનનું યશ ઘણું કરીને ગાયું નથી તેથી ભગવાન પ્રસન્ન ન થાય તે જ્ઞાન અપૂર્ણ ગણાય એમ મારી માન્યતા છે ઇત્યાદિ કહીને ભગવદ્‌યશોગાનનું સૂચન કર્યું. તે નારદના કથનને પોતે સ્વીકાર્યું, તોપણ તેમણે સમાધિ ચડાવીને જોયું તો તેમાં ભગવાન, જીવ અને માયાને જોયાં; તે માયાને તરવાના કારણરૂપ ભક્તિયોગને પણ જોયો. તે સમાધિમાં સાક્ષાત્કરેલ વસ્તુનું વર્ણન કર્યું. તેનું નામ સમાધિ ભાષા, તે અને તેને પોષણ કરનારી પરમત અને લૌકિકી ભાષા, એવી ભાગવતમાં ત્રણ ભાષા છે. તેમાં સમાધિ એ પ્રમાણરૂપ છે, અને તેને સંવાદી હોય તો બીજી બે પ્રમાણ અન્યથા અપ્રમાણ ગણાય છે. આ બધી બાબત વિસ્તારથી નિબંધમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે કહેલી છે.

આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી ભાગવતની વાત કહી હવે તેના ઉપર શ્રીસુબોધિનીનામક શ્રીમદાચાર્યચરણની ટીકા છે તે વાત શ્રીમદાચાર્યચરણના શબ્દોથી કહીએ. શ્રીઆચાર્યચરણ સુબોધિની પ્રથમસ્કન્ધના આરંભમાં આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીવ્યાસભગવાનદ્વારા શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું જ્ઞાન ભાગવતરૂપે પ્રકટ કર્યું,

પણ તેને એવા ટીકાકારો મળ્યા કે જેમાં ભગવાનનું તાત્પર્ય તેમની ટીકામાં તેઓ લખી ન શક્યા, તેથી તેની સ્વાભિમત ટીકા કરવા માટે આપે શ્રીવલ્લભ.ચાર્યને આજ્ઞા કરી કે તમે ભૂતળ ઉપર જઇ મારા અભિપ્રાય મુજબ ભાગવતની ટીકા લખો. તેથી શ્રીઆચાર્યચરણ કહે છે કે હું એ કાર્ય માટે તેમની આજ્ઞા લઇને અહીં આવ્યો છું. अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेः એ શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યચરણ સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે. આ વાતમાં કાંઈ ભગવત્કૃપાપાત્ર ભગવદીયોને સંદેહ કરવાનો હોય નહિ. આ સુબોધિની ટીકા પ્રથમસ્કન્ધ, દ્વિતીયસ્કન્ધ અને તૃતીયસ્કધની કરી ત્યારે શ્રીઆચાર્ય-ચરણને પધારવાની આજ્ઞા થઈ, તેથી શ્રીઆચાર્યચરણે દશમસ્કન્ધની ટીકા કરી. એકાદશસ્કન્ધના ચાર અધ્યાયની ટીકા પણ એની કૃતિ ઉપલબ્ધ થાય છે. બાકીની ટીકા મળતી નથી, તેથી કરી કે ન કરી એ વાત સંદિગ્ધ છે. ચતુર્થ સ્કન્ધના છ અધ્યાય પૂરા અને સાતમાના તેર શ્લોક સુધીની ટીકા સુબોધિનીનામની નહિ પણ સૂક્ષ્મટીકાના નામથી શ્રીઆચાર્યચરણેજ કરેલી છે, એમ સાંપ્રદાયિકોનું કથન છે. તે સૂક્ષ્મટીકાના પ્રથમસ્કન્ધના આરંભનાં કેટલાક પત્રો ગોસ્વામી બાલકોના પુસ્તકસંગ્રહમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બીજી આજ્ઞા થતાં સુબોધિનીટીકા કરવાનો અવકાશ ન રહેવાથી સૂક્ષ્મટીકા સમગ્ર-ગ્રંથ ઉપર શ્રીઆચાર્યચરણે કરી હોય તો તે ન માનવા જેવી વાત તો નજ ગણાય. કિંવદન્તી છે કે ગોસ્વામી શ્રીદેવનંદનજીના પુસ્તકસંગ્રહમાં સૂક્ષ્મટીકા સંપૂર્ણ હતી પણ તેમનો ચંદાબાગનો પુસ્તકસંગ્રહ અગ્નિસાત્ થયો તેમાં તેનો તિરોભાવ થયો. ગમે તે કારણ હો પરંતુ પૂર્વમીમાંસાભાષ્ય વગેરે શ્રીઆચાર્ય-ચરણના ગ્રંથો અત્યારે મળતા નથી, તે આધુનિક પુષ્ટિમાર્ગીયવૈષ્ણવોના દુર્દૈવની વાત ગણાય. આટલી વાત શ્રીસુબોધિનીપરત્વે કહી હવે આપણે ફલપ્રકરણનો વિચાર કરીએ.

એ શ્રીભાગવતના બાર સ્કન્ધોના પ્રકરણો શ્રીઆચાર્યચરણે કર્યાં છે તે ભાગવતાર્થનિબંધમાં સ્પષ્ટ છે. હાલમાંજ પંડિત ગોકુલરાયભટ્ટનો પ્રકરણાધ્યાયવિભાગનામનો ગ્રંથ પ્રકટ થયો છે તેમાં તે સ્પષ્ટ જોઇ શકાશે તેથી તે બાબત એ ગ્રંથ ઉપર છોડતાં કેવળ દશમસ્કન્ધના પ્રકરણોનો વિચાર અહીં આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં નિરોધલીલાના પાંચ પ્રકરણો છે. પ્રથમ જન્મ પ્રકરણ છે તેના ચાર અધ્યાય છે. ચતુર્મૂર્તિ ભગવાનનું તેમાં પ્રાકટ્ય છે. બીજું પ્રકરણ તામસ છે. તેના ૨૮ અધ્યાય છે. તેમાં સાત સાત અધ્યાયના ચાર અવાંતર પ્રકરણો છે. તેના નામ પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ છે. પ્રમાણાદિના સાત અધ્યાયનું કારણ એવું બતાવ્યું છે કે સાત–સંખ્યામાં છ ધર્મ અને એક ધર્મિ છે. તે ધર્મો ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ભાગવત શાસ્ત્રમાં युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः એમ ભગશબ્દવાચ્ય પણ તેને ગણ્યા છે. એ ભગ જેમાં હોય તે ભગવાન્ 'भग-मस्यास्तीति' भगवान् 'तदस्यास्मिन्निति मतुप्' એમ 'मतुप्' પ્રત્યયથી ભગવચ્છબ્દ સિદ્ધ થયો છે. भगवता प्रोक्तं भागवतम् એમ ભાગવતની વ્યુત્પત્તિ છે. ભગવાનનું જેમાં વર્ણન હોય તે ગ્રંથ પણ ભાગવત કહે-વાય છે. એ તામસ પ્રકરણ ૨૮ અધ્યાયનું કહ્યું તેવુંજ અને તેવાંજ અવાંતર ચાર પ્રકરણવાળું રાજસ પ્રકરણ છે. તેના જેવુંજ પણ જેમાં પ્રમાણ પ્રકરણ નથી એવું ૨૧ અધ્યાયનું પ્રમેય સાધન અને ફળ એ નામના ત્રણ પ્રકરણવાળું સાત્વિક પ્રકરણ છે અને પાંચમું ગુણ પ્રકરણ છ અધ્યાયનું છે એમાં ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું વર્ણન કરી દશમસ્કન્ધની નિરોધલીલાની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે. આ વિભાગમાં બીજા તામસપ્રકરણનું અવાંતર ચતુર્થ પ્રકરણ એ ફલપ્રકરણ છે. એમાં તામ-સોનું ફલ કહેવામાં આવ્યું છે. તામસ ભક્તો દૃઢ આગ્રહવાળા, પ્રત્યક્ષને જ માનનારા હોવાથી ભગવાનનાં અનુગ્રહવાળા હોય છે. તેના ફલને પુષ્ટિનું ફલ કહ્યું છે. આ ફલપ્રકરણની લીલામાં શ્રીગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે રાસલીલા કરી તેનું પાંચ અધ્યાયમાં વર્ણન છે અને આગળના અધ્યાયમાં શંખચૂડ-વધ છે. યુગલગીતમાં શ્રીગોપીજનોએ વિપ્રયોગમાં ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કર્યું છે એટલે દ્વિદલ-રસ અહીં સંપૂર્ણ થાય છે એવી અત્યુત્તમ કથા આ પ્રકરણમાં છે.

અધ્યાયના વિષયનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. તેમાં પ્રથમ ભગવાન્ વેણુદ્વારા ભક્તોને પરમ રમ-ણીય વૃન્દાવન સ્થાનમાં શારદીપૂર્ણિમાએ બોલાવે છે. ભક્તો ત્યાં પધાર્યાં ત્યારે ભગવાન્ તેમના રસને

વધારવાને માટે તેમને ઘેર પધારવાનું કહે છે ત્યારે ભક્તો દિલગીર થાય છે અને मैवं विभोर्हति એ શ્લોકથી પુષ્ટિસિદ્ધાન્ત સ્થાપન કરી પોતે ત્યાંથી જતાં નથી. ભગવાન તેમના શુદ્ધ ભાવને જોઇને प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत् એમ તેમની સાથે રમે છે. ત્યારે ગોપીઓને ગર્વ થતાં ભગવાન્ વિપ્રયોગ રસ આપવા માટે અન્તર્ધાન થાય છે. ત્યાં પ્રથમાધ્યાય પૂરો થાય છે. બીજા અધ્યાયમાં ભગવાનને શોધવા માટે ગોપીઓ પ્રયત્ન કરે છે. પ્રયત્ન કરી થાકે છે. ત્યાં બીજો અધ્યાય પૂરો થાય છે. તૃતીયના પ્રારંભમાં ગોપીઓ 'ગોપીગીત' નામથી પ્રસિદ્ધ ગીતવડે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. તેનાથી પણ ભગવાન પ્રસન્ન ન થતાં તેઓ નિઃસાધન થઇને દર્શનની ઇચ્છાથી રુદન કરે છે. ત્યાં ત્રીજો અધ્યાય પૂરો થાય છે. ચોથામાં ભગવાન્ તેનું દૈન્ય જોઇને પ્રસન્ન થઈ દર્શન આપે છે. ત્યાં આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે—

नहि साधनसंपत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम् ॥

ભગવાન્ સાધનથી પ્રસન્ન થતા નથી પણ તેને પ્રસન્ન કરવામાં દૈન્ય જ મુખ્ય સાધન છે. તે ગોપીઓના દૈન્યને જોઇને ભગવાને તેને દર્શન આપ્યાં ત્યારે તે પ્રસન્ન થયાં. તેમને પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રનું આસન આપ્યું. તેના મનની શંકા દૂર કરવા માટે ભગવાનને પ્રશ્નો કર્યા. ભગવાને તેના મનનો સંદેહ દૂર કર્યો. ત્યાં ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. પાંચમામાં શુદ્ધભાવવાળાં ગોપીઓની સાથે ભગવાને રસના સમૂહરૂપ રાસ કર્યો. તેણે બબ્બે ગોપીની વચ્ચે એક એક કૃષ્ણરૂપ કર્યું એટલે ૧૬ ગોપીમાં આઠ કૃષ્ણનું એક મંડળ એમ તેઓ સાથે રાસ કર્યો પછી સમુદાયથી એકરૂપે રમણ કર્યું છે. પ્રત્યેકને વર-.દાન આપેલું તેથી પ્રત્યેકની સાથે તેટલા રૂપો કરી રમણ કર્યું અને છેલ્લે તેઓ શ્રાન્ત થયાં ત્યારે સ્થળ-રમણનો ઉપસંહાર કરી જળવિહાર કર્યો ત્યાં गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः रेमे स्वयं स्वरतिरत्रगजेन्द्रलीलः ઇત્યાદિથી લીલા સમાપ્ત કરી ત્યાં રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો. શુકે તેનો ઉત્તર આપ્યો. અહીં પાંચમો અધ્યાય પૂરો થાય છે. આ પાંચ અધ્યાયનું નામ રાસપંચાધ્યાયી છે. તે તામસનું ફળ છે. અહીં સંભોગરસની લીલા સમાપ્ત થાય છે. વિપ્રયોગરસમાં તો ગુણગાન છે. તે તો નામલીલા કહેવાય. रूपनामविभेदेन जगत्क्रीडति यो यतः એમ શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે. નામલીલા એટલે વેદરૂપ વાણીથી સ્તુતિરૂપ લીલા છે. તે વેદ પ્રવૃત્તિપર અને નિવૃત્તિપર એમ બે ભાગમાં વ્હેંચાયો છે. પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્નનો સંદેહ રહે છે તેથી પહેલા એટલે ફલપ્રકરણના છઠા અધ્યાયમાં ગોપીઓ કૃષ્ણ અને બળદેવની સાથે રાત વેળાએ રાસ કરવા ગયાં ત્યારે ત્યાં શંખચૂડ આવી તેને ઉઠાવી ગયો. ભગવાને તેને માર્યો. તેના માથાનો મણિ બળદેવજીને આપ્યો. બળદેવજી વેદરૂપ હોવાથી તેનું ફળ તેને મળવું જોઇએ તેથી એમ કર્યું. અહીં પ્રવૃત્તિરૂપ લીલા અને છઠો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન જ્યારે વનમાં ગાયો ચરાવવા પધારે છે ત્યારે દિવસે ગોપીઓ ભેગી થઇને તેના ગુણનું ગાન કરે છે. તેમાં ભગવાનની એક વર્ષની લીલાનું વર્ણન કરે છે. વર્ષમાં અધિક માસ આવે તો તેર માસ થાય. અહીં પહેલો આરંભનો અને છેલ્લો અન્તનો ઉપસંહારનો એક શ્લોક મળીને એક યુગલ થયું અને બાર માસના બાર યુગલો એમ છવીશશ્લોકથી વર્ણન આ નિવૃત્તિલીલામાં છે. તેમાં પ્રથમ શ્લોકમાં ભગવાન કેવા અભિનયથી વેણુનાદ કરે છે તે વર્ણન છે અને તેની કોના ઉપર કેવી અસર થાય છે તેનું વર્ણન બીજા શ્લોકમાં છે. એમ દિવસના સંધ્યા અને સંધ્યાંશ બાદ કરતાં બાર કે તેર મુહૂર્ત થાય છે તે તેર માસરૂપ ગણો એવા બાર માસ અને એક અધિક એમ તેર માસની એક વર્ષની ભગવાનની લીલાઓનું ગોપીઓ નજરે દર્શન કરીને સખીની પાસે તેનું વર્ણન કરી બતાવે છે. એટલી આ સાતમા અધ્યાયમાં વાત આવે છે. ત્યાં આ ગોપીઓનો સંયોગ અને વિયોગ રસ પૂરો થતાં (સંપૂર્ણ રસનો અનુભવ થતાં) લીલા સમાપ્ત કરે છે. અહીં ભગવાનને રસરૂપ કહ્યા છે. ગોપીઓને તેની શક્તિઓ કહી છે. શક્તિ અને શક્તિમાનનો અભેદ હોવાથી તે રસઘન છે એ વાત સિદ્ધ કરી છે. नाट्यशास्त्र અને कामशास्त्र એ પણ લૌકિક નથી પણ ભગવાનની લીલાનું તેમાં વર્ણન છે એમ આચાર્યચરણે મોટા વિસ્તારથી સિદ્ધ કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ તેનું સમર્થન પ્રકાશમાં કર્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોવું.

અઢાર પુરાણોથી શ્રીભાગવતને વિલક્ષણ બતાવતાં વ્યાસજી કહે છે કે धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र એટલે બીજા પુરાણોમાં ધર્મો તો કહ્યા પણ તે સકૈતવ કહેવાયા, ત્યારે અહીં પ્રોજ્ઝિતકૈતવ ધર્મ કહ્યો છે. બીજા સત્યાહિંસાશૌચાદિ ધર્મોમાં કપટ હોય છે તેવું ભગવદ્ધર્મોમાં હોતું નથી, તેથી તેને પ્રોજ્ઝિતકૈતવ કહ્યો છે. તે ધર્મો કહ્યા ત્યારે તો વ્યાસજીનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું. અહીં ૧૮ પુરાણ અને મહાભારત કરતાં પણ તેમના ચિત્તમાં પ્રસન્નતા ન થઈ, તે ફલબળથી પણ ભાગવતની વિલક્ષણ ઉત્પત્તિ પ્રશંસનીય છે એ પ્રસિદ્ધ થાય છે. विद्यावतां भागवते परीक्षा એ કહેવત પણ બહુ પ્રાચીન છે. તેની પચાસ ઉપર તો ટીકાઓ મોટા મહાનુભાવોની છે. આટલી પ્રશંસાને પામેલ કોઈ પુરાણ સાંભળવામાં કે જોવામાં નથી, તે ઉપરથી ભાગવતની મહાનુભાવતા સિદ્ધ થાય છે. દ્વાદશસ્કન્ધમાં કહે છે કે 'राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे । यावन्न दृश्यते साक्षात् श्रीमद्भागवतं परम् ।' 'नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे । य इदं कृपया कस्मै व्याचचक्षे मुमुक्षवे ॥'

कस्मै येन विभासितोयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।
योगीन्द्राय तदात्मनाथभगवद्राताय कारुण्यतः तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥

શ્રીભાગવતના પ્રથમ શ્લોકમાં सत्यं परं धीमहि એ શબ્દો છે. ઉપસંહારમાં પણ ઉપર લખેલા कस्मैयेन એ શ્લોકમાં सत्यं परं धीमहि એ શબ્દો છે. ગાયત્રીમંત્રમાં પણ તે શબ્દો છે. એટલે ભાગવતનો ગાયત્રીથી આરંભ અને ઉપસંહાર હોવાથી તે બ્રહ્મરૂપ છે. ગાયત્રી વેદના બીજરૂપ છે તેથી તો वेदो वृक्षो गायत्री बीजं श्रीभागवतं फलम् એમાં શ્રીભાગવતને વેદના ફલરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. વૃક્ષના ફલમાં તેના સ્વાદનો અનુભવ થાય છે તેવો કાષ્ઠછાલપત્રોમાં થતો નથી જો કે બધું બ્રહ્મ હોવાથી રસરૂપ ગણો તો પણ ફલમાં જે રસનો સ્વાદ લેવાય તે પત્રકષ્ઠમાં લઈ શકાતો નથી. તે વર્ણન શ્રીભાગવતમાં છે તેથી ભાગવતની વિશિષ્ટતા છે. વળી તે ફલ શુષ્ક નથી પણ रसमालयम् એમ કહ્યું છે એટલે તે ફલસ્વરૂપ છે માટે पिबत એમ કહ્યું છે. બહારની પ્રવાહી વસ્તુને અંદર ઉતારવી તે પાન કહેવાય છે. એટલે સાંભળવાની કે દર્શન કરવાની વાત ન કહેતાં પાન કહ્યું છે.

વેદમાં રસરૂપ ભગવાનની સિદ્ધિ

યજુર્વેદના તૈત્તિરીયોપનિષદમાં શિક્ષા, બ્રહ્માનન્દવલ્લી અને ભૃગુવલ્લી નામના ત્રણ વિભાગ છે તેમાં બ્રહ્માનંદવલ્લીમાં આનંદને બ્રહ્મ કહ્યું છે. આનંદ અને રસ એ બન્ને પર્યાયશબ્દો છે. આનંદથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ કહી છે. તેને રસ કહ્યો છે. સર્વ જગત એનાથીજ જીવે છે અને આનંદને મેળવે છે. તેજ આનંદ આકારસમર્પક છે માટે તે સાકારબ્રહ્મ છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય એ ચાર, આનંદમયની વિભૂતિ છે. તે બધાની સાકારતા ઉત્તરોત્તરની સાકારતા ઉપરથી થાય છે તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેને રસરૂપ કહ્યા પછી એ આનંદની ગણના કરી છે ત્યાં મનુષ્યાનંદથી લઈને બ્રહ્માનંદ સુધી શતગુણિત છે. બ્રહ્માનંદ સર્વશ્રેષ્ઠ છતાં તે ગણિતાનંદ છે. આનંદ—પુરૂષોત્તમ—કૃષ્ણ એ અગણિતાનંદ છે એ વાત આખી વલ્લીમાં આવે છે.

તે આનંદ અથવા પરબ્રહ્મનું વ્યાસસૂત્રમાં તેવા જ પ્રકારે વર્ણન છે. વ્યાસસૂત્ર પ્રથમાધ્યાય પ્રથમપાદમાં જ્યાં સત્ અને ચિત્‌ને જગતના કારણરૂપ કહીને આનંદને જગત્‌નું કારણ કહેતાં જ્યાં જ્યાં આનંદ શબ્દ હોય ત્યાં પરબ્રહ્મવાચક તેને સમજવો એમ સિદ્ધ કર્યું છે. आनन्दमयोऽभ्यासात् એ આઠ સૂત્રોનું એક અધિકરણ કરીને તેના વિષય, સંદેહ, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ અને સંગતિ એ પાંચ અંગોવડે તેની પરમાત્મતા સિદ્ધ કરી છે. આના પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષને અહીં બતાવવા જતાં ગ્રંથગૌરવ થતાં વાંચનારને તેમાં રસ ન મળે તેથી જે સિદ્ધ વસ્તુ છે તેને બતાવી આપવામાટેનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે.

શ્રીમદ્વૈશ્વાનરાવતાર શ્રીવલ્લભાચાર્યે પ્રસ્થાનચતુષ્ટય માન્યાં છે તેમાં પણ કહ્યું છે કે उत्तरं पूर्वसंदेहवारकं परिकीर्तितम् એટલે વેદના અર્થમાં સંદેહ પડે તો તેનો નિર્ણય ગીતા એટલે ભગવદ્વાક્યથી થાય, તેમાં સંદેહ પડે તો તેનો નિર્ણય વ્યાસસૂત્રો કરે, તે સૂત્રોનો અને વેદ, ગીતાનો નિર્ણય શ્રીભાગવત કરે કેમકે તે વેદનું ઉપબૃંહક છે. વેદમાં જે સૂક્ષ્મરૂપે કહ્યું તેનો વિસ્તાર શ્રીભાગવત કરે તે ભાગવતમાં પણ

આનંદમયને પરમાત્મા કહ્યા છે. ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધના ૮૭ મા અધ્યાયના दृतय इव श्वसन्त्यसुमृतो यदि तेऽनुविधा महदहमाहयोण्डमसृजन् यदनुग्रहतः। पुरुषविधोन्वयोत्र चरमोन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषभृतम् એ શ્લોકમાં આનંદમયને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે. તેમાં જીવનું પ્રધાન્ય અને પરમાત્મની ગૌણતાપૂર્વક તેની સાથના કામાશનને જ પૂર્ણ ફલ માન્યું છે, तेसोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता એમંત્રમાં વેદ જ કહે છે માટે આસ્તિકે તેમાં શંકા કરવા જેવું નથી. આ વાતને વિસ્તારથી હૃદયમાં લેવાને ઇચ્છનારે તૈત્તિરીયઉપનિષદનું જયગોપાળ ભટ્ટનું વ્યાખ્યાન અવશ્ય વાંચવું. તેમાં બધા પૂર્વપક્ષોને બતાવી તેના ઉત્તરો આપ્યા છે. તે વાંચવાની મારી વાચકવૃંદને પ્રાર્થના છે.

વેદોપનિષદ્–ગીતા–વ્યાસસૂત્રો અને શ્રીભાગવત એ ચારે પ્રસ્થાનો જે રસ–કે આનંદને પરબ્રહ્મ કહે છે તેને છોડી અક્ષરને પરબ્રહ્મ કહેવરાવવાનો આગ્રહ કરવો તે તો બુદ્ધિનો આગ્રહ ગણાય કેમકે बुद्धेः फलमनाग्रहःએ સાધારણ ઉક્તિ છે. રસમાં પણ આનંદની શક્તને રતિ કહી છે જે શ્રૃંગારરસના સ્થાયીભાવ તરિકે (રતિ) પ્રસિદ્ધ છે. रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः એ કાવ્યપ્રકાશમાં આઠ રસના આઠ સ્થાયિભાવો ક્રમથી કહ્યા છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી-મહારાજ એકાદશસ્કન્ધ ભાગવત સુબોધિનીના પ્રકાશમાં रतिर्हि आनन्दशक्तिः प्रियत्वस्य तद्धर्मत्वात् એમ પ્રિયત્વને રતિધર્મપણું બતાવે છે અને તે ભગવદ્ધર્મ છે એમ પણ કહે છે. તેથી અહિં પ્રીતિને સાધન-રૂપ કહી છે છતાં માર્ગનિઃસાધન છે. એટલે જે ફલ છે તે જ પોતે સાધન થઇને જીવનો ઉદ્ધાર કરે છે. પુરુષોત્તમ જ સાધનરૂપ થાય. જીવના સાધનોવડે ભગવાન્ સાધ્ય નથી, પણ તેમાં તેની જીવ ઉપરની નિર્મર્યાદ કૃપા જ સાધન છે. તેથી સ્વયં સાધનરૂપ થઇને જીવને સ્વરૂપરૂપ ફલ આપે છે. એ ઇશ્વરકૃતિ છે. જીવ સ્વસ્વરૂપ બીજાને આપી ન શકે પણ સ્વથી પર બધું આપી શકે છે. ભગવાન્ સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે· એને 'સ્વરૂપાનંદનું દાન' એ શબ્દથી પણ કથન કરે છે. તે કેવળ કૃપૈકસાધ્ય હોવાથી શ્રુતિ પણ કહે છે કે 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः न मेधया न बहुना श्रुतेन यमैवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' मुण्डक. ૩–૨–૩ આ આત્મા એટલે ભગવાન્ પ્રવચનથી ધારણા-વાળી બુદ્ધિથી બહુશ્રુતપણાથી કે એવા બીજા સાધનથી પ્રાપ્ત થતા નથી છતાં જેનું તે વરણ કરે છે તે તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પરમાત્મા તેની પાસે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. આમ કહીને પછી કહે છે કે नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात्। एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वान् तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम. તેમાં તેને મળવાના ઉપાયો બતાવ્યા અને જેનામાં ઉપર કહેલા દોષો ન હોય તેને તે મળે છે એમ કહેવાથી તે બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્માશ્રય છે. તેમાં પણ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः એમાં બળ શબ્દથી ભક્તિ અથવા પ્રેમ કહ્યો છે તે પ્રેમ સોપધિ નહિ પણ ભગવત્કૃત હોવો જોઇએ. બ્રહ્મ-સૂત્રમાં જેને સર્વાત્મભાવના નામથી કહ્યો છે તે સાધનસાધ્ય નથી પરંતુ ભગવાન્ જેની ઉપર કૃપા કરે ત્યારે તેને તે ભાવનું દાન કરે છે. તે વાત સનત્કુમારનારદના સંવાદમાં છાંદોગ્યોપનિષદ્માં કહી છે. ત્યાં કહ્યું છે કે यो वै भूमा तत्सुखं એમ કહી ભૂમાનું સ્વરૂપ બતાવતાં स एवाधस्तात् ઇત્યાદિ કહ્યું છે. તેને પુષ્ટિમાં સાધન માન્યું છે પણ તે ભાવ ભગવદ્દત્ત પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ કૃતસાધનપ્રાપ્ય નથી.

रसविषये श्रीमदाचारचरणाः रसस्तु तच्छास्त्रसिद्ध एव गृह्यते इति आज्ञापयन्ति तच्छास्त्राणि तु काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणरसगङ्गाधरप्रभृतीनि तेषु रसस्वरूपं दर्शितं तस्यात्र संक्षेपतो निर्देशः

तत्र रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कर्याणि सहकारीणि यानि च। रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचरिणः। व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः॥

કારણો તેનાં કાર્યો અને તેના સહકારીઓ નાટ્યકાવ્યમાં મળી આવે તે વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારિભાવ કહેવાય. તેના સંયોગથી સ્થાયી રસરૂપને ધારણ કરે છે· ભરતે પણ કહ્યું છે કે—

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः

વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારિભાવના સંયોગથી રસ પ્રકટ થાય છે. તેનું વિવરણ કરે છે કે–

विभावैर्ललनादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसंधानात् नतकेपि प्रतीयमानो रसः તેમાં વિભાવમાં નાયકાનાયક તે આલંબન વિભાવ ગણાય. ચંદ્રાદિ ઉદ્દીપન વિભાવ કહેવાય. એ બન્ને વિભાવથી હૃદયમાં રતિનો જન્મ થાય છે. કટાક્ષ અને ભુજાક્ષેપરૂપ અનુભાવથી તે રતિ વધે છે. આના હૃદયમાં રતિ છે એમ જોનારને પ્રતીતિ થાય એટલે તે સ્થાયિભાવ વ્યક્ત થાય છે. પછી નિર્વેદ ગ્લાનિ વગેરે ૩૩ પ્રકારના વ્યભિચારિભાવો (ક્ષણિકભાવો થાય તે વ્યભિચારિભાવો કહેવાય છે). તે ભાવો સહકારી ગણાય છે જેનાથી રામાદિનું અનુકરણ કરનાર નટમાં રસ દેખાય છે. સામાજીકો જેમાં શૃંગાર હાસ્ય વગેરે રસને જોઈ શકે છે તે રસ કહેવાય છે. પરંતુ સામાજીકોને મનમાં રસની વાસના હોવી જોઇએ તેથી આગળ ચાલતાં કહે છે કે—

सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रसः ॥

એ ઇત્યાદિથી મોટા ઊહાપોહથી ત્યાં અનેક મુનિઓના મત મેળવી રસ સિદ્ધ કર્યો છે. તેમાંથી માત્ર આટલો અંશ આપણે અહિં દેખાડ્યો છે.

सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसन्निभाः ॥

નાટ્યશાસ્ત્રમાં એ રસોની સંખ્યા આઠની કહી છે.

श्रृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

તેમાં શાન્તને મેળવતાં નવ થાય છે. વાત્સલ્ય સ્થાયિભાવાત્મક ભક્તિરસ પણ દશમો છે. એમ કેટલાક કહે છે. તેમનાં લક્ષણો ઉદાહરણો આપતાં મોટો ગ્રંથ થાય તેથી અહિં આટલુંજ કહ્યું છે.

સ્નેહ ભક્તિ વાત્સલ્ય એ રતિનાજ ભેદ છે. તેમાં તુલ્યમાં પરસ્પર રતિ તે સ્નેહ કહેવાય. અનુત્તમની ઉત્તમમાં રતિ ભક્તિ કહેવાય. ઉત્તમની અનુત્તમમાં રતિ વાત્સલ્ય કહેવાય. શ્રૃંગારરસનો સ્થાયિભાવ રતિ કહેવાય છે તે રતિનાં પણ તેમાં લક્ષણો કહ્યાં છે. रतिस्तु मनोनुकूलेषु अर्थेषु सुखसंवेदनम् । यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः । स्मरकरम्बितान्तःकरणयोः स्त्रीपुंसयोः परस्परं रिरंसा रतिः तुल्ययोरन्योन्यरतिः स्नेहः, अनुत्तमस्योत्तमे रतिर्भक्तिः उत्तमस्यानुत्तमे वात्सल्यम्, तयोर्निष्कामतया मिथोरतिर्मैत्री, अवसरे वरे रतिर्भक्तिः सचेतनानामचेतने रतिराबन्धः ઇત્યાદિ જૂદા જૂદા ટીકાકારોના મતમાં રતિની વ્યાખ્યા છે. તેમાં દેવાદિના વિષયમાં રતિને ભાવ કહ્યો છે. અહીં એ રતિશબ્દ ગૌણાર્થમાં છે એમ કહ્યું છે. નવરસમાં મુખ્ય શ્રૃંગારરસ છે. તે સંભોગશ્રૃંગાર અને વિપ્રલંભ શ્રૃંગાર એ ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તેમાં તેનાં પણ લક્ષણો આપ્યા છે. તે અહિં આપતાં ગ્રંથ કરતાં પ્રસ્તાવના મોટી થઈ જાય એ ભયથી ઉપયોગીમાત્રનો અત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ સંયોગશ્રૃંગાર પણ નાયિકારબ્ધ અને નાયકારબ્ધ એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. शून्यं वासगृहं ઇત્યાદિ શ્લોકમાં નાયિકારબ્ધ શ્રૃંગાર છે જ્યારે त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया ઇત્યાદિ શ્લોકમાં નાયકારબ્ધ શ્રૃંગારરસ છે એમ કાવ્યપ્રકાશના ચતુર્થ ઉલ્લાસમાં સર્વ રસનો વિસ્તાર છે. વિશેષ જીજ્ઞાસુએ ત્યાં જોઈ લેવું એવી મારી નમ્ર વિનતી છે.

આવી રીતે બીજા ગ્રંથોમાં પણ કાંઇક વધારે ઓછા પ્રમાણમાં રસનું વ્યાખ્યાન જોવામાં આવે છે. તે બધાના ઉતારા અહિં લેવાનું બની શકે તેવું નથી. આપણે સાધારણ રસનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવું છે તે આટલું કહેવાથી પણ વાચકના હૃદયમાં આવી શકે છે તો તેમાં વધારે લખવાથી અગત્યનું લખવાનો અવકાશ ન રહે તેથી કાવ્યપ્રકાશનો પ્રકાર લખીનેજ અહિં સંતોષ માન્યો છે.

આ રસની વાત તો સાહિત્યશાસ્ત્રના મતથી કહી. સાંપ્રદાયિક આચાર્યો અને વિદ્વાનોએ રસનું સ્વરૂપ તો તે જ લીધુ છે. શ્રીમદાચાર્યચરણ વેણુગીતના શ્રીસુબોધિનીમાં चूतप्रवाल ૧૦।૨૧।૮ શ્લોકમાં रसद्वयार्थं द्वितयं वेणुपूरणमेकतः ઇત્યાદિ કારિકાઓવડે રસનું વર્ણન આપે છે.

---

૧ 'उत्तररामचरित'માં સ્નેહનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ १ ॥

શ્રીગુસાંઈજી શ્રીવિઠ્ઠલનાથદીક્ષિતજી પોતાના રચેલા વિદ્વન્મંડન નામના ગ્રંથમાં રસને બ્રહ્મરૂપ કહે છે. તેમાં અનુકરણમાત્ર નથી તે વિસ્તારથી કહે છે.

ननु कामादिलीलाया अनुकरणमात्रपरत्वेन प्रियाविप्रयोगजनितक्लेशादयः पूर्णे ज्ञानैकघने परमानन्दस्वरूपे न वक्तुमुचिताः इति चेत् सत्यम् । नोचिता एव स्युर्यदि विप्रयुक्तत्वादिना पूर्णत्वादिकं भज्येत न त्वेवम् । तत्तूक्तम् प्रादेशमात्रस्यैवाभिविमानत्वादिनिरूपणेन अनुकरणमात्रत्वं लीलाया असंगतम् । तथाहि भगवत्स्वरूपं हि श्रुत्यैकसमधिगम्यं तत्र च 'सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यनेन रसकामरूपत्वं तद्वत्त्वं च सर्वरसरूपत्वं तद्वत्त्वेन सर्वरसभोक्तृत्वं च प्रतिपाद्यते, तैत्तिरीयकेपि 'रसो वै सः' 'रसम् ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति पठ्यते । रसेषु शृंगारस्य मुख्यत्वात् तस्य च रत्याख्यस्थायिभावस्वरूपत्वात् तद्रूपत्वं तद्वत्त्वं चावश्यं वाच्यम् । तत्र व्रजसुन्दरीभावालम्बनविभावत्वेन तद्भावानुसारेणैव च सर्वकरणैर्नैवैतद्रसरूपत्वम् । एतच्च 'बर्हापीडेति' 'अक्षण्वताम्' इति च श्लोकविवरणे प्रपञ्चितं पितृचरणैः इति अत्र दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । भगवानपि तासु तादृशभाववानिति तद्वत्त्वम् । भगवद्रूपत्वं च । भगवति भावानामपि स्वरूपातिरिक्तानामभावात् । अन्यथा श्रुत्युक्तं रसभोक्तृत्वं रसरूपत्वं च भज्येत । एतस्य रसस्यैतादृशत्वादेव तथात्वं मन्तव्यम् । तथा च यावती तस्य रसस्य मर्यादा तावती सर्वापि भगवत्यस्तीति मन्तव्यम् । अन्यथा रसत्वव्यहानिरित्युक्तम् । न ह्यनुकरणे स्वस्मिन् स रस आपद्यते तासां वा रसोत्पत्तिः । अन्योन्यमनाविर्भावे तद्रसत्वं तत्र नास्तीति यतस्तद्रसशास्त्रमर्यादा । अत एव गजदृष्टान्तः सर्वत्र । 'आत्तगजेन्द्रलीलः' 'यथा मदच्युद्भिरद्वः करेणुभिः' 'श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः' इत्यादि । अतः शृङ्गाररसरूपत्वेन प्रियाविप्रयोगे तत्कार्यं तत्संगमतत्कार्याः सर्व एव संभवन्तीति न ब्रह्मत्वक्षतिः वस्तुन एव तथात्वात् । प्रत्युत ब्रह्मत्वसाधका एव विरुद्धसर्वधर्माधारत्वात् ।

वस्तुतः ब्रह्मगतधर्मेषु विरोध एव नास्ति श्रुतिभक्तानुभवसिद्धत्वात् इत्युक्तम् । तदुक्तं श्रीभागवतेपि 'नहि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगणईश्वरे अनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलितान्तःकरणदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे' इति सर्वमनवद्यम् ।

अथ कृत्वा चिन्तयोच्यते यदि अहिलतयाऽऽत्मारामत्वादयः एव ब्रह्मणि नान्ये धर्मा इति मनुषे तदापि वदामः । अस्तु त्वदुक्तम् । परं तु सा ब्रह्मधर्ममर्यादा । अत्र च भक्तेष्वतिशयितानुग्रहेण तद्भक्त्यतिशयेन च स्वस्वरूपमर्यादामपि अतिक्रम्य तदधीनत्वं प्राप्तः सन् यथैव तदभीष्टं भवति तथैव लीलां कुर्वन्नुक्तसर्वभावान् स्वयमेव भजते इति भगवतः पुष्टिरूपमिदमुच्यते तदुक्तं भगवता दुर्वाससं प्रति

'अहं भक्तपराधीनोह्यस्वस्वतन्त्र इव द्विज ।'

इत्युपक्रम्य 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा' इत्यन्तेन । अत्र सत्पदद्वयेन स्वस्य तेषु तथारूपत्वं तेषां च प्रपत्तिर्न माययेति ज्ञाप्यते । तथा सति तु सत्त्वं न स्यात् । न चानीशत्वप्रसङ्गः एतस्यैव महदैश्वर्यरूपत्वात् । न ह्यन्यः स्वरूपमर्यादां त्यक्तुं समर्थः । अत एव 'भिन्नसेतुः' इति विशेषणम् । अत एवाचिन्त्यमहिमत्वं श्रुतिरेवाह 'यतो वाचः' इत्यादिना । अतो यथा यथा शङ्कसे तथा तथाधिकं ब्रह्मत्वमेवायातीति चिरंजीव ।

ભગવાનની ભાગવતાદિમાં કામાદિ લીલા કહી તે તો અનુકરણમાત્ર હોવી જોઇએ કેમકે પ્રિયાના વિપ્રયોગાદિ, પૂર્ણ અને જ્ઞાનઘન પરમાનંદ સ્વરૂપમાં કહીજ ન શકાય. આવી શંકા કરે તો ત્યાં કહે છે કે જ્ઞાનઘન ભગવાનને એમ કહેવું ઉચિત તો ન ગણાય. પણ જો ભગવાનને વિપ્રયોગ થતાં તેનું પૂર્ણપણું નષ્ટ થતું હોય તો આપણે ભગવાનને વિયોગાદિ અવસ્થા ન જોઇએ એમ માનીએ પણ તેમ તો થતું નથી, કેમકે ભગવાનને શ્રુતિ પ્રાદેશમાત્ર કહે છે. છતાં શરીર જેવડા છે એમ વિરુદ્ધધર્મના આશ્રય કહે છે. તમે અનુકરણમાત્ર લીલાને કહો તે પણ ઘટે નહિ કેમકે ભગવત્સ્વરૂપ તો શ્રુતિથી જાણી શકાય છે. તેમાં તો ભગવાનને સર્વકામ સર્વગંધ સર્વરસ કહે છે. સર્વકામરૂપ છતાં સર્વકામવાળા, સર્વરસરૂપ છતાં સર્વરસવાળા અને સર્વરસના ભોક્તા તેને કહે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં તો ભગવાનને રસરૂપ કહ્યા છે. રસો વૈ સઃ રસને લઇને આનંદી થાય છે. રસમાં શ્રૃંગારરસ મુખ્ય છે. તે રસ રતિસ્થાયિભાવવાળો છે.

તે રતિરૂપ અને રતિવાળા ભગવાન છે એમ તો કહેવુંજ પડશે. તે પણ વ્રજસુંદરીના ભાવથી ભાવિત છે. તેના ભાવને અનુસરીને સર્વ કરે છે તેથી તો તે રસરૂપ છે. આ વાત 'बर्हापीड' તથા 'अक्षण्वताम्' એ શ્લોકના સુબોધિનીમાં શ્રીઆચાર્યચરણે વિસ્તારથી કહી છે. અહીં તો દિગ્દર્શનમાત્ર કહેવામાં આવે છે. ભગવાનનો પણ ગોપીઓમાં શૃંગારભાવ છે તેથી તે રસરૂપ કહેવાય છે. ભગવાન તેવા કેમ છે કે તેમના ભાવો પણ સ્વરૂપાત્મક છે? જો એમ ન માનીએ તો શ્રુતિ રસભોક્તા કહે છે તે કેમ સંભવે? રસરૂપ પણ ખંડિત થાય. એ રસ જ એવો છે તેથી તો તેમ માન્યું છે. જેટલી રસની મર્યાદા રસશાસ્ત્રમાં કહી છે તે બધી ભગવાનમાં છે એમ માનવું જોઇએ. જો એમ ન માનો તો ભગવાન રસરૂપ ન કહેવાય. અનુકરણ ભગવાન કરે તો તેમનામાં રસ પેદા ન થાય. તેમ શ્રીગોપીઓમાં પણ રસ ન આવે પરસ્પરમાં રસ ન આવે ત્યાંસુધી રસ ન પ્રકટે એવી રસની મર્યાદા છે. તેથી તો તેમાં 'आत्तगजेन्द्रलीलः' 'यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः, श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः' ઇત્યાદિથી હાથીનું દૃષ્ટાન્ત કહ્યું છે. તે શૃંગારરૂપ હોવાથી પ્રિયાના વિપ્રયોગમાં વિયોગનું કાર્ય સંયોગમાં તેના સંગમનું કાર્ય તે બધું ભગવાનમાં જોવામાં આવે તો પણ તેના બ્રહ્મત્વમાં ક્ષતિ થતી નથી. પરંતુ ભગવાનના ધર્મો તેમાં બ્રહ્મત્વ સાબીત કરે છે કેમકે ભગવાન વિરુદ્ધધર્મોના આધાર છે.

ખરી રીતે તો બ્રહ્મધર્મમાં વિરોધ આવતોજ નથી. કેમકે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી તે ધર્મો ભગવાનમાં સિદ્ધ છે. તે જ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે 'અપરિગણિતગુણગણ ઇશ્વર અગાધમાહાત્મ્યવાળા હમણાંના વિકલ્પ, વિતર્ક, વિચાર, પ્રમાણાભાસ, કુતર્કશાસ્ત્રથી જેના અંતઃકરણ દુરાગ્રહવાળાં હોય તેવાના વિવાદનું સ્થાન ભગવાન નથી' એથી બધું ઠીક છે. હવે વિચાર કરીને પણ કહો કે ભગવાનમાં આત્મારામત્વાદિ જ ધર્મો છે, બીજા નથી, એમ આગ્રહથી તમે માનો તો પણ તેનો ઉત્તર તમને આપીએ કે તમે એમ ભલે માનો, પરંતુ તે બ્રહ્મધર્મની મર્યાદા કહેવાય. અહીં ભક્તમાં પ્રભુનો અતિશય અનુગ્રહ થવાથી તેમ જ તેના ભક્તિના અતિરેકને લીધે પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાને પણ છોડી તેને અધીન થઇને જેમ ગોપીઓનું ભલું થાય તેમ કરે છે. તેથી શૃંગારના બધા ભાવો પોતે પ્રકટ કરે છે. તે ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ કહેવાય છે. તે વાત ભગવાને દુર્વાસાને કહી છે કે હે બ્રાહ્મણ હું ભક્તપાસે પરાધીન અને અસ્વતંત્ર છું. સ્ત્રી જેમ સારી રીતે પોતાના સત્પતિને વશ કરે તેમ ભક્ત મને તેના પ્રેમથી તાબે કરી લે છે. અહીં એ સત્પદથી પોતાનો તેમાં ભાવ છે અને તેની પ્રપત્તિ કપટવાલી નથી એમ બન્ને પક્ષની સદ્રૂપતા કહી છે. તેમાં કપટ હોય તો ભગવાન તેને આધીન ન બને. ભગવાન આવી રીતે વશ થાય તો તેમાં અનીશતા કેમ ન આવે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ જ ભગવાનનું મોટું ઐશ્વર્ય કહેવાય. જે સ્વરૂપમર્યાદાને છોડી પણ શકે તેથી તો ભગવાનને भिन्नसेतुः એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેનો અચિંત્ય મહિમા શ્રુતિ પણ કહી રહી છે. 'यतो वाचः' એ શ્રુતિમાં તેનો મહિમા કહ્યો છે તેથી જેમ જેમ તને શંકા થાય છે તેમ તેમ ભગવાનમાં અધિક બ્રહ્મતા આવે છે માટે તું એવી શંકા કરવા માટે વધારે જીવન ભોગવ!

વેણુગીતસુબોધિનીપ્રકાશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી રસનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે બતાવે છે.

अत्रायमर्थः 'रसो वै सः' इति श्रुत्या 'ह्यसद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते। रसशब्दश्च रसनाग्राह्ये गुणे द्रवद्रव्ये सारभूतेऽर्थे आस्वाद्यानन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धः। तेषु प्रकृते कोऽर्थो विवक्षित इत्याकाङ्क्षायां 'रसꣳह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति' इत्यनेन रसस्यानन्दत्वं प्राणधारणप्रयोजकत्वं हृदयाकाशस्थत्वं आनन्दजनकत्वं च तस्य बोध्यते। तेन हृदयस्थः प्राणिनामानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिद्ध्यति। तत्र यद्यप्यानन्दोत्पत्तिरूपस्य कार्यस्य तत्तदवयवेषु अनुभूयमानत्वेनानन्दरूपस्य सर्वशरीरव्यापित्वं तथाप्युक्तश्रुत्या 'स मानसीन आत्माजनानाम्' इति श्रुत्यन्तरेण च मनस्येव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निश्चीयते। एवं सति रसप्रणाड्या जायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसात्मनो भगवत एव कार्यभूतः 'एष ह्येवानन्दयाति इति सावधारणश्रुतेस्तथा तदंशभूतश्च एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः। अत

एव च प्रकृष्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिर्लोकानां तथा प्रयोगश्च ब्रह्मादिषु पुरुषप्रयोगवद्भाक्तः । नचैवं सति आनन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाड्यामेव कुतो विशेषः इति शङ्क्यम् । रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । नच मानाभावः । लौकिकस्य प्रणाड्यभिव्यङ्ग्यत्वे सिद्धे तद्दृष्टान्तेनालौकिकेपि तथानुमातुं शक्यत्वात् । कारणधर्माणामेव कार्येऽभिव्यक्तेः संदेहनिरासाच्च न चानित्यत्वापत्तिः । ब्रह्मत्वादेव तन्निरासाच्च । अत एव न मनोविकारत्वमपि । नाप्यनेकरूपत्वं दोषाय । तस्य प्राणाडीकृतत्वेन वास्तविकरूपाबाधकत्वाच्च । तेनेदं सिद्धम् । परं ब्रह्मैव रसशास्त्रोक्तप्रणाड्या हृद्याविर्भूतं सत् स रस इति । तत्र च चिदंशोन्यभूत एव अत एव 'कृषिर्भूवाचकः' इति श्रुतौ सद्वानन्दत्वमेवोक्तम् । नच भूशब्दस्य सत्तावाचकत्वात् सत्तानन्द इति ,भवति न तु सदानन्द इति शङ्क्यम् । तत्सत्ताया आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावस्य व्याकरणमते सिद्धत्वात् सत एव सिद्धेः । अतः परब्रह्मणस्तथात्वेन प्रणाड्याविर्भूतेपि तथात्वमेव । नन्वस्त्वेवं तथापि उक्तश्रुतौ ब्रह्मणो रसत्वमुच्यते न तु रसस्य ब्रह्मत्वं तथा सति बहिराविर्भूतस्य भगवतो रसत्वाभावात् कथं प्रतिज्ञायाः पूर्तिरिति चेदित्थम् । यत्रेदं वर्ण्यते न तत्र भगवान् बहिः प्रकटः किंतु हृद्येवेत्युपपादितं बर्हापीडस्य स्वतन्त्रे । यदापि बहिस्तदाप्यासक्तिभ्रमन्यायेन मानसीन एवेति तत्पूर्तेः । नन्वेवं सति वृत्तिविशेषरूपत्वात् न भगवानिति चेन्न । लोके वृत्त्या ग्राह्यस्य देशकालपरिच्छिन्नत्वेन तत्र तदभावेपि विरहादौ संस्कारप्राबल्यादिना वृत्तिनिर्गमात् ख्यातिः स्वीक्रियते । न तथा प्रकृते । देशकालापरिच्छिन्नत्वात् किंत्वनन्यभक्तिलभ्यत्वात् यादृशी सा तथा तत्राविर्भवति सा च मनोधर्म इति तदभिव्यङ्ग्यत्वेन बहिराविर्भूतस्य मानसीनत्वेन वृत्तित्वाभावात् । मायावादिमते वृत्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोश्चैतन्ययोरेकत्वाभावे बहिष्ठस्य वृत्त्यवच्छिन्नत्वेपि वृत्तित्वाभाववत् । नन्वस्त्वेवं तथापि प्रकृतानुरोधाच्छृङ्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यं तस्य च परस्परसाकाङ्क्षस्त्रीपुंव्यक्त्यात्मकालम्बनद्वयात्मकस्थितिकत्वात् अत्रापि तथात्वमङ्गीकर्तव्यं तच्च भगवतो रसत्वे विरुद्ध्येत एकालम्बनकत्वेन रसाभासत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेन्न । आलम्बनस्यापि सत्त्वात् 'कामिनां दर्शयन् दैन्यम्' इत्यस्य टिप्पण्याम् 'रसात्मको रसवांश्च भगवान्' इति कण्ठरवेणोक्तत्वात् । नच विरोधः स्वप्रतिष्ठत्वस्य श्रौतत्वेन सर्वसंमतत्वात् । यथान्येषां कामेन कामवत्त्वं कामस्य तु स्वत एव तथान्येषां रसेन रसवत्त्वं रसस्य तु स्वतः इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदप्रसङ्गात् । तस्माद् बहिराविर्भूतस्यापि भगवतो रसत्वमबाधमेव ।

અહિં આવો અર્થ છે. શ્રુતિ रसो वै सः તે પરમાત્મા રસ છે એમ કહે છે. असद्वा इदमग्र आसीत् ઇત્યાદિથી આરંભ કરીને બ્રહ્મને રસપણું આનંદવલ્લીમાં સિદ્ધ કર્યું છે. રસ શબ્દ જીભથી જેનું જ્ઞાન થાય એવા ખાટા ખારા પદાર્થને કહેનાર છે. પ્રવાહી પદાર્થ રસ કહેવાય છે. સારરૂપ અર્થ રસ કહેવાય છે. સ્વાદ લેવા લાયક પદાર્થ અને આનંદ આપનાર પદાર્થને પણ રસ કહે છે. તે તે અર્થમાં ત્યાં ત્યાં તેનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. તેમાંથી આપણે ચાલતા પ્રસંગમાં રસશબ્દનો કેવો અર્થ લેવો ? એનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ. रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आनन्दो न स्यात् રસને પ્રાપ્ત કરીને જ એ આનંદયુક્ત થાય છે. જો તે આનંદરૂપ ન હોય તો કોણ શ્વાસ લે અથવા જીવન ટકાવી શકે ? એ શ્રુતિમાં રસને આનંદ કહ્યો, પ્રાણ ધારણનું કારણ કહ્યો. હૃદયરૂપ આકાશમાં તેની સ્થિતિ કહી, આનંદજનકતા તેની કહેવામાં આવી. તેથી હૃદયમાં રહેનાર પ્રાણિને આનંદ આપનાર તે રસ કહેવાય. તે આનંદને ઉત્પન્ન કરે એમ કહેવાથી આનંદ પોતે કાર્યરૂપ થાય છે. કેમકે તે તે અવયવોમાં તેનો અનુભવ થાય છે તેથી તે સર્વશરીરમાં વ્યાપીને રહ્યો છે. છતાં ઉપર કહી શ્રુતિથી તે મનમાં રહેનાર છે. स मानसीन आत्मा जनानाम् એ બીજી શ્રુતિથી તેની વિશેષ સ્થિતિ મનમાં છે એવો નિશ્ચય થાય છે. એ તેનું સ્વરૂપ છે. તે રસની પ્રનાડી (રીતિ) વડે ઉત્પન્ન થાય છે. તે મનનો વિકાર છે, પ્રમોદ તેનું સ્વરૂપ છે. તે રસાત્મા ભગવાનના કાર્યરૂપ છે. एष ह्येवानन्दयाति એમ નિશ્ચયપૂર્વક શ્રુતિ કહે છે કે આનંદ આપનાર તે જ છે. ભગવદંશરૂપ છે. एतस्यानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति આ આનંદના એક લેશને લીધે પ્રાણિમાત્રનું જીવન ચાલે છે એમ શ્રુતિ કહે છે. તે આનંદ જ્યારે વધે છે ત્યારે તે રસ કહેવાય છે. લોકો વિશેષ આનંદનો રસ શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે. આજે તો બહુ રસ આવ્યો, બહુ રસ જામ્યો એવા શબ્દો બોલે છે. બ્રહ્મને પુરુષ કહે તે જેમ ગૌણ છે તેમ ત્યાં રસ શબ્દ ગૌણ રસનો વાચક છે. જેમ પુરુષશબ્દનો મુખ્ય અર્થ ભગવાન્ છે તેમ રસનો પણ મુખ્ય અર્થ ભગવાન્ છે. ત્યાં કોઈ કહે કે આનંદમાત્ર રસ છે તો પછી તમે એને ઉત્પન્ન થવાની પ્રનાડી માનો છો તેની શી જરૂર છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે

કે રસનું સ્વરૂપ જ એવું છે. તેમાં પ્રમાણ શું અમ કહો તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે લૌકિક રસ પ્રનાડીથી સિદ્ધ થાય છે. તે દૃષ્ટાન્તવડે અલૌકિક રસ પણ પ્રનાડીથી સિદ્ધ થાય છે એ અનુમાનથી સમજી લેવું. કારણ અને તેના ધર્મો કાર્યમાં દેખાય છે. તેમાં સંદેહ જેવું નથી. પ્રનાડીથી સિદ્ધ થશે તો તેની અનિત્યતા કહેવાશે? તે તો બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તે બ્રહ્મ નિત્ય છે તેથી તે રસ પણ નિત્ય રહેશે. તે મનના વિકારરૂપ છે એમ પણ નહિ કહી શકાય. તે રસ અનેકરૂપ છે બ્રહ્મ તો એક જ છે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જે રસ ઉત્પન્ન થવાનો રસ્તો છે તે રસ્તો પ્રનાડી કહેવાય છે, તે પ્રમાણે કરતાં રસ પેદા થાય છે. તેણે ફરીને તેનું વાસ્તવિકરૂપ જતું નથી વિકૃતિને પામતું નથી. તેનાથી એ સિદ્ધ થયું. પરબ્રહ્મ રસશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતથી હૃદયમાં પ્રકટ થાય તો તે રસ કહેવાય. તેમાં (પરબ્રહ્મમાં) ચિદંશ (જ્ઞાનાંશ) ગૌણ થઈ જાય છે. સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ અંશમાં વચલો ધર્મ ચિત્ તે દબાઈ જાય ત્યારે પરબ્રહ્મ સદાનંદ થાય છે. कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्याभिधीयते. कृष् શબ્દનો અર્થ સત્તા છે. ण શબ્દનો અર્થ સુખ છે તે બે મળતાં કૃષ્ણ થાય એટલે તેનો અર્થ સદાનંદ એવો થાય છે. વ્યુત્પત્તિમાં कृषिर्भूवाचकः એટલે भू નો વાચક કહ્યો તે भूનો અર્થ સત્તા કરો અને ननो અર્થ આનંદ કરો તો બન્ને મળીને सत्तानन्द થશે सदानन्द નહિ થાય. તે સત્તા એ આત્મરૂપ છે. ધર્મરૂપ નથી પણ ધર્મિરૂપ હોવાથી વ્યાકરણના મતથી तल् પ્રત્યય ન થતાં सत् અને આનંદ મળી સદાનંદરૂપ સુખેથી થશે. તેથી પરબ્રહ્મ પ્રનાડીથી પ્રકટ થતાં પણ તે પરબ્રહ્મ જ રહે છે. તે વાત ખરી પણ તમે શ્રુતિ કહી તેમાં તો રસને બ્રહ્મ કહ્યો છે, તમે તો બ્રહ્મને રસ કહો છો, ત્યારે તો બહાર પ્રકટ થતા પરબ્રહ્મ રસરૂપ નહિ કહેવાય. ત્યારે તમારી પ્રતિજ્ઞા કેમ પૂર્ણ થશે? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે જ્યાં આ વર્ણન થાય છે ત્યાં ભગવાન્ બહાર પ્રકટ નથી પણ હૃદયમાં પ્રકટ થયા છે એ બર્હાપીડ શ્લોકના સ્વતંત્ર લેખમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. જ્યારે ભગવાન્ બહાર પ્રકટ હોય ત્યારે પણ આસક્તિભ્રમન્યાયવડે મનમાં જ રહેશે તેથી અમારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે જ. ત્યારે તો ભગવાન્ માનસીન હોયને મનોવૃત્તિરૂપ થયા તે ભગવાન જ નહિ કહેવાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે લોકમાં વૃત્તિગ્રાહ્યપદાર્થ દેશકાલથી પરિછેદવાળો હોય તેથી તે ભગાવાન ન કહેવાય પણ વિરહમાં સંસ્કાર પ્રબળ થતાં વૃત્તિ જતી રહે અને ખ્યાતિ થાય છે. તેવું ચાલતા પ્રસંગમાં નથી. કેમકે આપણા ભગવાન માનસીન છતાં દેશકાળાપરિછિન્ન છે. વળી તે. અનન્યભક્તિલભ્ય છે તેથી જેવી ભક્તિ તેવો ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. ભક્તિ પણ મનનો ધર્મ છે. તેનાથી ભગવાન પ્રકટ થાય છે તે બહાર પ્રકટ થાય છે. મનોધર્મરૂપ તો માનસીન છે, તેથી તે વૃત્તિરૂપ નથી. માયાવાદીના મતમાં વૃત્યવચ્છિન્ન ચૈતન્ય અને વિષયાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય એક નથી, બહારનાને વૃત્યવચ્છિન્નતા છે છતાં તે વૃત્યવચ્છિન્ન ગણાતો નથી. તેમ અહીં પણ માનસીન છતાં વૃત્તિરૂપ નથી એમ જાણવું. ભલે તેમ માનો પણ ચાલતા પ્રસંગમાં તો તે શ્રૃંગારાત્મા કહેવાશે, તે શ્રૃંગાર તો પરસ્પર ઇચ્છાવાળાં સ્ત્રીપુરુષરૂપ આલંબનવાળાપણું તે શ્રૃંગાર છે તેથી તે બેની વચ્ચે શ્રૃંગાર કહેવાશે. તે તો ભગવાન એકલા હોવાથી સંભવશે નહીં, પણ રસાભાસપણું સિદ્ધ થશે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અમારા ભગવાનને આલંબન-વિભાવપણું પણ છે. 'कामिनां दर्शयन् दैन्यम्' એ શ્લોકનાં ટીપણીજીમાં રસરૂપ અને રસવાન્ ભગવાન છે. એમ કંઠરવથી કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે તેમાં તો વિરોધ આવશે, કેમકે રસ કાંઈ રસવાળો ન કહેવાય. ત્યાં કહે છે કે તે રસ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે તેને શ્રુતિ જ रसो वै सः એમ કહે છે. એટલે તેમાં શંકા કરવા જેવું રહેતું નથી. જેમ બીજાઓ કામના આવેશથી કામી બને છે પણ સ્વર્ગમાં રહેતો કામ સ્વયં કામ છે અને પોતે કામવાળો પણ છે તેમ બીજાઓમાં રસ આવે ત્યારે રસિક થાય પણ બ્રહ્મ તો સ્વયં રસરૂપ અને રસિક છે. તેથી બહાર પ્રકટેલ્ઘ ભગવાનને રસપણું સિદ્ધ છે, અબાધિત છે. તેને રસાત્મા કહેતાં કાંઈ બાધ આવતો નથી.

શ્રીભાગવતમાં દ્વાદશ સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૪મા શ્લોકમાં શ્રીભાગવતનું રસરૂપપણું બતાવ્યું છે તેની ઉપર શ્રીગુસાંઇજીએ ૨૦ કારિકાઓથી રસસિદ્ધિ કરી છે તે આખો ગ્રંથ એકાદશ સુબોધિનીજીના છેલ્લા ભાગમાં રા. મગનલાલ શાસ્ત્રીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે પરંતુ તેનું ગુર્જર ભાષાંતર નથી થયું તેમજ તે ગ્રંથ સાધારણ પણ નથી તેનું ભાષાંતર કરતાં દસવીશ પેજ રોકાય તે આવા નાના

લેખમાં લખવાનું ઠીક ન લાગે તેથી તેનું મુદ્રણ અહિં થઈ શકયું નથી પણ તે વાંચક લાયક હોવાથી જીજ્ઞાસુને તેનો અભ્યાસ કરવાની હું ખાસ વિનતિ કરું છું. પ્રત્યાહાર ન્યાયથી શ્રીભાગવતના આદ્યન્તમાં રસ હોવાથી મધ્યમાં પણ તે જ હોય છે એટલે સમગ્ર ભાગવતને રસરૂપ કહેવામાં કાંઈ બાધક નથી.

સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન્ ગોસ્વામી બાળકોમાં શ્રીહરિધનચરણ મહારસિક ગણાય છે. તેમના રસરૂપને સમજાવનારા સ્વતંત્ર ગ્રંથો ઘણા છે. તેમના શિક્ષાપત્રમાં પણ રસના પ્રકાર બતાવનારા પત્રો તેમણે શ્રી ગોપેશ્વરજી ઉપર લખ્યા છે તે બધું હું અહિં આપી શકતો નથી.

આટલું લખવાનું કારણ તો એટલું જ કે આજના લોકો એને નહિં જાણતાં રસનો મન માન્યો અર્થ કરી તદનુસાર આચરણમાં પણ તેને મુકે તો અનર્થ થવાનો સંભવ છે તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ નિબંધ સર્વનિર્ણયના ભક્તિપ્રકરણની 'इन्द्रियाश्वविनिग्राहः' એ કારિકાના આવરણભંગમાં પોતે શંકાસમાધાનપૂર્વક તે સમયના વૈષ્ણવોને અત્યંત સાદી ભાષામાં પ્રહાર કરી પુષ્ટ લોકોને ઇન્દ્રિય સંયમ ન છોડવો એવો આગ્રહ કરે છે. એ બધો વિષય અહીં લખ્યો નથી. પણ તેનો સ્થળ નિર્દેશ કર્યો છે જેથી વિશેષ જીજ્ઞાસુ તેનો ઉપયોગ જરૂર કરશે.

ભગવાનની અવતરણદશાનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન છે. અત્યારે તો લૌકિક દૃષ્ટિથી ભગવાનની અનવતાર દશા આપણે માનવી જ પડશે તેમાં ભગવદ્રસનું પ્રથમદળ તો દુર્લભજ પરંતુ દ્વિતીયદળનો અનુભવ કરવામાં તેની કથાનું પાન કરવાનું છે અને તે દ્વારા काव्यवद्रस લેવાના આપણે અધિકારી છીએ માટે મનોરથો ભગવાનમાં સ્થિર કરી લોકમાં સંયમ રાખી કર્ણપેય રસનું પાન કરવું ઇષ્ટ છે તેથી કોઈ અભિયુક્ત કહે છે.

सुभाषितरसास्वादा बद्धरोमाञ्चकञ्चुकाः । विनापि सङ्गमं स्त्रीणां सुधियः सुखमासते ॥

ગુણગાનમાં પણ गुरुर्दुःसङ्गवर्जनम् એમ શ્રી આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે. ચોપડીનાં ભાષાન્તરો આપણી મરજીમાં આવે તેવાં વાંચીને વિદ્વાન થવાનું નથી પણ અહીં તો સ્નેહમાર્ગ છે. જેને સ્નેહ[1] સિદ્ધ થયો હોય જે સ્નેહવડે ભગવાનને વશ કરી શક્યા હોય એવાં શ્રીગોપીજનો અથવા તેના ભાવમાં આસક્તો શ્રીઆચાર્યચરણ જેવાના અનુગ્રહથી તેના હૃદયનો ભાવ આપણા હૃદયમાં સંક્રાન્ત થાય છે ત્યારે ભક્ત થવાય છે. મંત્રને પત્રઉપર લખેલો વાંચવાથી ભાવ હૃદયમાં પ્રકટ થતો હોત તો બધાને આજે ભગવાન્ અનુભાવ બતાવતા હોત પણ તેમ થતું નથી. તે તો સ્વજીવ કે જે અનુગ્રહવાળો હોય, જેને પ્રભુએ સર્વાત્મભાવનું દાન કર્યું હોય, જેની ભક્તિને વશ ભગવાન્ હોય એવાના મુખથી ભગવદ્યશ સાંભળવાથી ભગવદ્ભાવનો ભક્તના હૃદયમાં અંકુર ફુટે છે. તેને પાછું પોષણ મળવું જોઇએ. વિજાતીય કારણો મળે તો ઉગેલો અંકુર નાશ પામે તેથી જ આજ્ઞા કરી છે કે दुःसङ्गवर्जनम् દુઃસંગને છોડીને તે કથારસનું પાન કરવું. તે રસનું અંકુર ઉપર સિંચન થતાં તે પલ્લવિત પુષ્પિત અને ફલિત થાય એ બધું ભગવત્કૃપા-સાધ્ય અને તે ધારે તો બને તેવું છે છતાં અહીં લખ્યું છે તે જીવને સ્મરણ કરાવવા માટે છે. તેથી જ श्रोतॄणां काव्यवद्रसः શ્રોતાને તે રસ કાવ્યની પેઠે મળી શકે છે. 'लोके तु रसाभास एव' એ શ્રીઆચાર્યચરણના વચનથી રસ તો ભગવાન અને તેની લીલામાં છે લોકમાં તો રસાભાસ છે. કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રપણ ભગવલ્લીલાના પ્રતિપાદક ગ્રંથો છે. લૌકિક રતિને કહેનારા તે ગ્રંથો નથી એ વાત રાસપંચાધ્યાયીના ત્રીજા અધ્યાયના આરંભમાં શ્રીગુસાંઇજીએ વિસ્તારથી લખી છે. શ્રીપુરુષોત્તમ-જીએ તેના પ્રકાશમાં વિશદતાથી વિવેચન કર્યું છે. એથી તો શ્રીસુબોધિનીજીમાં कृष्णो भुंक्ते न चापरः એ કારિકાથી શ્રીઆચાર્યચરણ આધિદૈવિક કામસુખના ભોક્તા શ્રીકૃષ્ણને કહે છે. અપરનો નિષેધ કરે છે. કેમ કે શ્રીકૃષ્ણજ अच्युत પુરુષ છે બીજા તો કાળના લક્ષ્યરૂપ હોવાથી બધા કામાભાસવાળા છે. એમ

---

૧ સ્નેહ અને પ્રેમ પર્યાય છે. તેનું લક્ષણ વાલ્મીકિરામાયણની ટીકામાં નાગેશભટ્ટ આવી રીતે બાંધે છે. 'विश्लेषासहत्वपर्यवसायिनी, वस्तुसौन्दर्यबलाद्विषयलाभेप्यनिवर्त्या, विद्यमानानामपि दोषाणाम-दर्शनकरी, व्यसनसहस्रसंपातेपि अनिवर्त्या या अनुपस्कृतवस्तुमात्रालम्बिनीछा प्रेमपदवाच्या.' वा. रा. बा. ३–१० तिलकाख्या व्याख्या.

શ્રીકૃષ્ણમાં તેમના શ્રવણાદિથી અનન્યતા સિદ્ધ કરી તેણે કરેલી લીલાઓને હૃદયમાં ધારણ કરી તેની વાસનાને દૃઢ કરી अन्ते या मतिः सा गतिः એ ન્યાયથી તેમાં બુદ્ધિ સ્થિર કરી તેના સ્મરણની સાથે દેહત્યાગ કરતાં તેવા થવાય છે. તેથી તો सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समाधिः એમાં દાન વ્રત તપ અથવા બીજાં કુશળ કર્મો ભગવાનને મેળવી આપતાં નથી પણ મનની ચંચળતાને દૂર કરે છે ત્યારે મન આત્માથી જોડાય છે એટલે તે ભગવાનના ધર્મોને ગ્રહણ કરીને કૃતાર્થ થાય છે.

મેં બધું ભગવાન્ રસરૂપ છે ઇત્યાદિ લખ્યું તે બાબત મારી યોગ્યતાનો વિચાર કરતાં મારાથી વધારે લખાઈ ગયું છે પણ મિત્રોના આગ્રહથી મારે તેટલું લખવું પડ્યું છે તેમાં સિદ્ધાન્તનો વિરોધ દેખાય તો સુજ્ઞો મને ક્ષમા આપશે અને તેને સુધારી લેશે. गच्छतः स्खलन તો છે જ પણ તે ભય રાખી કાંઈ લખવું નહીં અને પોતાની મૂર્ખતા મનમાં રાખવી તેના કરતાં તે જાહેરમાં મૂકવી ઇષ્ટ ધારી આ છેલ્લો પ્રયોગ કર્યો છે. શેઠ ગોવર્દ્ધનદાસ વૃંદાવનદાસે પોતાના ગ્રંથમાં મારા લેખને સ્થાન આપ્યું તે ખાતે તેમનો મારી ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. બીજાપણ જેણે જેણે મને સહાય કરી તેમનો ઉપકાર માની હું આ લેખને અહીં સમાપ્ત કરું છું.

પ્રાસંગિક

અમે દ્વિતીયાવૃત્તિના મુદ્રણ વખતે કહેલું કે પુસ્તકનું કાંઇપણ મૂલ્ય નથી રાખ્યું તેથી લોકો તેનો ઉઠાવ જલદી કરશે. શેઠ વૃંદાવનદાસ પણ ઉદારદિલ હોવાથી ના કહી શકતા નથી. વાંચનારા લે છે તે વાંચે છે કે સંગ્રહ કરે છે તે વિચારવું જોઇએ. પણ એવા પ્રતિબંધ મૂકવામાં ઉદારતાનો સંકોચ ગણાય તેથી ભગવદિચ્છાથી જે થાય છે તે યોગ્ય જ છે. આ કુટુંબને ભગવદીય ગંગાબાઈ ગયા પછી પણ તેમાં કેવી મમતા છે તે આ કાર્યથી વ્યક્ત થાય છે. હજારો રૂપિયા ખર્ચતાં પણ તેમને 'અમે ખર્ચ બહુ કર્યો' એવું થતું નથી તો તેની વિદ્યમાનતા હોત તો તે શું કરત? ગંગાબાઈનાં ચિત્રો વૈષ્ણવના ઘર ઘરમાં રહ્યાં જોવામાં આવે, રાતના ભગદ્વાર્તામાં તેના પુસ્તકોનો ઉપયોગ થાય એ બધું તેની જીવન્નવસ્થા જ કહેનાર છે. માત્ર તેના બાળકો તેના દેહના સમાગમમાં નથી તેટલા અંશમાં જ તે દેહથી તિરોહિત છે મનમાં તો બધાની સાથે જ રહ્યાં છે. આ પ્રસંગે શેઠ ગોરધનદાસ તથા તેમના કુટુંબનો વૈષ્ણવો ઉપરનો ઉપકાર સ્વીકારી આપણે વિરમશું.

સંવત ૧૯૯૬ — નિવેદક—
ચૈત્રીપૂર્ણિમા. — અનુવાદક.

ચતુર્થ સંસ્કરણમાં બે બોલ

શ્રીયુત શેઠ શ્રી વૃંદાવનદાસભાઈએ તો તૃતીયવાર છપાવેલો પુસ્તકનો સટ પણ વૈષ્ણવોને વાંચવા આપી દીધો છતાં વૈષ્ણવવૃંદ શ્રવણરસના પાનથી તૃપ્ત ન થયો અને તેમની પાસે પુસ્તકની ઉઘરાણી કરી અકળાવવા લાગ્યો ત્યારે આ ચતુર્થપ્રયાસ તેમણે આદર્યો પણ પોતાનું વ્રત તેમણે ફેરવ્યું નથી તે તેમની પ્રતિજ્ઞાપાલનની ઉચ્ચતા સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ તે પ્રતિજ્ઞાનો બીજાલોકો અયોગ્ય રીતે ઉપયોગ ન કરે તેટલું તો અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. પુષ્ટિમાર્ગમાં હજુ બધા ગ્રન્થો મુદ્રિત થયા નથી. સુબોધિનીનાં બીજાં પ્રકરણો પણ અનુવાદ સાથે પ્રકટ કરાવવાની જરૂર છે. તે કામ સાધારણ માણસનું નથી પણ સંપત્તિ અને સદ્બુદ્ધિવાળાનું છે. અમારી વિનતિ છે. કે હવે પછી જો મુદ્રણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો સુબોધિનીજીનાં બીજા ભાગો પ્રસિદ્ધ કરવામાં શેઠ શ્રી પોતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરે એવી અમારી પ્રાર્થના છે. તેમ કરવું એ સંપ્રદાય ઉપર ઉપકાર કરવા જેવું છે. તેમાં લોક રુચિ પુષ્ટ થાય છે અને દ્રવ્યનો સદુપયોગ છે. એટલું કહીને આ લેખ સમાપ્ત કરશું.

મુંબઈ
વસંતપંચમી
સંવત ૧૯૯૭

વિદ્વદ્વશંવદ.,
કલ્યાણજી કાનજી

श्रीभागवतदशमपूर्वार्धीयफलप्रकरणस्थश्लोकानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
अटति यद्भवानह्नि	९०
अत्र प्रसूनावचयः	६७
अथ वा मदभिस्नेहात्	२३
अनया राधितो नूनम्	६४
अनुग्रहाय भूतानाम्...	१३८
अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यः	१६४
अन्तर्गृहगताः काश्चित्	८
अन्तर्हिते भगवति	४८
अन्विच्छन्त्यो भगवतः	७१
अपरानिमिषद्दृग्भ्याम्	९८
अप्येणपत्न्युपगतः	५६
अलातैर्दह्यमानोपि	१४३
अविदूर इवाभ्येत्य	१५६
अस्वर्ग्यमयशस्यम्	२५
आप्तकामो यदुपतिः	१३३
आरुह्यैकां पदाक्रम्य	६१
आहूय दूरगा यद्वत्	६०
इति गोप्यः प्रगायन्त्यः	९४
इति विप्रियमाकर्ण्य	२६
इति विक्लवितं तासाम्	४३
इत्थं भगवतो गोप्यः	११३
इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हम्	१४९
इत्युन्मत्तवचो गोप्यः	५८
इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताः...	६८
ईश्वराणां वचः सत्यम्	१३५
उक्तं पुरस्तादेतत्ते	१०
उच्चैर्जगुर्नृत्यमानाः	१२०
उत्सवं श्रमरुचापि	१७५
उपगीयमान उद्गायन्	४५
उपगीयमानौ ललितम्	१५१
ऊषुः सरस्वती तीरे	१४२
ऋषीन् विरूपानाङ्गिरसः	१४६
एकदा देवयात्रायाम्...	१४०
एका भ्रुकुटिमाबध्य	९७
एवमुक्तः प्रियामाह	७०
एवं भगवतः कृष्णात्	४६
एवं कृष्णं पृच्छमाना...	६२
एवं मदर्थोज्झितलोक-	१११
एवं परिष्वङ्गकराभिमर्श	१२५
एवं शशाङ्कांशुविराजिता	१३१
एवं विक्रीडतोः स्वैरम्	१५३
एवं व्रजस्त्रियो राजन्...	११९
कच्चित्तुलसि कल्याणि	५३
कदाचिदथ गोविन्दः	१५०
कर्णोत्पलालकविटङ्क	१२४
कच्चित्कुरबकाशोक...	५३
कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्	१४२
कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः	५९
कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य	६०
कस्याः पदानि चैतानि	६४
कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्त	१२२
काचित्कराम्बुजं शौरेः	९६
काचिदञ्जलिनागृह्णात्...	९७
काचित्समं मुकुन्देन...	१२०
काचिद्रासपरिश्रान्ता	१२१
कामं क्रोधं भयं स्नेहम्	१२
कास्त्र्यङ्ग ते कलपदा...	४१
किमुताखिलसत्त्वानाम्	१३५
किं ते कृतं क्षिति तपः	५५
कुन्ददामकृतकौतुक	१७४
कुर्वन्ति हि त्वयि रतिम्	३२
कुशलाचरितेनैषां	१३६
कृत्वा मुखान्यवशुचः...	२७
कृत्वा तावन्तमात्मानं	१२८
कृष्णं विदुः परं कान्तं	९
कृष्णरामायिते द्वे तु...	६०
कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य	१२७
केशप्रसाधनं त्वत्र	६७
को भवान् परया लक्ष्म्या	१४५
क्रोशन्तं कृष्ण रामेति	१५४
क्वणितवेणुरववंचित	१७२
गतिस्मितप्रेक्षण	५०

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
गत्यानुरागस्मित	४९
गायन्त्य उच्चैरमुमेव	५१
गावो हिरण्यं वासांसि	१४१
गोपीनां तत्पतीनां च	१३८
गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डल	१२९
गोप्यो लब्ध्वाच्युतम्	१२४
गोप्यः कृष्णे वनं याते	१५८
गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य	१५१
चलसि यद्व्रजात्	९६
चित्तं सुखेन भवता	३४
चूतप्रियालपनसा	५४
जगतुः सर्वभूतानाम्	१५१
जयति तेऽधिकं जन्म	७५
ततश्च कृष्णोपवने	१३१
ततो गत्वा वनोद्देशम्	६९
ततोऽविशन् वनम्	७२
ततो दुन्दुभयो नेदुः	११७
तत्रैकोवाच हे गोपाः	६१
तत्रोपविष्टो भगवान्	१०४
तत्रारभत गोविन्दः	११४
तत्रातिशुशुभे ताभिः	११८
तत्रैकांसगतं बाहुम्	१२२
तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां	१४१
तदङ्गसङ्गप्रमदा	१२६
तद्दर्शनाह्लादविधूत	१०२
तदोडुराजः ककुभः	३
तद्यात मा चिरम्	२२
तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन	३८
तन्मनस्कास्तदा	७३
तमपृच्छद्धृषीकेशः	१४४
तमन्वधावद्गोविन्दः	१५५
तमेव परमात्मानम्	९
तया कथितमाकर्ण्य	७२
तयोर्निरीक्षतो राजन्	१५३
तर्हि भग्नगतयः सरि	१६३
तव कथामृतम्	८४
तस्य चाक्रन्दितं	१४३
तस्याः अमूनि नः	६६
ता दृष्ट्वान्तिकमायाताः	१८
ता वार्यमाणाः पतिभिः	७
ताभिः समेताभिरुदार	४४
ताभिर्विधूतशोकाभिः	१००
ताभिर्युतः श्रममपो	१२९
तासामाविरभूच्छौरिः	९५
तासामतिविहारेण	१२८
तासां तत्सौभगमदम्	४७
ताः समादाय कालिन्द्या	१०१
तैस्तैः पदैस्तत्पदवीम्	६२
तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण	९९
त्वं त्वाहं भवभीतानाम्	१४७
तं विलोक्यागतं प्रेष्ठम्	९६
दर्शनीयतिलको वन	१६६
दिनपरिक्षये	८७
दुहन्त्योभिययुः	५
दुःशीलो दुर्भगो	२४
दुःसहः प्रेष्ठविरह	८
दैत्यायित्वा जहारान्याम्	५९
दृष्टं वनं कुसुमितम्	२२
दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थः	५२
दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्ड	४
धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः	१३४
धन्या अहो अमी	६५
न खलु गोपिका	७९
न चैवं विस्मयः	१३
नद्याः पुलिनमाविश्य	४५
न पारयेहं निरवद्य	११२
न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र	६६
नाहं तु सख्यः	११०
नासूयन् खलु	१३८
निजपदाब्जदलैः	१७१
निशम्य गीतं	५
निशाम्य कृष्णस्य	१४९
निशामुखं मानयन्तौ	१५१
नैतत्समाचरेत्	१३५
नृत्यती गायती	१२३
नृणां निःश्रेयसार्थाय	११
पतिसुतान्वयभ्रातृ	९१
पदानि व्यक्तमेतानि	६२

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
परिवेषयन्त्यस्तं	६
पादान्यासैर्भुज	११९
पुनः पुलिनमाविश्य	७३
पृच्छतेमा लताः	५७
प्रपन्नोस्मि महायोगिन्	१४८
प्रणतदेहिनां पाप	८२
प्रणतकामदं	८८
प्रहसितं प्रिय	८५
प्रेष्ठं प्रियेतरमिव	२७
बद्धान्यया स्रजा	६२
बर्हिणस्तबकधातु	१६३
बाहुप्रसारपरिरम्भ	४६
बाहुं प्रियांस उपधाय	५७
ब्रह्मरात्र उपावृत्ते	१३९
भगवानपि ता रात्रीः	१
भजतोऽनु भजन्त्येके	१०६
भजन्त्यभजतो ये वै	१०८
भजतोपि न वै केचित्	१०८
भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां	२४
मणिधरः क्वचिदागणयन्	१७२
मदविघूर्णितलोचन	१७८
मधुरया गिरा वल्गु	८३
मन्दवायुरुपवात्य	१७४
महदतिक्रमणशङ्कित	१६८
मातरः पितरः पुत्राः	२१
मा भैष्ट वातवर्षाभ्याम्	६१
मालत्यदर्शि वः	५४
मिथो भजन्ति ये सख्यः	१०७
मैवं विभोर्हति भवान्	२९
यत्ते सुजातचरणा	९३
यत्पत्यपत्यसुहृदां	३०
यत्पादपङ्कजपराग	१३७
यदुपतिर्द्विरदराज	१७८
यन्नामगृह्णन्नखिलान्	१४८
यर्ह्यम्बुजाक्ष तव	३६
यं मन्येरन्नभस्तावत्	११५
रजन्येषा घोररूपा	२०
रहसि संविदम्	९२
रासोत्सवः संप्रवृत्तः	११५
रेमे तया चात्मरतः	६८
लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योन्याः	६
वत्सलो व्रजगवाम्	१७५
वनलतास्तरवः	१६४
वलयानां नूपुराणाम्	११७
वामबाहुकृतवाम	१५९
विक्रीडितं व्रजवधूभिः	१३९
विरचिताभयम्	८०
विविधगोपचरणेषु	१७०
विषजलाप्ययात्	७८
वीक्ष्यालकावृतमुखम्	३९
वृन्दशो व्रजवृषाः	१६१
व्यक्तं भवान् व्रज	४२
व्योमयानवनिताः	१५९
व्रजति तेन वयम्	१७१
व्रजजनार्तिहन्	८१
व्रजवनौकसाम्	९२
शङ्खचूडं निहत्यैवं	१५७
शरदुदाशये	७६
शरच्चन्द्रांशुसंदोह	१०२
शापो मेऽनुग्रहायैव	१४६
श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानात्	२५
श्रीर्यत्पदाम्बुजरजः	३७
स कथं धर्मसेतूनाम्	१३३
स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः	१४३
सभाजयित्वा तम	१०५
सरसि सारसहंस	१६६
सर्वास्ताः केशवा	१००
सवनशस्तदुपधार्य	१७०
सवीक्ष्य तावन्नु	१५५
स वै भगवतः	१४४
सहबलः स्रगवतंस	१६८
सा च मेने तदा	६८
सिञ्चाङ्गनस्त्वधरा	३५
सुरतवर्धनम्	८९
सोम्भस्यलं युवति	१३०
संस्थापनाय	१३२
स्वागतं वो महाभागाः	९
हन्त चित्रमबलाः	१६१
हा नाथ रमण प्रेष्ठ	७०

फलप्रकरणकारिकाणां वर्णानुक्रमेण सूची ॥

श्लोकाः	पत्राङ्काः
अतो न कापि मर्यादा	४४
अतोत्र धर्मिधर्माणाम्	५१
अतोत्र मासयुग्मा हि	१५७
अतोत्र भगवांश्चक्रे	११३
अथवा प्रार्थनाद्यायाः	७४
अनन्यपूर्वा द्विविधा	७४
अनुभावस्तु नादस्य	१५९
अन्तःस्थितो रसः पुष्टः	७८
अन्तःप्रविष्टो भगवान्	१५९
अष्टाविंशे हरेर्गान	७४
अस्याः सर्वोपकाराय...	११३
आत्मा यावत्प्रपञ्चोभूत्	२
एकत्रिंशे सर्वभावात्...	९४
एकोनत्रिंशकेध्याये	९४
एकोनविंशतिधा गोप्यः	७४
एवमुद्धृतभक्तास्तु	१४०
एवं स्वयं भगवतः	५१
एवं रूपप्रपञ्चस्य	१४०
एवं वेणुर्द्वादशधा	१५९
कामेन पूरितः कामः	४४
कृष्णभावनया सिद्धा...	७४
क्रिया सर्वापि सैवात्र	४४
गर्वाभावश्च तत्रादौ	४८
जलं वायुश्च सामग्री	११३
जानाति भगवानेव	१५९
जीवेन्तःकरणे चैव	१३
तत्तद्वाक्यानुसारेण	७४
ततो हि भजनानन्दः	१
ततो रूपप्रपञ्चस्य	१
ततोनानाविलासेन	४३
ततोविशेषविज्ञानात्...	५१
तथैवानन्यपूर्वाश्च	७४
तदर्थं भगवांस्तासु	४८
तमोरजःसत्त्वभेदाः	१९
तादृशीं भावनां कुर्यात्	१३
तिरोभावस्ततश्चापि	४२
त्रयोत्र त्रिविधा प्रोक्ताः	१५९
त्रिंशत्तमे हरिः प्रीतः	११३
देवाः स्त्रियस्तथा गावः	१५९
दोषोभिमानवचनम्	६९
द्वात्रिंशेन्तर्गोपिकानाम्	१५७
नहि साधनसंपत्त्या	९४
पुनस्ता एव त्रिविधा	७४
पूर्वोक्तमपि सर्वं हि	८३
बलभद्रेण सहितः	१४०
बाह्याभ्यन्तरभेदेन	१
ब्रह्मानन्दात्समुद्धृत्य	१
भक्त्यातिमतास्तद्भाव	५९
रसात्मकस्तु यः कामः	११३
राजसी तामसी चैव	७४
लौकिकस्त्रीषु संसिद्धः	१
वाक्प्राणैस्तु तृतीया स्यात्	२
वाक्यं हास्यमुरश्चैव	९२
वाक्यानां बाधवाक्यानि	२८
शब्दार्थयोर्मुख्यतात्र	१५७
शब्दो हि धूमवल्लोके	५१
श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र	७४
षड्विंशे तु हरिः पूर्वम्	२
षड्गुणैश्वर्यभावेन	४३
सत्त्वादिगुणभावेन	५९
सन्तुष्टः सर्वदुःखानि	९४
सप्तविंशे तिरोधानात्	४८
सर्वत्र हरिबुद्ध्या वा	५९
सर्वोत्तमा हरेर्लीला...	१५९
सात्विकी तामसी चैव	७४
सामान्यरमणं पूर्वम्...	४३
स्त्रिय एव हि तं पातुम्	१
स्वयं त्वयुक्तकरणात्	६९
स्वानन्दस्थापनार्थाय...	४८
हरिण्यो देवगन्धर्वाः...	१५९
हरेर्गानं प्रियं मत्वा	७४
हस्तेन च स्वरूपेण	८३

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

અથ દશમસ્કન્ધીય દ્વિતીયતામસપ્રકરણમાં ચતુર્થ ફલપ્રકરણનાં

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીકૃત

શ્રીસુબોધિનીજીનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પ્રાકટ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શ્રીભાગવતનો ખરો અર્થ પ્રકટ કરવાનો છે તે તેમણે પોતે જ શ્રીભાગવતના પ્રથમસ્કન્ધસુબોધિનીના આરંભમાં अथ तस्य એ શ્લોકથી કહ્યું છે એટલે તે વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી. શ્રીસુબોધિની નામની શ્રીભાગવતની ટીકામાં આચાર્યચરણે એવો ક્રમ રાખ્યો છે કે જે અધ્યાયમાં વાત આવતી હોય તેને પ્રથમ કારિકાદ્વારા કહી દેવી. પછી તે વાત ક્રમશ: ચાલે એટલે સાંભળનારના મનમાં તે કથાનું અનુસંધાન રહ્યા જ કરે. તે પ્રમાણે શ્રીમદાચાર્યચરણ ફલપ્રકરણનું વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રથમ તે પ્રકરણનો અર્થ નવ કારિકાઓમાં વર્ણવે છે.

બ્રહ્માનંદથી બહાર કાઢી ભજનાનન્દમાં જોડવામાં જે લીલા ઉપયોગી છે તે આ ચોથા [1]પ્રકરણમાં કહેવાય છે.[1] લૌકિકસ્ત્રીમાં[2] ભજનાનંદ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. પછી તે સ્ત્રીદ્વારા તે આનંદ ભગવાનમાં આવે છે. એ કહેવાથી ભજનાનંદના અનુભવની યોગ્યતા કહેવામાં આવી.[2] તેથી જ ભજનાનંદ સ્ત્રીઓમાં સારી રીતે ધારણ કરાય છે. પુરુષોમાં પણ એ આનંદ સ્ત્રીદ્વારા પ્રાપ્ત થશે. બીજી રીતે તે મળી શકે નહિ.[3] તે ભજનાનંદનો અનુભવ કરવાને સ્ત્રીઓ જ સમર્થ છે. તે સ્ત્રીઓમાં ઉતરેલો ભજનાનંદ ભગવાન્ લે છે માટે જ કૃષ્ણ રાતદિવસ સ્ત્રીઓમાં રમી રહ્યા છે.[4] એ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ સાથેની લીલા બાહ્ય[3] અને અંદર એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે. તેમાં આન્તર લીલા પરમ ફલરૂપ છે. પછી શબ્દાત્મિકા લીલા છે તેમાં કોઈ દોષ નથી એમ કહ્યું છે.[5] પછી રૂપ-પ્રપંચવડે પાંચ પ્રકારે ભક્તો સાથે ભગવાનનું રમણ છે. તેમાં પ્રથમ આત્માથી રમણ છે.

ब्रह्मानन्दात्समुद्धृत्य भजनानन्दयोजने । या लीला युज्यते सम्यक् सा तुर्ये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
लौकिकस्त्रीषु संसिद्धः तद्वारा पुरुषे भवेत् । स्वानन्दानुभवार्थं हि योग्यतापि निरूपिता ॥ २ ॥
ततो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग्विधार्यते । तद्वारा पुरुषाणां च भविष्यति न चान्यथा ॥ ३ ॥
स्त्रिय एव हि तं पातुं शक्तास्तासु ततः पुमान् । अतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ह्यहर्निशम् ॥ ४ ॥
बाह्याभ्यन्तरभेदेन आन्तरं तु परं फलम् । ततः शब्दात्मिका लीला विशिष्टा सा निरूप्यते ॥ ५ ॥

---

૧ તામસ પ્રકરણમાં આન્તર પ્રકરણ ચાર તેમાં પ્રથમ પ્રમાણ, બીજું પ્રમેય, ત્રીજું સાધન, અને ચોથું ફલપ્રકરણ છે. પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ-અધ્યાય બાદ કરતાં ૨૬થી ૩૨ સુધીના સાતઅધ્યાયનું ફલપ્રકરણ છે. ૨ ભગવાન શિવાય બીજાની સાથે લગ્નસંબંધવાળી સ્ત્રી લૌકિકસ્ત્રી કહેવાય છે. તે અહિં શ્રુતિરૂપાઓ છે. એમનાથી ભગવાન રમ્યા છે. ૩ રમણ સંયોગ અને વિપ્રયોગરૂપે બે પ્રકારનું છે. સંયોગમાં બાહ્ય પદાર્થોથી

બીજું મનથી રમણ છે.[6] વાણી તથા પ્રાણથી ત્રીજું રમણ છે. ઇન્દ્રિયોથી ચોથું રમણ છે. અને શરીરથી પાંચમું રમણ છે. એમ રૂપની પ્રતિષ્ઠા આત્માથી શરીર સુધીના પાંચ[1] પદાર્થોમાં છે.[7] આ છવીશમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ જીવોને આનંદયુક્ત કરે છે. તે જીવો પણ આત્મસમર્પણ કરનાર હોય તો તેને આનંદના અનુભવમાં ઉપાય કહે છે.[8] આત્મા જ્યાં સુધી ભગવાનમાં પ્રપત્તિયુક્ત હોય ત્યાં સુધી તેની સાથે ભગવાન્ ખેલે છે. તે ભગવાન્ જ્યારે ભક્તના અન્તઃકરણના સંબંધી થાય છે ત્યારે બહાર દેખાતા નથી કેમકે તે દુઃખને હરનાર છે.[9]

પ્રથમ ભજનાનંદને નિરૂપણ કરવા સારૂ સ્ત્રીઓમાં આનંદ સ્થાપન કરવો જોઈએ. તેથી સ્ત્રીઓ સાથે રતિ કરવાની ભગવાને ઇચ્છા કરી તે વાત નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

श्रीशुक उवाच–

भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥

શુકદેવજીએ કહ્યું—શરદને લઈને જેમાં મલ્લિકા પ્રફુલ્લિત થઈ છે એવી (તે વરદાનમાં આપેલી) રાત્રિઓને બુદ્ધિપૂર્વક જોઈને યોગમાયાનો આશ્રય કરીને ભગવાને પણ રમવાનું મન કર્યું.

सुबोधिनी—સાધનપ્રકરણમાં કુમારિકાના વ્રતથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાને તેને કહ્યું છે કે "**मयेमा रंस्यथ क्षपाः**" આ રાત્રિઓમાં તમે મારી સાથે રમશો. તે રાત્રિઓનો ભગવાને સ્વીકાર કર્યો. પછી સર્વરાત્રિઓમાં તે આધિદૈવિકીને મૂકીને તેને પૂર્ણ કરી એટલે તે પૂર્ણિમારૂપ બની. ઋતુ પણ શરદ કરી. તે શરદનું કાર્ય પુષ્પ. તેને કરીને રસને ઉદ્દીપન કરનાર સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરીને પછી સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરવા માટે કામના પિતામહરૂપ મનને ઉત્પન્ન કર્યું. સર્વના સંકલ્પને પ્રબુદ્ધ કરે ત્યારે પોતાનો સંકલ્પ પણ જાગવો જોઇએ. સંકલ્પને જગાડવામાં વેણુ સહાયક થશે. તેથી કામનું વર્ણન થશે. માટે પહેલાં રમવાનું મન કર્યું. ભગવાન્ પોતાનો આનંદ ગોપીઓમાં બીજી રીતે પણ મૂકી શકે તો પણ ભગવાનને રસની મર્યાદા રાખવી છે તેથી તે મર્યાદાના ક્રમવડે પ્રથમ પોતે મન કર્યું. ભગવાન સ્વરૂપાનંદને ગોપીઓમાં પધરાવે તો આનંદ એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને જતાં તેમાં ફેર પડી જાય. અને તે સ્વરૂપથી ચ્યુત થાય તો પછી

ततो रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रमणं मतम् । आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा ॥ ६ ॥
वाक्प्राणैस्तु तृतीया स्यादिन्द्रियैस्तु ततः परा । शारीरी पञ्चमी वाच्या ततो रूपं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
षड्विंशे तु हरिः पूर्वं जीवानानन्दयत्स्वयम् । ते चेत्समर्पितात्मानस्तत्रोपायश्च रूप्यते ॥ ८ ॥
आत्मा यावत्प्रपन्नोभूत् तावद्वै रमते हरिः । सोन्तःकरणसंबन्धी तिरोधत्ते हरिश्च सः ॥ ९ ॥

રમણ થાય. વિપ્રયોગમાં હૃદયમાં ભાવાત્મક સામગ્રી હોય છે; વિરહને પરમ ફલ માન્યું છે. તેથી જ ધર્મરૂપે સંયોગને અને ધર્મીરૂપે વિયોગને કહ્યો છે.

૧ રૂપમાં આત્મા, મન, વાક્પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને શરીર એ પાંચ છે તે પાંચ લીલા એક એક અધ્યાયથી કહી છે. અથવા તે પાંચેમાં પાંચ પાંચ પ્રકારની ભગવલ્લીલા છે. એમ બન્ને પક્ષ શ્રીટીપણીજીમાં કહ્યા છે.

ભગવાન નિરાનંદ કાં ન થાય? એવી શંકા ન થવા માટે ભગવાન્ આનંદ સ્થાપન કરતાં પહેલાં યોગમાયાને પોતાની પાસે લઇને કામ કરે છે. યોગમાયાનું કામ એટલું જ કે જે સ્વરૂપ જેવું હોય તેવું જ તે બીજે મૂકી શકે. જેમ દેવકીના ઉદરમાં રહેલા સંકર્ષણને રોહિણીના ઉદરમાં મૂકતાં તેને કાંઈ અડચણ ન પડી એમ અહિં પણ તે યોગમાયા કરશે માટે પ્રથમ તેનો આશ્રય કર્યો એમ કહ્યું. જેમ પ્રમાણમાં અને મર્યાદામાં બલદેવનો ઉપયોગ છે તેમ કાર્યમાં યોગમાયાનો ઉપયોગ ભગવાનની લીલામાં સમજવો. તેમાં પણ આ યોગમાયા તો અન્તરઙ્ગા છે તેથી બીજે રહેલ પ્રમાણને બીજે લઈ જઈ શકે છે. તેમ બીજે રહેલો આનંદ બીજે મૂકવામાં તે નિપુણ છે. તેથી પ્રમાણથી જૂદો માર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. ભગવાને જે રાત્રિઓ રમણાર્થે નિર્માણ કરેલી તેનો જ પરિગ્રહ અહિં છે. જો સાધારણ રાત્રિનો સ્વીકાર કરે તો તે સર્વત્ર હોવાથી સર્વત્ર ભગવદાનંદ પ્રકટ થાય. તેમ ન થવા માટે વરમાં આપેલી રાત્રિઓનો પરિગ્રહ કર્યો તેથી જેને વરદાન મલ્યું છે તેને જ આનંદનો અનુભવ થશે. શરદઋતુમાં મલ્લિકાનાં ફુલ ખીલે છે તે ફુલવાળી રાત્રિઓને જોઇને ભગવાને રમવાનું મન કર્યું અને યોગમાયાનો પોતાની પાસે આશ્રય કરીને રહ્યા. ૧

મનને કરવું પડતું નથી છતાં અહિં મન કર્યું એમ કહ્યું છે તેથી ભગવાન પોતે રમણની સામગ્રી રમણ સમયે જ સિદ્ધ કરે છે એમ કહ્યું. હવે તે મનનો દેવ મનમાં ન આવે ત્યાં સુધી મન કાંઈ કરી શકે નહિં માટે મનના અધિષ્ઠાતા ચંદ્રને ભગવાન્ પ્રકટ કરે છે તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः ।
स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥

ઘણા કાલે જેને દર્શન થયું છે એવો પ્રિય પ્રિયાના મુખને મંડન કરે તેમ અહિં પણ ભગવાને જ્યારે મન કર્યું ત્યારે જ ચંદ્ર પોતાના સુખરૂપ કિરણોવડે પ્રાચી દિશાના મુખને રંગતો ચર્ષણીઓના શોકને દૂર કરતો ઉદય પામ્યો.

सुबोधिनी—ભગવાને રમણનું મન કર્યું ત્યારે જ મનનો અધિષ્ઠાતા ચંદ્ર પૂર્વ દિશામાં ઉગ્યો. જો કે રાત્રિઓ બધી એક વખતે જોઈ છે તથાપિ તે ક્રમથી એક પછી એક રહેલી છે. ભગવાનના મનનો આધિદૈવિક ચંદ્ર પૂર્ણ છે, નિષ્કલંક છે, મનના પ્રાકટ્યમાં તેનું પ્રાકટ્ય છે. ભગવત્ક્રીડાની સમાપ્તિમાં તેની સમાપ્તિ છે. તે આકાશના મધ્યભાગ સુધી જ ઉંચો જાય છે. તે કોઈ દિવસ અસ્ત થતો નથી. તે ચંદ્ર સ્ત્રીઓના નક્ષત્રરૂપ મનનો રક્ષક છે. ભગવાનનું મન પહેલું જ થયું છે તેથી તેનો પૂર્વ દિશામાં ઉદય થયો છે. પૂર્વ દિશા દેવોની છે તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ ઇન્દ્ર છે. અત્યારે તો ભગવાન્ જ ઇન્દ્ર છે. તેના રેતોરૂપ ચંદ્ર પૂર્વદિશામાં પ્રકટ્યો છે. માટે પ્રાચી દિશાના મુખ (મધ્યભાગ)ને પોતાના કિરણોથી લિપતો ઉગે છે. પ્રાચી દિશામાં રંગ ન હતો કેમકે પ્રતીચીમાં સૂર્યનો સંબંધ થતાં રાગ થયો હતો તેથી આ પ્રાચીના મુખને ચંદ્રે પોતાના કિરણો કેસર જેવા છે તેનાથી રંજિત કર્યું છે. જો ચંદ્ર પોતાની દિશાના મુખને રંજિત ન કરે તો ભગવાનનું મન પણ સ્ત્રીઓના મનને રંગી ન શકે. ચંદ્રના કિરણો દિવસનો તાપ મટાડે છે તેથી સુખરૂપ છે, ઠંડા છે. તેમાં અરુણગુણ છે તેથી તે મંગળરૂપ છે. અરુણરંગ મુખ્ય છે. પુરુષ પણ જો અનુરાગથી

સ્પર્શ કરે તો સુખ થાય. અહિં કહે છે કે આ ચંદ્ર મનનો અધિષ્ઠાતા જ હોય તો તેનો મનમાં ઉદય થવો જોઈએ. જો આ ચંદ્ર અંધારૂં મટાડે તો તો ભગવાન જ અંધારૂં મટાડનાર હોઈને તેની જરૂર નથી. જો ચંદ્રને કામોદ્દીપક ગણીએ તો ઉદ્દીપકતા ભગવાનથી જ સંભવશે. ચંદ્રથી તે કાંઈ થવાનું નથી. માટે અહિં ચંદ્રનું વર્ણન કર્યું તેનું અસાધારણ કાર્ય શું છે તે કહેવું જરૂરી છે એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ચંદ્ર ચર્ષણીઓના શોકને મટાડનાર છે. ચર્ષણીઓ એટલે સર્વત્ર પરિભ્રમણ કરનારી શક્તિઓ. તે સર્વત્ર ફરી પણ તેને ક્યાંય પણ પરમાનંદનો સંબંધ થયો નહિ. કોઈ જીવ મુક્ત થાય તે પહેલાં તો ચર્ષણી તેમાંથી નિકળી જાય એટલે ભગવત્સંબંધ તેને આજ સુધી થયો નહિ તેનો શોક તેના મનમાં હતો. અથવા **सचर्षणी** શબ્દ સાથે લઈએ તો ચર્ષણીસહિત જીવો તેનો શોક હમણાં જ મટવાનો કેમકે તે ભક્તો નૃત્યમાં ભ્રમણ કરતાં પરમાનંદનો અનુભવ કરશે એમ કહેવાનું છે. ઘણું કરીને તે વખતના જીવો ચર્ષણી શક્તિવાળા જ હતા. તેમણે ચંદ્રને ઉગતો જોયો ત્યારે જરૂર પરમાનંદ પ્રાપ્ત થશે એમ તેઓને લાગ્યું તેથી તેમના મનનો શોક નિવૃત્ત થયો એમ કહ્યું છે. અહિં ચંદ્ર ઉદય થયો તેનાં કારણ ત્રણ જણાય છે. દિગ્દેવતાના મુખને સાફ કરવું, ચર્ષણીનો શોક દૂર કરવો, અંધારૂં મટાડવું વગેરે. કંઠથી કહેલા બે કાર્ય તે ચંદ્ર જ કરી શકે એમ કહેવા માટે દૃષ્ટાન્ત કહે છે. ઘણાદિવસે દર્શન કરતો પ્રિય જેમ પ્રિયાના મુખને મંડન કરી તેનો શોક મટાડે તેમ. પતિવ્રતાના મુખને મંડન કરવાનું કાર્ય બીજા કોઇથી બને નહિં; તેનો પતિ જ તેનું સાન્ત્વન કરી શકે. તેથી સુબોધિનીમાં પતિવ્રતા એવું પ્રિયાને વિશેષણ આપ્યું છે. ૨

એમ મન અને તેના દેવતાની ઉત્પત્તિ કહીને હવે સંકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા માટે તે શબ્દયોનિ (શબ્દનું કારણ) છે એમ કહીને હવે વેણુનાદ થયો તેનું વર્ણન કરે છે.

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणम् ।
वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥

પૃથ્વીમાં સર્વત્ર હર્ષ ઉત્પન્ન કરનાર અખંડિત મંડળવાળા, લક્ષ્મીના મુખ જેવા મુખવાળા, નવીનકેસર જેવા લાલ ચંદ્રને અને તે ચંદ્રના કિરણોથી રંગાયેલા વનને જોઇને સુંદર દૃષ્ટિવાળી સ્ત્રીઓના મનને હરનારૂં ગાયન ભગવાને ગાયું.

सुबोधिनी—કુમુદ્વાન્ એટલે ચંદ્રે પૃથિવીમાં સર્વત્ર હર્ષ ઉત્પન્ન કર્યો. તેમ કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે કેમકે તે ચંદ્રનું મંડળ અખંડિત છે. એ ચંદ્રને રસમાં વિભાવપણું પણ છે. એમ કહેવા માટે લક્ષ્મીના મુખ જેવા મુખવાળો તે છે એમ કહ્યું છે. તેનું કારણ કે ચંદ્ર લક્ષ્મીનો ભાઈ છે. તેથી તેના મુખનું સાદૃશ્ય છે. વળી તે મુખ નવા કેસરથી અરુણરંગવાળું છે. તેથી લક્ષ્મીના લગ્ન વખતે તેણે કુંકુમથી મુખને રંજીત કરેલું હતું તેવો આ ચંદ્ર છે તેથી જેમ લક્ષ્મી લગ્ન વખતે નવીન કામજનિકા હતી તેમ આ પણ નૂતન કામજનક છે. વન કામને પુષ્ટ કરે છે. તે ચંદ્રના કોમલકિરણોથી વન પણ ચારે તરફ રંગવાળું થયું છે. કિરણો રસનું દોહન કરે છે. વનમાં તેનું પાલન થાય છે. તેથી કિરણોને ગોશબ્દથી ઓળખાવ્યાં છે. તેને રમાના મુખ જેવો કહ્યો છે. તેથી રમાના નવીન કટાક્ષો ભગવદ્ભાવના કારણરૂપ છે તેમ આ કિરણો પણ નૂતન ભાવને પેદા કરનાર છે. ગોપદ અહિં ઇન્દ્રિયોને પણ કહી શકે તેથી ઇન્દ્રિયોમાં અત્યારે તો શૃઙ્ગારના ભાવો ઉત્પન્ન થયા છે તેનું

પોષણ તો સ્વામિનીઓના આવ્યા પછી થવાનું છે. એમ કહેવા માટે कोमलगोभिः એ કિરણનું વિશેષણ કહ્યું છે. જ્યારે આ ચંદ્ર આખા વનને રંગી દે છે તો જેને માટે તે ઉદય પામ્યો છે તેને કેમ રંગે નહિ? હવે સંકલ્પદ્વારા કામને ઉત્પન્ન કરી સર્વ કાર્ય ભગવાન્ સિદ્ધ કરશે માટે અવ્યક્તમધુર ગાન કરવા લાગ્યા. તે ગાન પણ બધાને સારૂં નથી લાગતું પણ જેની ભગવાનમાં સુંદર દૃષ્ટિ છે તેને જ મનોહર લાગે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓ [1]ગાનારને ઇચ્છે છે. એટલે ભગવાને ગાન કરી બધીને બોલાવી. જો વ્યક્તમધુર ગીત ભગવાન્ ગાય તો ઘર બેઠાં જ સાંભળ્યા કરે પણ અહિં આવે નહિં માટે અવ્યક્તમધુર ગાન ભગવાને કર્યું તેનો નિશ્ચય કરવાને તે ઘરમાંથી નીકળી. જેની દૃષ્ટિ સુંદર[2] ન્હોતી તેને તો ભગવાને બોલાવ્યાં જ નહિ. ૩

ત્યારે બધી સ્ત્રીઓ ત્યાં આગળ આવી તે કહે છે.

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ।
आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ४

કામને વધારનાર તે ભગવદ્ગીતને સાંભળતાં કૃષ્ણે જેના મનને ખેંચ્યાં છે એવાં વ્રજભક્તો એક બીજાના જાણવામાં ન આવે એવી ગુપ્તરીતે વનમાં જ્યાં કાન્ત વિરાજે છે ત્યાં ઉતાવળાં ચાલતાં વેગને લઇને કુંડળો હલાવતાં આવી પહોચ્યાં.

सुबोधिनी—જો કે ભગવાને તો કુમારિકાઓને બોલાવ્યા હતાં, પરંતુ નોતરૂં સમાન હતું વિરોધ પણ કરવાનો ન્હોતો તેથી બધાં તે નાદને સાંભળીને આવ્યાં. વળી જે ભગવાને વનમાં ગાયું તે અનઙ્ગને વધારનારૂં ગાયું. અંગનો તો નાશ કરનાર તે ગાન હતું. તેથી નવા ઉત્પન્ન થએલા કામને લઇને તે ભગવાન્ પાસે આવ્યાં. તે તો વ્રજની સ્ત્રીઓ હતી. પ્રથમ પણ તે ભગવાનનાં જ હતાં તેથી જ કૃષ્ણે જેનું મન ગ્રહણ કર્યું હતું તે જલદી ચાલ્યાં અને જ્યાં પોતાના કાન્ત હતા ત્યાં આવી પહોચ્યાં. આ કહેવાથી બોલાવ્યાં હતાં તે જ પ્રથમ આવ્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું. તે ભક્તોને તો કાન્ત મુખ્ય હતા તેથી તેની પાસે જવામાં કોઈને જાણવામાં ન આવે એવી રીતે ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યાં. તે દરેકે ભગવાનને પોતાના પ્રિય પતિ માન્યા છે. જે તેમણે પહેલાં ધણી કરેલા તેના શરીરનો વિચાર પણ તેણે ન કર્યો તે જ કહે છે કે એવા વેગથી આવ્યાં કે તેના કુંડલો હાલતાં કાન દુખી ગયા તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિં. તે સ્ત્રીઓ ગૌડ દેશની હતી તે કુમારિકાઓ જ પ્રથમ ત્યાં આવી. પહેલાં મથુરા દેશમાં પણ જે નગરમાં ન રહેતી ગામડામાં રહેતી તે કુંડલ પહેરતી અથવા તો ટોટીને કુંડલ રહ્યાં છે. ૪

પ્રસંગને લઇને જેને ન્હોતાં બોલાવ્યાં તે પણ અહિં આવ્યાં એ કહે છે.

दुहन्त्योभिययुः काश्चित् दोहं हित्वा समुत्सुकाः ।
पयोधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥

કેટલીક ગાયોનું દૂધ કાઢતી હતી તે ગાન સાંભળતાં દોહનકર્મ છોડીને ભગવાનમાં ઉત્કંઠા વધતાં ભગવાનપાસે આવી, કેટલીક સ્ત્રીઓ દૂધ ગરમ કરતી હતી કેટલીકે ખીર ચૂલાઉપર મૂકેલી તેને નીચે મૂકયા વગર ત્યાંની ત્યાં જ જોડી ભગવાન પાસે આવ્યા.

---

૧ 'गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते' इति श्रुतेः ।　　૨ ભગવાનમાં સદ્ભાવરૂપા ।

सुबोधिनी—જે બધી ઘરનાં કામ કરનારી છે તે સોળ હજારથી જૂદી છે. તે નવ પ્રકાર અથવા દશ પ્રકારનાં ભક્તો ભગવાન્ પાસે આવ્યાં. ગુણોના મિશ્રણથી નવ પ્રકાર થાય. નિર્ગુણ એક પ્રકાર મળી દસવિધ ભક્તો કહ્યાં. કેટલીક જાતિધર્મ, લોકધર્મ, કુલધર્મ પરાયણ છે તે ત્રણ ત્રણ કહી છે. તેમાં ગોપની જાતની સ્ત્રીઓનો દૂધનો ધંધો છે. તે દૂધને ઉત્પન્ન કરે છે, દૂધને સાંચવે છે અને દૂધને બાળીને ખોવા વગેરે કરે છે. તે પ્રથમ ત્રણ કહી છે એવી પણ સમૂહરૂપે છે, એમ કહેવા માટે શ્લોકમાં બહુવચન કહ્યું છે. કેટલીક દોહન કરતી હતી. તે કર્મ છોડાય એવું નથી છતાં વચમાં છોડીને ભગવાન્ પાસે પહોંચી. ગાય અને વાછડું બાંધેલું તેમ જ દોહન-પાત્ર પણ ત્યાં જ રહ્યું તેમાં અર્ધું દૂધ પડયું છે તેને છોડવું એ અશક્ય જેવું છે. છતાં તેમ કરી તે કાન્તપાસે પહોંચી કારણ કે અત્યારે તેણે હું વનમાં છું એવો સંકેત કર્યો. ક્ષણ પછી કયાં હોય તેની શું ખાત્રી? માટે દોહ છોડી તે કાન્ત પાસે પહોંચી. બીજી કેટલીક હતી તેણે દૂધ ગરમ કરવા ચૂલા ઉપર ધરેલ તેને ત્યાં જ રહેવા દઇને ચાલી નીકળી. ખાવાને માટે દૂધમાં ઘઉંનો રવો પકાવે તેને સંયાવ કહેવાય. તે જો વધારે આંચથી પાત્રને લાગી જાય તો તેમાં એક જાતિની દુર્ગન્ધ ફેલાય તો તે ખાવાના કામનો ન રહે તેથી તેને ધ્યાનપૂર્વક પકાવવો જોઇએ. તેને નીચે ઉતાર્યા વગર જ બીજીઓ ભગવાનપાસે પહોંચી ગઈ. અહિં કાશ્ચન, અપરા વગેરે શબ્દોથી જૂદા જૂદા ગુણ-વાલી એટલે એકત્ર થઇને નથી ગઈ પણ જેને મનમાં આવ્યું તે ચાલતી થઈ છે. ૫

એમ ત્રણ રાજસી કહી હવે સાત્ત્વિકીને કહે છે.

परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून् पयः ।
शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्नन्त्योपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥

કેટલીક પીરસતી હતી તે પીરસવાનું છોડી દઇને ગઈ. કેટલીક બાલકને સ્તનપાન કરાવતી હતી તે બાલકને છોડીને ગઈ. પતિની સેવા કરનારી પતિને છોડીને ગઈ અને પોતે જમતી હતી તે જમવાનું છોડીને પોતાના કાન્તપાસે વનમાં પહોંચી.

सुबोधिनी—સ્વામિની અને બાળકોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે. તેમાં ધણીની સેવા ભોજન વખતે અને શયન વખતે કરવી તે સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. નાનાં બચ્ચાને ધવરાવવું એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. પીરસવું એ રેતસ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી સૃષ્ટિરૂપ છે. બાળકને સ્તન્ય આપવું તેમાં તેનું પાલન થાય છે. ખાવાનું છોડીને ચાલી ગઈ તેમાં પ્રલય છે. તે તે કર્મ છોડી કાન્તની સમીપમાં ગઈ. બીજી તામસીને કહે છે. ભોજન કરતી હતી તે નાદ સાંભળ્યો કે ભોજન છોડીને ગઈ. ૬

लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योन्याः अञ्जन्त्यः काश्च लोचने ।
व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥ ७ ॥

કેટલીક શરીરને તેલ વગેરે લગાડતી હતી, કેટલીક ઉબટણો કરતી હતી, કેટલીક આંખો આંજતી હતી. કેટલીક અવળાં સવળાં લુગડાં ઘરેણાં પહેરી કૃષ્ણની પાસે જઈ પહોંચી.

सुबोधिनी—કેટલીક શરીરને આમળાં વગેરે ચોળતી હતી. કેટલીક લગાડેલું તેલ કાઢવા માટે ઉબટણો કરી રહી હતી અથવા ઘરેણાં અથવા દહી જમાવવાનાં વાસણો સાફ કરતી હતી. આમાં પણ પહેલાંનો ક્રમ લેવો. શરીરસેવા કરતાં ગાયની સેવા મુખ્ય, તેના કરતાં પતિની સેવા મુખ્ય સમજવાની છે. તેમાં કેટલીક નેત્રમાં અંજન કરતી હતી તેને ગુણાતીત કહી. એમાં 'કેટલીક' એમ કહ્યું છે તે અધિકારની દુર્લભતા બતાવવા માટે છે. તે નેત્ર આંજનારી જ્ઞાનમાર્ગને શુદ્ધ કરનારી હોવાથી નિર્ગુણા છે. તેને ભગવાનની પાસે આવવામાં તેના દેહનો વિચાર પણ તેના મનમાં ન આવ્યો તો દેહના ધર્મો તો તેને ક્યાંથી જ બાધક થાય તે કહેવા માટે વસ્ત્ર અને ભૂષણનો વ્યત્યાસ કહ્યો છે. અવળાંસવળાં ઘરેણાં અને લુગડાં પહેર્યાં છે. પગનું આભરણ ગળામાં અને ગળાનું પગમાં એ આભરણવ્યત્યાસ કહેવાય. તેમજ ઘાઘરો ઓઢી લેવો અને ચોલીની ચડી કરવી એ વસ્ત્રવ્યત્યાસ કહેવાય. એમ બધાંનો સાધારણ ઉદ્યમ કહેવામાં આવ્યો. કેટલાકનું કથન છે કે કપડાં ઘરેણાં તો પહેર્યાં પણ માર્ગમાં ચાલતાં વનમાં જવાનો માર્ગ છોડી મનમાન્યે માર્ગે ચાલ્યાં. તેમાંથી કેટલીક કૃષ્ણપાસે પહોંચી કેટલીક ન પહોંચી શકી. તેમાં જે શબ્દપરાયણ થઈ તેણે તૈયારી કરી પણ પહોંચી નહિં. પણ જેણે શબ્દની અપેક્ષા ન કરી તેને કોઈ શું કહેશે તેની પરવા ન રહી તેથી તે ભગવાન પાસે પહોંચી; તેના આવશ્યક દેહધર્મો પણ વિપરીત થયા છતાં ભગવાનપાસે આવી ગઈ. ૭

બધાં આવ્યાં તેનું કારણ કહે છે.

ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिः पुत्रबन्धुभिः ।
गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥ ८ ॥

પિતા, પતિ, પુત્ર અને બાંધવોએ જવાની ના કહી તો પણ ગોવિંદે મન ખેંચવાથી મોહિત થએલી તે સ્ત્રીઓ તેમની રોકી રહી નહિં.

सुबोधिनी—'કન્યા[1] હોય ત્યાં સુધી બાપ તેની રક્ષા કરે. પરણી એટલે પતિ રક્ષા કરે, વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો સંભાળે. કોઈ ન હોય તેની રક્ષા નાતિલાઓ કરે; પણ સ્ત્રીઓને કોઈ વખતમાં સ્વતંત્રતા ન જોઇએ' એ શ્લોકમાં સ્ત્રીઓની રક્ષા કરનાર ચાર કહ્યા. તેથી તે બધાએ તેમને જતી અટકાવી. કેટલીકને બાપે, કેટલીકને દિકરાઓએ, કેટલીકને બંધુઓએ અટકાવી. તે પિતા, પુત્ર, બંધુ વગેરે ભગવાનમાં વિરોધવાળા હતા. ફલમાં શું રસ છે તેને જાણતા ન્હોતા. પણ સાધનમાં નિષ્ઠાવાળા હતા. તે પોતાની માર્ફત સ્ત્રીઓની ગતિને માનનાર હતા. સ્ત્રી સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકે એવું તેમનું માનવું ન્હોતું. પરંતુ ગોવિન્દે જેના અન્તઃકરણને આકર્ષ્યું તે રોક્યાં રહ્યાં નહિં કારણ નિવારણ કરનાર તો શબ્દ હતો. મુખથી બોલ્યા કે રાતમાં તમારાથી જવાય નહિં એ તો કાને સાંભળ્યું પણ પ્રવર્તક તો ભગવાન્ છે તેણે પ્રવૃત્ત કર્યાં. અન્તઃકરણમાં પુરુષો છે. તે બહાર કાંઈ કરી શક્યા નહિં. હોડી પવનના વેગથી ચાલતી હોય તેને આપણે કહીએ, 'ઉભી રહે,' તેથી તે ઉભી ન રહે. તેમ ભગવાને વેગ આપ્યો તે ના કહેવાથી ઉભી ન રહી, તેને સ્વધર્મ કે ભય ન્હોતો તે કહે છે કે તેને મોહ થયો. જો તે કૃષ્ણપાસે ન જાત તો મૂર્છિત થઈને પ્રાણને છોડી દેતે. આ ભક્તોને સર્વાત્મભાવ છે એ બતાવવા માટે વ્રજવાસીઓને

---

१ 'रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।'

આ ભક્તો ભગવાન પાસે આવ્યાં તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. એમ જો ન હોય તો આગળ मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् એ વાક્યથી જેમ તેમને વનમાં ગયાનું પણ જ્ઞાન નથી તેમ અહિં તેને અજ્ઞાન કેમ ન કરાવે? પ્રક્ષાલનપંકન્યાયવડે તેને બોલાવીને તેમાં દોષની સંભાવના થાય. તેના દોષને કહાડી શુદ્ધ કરવા કરતાં તેમાં કોઈ દોષ ન દે એમ કરવું એ જ ઉત્તમ ગણાય. ૮

એમ દસવિધ ભક્તો ભગવાન્ પાસે આવ્યાં પણ જેને કાળે પ્રતિબંધ કર્યો તે પ્રથમથી ભક્તિવાળાં હતાં તેણે ભજનાનંદનો લાભ ન લીધો પણ તેને પ્રતિબંધ થતાં તે ભગવત્સાયુજ્યને પામ્યાં તે વાત આગળના શ્લોકથી કહે છે.

अन्तर्गृहगताः काश्चित् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।
कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥ ९ ॥

કેટલીક ગોપીઓ ઘરની અંદર હતી તેને ઘર બહાર નીકળવાનો રસ્તો ન મળતાં તેણે કૃષ્ણની ભાવનાથી આંખો વિંચીને તેનું ધ્યાન કર્યું.

सुबोधिनी—દૈવગતિથી કેટલીક ઘરના અંદરના ભાગમાં હતી. તે ગોપની સ્ત્રીઓ એટલે એનામાં ચાતુર્ય તો ન્હોતું જ. બહુ મોટી ન્હોતી. પતિઓના રક્ષણમાં રહેનારી હતી તે ઘરમાંથી બહાર નીકળી શકી નહિં પરંતુ પોતાને પ્રતિબંધ થયો તેથી તેમણે કૃષ્ણનું જ ધ્યાન કર્યું. પણ તેનો ભાવ એવો હતો કે ભગવાન્ આપણા જાર છે આપણે તેની પાસે જવું જ જોઇએ. તે ભાવ હોઇને તેને ભગવાનને મળવામાં પ્રતિબંધ થયો. જો તેનો સર્વાત્મભાવ હોત તો પ્રતિબંધ ન થાત પણ તેનો કામભાવ હતો તેથી પ્રતિબંધ થયો. પ્રતિબંધમાં પણ તેણે આંખો બંધ કરીને ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું તેથી તેમની મુક્તિ થઈ. ૯

ત્યાં શંકા કરે છે કે તેને જ્ઞાન તો ન્હોતું તેમ વિહિતભક્તિ ન્હોતી. ભગવાનનું સાનિધ્ય ન્હોતું. ત્યારે તેની મુક્તિ કેમ થાય?

એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેના કર્મનો ક્ષય થતાં તે મુક્ત થયાં. તેના કર્મક્ષયનો પ્રકાર બતાવે છે.

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १० ॥

દુઃસહ એવા પ્રિયતમના વિરહતાપમાં તેનાં બધાં અશુભ કર્મો બળી ગયાં અને ધ્યાનમાં પધારેલા અચ્યુત ભગવાનનો આશ્લેષ થતાં તેનું સુખ એટલું બધું થયું કે બધાં શુભ કર્મો તેમાં ભોગવાઈ ગયાં એટલે ભોગ શેષ ન રહેતાં તે મુક્ત થયાં એમ આગળના શ્લોકમાં સંબંધ છે.

सुबोधिनी—દુઃખથી પણ સહન ન થઈ શકે એવા અત્યંત પ્રિય ભગવાનનો વિરહ મોટા અગ્નિ જેવો ઉત્પન્ન થયો તેમાં બધાં પોતાનાં પાપો બળીને ભસ્મ થયાં. ફ્લનો ભોગ થાય ત્યારે કર્મ ક્ષીણ થાય એવો નિયમ છે. તેમાં કરોડો બ્રહ્માના કલ્પોમાં કુંભીપાકાદિ નરકમાં જેટલાં દુઃખ છે તેટલાં ભગવાનના એક ક્ષણના વિયોગમાં તે દુઃખો ભોગવાયાં તેથી બધાં પાપનાં ફ્લ તો ભોગવાઈ ગયાં. એમ જ પુણ્યભોગનો પ્રકાર હવે

કહે છે. સર્વ પાપનો જ્યારે ક્ષય થયો ત્યારે ધ્યાનમાં ભગવાન પધાર્યા. તે પોતે પરમાત્મા અચ્યુત આવ્યા એ વખતે આ મારા જાર છે એવી તેની ભાવના ન્હોતી. જો ધ્યાનમાં પણ જારભાવ હોત તો તે કર્મ પણ ભોગવવું પડત. પણ તે તો ધ્યાનમાં અચ્યુત ભગવાન્ આવ્યા તેણે પરિરંભ કરતાં જે સુખ થયું તેનાવડે જન્મજન્મનાં શુભકર્મનાં ફલ ભોગવાઈ ગયાં. કોટિબ્રહ્મકલ્પમાં સ્વર્ગાદિલોકમાં જે સુખનો ભોગ થાય છે, તે ક્ષણમાત્ર ભગવાનના આલિંગનથી સુખભોગ થઈ ગયો તેથી પુણ્ય બધાં ભોગવાઈ ગયાં એટલે પુણ્ય કે પાપ ભોગવવાનાં બાકી ન રહ્યાં. તેથી તેની મુક્તિ ન થાય તો બીજું થાય શું ? પરમાત્માથી જૂદાં કરનાર તો પાપ કે પુણ્ય હોય. તે ન રહેતાં તે જીવ ભગવાનમાં મળી ગયો. ૧૦

तमेव परमत्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः ।
जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ ११ ॥

જો કે અંતર્ગૃહગતાઓએ ભગવાનને પોતાના જાર સમજીને હૃદયમાં આવેલા ભગવાનનો આશ્લેષ કર્યો પણ જીવને પુણ્ય અને પાપ બંધનકર્તા હોય છે તે ભોગવાઈ જતાં ભગવદાશ્લિષ્ટ જીવને જૂદો કરનાર કોઈ ન રહેતાં તેનો ગુણમયદેહ પડી ગયો, જીવ ભગવાનમાં રહી ગયો.

सुबोधिनी—બહુ દિવસથી ભગવાનને ભેટવાનું મન હતું તે સુખને માટે ભગવાનને ભેટ્યાં તેને ભગવાનથી જૂદું પાડનાર પાપ ન રહેવાથી તે ભગવાનમાંજ રહી ગયાં. શરીર તો ભોગ ભોગવવા માટે બન્યું હતું તે ભોગ ભોગવાઈ જતાં પડી ગયું. તેણે ધ્યાનમાં ભગવાનનો આશ્લેષ ન કર્યો હોત તો તેને ધર્મ અને અધર્મનું ફલ ભોગવવું પડત પણ ભગવાન્ હૃદયમાં પધાર્યા તેના આશ્લેષથી તેનાં પુણ્ય–પાપ ભોગવાઈ જતાં જીવને ભગવાનથી જૂદું પડનાર કર્મ ન હોવાથી તે ભગવાનમાં મળી ગયાં. તેઓ જ્યારે ધ્યાન કરવા લાગ્યાં ત્યારે તેને પ્રથમ જારભાવ હતો પણ જ્યારે કર્મ ભોગવાઈ ગયાં ત્યારે ગુણમયદેહને તેણે છોડી દીધો. અજ્ઞાન અથવા અન્યથાજ્ઞાન તો ત્રણ ક્ષણ રહે એટલે તે પ્રતિબંધ કરી ન શક્યાં ત્યારે ભગવાનથી જીવને જૂદો કરનારો કોઈ ન રહેતાં બીજું શરીર પેદા કરનાર પણ પુણ્ય–પાપ ન હોવાથી બીજું શરીર ન થયું, માત્ર તેને અવિદ્યા રહી હતી પણ તે તો ભગવાનની શક્તિ છે તે ભગવાનને ચોટેલ હોય તેને છુટું કરી શકતી નથી, તેમ તેને મોહ કરી શકતી નથી. અવિદ્યા નિવૃત્ત થતાં તેઓ મુક્ત થઈ ગયાં. ૧૧

અહિં રાજા શ્રુતિનો વિરોધ બતાવીને શંકા કરે છે.

राजोवाच–

कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।
गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥ १२ ॥

રાજાએ કહ્યું—અન્તર્ગૃહગતાઓ કૃષ્ણને પોતાનો જાર માનતી હતી. કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એવી તેની માન્યતા ન્હોતી. ત્યારે તો તે ગુણબુદ્ધિવાળાં કહેવાય તેના ગુણ–પ્રવાહનો ઉપરમ કેમ સંભવે ?

सुबोधिनी—'તે બ્રહ્મને જાણવાથી મૃત્યુ તરાય છે; કોઈ બીજો માર્ગ મૃત્યુને તરવાનો નથી.' એ શ્રુતિમાં મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે એમ કહ્યું 'વિષ્ણુ ભક્તિથી જ સંતુષ્ટ થાય છે કોઈ બીજીવાતથી પ્રસન્ન થતા નથી;' 'તે જ વિષ્ણુ મુક્તિ આપનાર છે તે મુક્તિનું કારણ ભક્તિ જ છે' એમ બન્ને વાત કહી તેનો નિર્ણય ભાગવત કરે છે. મારૂં નિર્ગુણ જ્ઞાન અને નિર્ગુણ ભક્તિ તે બન્નેથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. 'ભક્તિથી મારૂં જ્ઞાન થાય છે.' એમ પણ ભગવાન્ કહે છે. તેથી મર્યાદામાં જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય. પુષ્ટિમાં જ્ઞાન અથવા ભક્તિથી મુક્તિ થાય. આ અન્તર્ગૃહગતાઓને ભક્તિ કે જ્ઞાન બન્ને ન્હોતા. ભક્તિ તેને હતી એમ કહો તો તે સગુણ હતી; જ્ઞાન પણ સગુણ હતું. તે બન્ને તામસ હતાં તેથી તેની મુક્તિ આપે કહી તે કેમ સંભવે? તે તો કૃષ્ણને कान्त માનતાં. કાન્ત તો ધણી અથવા જાર કહેવાય. પણ તે કૃષ્ણને બ્રહ્મ માનનાર ન હતાં. હે મુનિ! આપ બધું જાણો છો માટે મને આનો નિર્ણય આપો એમ કહેવા માટે 'મુને' એ સંબોધન છે. વિરોધ તો સ્પષ્ટ છે. તેમને ભગવાનમાં તથા પોતાનામાં ગુણબુદ્ધિ હતી. ગુણબુદ્ધિ ગુણપ્રવાહ (જન્મમરણ)નું મૂળ ગણાય. જો એમ ન માનો તો ગુણબુદ્ધિ ન રાખવાનું કહેનારાં શાસ્ત્રો નકામાં થઈ જાય. વૈદિક પક્ષ તો અહીં સંભવતો જ નથી. તો પછી ગુણબુદ્ધિવાળાને ગુણપ્રવાહ બંધ કેમ થયો? તે આપ મને કહો. ૧૨

श्रीशुक उवाच–

उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ।
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥

શુકદેવ બોલ્યા—પહેલાં શિશુપાલ ભગવાનનો દ્વેષી હતો છતાં તે ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થયો તે વાત પહેલાં તને કહી છે તો આ ભગવત્પ્રિય હતાં તેનું ભગવત્સાયુજ્ય થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું છે?

सुबोधिनी—શિશુપાલની મુક્તિ વખતે સપ્તમસ્કંધમાં એ વાત કહી છે. જેમ ભક્તિ અને જ્ઞાન મુક્તિ આપનાર છે તેમ ભગવત્સ્વરૂપ પણ મુક્તિ આપનાર છે. ભગવાન્ આત્મીયોને મુક્તિ આપવા માટે અવતરે છે. એટલે સત્ ચિત્ અને આનંદરૂપે પ્રકટે છે. ત્યારે કોઈ પણ જીવ કોઈ પ્રકારે તે ભગવાનના સંબંધમાં આવે તો તે મુક્ત થાય છે. જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ તો ભગવાનને ભૂતળ ઉપર પ્રકટાવવાનાં સાધન તરીકે થઈ શકે છે. અહિં તો ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી પધાર્યા છે. સર્વને સાધારણ રીતે મુક્તિ આપવાની તેની ઇચ્છા છે. કેમકે ઈશ્વર કોઈના નિયમ્ય નથી તેથી એવી ઇચ્છા કેમ કરે? એમ આપણે પૂછી ન શકીએ. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ત્રણ રીતે થાય. એક તો ઇચ્છાથી, બીજું જ્ઞાનથી, અને ત્રીજું ભક્તિથી. ભગવાન્ ભૂતળને અલંકૃત ન કરતા હોય ત્યારે જ્ઞાન અથવા ભક્તિથી ભગવત્સાક્ષાત્કાર થઈ શકે. પણ જ્યારે સ્વેચ્છાથી આપ ભૂતળ ઉપર પધારે ત્યારે જ્ઞાન અને ભક્તિ પ્રાકટ્યમાં ઉપયોગી નથી એટલે જેમ વર્ષાકાળમાં જળ સર્વત્ર મળી શકે માટે કૂપાદિનો ઉપયોગ નથી એમ ન કહેવાય. તે વાત સપ્તમસ્કન્ધમાં છે. શિશુપાળ ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થયો તે દ્વેષ કરતો હતો છતાં તેને દ્વેષ પ્રતિબંધ કરનાર ન થયો. ભગવદ્દ્વેષ પ્રતિબંધક થવો જોઈએ પણ તે દ્વેષની સાથે નિરન્તર સ્મરણ કરતો હતો તેથી તેનાં પાપનો નાશ થતાં તેનું સાયુજ્ય થયું.

ખરી રીતે તો તેમાં તેનો દોષ નથી કેમકે દ્વેષાદિ પણ ભગવાને જ ઉત્પન્ન કર્યા છે કેમ કે ઇન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર ભગવાન્ છે. તે મનમાં આવે તેની ઇન્દ્રિયોમાં ભાવોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યાં દ્વેષ પણ મોક્ષ આપનાર થાય તો ભગવાનનાં પ્રિયાઓની મુક્તિ થાય તેમાં શું કહેવાનું હોય વારુ? ૧૩

આહિં મુખ્ય યુક્તિને બતાવે છે.

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।
अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥

હે રાજન્! ભગવાન્ અવ્યય, અપ્રમેય અને નિર્ગુણ છે. છતાં લોકના કલ્યાણને માટે ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર ગુણાત્મા પ્રકટ થાય છે.

सुबोधिनी—પ્રાણીમાત્રને મોક્ષનું દાન આપવા માટે ભગવાન્ જગતમાં પ્રકટ થાય છે. માટે આ પ્રાકટ્ય તો લોકકલ્યાણાર્થ છે એમ સમજો. લોકકલ્યાણરૂપ અસાધારણ કાર્ય ન હોય તો તે અહિં પધારે નહિ. ભૂભારહરણાદિ ભગવત્કાર્યો તે બીજી રીતે પણ કરી શકે છે. માટે નિ:સાધનના નિ:શ્રેયસાર્થ તેમનું લોકમાં પ્રાકટ્ય છે. હે નૃપ એમ રાજાને સંબોધન આપીને એમ બતાવ્યું કે રાજા પણ કોઈ વખતે કોઈ અસાધારણ કાર્ય માટે જ અન્યત્ર જાય છે, તેની પેઠે ભગવાનનું પણ સમજો. બીજીરીતે તેમનું અત્ર આવવું સંભવતું નથી. એમ કહેવા માટે ભગવાનને બીજાં વિશેષણો આપે છે કે ભગવાન્ સર્વ ઐશ્વર્ય યુક્ત છે, કોઇને આધીન નથી. કાળ કર્મ સ્વભાવને નિયમમાં રાખનાર છે, નિરપેક્ષ છે, તે અહિં શા માટે પધારે? એમ ધારો કે ભગવાન્ પોતાને માટે ન પધારે પણ બીજાને માટે તો જરૂર પધારે એમ તમે કહી ન શકો કેમ કે તે અવ્યય છે ઇત્યાદિ ચાર પદથી તેનો ઉત્તર આપે છે. જે વસ્તુ કૃતિસાધ્ય હોય અથવા જ્ઞાનસાધ્ય હોય તે બીજાના કામનું થાય છે. ભગવાન્ તો કૃતિ કે જ્ઞાન સાધ્ય નથી કેમ કે તે અવ્યય એટલે અવિકારી છે. અવિકૃત હોય તે નિત્ય હોઈને કોઈના કરવાથી થતો ન હોય. વળી અપ્રમેય એટલે કોઈ રીતે પ્રમાણ વગેરેથી જાણી શકાય નહિ તેવા હોવાથી તે જ્ઞાનસાધ્ય નથી. તેને આપણી જેમ દેહ હોય તો તેની આપણે સેવા કરીએ પણ દેહાદિ પણ તેને નથી. કેમ કે તે ગુણથી પર છે. સગુણ હોય તેને પાર્થિવાદિ શરીરરૂપ ઉપાધિ હોય તેવું આને છે નહિ એટલે તે બીજાના જ્ઞાનનો વિષય ન થઈ શકે. જેમ ભૂખ હોય તેને અન્નનું દાન કરાય, કામ હોય તે સ્ત્રીનો ઉપયોગ કરી શકે. ઇન્દ્રિયો હોય તો તે તે ઇદ્રિયદ્વરા તે તે વિષયનો ભોગ કરી શકે. તેથી ભગવાનમાં સેવક પૂરી શકે એવો કોઈ વિષય નથી. તેથી ભગવાન્ ભજન કરવા યોગ્ય પણ નથી. આપણે એમ માનો કે તેને લીલા કરવી અપેક્ષિત છે તેને માટે બધું તેને જોઇએ તો ત્યાં કહે છે કે એમ કહેતા હો તો બધું તેનું જ છે. કેમ કે સર્વ ગુણના આત્મારૂપ તે જ છે. તેથી તેને સાધનરૂપે બીજાનો ઉપયોગ નથી. તેથી પોતાને માટે કે બીજાને માટે તેને કાંઈ અપેક્ષિત ન હોવાથી જો સાધન જોયા વગર ભગવાન્ મુક્તિ ન આપે તો તેનું અહિં પ્રકટ થવું પ્રયોજનરહિત ગણાય. ૧૪

એથી એમ નકી થયું કે કોઈ પણ જીવ કોઈ પ્રકારે તેના સંબંધમાં આવે તે મુક્ત થાય જ. તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च ।
नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ १५ ॥

કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અને સૌહૃદ એ જો નિત્ય ભગવાનમાં રાખે તો તે ભગવદ્રૂપ બની જાય છે.

सुबोधिनी—કામાદિ છ સાધન ભગવાનનો સંબંધ જોડવામાં ઉપયોગી છે. તેમાં કામ તો સ્ત્રીમાં હોય, ક્રોધ શત્રુમાં હોય, જેને મારવો ધાર્યો હોય તેમાં ભય હોય સંબંધીમાં સ્નેહ હોય. જ્ઞાનિઓમાં એકતા હોય. ભકતોમાં સૌહાર્દ હોય. તે જ મિત્રતાને સિદ્ધ કરનાર છે. તેમાં પ્રથમ કહેલ જ્ઞાન ભક્તિનો અત્રે ઉપયોગ નથી. તે જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્ને મર્યાદાભક્તને ભગવત્સ્વરૂપને પ્રકટ કરવામાં ઉપયોગી છે. કેમ કે ભગવાન્ પ્રકટ હોય તે વખતે પણ કેટલાક તેને ન માને અને ભક્તિથી ભગવાનના દર્શન કરે છે. એકમાં બન્ને હોય ત્યાં [1]સંયોગપૃથકત્વન્યાય સમજવો. મૂળશ્લોકમાં વા કહ્યો છે તે અનાદરના અર્થમાં છે એટલે આ ગણાવ્યા કામાદિથી બીજો કોઈ ઉપાય કરો તેમાં હરકત નથી પરંતુ ભગવાનમાં જે કામાદિ જોડો તે નિત્ય કરો. જો તેમ ન કરો તો अन्ते या मतिः सा गतिः—દેહ છોડતી વખતે જેવી બુદ્ધિ થાય તેવી જીવની ગતિ થાય એ ન્યાયથી કામક્રોધાદિ ભગવાનમાંથી છુટી બીજામાં જાય તો તેવી ગતિ થાય. માટે ભગવાનમાં જે કરવું તે મરણસુધી કરવું. વચમાં બીજું કરો તો અન્તે ભગવત્સ્મરણ ન થાય કેમકે ભગવાન્ પ્રપંચના વિરોધી છે. પ્રપંચમાં મન હોય તેનું ભગવાનમાં ન હોય, ભગવાનમાં મન હોય તેનું પ્રપંચમાં ન હોય, એવી વ્યાપ્તિ છે. તેથી ભગવાનમાં જે કરવું તે નિત્ય કરવું તો તે ભગવન્મય થાય અન્યથા નહિં. ત્યાં શંકા કરે છે કે

---

૧ જૈમિનીયન્યાયમાલાના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા અધિકરણમાં આ પાંચમું સૂત્ર છે. एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' અગ્નિહોત્રમાં કહે છે કે दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात् । જેને ઇન્દ્રિયની કામના હોય તે દહીંનો હોમ કરે માટે નિત્ય હોમમાં દહીં ન જોઇએ એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે दध्ना जुहोति એવું બીજું વાકય છે તેમાં કામનો ઉપન્યાસ નથી તેથી નિત્ય હોમમાં પણ તેનું વિધાન સંભવે તેથી એક દહીં નિત્ય અને કામ્ય એવા બન્નેમાં વિરુદ્ધ નથી. આનું નામ સંયોગપૃથક્ત્વ ન્યાય છે.

શ્રીટિપણીજીમાં કહે છે કે–જેમ હોમમાં જુહૂને પર્ણમયી કહી છે તેથી તેનાથી હોમ કરનાર પાપશ્લોકને સાંભળે નહિ અને હોમ પણ તેનાથી સિદ્ધ થાય એમ બે કાર્ય થાય તે સંયોગપૃથક્ત્વ-ન્યાય. તેમ અહિં ભગવાન્ પૃથ્વીનો કલેશ દૂર કરવાને પધાર્યા છે તે બીજા ભક્તના ભજનના ફલને તે રૂપથીજ આપી શકે છે. તેથી ભક્તને માટે તેને બીજું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. અહીં એટલો વિશેષ પણ જાણવાનો છે: ભક્તો બે પ્રકારના છે તે પુષ્ટિ અને મર્યાદારૂપે જૂદા ગણાય. છતાં પૂર્ણશક્તિયુક્ત પુરુષોત્તમ ભૂતળ ઉપર પધારે તો બન્ને ભક્તના મનોરથો પૂર્ણ કરે. પણ જો કેવળ મર્યાદાના સ્થાપનાર્થે ભગવાન્ ભૂતળપર પધાર્યા હોય તો તે પુષ્ટિ-ભક્તનું ઇષ્ટ પૂર્ણ નહિ કરે તેમ જ કેવળ પુષ્ટિ માટે પ્રકટ થયા હોય તે ભગવાન્ મર્યાદાનું કાર્ય નહિ કરે જેમ કે દંડકારણ્યના ઋષિઓનું કામ શ્રીરામચંદ્રજીએ ન કર્યું. શ્રીગોકુલચંદ્રે યજ્ઞપત્નીઓના મનોરથને પૂર્ણ ન કર્યો કેમ કે પુષ્ટિલીલામાં તેમનો અધિકાર ન્હોતો. આગળ મથુરા પધાર્યા ત્યારે પ્રદ્યુમ્નાદિરૂપે લીલા કરતાં જેને જેવું યોગ્ય હતું તેવું ફલ આપ્યું છે. પ્રકાશકાર વિશેષ શંકા કરી સમાધાન કરે છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુને પ્રકાશાદિથી જિજ્ઞાસાપૂર્તિ કરવા વિનંતિ છે.

કામ ક્રોધાદિ કરતાં શરીરને બીજું દુઃખ થાય તેથી તે નિત્ય કેમ બની શકે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ હરિ છે. તે પોતાના ભક્તના દુઃખને હરનાર હોવાથી તેને વિઘ્ન આવતું જ નથી, તેથી ભક્તો ભગવાનની સેવા નિત્ય કરી શકે છે. તેની નિરંતર ભાવના કરવાથી જગત્ ભગવદ્રૂપ દેખાય છે. દૃષ્ટિ જ કામમાં રંગાય તો આત્મા રંગાય તેમાં શું કહેવાનું હોય? તે કામાદિ ભગવાનમાં નિત્ય રાખો તો ભગવદ્રૂપ જરૂર થઈ શકો કેમકે સર્વત્ર ભગવદાવેશ દેખાય છે. 'જીવ,[1] અન્તઃકરણ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, દેહ, વિષય, ઘર, દ્રવ્ય અને પુત્રાદિમાં પણ ભગવદાવેશનો અનુભવ થાય છે. તેથી કામક્રોધાદિથી પણ એવી ભાવના કરવી કે પૂર્વ પ્રપંચનો લય થાય. જેમ જ્ઞાનિને જ્ઞાનથી થાય તેમ ભક્તને કામાદિથી થાય.'[2] ૧૫

પ્રથમ તો ગોપીઓ મુક્ત થઈ એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું શું છે, આગળ ઘણા મુક્ત થશે, એ વાત નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ।
योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

કૃષ્ણ—સદાનંદ, યોગેશ્વરોના ઈશ્વર, ઐશ્વર્યાદિ છ ભગવાળા અજન્મામાં આપે વિસ્મય કરવો ન જોઈએ; કૃષ્ણ, કે જેનાથી આ જગત્ મુક્તિ મેળવી રહ્યું છે.

સુબોધિની—આ ભગવાનથી ન થાય એમ ભગવાનમાં અસંભાવનારૂપ વિસ્મય ન કરવો. જેની અસંભાવનાવાળી બુદ્ધિ હોય છે તેને અન્યથા ભાસે છે. એવો નિયમ જ છે, કેમકે તે ભગવાન્ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ધર્મો ધારણ કરીને રહે છે તેથી ભક્તને મોક્ષમાં જ્ઞાનાદિની જરૂર પડે તો પોતે તેને તે જ્ઞાનાદિ આપી તેનો મોક્ષ કરે છે. વળી જેણે ભગવાનનો પ્રભાવ ન જાણ્યો હોય તે સંદેહ કરે પણ તમો તો ભગવાનના માહાત્મ્યનો ગર્ભમાં અનુભવ લઇને બેઠા છો, તેથી તમારે વિસ્મય ન કરવો. નિર્દોષમાં બધું સંભવે. દોષોનું મૂળ જન્મ છે. જો જન્મે નહિં તો તેમાં દોષ પણ ન આવે. તેથી જ ભગવાન્ અજ છે. તેથી તેમાં દોષ નથી. બીજા બધા જગતમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે બીજાને મુક્તિ આપી શકતા નથી. કેમકે તે બધા જન્મવાળા હોવાથી સરખા–તુલ્ય–બરોબરીયા છે. વળી જે સાધન પર હોય તેની મુક્તિ થાય. તેમાં સર્વથી મનને રોકવું એ સાધન ગણાય, તે મન તો યોગથી રોકાય. તે યોગના નિયામક ભગવાન્ છે. જો બીજાનો મોક્ષ થાય તો પણ તે ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય. કેમકે યોગાદિ સાધનોના નિયામક ભગવાન્ છે. ફલરૂપ સદાનંદ ભગવાન્ છે. જે કોઈ મુક્ત થાય તે તેને જ મળે તેથી સાધનથી પણ મળે તે પોતે જ સંબંધમાં આવે. તેમાં કાંઈ ન સંભવે એવું નથી. આ દેખાતું જગત તેનાથી જ અશેષમુક્તિને મેળવશે. શુકદેવજી ભાવનાથી ગોકુલમાં રહીને કહે છે. અથવા જ્ઞાનદૃષ્ટિથી કહે છે. સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી સર્વને તે જ મુક્ત કરશે. એ વાત આગળ ઉપર એકાદશસ્કન્ધમાં **स्वमूर्त्या** ઇત્યાદિ શ્લોકથી કહેવામાં આવશે.

આ શ્લોક ઉપર શ્રીગુસાંઈજીના એક–બે સ્વતંત્ર લેખો છે તે બધા સુબોધિની સાથે છપાયેલા છે. તેનો અહિં અનુવાદ આપવો ઉચિત સમજીને લખ્યો છે **कृष्णं विदुः**

जीवेऽन्तःकरणे चैव प्राणेष्विन्द्रियदेहयोः । विषयेषु गृहेऽर्थे च पुत्रादिषु हरिर्यतः ॥ १ ॥
तादृशीं भावनां कुर्यात् कामक्रोधादिभिर्यथा । पूर्वप्रपञ्चविलयो यथा ज्ञाने तथा यतः ॥ २ ॥

परं कान्तम् ૧૦।૨૯।૧૨ થી લઈ न चैवं विस्मयः कार्यः ૧૦।૨૯।૧૬ એ પાંચ શ્લોકને લઇને સગુણ ગોપીઓની મુક્તિ કેમ થાય એ રાજા પરીક્ષિતની શંકાનો શુકદેવજીનો ઉત્તર છે તે ઉપર આ લેખ સમજવો.

અથવા અંતર્ગૃહગતાઓ કૃષ્ણને પોતાના જાર માને છે તે પરબ્રહ્મ છે એમ માનતી નથી તો તેને ગુણના પ્રવાહની શાંતિ કેમ સંભવે? આ રાજાનો પ્રશ્ન છે. અહિં આ અભિપ્રાય છે. બ્રહ્મપણાથી જાણવું એ શાસ્ત્રથી જણાય. બ્રહ્મપણાથી જાણવું તે જ્ઞાન કહેવાય. તે સાત્ત્વિક છે. ગીતામાં 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्' એમ કહ્યું છે. આ ગોપીઓ તો ગુણાતીત—આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ પ્રકટ થએલ અનન્તગુણપૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણના સૌંદર્યાદિ ગુણમાં નિષ્ઠાવળાં છે. તેથી તે નિર્ગુણ છે તો આપે ગુણપ્રવાહની નિવૃત્તિ કેમ કહી? નિવૃત્તિ તો જે ભાવ પહેલો હોય તે જાય ત્યારે તે નિવૃત્ત થયો એમ કહેવાય. આ ગોપીઓને એવો ભાવ હતો જ નહિં. અભાવ પ્રતિયોગિ સાપેક્ષ હોવો જોઇએ. અહિં પ્રતિયોગીરૂપ ગુણપ્રવાહ આ ગોપીઓમાં હતો જ નહિં તો આપે એની નિવૃત્તિ કેમ કહી? એ રાજાની શંકા છે. 'મુને' એમ સંબોધન શુકદેવજીનું છે. શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રકટ થાય ત્યારે જ્ઞાન થાય એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે એમ બતાવવા મુનિને સંબોધ્યા છે. આ શંકાનો ઉત્તર આપે છે કે તમને આનો ઉત્તર સપ્તમસ્કન્ધમાં गोप्यः कामात् એ શ્લોકમાં આપી દીધો છે. અહિં એટલું સમજવું: ગુણાતીતમાં પરિનિષ્ઠિત બુદ્ધિવાલો શિશુપાળ હતો છતાં તે બુદ્ધિ દ્વેષથી થઈ તેથી શિશુપાલ વગેરેને તામસ કહ્યા છે તેમ આ ગોપીઓની નિર્ગુણ—ભગવાનમાં નિષ્ઠા હોવા છતાં તેની બુદ્ધિમાં જારભાવ હોવાથી તેને સગુણ કહ્યાં છે એમ લક્ષણાવૃત્તિથી જણાય છે. આ ભગવદ્રસ સર્વભાવથી શરણે આવ્યાં હોય તેને જ એકલાને મળે તેવો છે. જારભાવમાં સર્વાત્મભાવ આવતો નથી કેમકે કામના પૂર્ણ કરવાથી જારભાવ નિવૃત્ત થાય છે. અહિં સગુણપણું પ્રતિબંધક છે. જેમ શિશુપાલ વગેરેને પોતાના અધિકારને અનુસારે તે શરીર પડ્યા પછી ભગવત્પદની પ્રાપ્તિ થઈ તેમ પોતાના અધિકારને અનુસારે આ ગોપીઓને પણ દેહ પડયા પછી પોતાના પતિ ભગવાનનું સર્વભાવથી ભજન છે. એટલે કોઈ પ્રકારે શંકા રહેતી નથી તેથી સર્વ લીલા શુદ્ધ છે. એમ ન માનીએ તો ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् એ ભગવદ્વાક્ય વ્યર્થ થઈ જાય એટલે ભગવાને બાંધેલી મર્યાદાનો નાશ થાય. એ વાત મનમાં રાખીને શુકદેવજીએ રાજાને કહ્યું કે તને સપ્તમસ્કન્ધમાં આ વાતનો ઉત્તર આપી દીધો છે. ત્યાં બીજી શંકા કરે છે કે તમે કહ્યું તે બધું તો ઠીક પણ એવી રીતની તેની પ્રપત્તિ છે તો સર્વભાવસાધ્ય ફલ તેને કેમ સંભવે? ત્યાં કહે છે કે द्विषन्नपि हृषीकेशं એ તેનો ઉત્તર છે. અહિં એટલું ધ્યાન દો કે મોક્ષની જેને દરકાર નથી પણ તેની વિરુદ્ધમાં દ્વેષ કરનાર શિશુપાલ છે તેને જ્ઞાનિને દુર્લભ એવી મુક્તિ ભગવાને આપી એવી રીતે જારભાવથી ભગવાનપાસે આવનાર આ ગોપીઓને સર્વભાવપ્રપત્તિલભ્ય ફલ શ્રીકૃષ્ણે આપ્યું. એથી જેમ દ્વેષ અને મુક્તિમાં તફાવત છે તેમ અન્ય શેષભજન અને સર્વભાવપ્રપત્તિથી લભ્ય રસમાં ભેદ છે એમ સૂચના કરી છે. ત્યાં બીજી શંકા કરે છે કે ગોકુલ તો પોતાની ક્રીડામાં ઉપયોગી હોઇને ભગવાને સર્વથા અંગીકૃત કર્યું છે. તેથી તેમાં રહેનાર તો બધાં નિર્ગુણ છે. તો તેમાં રહેતાં આ ગોપીઓ સગુણ કેમ કહેવાય? વળી આગળ પણ તેને સર્વાત્માભાવથી લભ્ય ફલ

આપવાનું છે તો પ્રથમથી તેનો સર્વાત્મભાવ ભગવાને કેમ ન આપ્યો? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેને સાક્ષાત્ ભગવાનનો સંબંધ છે તે બધાં નિર્ગુણ છે. તે રાસ-મંડલમાં આવેલાં બધાં ગોપીઓનાં શરીર પણ ગુણાતીત છે એમ બતાવવા માટે ભગવાને કેટલીક ગોપીને સગુણદેહવાલી બનાવી તેના ભાવ પણ નિર્ગુણ છે એમ બતાવવા માટે આનો સગુણ ભાવ કર્યો એ ભાવને દૂર કરનાર પણ પોતે થયા. બીજો કોઈ એ ભાવ દૂર કરાવી ન શકે એ બતાવવા માટે તેનો તે ભાવ દૂર કર્યો. આગળ થનાર પોતાના વિરહનું દુ:ખ અને પોતાના સંગમનું સુખ કર્મથી થએલ નથી એમ બતાવવા માટે કર્મક્ષયના નિયમથી પોતાની પ્રાપ્તિ તેને કરાવી. તેથી તે બધું ભગ-વાને જ કર્યું છે એ આ પ્રસંગનો સંપૂર્ણ તાત્પર્યાર્થ છે. અહિં ભગવાને પુષ્ટિમાર્ગનો અંગીકાર કર્યો છે એમાં મર્યાદામાર્ગની શંકાને અવકાશ નથી તેથી શુકદેવે પણ **जहुर्गुणमयं देहम्** એમ કહ્યું પણ આગળ ગુણાતીતની તેને પ્રાપ્તિ થઈ તેનો સ્પષ્ટતાથી ઉલ્લેખ તેણે કર્યો નહિ એ અભિપ્રાય ન હોય તો ગુણમયપદ વ્યર્થ થાય. આ બધું ભગવત્સ્વરૂપ સર્વાત્મભાવપ્રપત્તિસાધ્ય છે એમ બતાવવા માટે જ કહ્યું છે. અહિં કહે છે કે તમારા કહેવા માત્રથી અમે કેમ માનીએ? તેમાં કોઈ યુક્તિ તો તમે કહેતા નથી? આ શંકાના ઉત્તરમાં હવે કહે છે કે **नृणां निःश्रेयसार्थाय** અહિં આટલું ધ્યાન રાખો. લીલાસ્થ ભક્તોમાં અથવા રાસમાં આવેલાં ગોપીઓમાં સાધારણ મનુષ્ય જેવી બુદ્ધિ રાખવી એ મોટો અપરાધ છે કેમ કે તે નિર્ગુણ છે. તેને સાધારણ ગણો ત્યારે તો તે સગુણા થાય. અને તેની સાથે ભગવાન લીલા કરે ત્યારે તો ભગવાનમાં અને તેની લીલામાં સગુણતા આવી જાય. જો એમ માનીએ તો આ લીલા જીવને મુક્તિમાં પ્રતિબંધિકા થાય. પણ મુક્તિ આપનારી ન ઠરે. તેમ બને તો ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા તે પ્રયોજન સિદ્ધ થયું ન ગણાય. તેથી અન્યથાનુપપત્તિથી અમે સર્વને નિર્ગુણ કહીએ છીએ. તેથી તે લીલાસંબંધી બધું નિર્ગુણ સમજવું. ત્યાં બીજી શંકા કરે છે કે અત્યાર સુધી કરેલી લીલા તો સગુણ થશે જ કેમકે તેમાં તેનો જાર ભાવ છે એ તો સ્પષ્ટ છે. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે **कामं क्रोधम्** એ સાધારણ રીતે કહેવામાં આવે છે કે કામાદિ પણ જો ભગવાનમાં છેવટસુધી રહે તો તન્મય થાય છે. એમ ગોપ-ભાર્યા જ કેવળ નથી પણ જેનો ઠેઠ સુધી ભાવ ભગવાનમાં રહે પછી તે ભલે કામ ક્રોધવાળો હોય છતાં તે ઠેઠ સુધી રહેવો જોઇએ તેથી તો 'ક્રોધ' શબ્દ અહિં કહ્યો છે. પ્રકૃતમાં ક્રોધનું દૃષ્ટાન્ત કોઈ અહિં નથી તેથી જો એમ સામાન્ય અર્થ ન માનીએ તો ક્રોધાદિ પદ વ્યર્થ થાય છે. તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સગુણભાવથી ભજનારને પણ ભગવાન તો પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ઉત્તમ ફલ આપે છે એમ બતાવવા માટે અન્તર્ગૃહગતાની કથા છે. એમ ન માનો તો મુખ્ય અધિકારીને જ ભગવાન ફલ આપે છે બીજાને નથી આપતા એમ લોકમાં નિશ્ચય થાય તો મુખ્યાધિકારી વિના બીજા ભજનનો પ્રયાસ ન કરે તો મુક્તિનો ઉચ્છેદ થાય. એટલે મુક્તિનું શાસ્ત્ર પણ વ્યર્થ થાય. અને મુખ્યાધિકારી તો શાસ્ત્ર ન હોય તો પણ મુક્ત થાય જ. સ્વરૂપ અને લીલા તો કોઈ દિવસ સગુણ નથી થતી. લીલાના વિષયો સગુણ હોય તે પણ લીલામાં દાખલ થયા કે તે નિર્ગુણ થાય છે. દોષને મટાડનાર ઔષધ રોગીના પેટમાં ગયું તે રોગ મટાડે જ. તે જો રોગને વધારતું હોય તો તે નિવર્તક ન કહેવાય. લીલાને જો લોકના જેવી માનો તો એક વેણુનાદથી સગુણનિર્ગુણ ભક્તો આવ્યાં તેનો

નિરોધ ન થવો જોઇએ. ક્રોધાદિની જેમ કામાદિભાવ પણ હલકા છે એમ બતાવવા
બધા સાથે ગણાવ્યા છે. તન્મયતા એટલે નિર્ગુણતા કહી છે. ત્યાં હવે બીજી શંકા કરે
છે કે જારભાવવાળીને પણ ભગવાનના અંગનો સંગ તો ખરો. જ્યારે ભગવાનના
શ્રીઅંગને અડક્યાં ત્યારે તે સગુણ કેમ રહી શકે? 'રૂ' અગ્નિનો સંબંધ કરે તો તે 'રૂ' કેમ
રહી શકે એ એક વિસ્મય.[1] લૌકિકરીતિ પ્રમાણે ગોપી કામભાવવાળી છે તેની સાથે
ભગવાન્ અલૌકિક છે તેનું રમણ કેમ સંભવે એ બીજો સંદેહ.[2] ભગવાનમાં, ક્રોધાદિ-
ભાવવાળાં હોય તેને ક્રોધાદિનું ફલ ભોગાવ્યાવિના ભગવાન્ મળી જાય એ ત્રીજો
સંદેહ.[3] સ્નેહસમાન ફલ ક્રોધાદિવાલાને મળે એ પણ સંદેહ. [4]ગોપીઓ યશોદાના પુત્રમાં
ભાવવાળાં હતાં તે યશોદાનંદન વનમાં હતા તેને આ ગોપીઓ ઘરમાં હતી તે ધ્યાનથી
કેમ મેળવી શકે? તેને નિર્ગુણ દેહવિના તત્કાલ ભગવાન મળે એ પણ એક સંદેહ.[5]
પ્રથમ કહ્યું છે કે જે લીલા કરવાની છે તે ભજનાનંદનો અનુભવ સર્વાત્મભાવ-
વાળાને થઈ શકે બીજાને ન થાય, બીજી લીલાનો અનુભવ બીજાઓને થાય, એવા
અનેક વિસ્મય રાજાના મનમાં ભરાયા છે તેને શુકદેવ જાણી ગયા અને ક્રમેથી તેના
ઉત્તર આપતાં પહેલા શ્લોકમાં કહેલ ભાવવાળાને ભગવાન મળવાનું કારણ પણ કહે
છે કે રાજાજી તમેં વિસ્મય ન કરો. પ્રથમ સંદેહનો ઉત્તર આપે છે. તમારૂં આ લોકમાં
કામ હતું તો તમને બ્રહ્માસ્ત્ર કે જે પોતાનું કામ કર્યાવિના નિવૃત્ત ન થાય છતાં તમને
તેનાથી બચાવ્યા. તેમાં પણ ગર્ભમાં રક્ષા કરી. અત્યારે તમારી જરૂર નથી એમ જાણ્યું
ત્યારે એક બ્રાહ્મણના છોકરાના શાપથી તમને બચાવતા નથી એ અનુભવ તો તમારો
છે. તેનાથી ભગવાનમાં શક્તિ ઓછીવધારે ગણાય નહિ. બધી શક્તિઓ ઇચ્છા-
શક્તિને આધીન છે. ત્યારે તેવી ઇચ્છા હતી, અત્યારે વિપરીત ઇચ્છા છે. મંત્રથી પ્રતિ-
બંધ કર્યો હોય તે વખતે અગ્નિ બાળે નહિ તેથી તેમાં બાળવાની શક્તિ નથી એમ
કેમ કહેવાય? ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાને જેના સગુણ ભાવ કર્યા તેના દેહ ગયા
એમાં તમારે તો વિસ્મય ન કરવો જોઇએ કેમ કે ભગવનનો અનુભવ તમને થયો છે.
બીજો કરે તો ઠીક. તમારે તો ન જ કરવો. બીજા અને ત્રીજા સંદેહનો ઉત્તર આપે છે
કે ભગવાન્ સર્વ રસના ભોક્તા છે. કેમ કે શ્રુતિ તેને **सर्वरस** કહે છે તો કામનો રસ
તેવીમાં સારીરીતે ભોગવાય. કામશાસ્ત્રમાં તેવીને મુખ્ય માની છે. તેથી ભગવાન્
ઐશ્વર્યવાળા છે તેમાં એ વિસ્મય ન કરવો. ભગવાનનું વીર્ય એવું અસહ્ય છે કે
ક્રોધાદિ દોષ બીજાથી ન મરે તેવા છે છતાં તેને ભગવાન્ પોતાના બળથી નિવારણ
કરી શકે તેથી વીર્યવાળામાં એ વિસ્મય ન કરવો. અસાધારણ યશ પણ એવું
અસાધારણ કર્મ કરે તો મળે. જો સ્નેહવાળાને જ સ્વરૂપાનંદ આપે ક્રોધવાળાને ન આપે
તો તેનું અસાધારણ યશ ન થાય. પણ જ્યારે ભયદ્વેષાદિવાળાને પણ સ્નેહવાળાના
જેવું જ ફલ આપે ત્યારે તેનું યશ અસાધારણ કહેવાય. તેવું ભગવાનનું સહજ
યશ છે તેના જ્ઞાપક ધર્મો પણ ભગવાનમાં સહજ છે તેથી તે વિષે શંકામાં ન
ઉતરવું. ભગવાનમાં ચોથો ગુણ લક્ષ્મી છે તેને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું છે છતાં તે
ચરણમાં તુલસીનું સાપત્ય સહન કરીને પણ ચરણરજની કામના કરે છે. દરેક વખતે
ભગવાન્ અવતરે ત્યારે પોતે પણ સેવા કરવા આવે છે. તેને લીધે તો ભગવાન્
સ્નેહરસના જાણકાર થયા છે. તે લક્ષ્મીવાળીઓમાં સ્વરૂપદાન કરે તે ભગવાનને
યોગ્ય છે. ઐક્ય જ્ઞાનમાર્ગમાં હોય છે. ભગવાનમાં જ્ઞાન ગુણ છે. તેથી એવાની સાથે

ભગવાન્ ઐક્ય કરે તે યોગ્ય છે. સૌહાર્દ, મૈત્રી હોય ત્યાં રહે છે. તે તો સમાનશીળ-વ્યસનમાં થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે 'મારા ભક્તો શિવાય હું મારા આત્માને પણ ઇચ્છતો નથી, મારી સ્ત્રી લક્ષ્મી જેની ગતિ હું છું તેને પણ ભક્તની અપેક્ષાએ હું ગૌણ ગણું છું. સાધુઓ મારૂં હૃદય છે સાધુનું હૃદય હું છું, મારા શિવાય તે કાંઈ જાણતા નથી, હું તેમના શિવાય બીજાને જાણતો નથી' એવા અનેક વાક્યોથી ભગવાનને ભક્તશિવાયમાં રાગ નથી તેનું નામ વૈરાગ્ય; એ ભગવાનનો છઠ્ઠો ગુણ કે ભક્તમાં જ પ્રીતિ. ભક્તને પણ ભગવાનમાં પ્રીતિ હોય છે સ્ત્રીપુત્રાદિમાં નથી હોતી એવામાં સૌહાર્દ કરે તો તે યોગ્ય છે. યશોદાનંદન વનમાં હતા તે ઘરમાં રહેલી ગોપીને હૃદયમાં ધ્યાન કરતાં કેમ મલ્યા ઇત્યાદિના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે અજન્મા હોય તે બધું કરી શકે. દોષનું મૂળ જન્મ છે. ભગવાનનો મનુષ્ય જેમ જન્મ હોય તો અન્યત્ર હોય તે અન્યત્ર ન જઈ શકે તે તો સ્વેચ્છાથી જ્યાં માયાને દૂર કરે ત્યાં દેખાય; તે સર્વત્ર છે છતાં માયા તેને આચ્છાદન કરે છે. જેમ વનમાં છે તેમ હૃદયમાં છે તેને પ્રકટ થતાં શી વાર? માટે ભગવાન અજમાં તે વિસ્મય ન કરો. તેની પછીના વિસ્મયનો ઉત્તર આપે છે કે તે યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. યોગીઓ ભોગ માટે યોગના બળથી અનેક શરીરો ઉત્પન્ન કરે છે. તેનો યોગ એ આગંતુક ધર્મ છે. ભગવાન તે ધર્મ આપનાર છે. ફલ આપનાર છે. સહજ તેની અનંત શક્તિઓ છે. તે અલૌકિક દેહ કરી દે તો તેમાં વિસ્મય કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. છેલ્લા વિસ્મયનો ખુલાસો કરે છે કે તે કૃષ્ણ છે. તે સદાનંદ છે નિર્દોષ પૂર્ણગુણ છે. કૃષ્ણ શિવાયની બધી ચીજ સદોષ છે. આ લીલા સ્વરૂપના આનંદરૂપ જેવી વર્ણન કરી છે તેવી જ છે. સર્વાત્મભાવરહિતને તેનો અનુભવ ન થાય તેથી તેમાં વિસ્મય પણ ન કરવો. આને તો પહેલાં સ્નેહ હતો તે સાધનરૂપ હતો; ગોકુલ તો નિ:સાધન છે ક્ષણ ક્ષણમાં મુક્ત થાય છે. આગળ આગળ લીલારસનો અનુભવ કરાવવા ભગવાન્ તેને મુક્તિમાંથી બહાર કાઢી લીલારસનો અનુભવ કરાવે છે એવા અચિંત્યાનંતશક્તિવાળા ભગવાનમાં વિસ્મય ન કરવો. શુકદેવજી હમણાં લીલા-વિના બીજાનું અનુસંધાન ન રહેવાથી ભાવનાથી ગોકુલમાં બેઠા આ બોલે છે તેથી 'આ મુક્ત થાય છે' એમ કહે છે તેથી સર્વ નિષ્કલંક છે. ત્યાં છેવટ શંકા કરે છે કે તમો કહો છો તેથી વિપરીત પણ સંભવે. કેમ સંભવે તે હવે બતાવે છે. આ અન્તર્ગૃહગતાઓ પણ શ્રુતિરૂપાઓ જેવી જ માનો માટે પૂર્વશ્લોકમાં તે ઘરમાં રહ્યા નહિ એમ કહી તેવી લોકમાં ન જ હોય. એમ કહી આ શ્લોક લખ્યો છે. ત્યાં આવો ભાવ છે. પ્રથમ તેના પતિ વગેરે વાણીથી તેને પાછાં વાળે છે. તે તેમનાથી બને તેમ નથી. કેમકે કેટલીકને તેના ધણીએ રોકી તો તે દેહને છોડીને પણ આત્માથી ભગવાનને મળી. તેવી આ બધી એકરૂપા જ છે. तद्भावनायुक्ता એમાં તચ્છબ્દ પૂર્વપરામર્શી છે. પહેલાં શ્રુતિરૂપાઓ કહી છે. તેથી આમાં છે તે બધા ધર્મો તેમાં પણ છે. આને મુક્તિ આપી. તે દેહ છોડે નહિ ત્યાં સુધી મુક્તિ ન મળે. જેણે દેહ છોડ્યા તે મુક્ત થયાં; જેના દેહ છે તેને મુક્ત થવાનું દેહ છોડ્યા પછી થશે એમ કહે તો ત્યાં શ્રીગુસાંઈજી કહે છે કે તારી મૂઢતા તો બધાથી વધી જાય. તારામાં જ્ઞાનશક્તિનો અભાવ છે તું બહિર્મુખ છો તું પર્વત ઉપરથી પડે છે છતાં તને ભાન નથી કે હું કેવી શંકા કરૂં છું. તેજ કહે છે કે જે શંકાને માટે આ કથા કહી તેનો ભાવ તો તેં વર્ણવ્યો. તેમાં તને પૂછીએ છીએ કે આ કથા સાચી છે કે કલ્પના છે? સાચી હોય તો તેમાં પણ અમે પૂછીએ

છીએ કે આને પ્રતિબંધ નક્યો તેનું કારણ શું? પોતાની પ્રિયાઓમાં સગુણપણું બતાવવા ભગવાને તેને પ્રતિબંધ કર્યો એમ જો તું બોલતો હોય તો તારા હૃદયના સો કટકા કેમ નથી થતા એનું કારણ અમે સમજતા નથી કેમ કે મર્યાદા-ભક્તિમાર્ગ-વિષયક શ્રદ્ધાને પણ નિર્ગુણ કહી છે, તો આ તો સાક્ષાત્ શ્રી અંગના સંગવાળાં છે, તેને તું સગુણ કેમ કહી શકે? ભગવાને પણ **ता मन्मनस्का** એ શ્લોકથી પોતે વખાણ્યાં છે. ઉદ્ધવજી **एताः परम्** ઇત્યાદિથી વખાણે છે. ભગવાન્ ઉદ્ધવને પોતાનાથી જરાપણ ન્યૂન નથી એમ કહે છે. તેણે ગોપીઓના ચરણરજની પ્રાર્થના કરી છે તો ત્યાં તારી તેને સગુણ કહેવાની શંકા ક્યાં છે? ત્યાં કદાચ એ કહે કે તેનો સ્નેહ કામવાળો હતો એટલે મેં સગુણ કહ્યાં તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જો તેને કામોપાધિસ્નેહ હોય તો ભગવાન પણ જાર બને તેને 'સર્વવિષય છોડીને અમે આપના ચરણમાં આવ્યાં છીએ' એવી પ્રાર્થના ગોપીઓ ન કરે. કેમકે એમ હોય તો તે 'અમે વિષયને માટે આવ્યાં છીએ' એમ કહે. ભગવાનમાં વિષયરૂપતા છે પણ તે શિવાયમાં ત્યાગ છે એમ संत्यज्य નો અર્થ કરે તો ત્યાં કહે છે કે 'તમારા ચરણના મૂળમાં અમે આવ્યાં છીએ' એ બોલવું કામીને માટે વિરુદ્ધ કહેવાય. કામવાલી સ્ત્રી એમ ન બોલે પણ ભક્ત હોય તેજ એમ બોલે. આ વાત તો અત્યારની છે તેને જવા દો પણ ભગવાન્ છ દિવસના હતા તેને પૂતના મારવા આવી તેના પ્રાણનું ભગવાન્ પાન કરી ગયા ત્યારે ગોપીઓએ રક્ષા કરી છે. ત્યાં **इति प्रणयबद्धाभिः गोपीभिः** એમ કહ્યું છે. એવા બાળકમાં કોઈને કામોપાધિક સ્નેહ ન જ હોય. કામિનીઓ હોય તે એક આંખ આંજે ને બીજી ન આંજે એવી સ્થિતિમાં પ્રિય પાસે ન જાય. પરંતુ તે તો ઠાઠમાઠ કરીને જ જાય. કુબ્જાની પેઠે. ત્યારે તેમને કામ ન્હોતો તો છેલ્લે ભગવાનથી કેમ રમ્યાં એમ જો શંકા કરે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક છે, વેદ પણ **रसो वै सः** એમ તેને રસરૂપ કહે છે, એટલે તે રમણ તો રસરીતિથી સ્વરૂપનું દાન કર્યું છે. આત્માનું સુખ સાત્ત્વિક છે, વિષયનું સુખ રાજસ છે, મોહ દૈન્યથી મળેલું સુખ તામસ છે, મારા આશ્રયથી મળેલું સુખ નિર્ગુણ છે, એમ ભગવાન્ કહે છે. તેથી ભગવત્સંબંધી સુખ ગુણાતીત છે. તેમાં સગુણનો ગંધ ક્યાંય નથી. ૧૬

એમ પ્રસંગપ્રાપ્ત શંકા દૂર કરીને ચાલતા વિષય ઉપર આવે છે.

ता दृष्ट्वान्तिकमायता भगवान् व्रजयोषितः ।
अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचःपेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

ભગવાને વ્રજની સ્ત્રીયોને પોતાની પાસે આવતાં જોયાં. પછી તેને વાણીના રૂપવિશેષથી મોહ ઉપજાવતા બોલનારમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન બોલ્યા—

सुबोधिनी—ભગવાને જેને બોલાવ્યાં તે આવ્યાં છે તેને પાછા જવાનું ભગવાન્ નથી કહેતા પણ જે સગુણસ્ત્રીઓ આવી છે, બીજાના સંબંધવાળી જે શબ્દ સાંભળીને આવી છે, તે શબ્દથી પાછી જશે એમ ધારી ભગવાન્ તેને ઘેર જવાનો ઉપદેશ કરે છે. કેમકે [1]અન્યશેષતાથી ભજન અયોગ્ય ગણાય. એટલે ભગવાનના સ્વરૂપ શિવાયમાં જેની ઇચ્છા હોય તે ભક્તિ અન્યશેષ કહેવાય તે ભગવાનને ગમે નહિ.

---

૧ ભગવાન્ શિવાય અન્ય [કામાદિ]માં તાત્પર્ય જતું હોય તે ભજન अन्यशेष કહેવાય. તેવા ભજનને ભગવાન્ સ્વીકારતા નથી.

ભગવાનને અહિં ભજનાનંદનું દાન કરવાનું છે તે તો સર્વાત્મભાવવાળાં ભક્તોને જ કરવાનું છે તેથી તેને ઘેર જવાનો પ્રયત્ન કરતા ભગવાન્ કહે છે. તે બધીને પાસે આવેલી જોઈને આ બધી પોતાના સ્વાર્થ માટે આવી છે એમ વિચારીને ભગવાન્ સર્વ-સમર્થ છે સર્વજ્ઞ છે તે વ્રજની સ્રીઓ જે ખુલી ફરનાર છે તેમાં તેને કાંઈ વાંધો આવતો નથી. એને જોઇને ભગવાન્ ધર્મનું જ્ઞાન કરાવવા માટે હવે કહેવાનું છે તે બોલ્યા. ત્યાં શંકા થાય કે તેને તેના રક્ષકોએ રોકી તો પણ તેનું માન્યુ નહિ અને અહિં આવી છે તે ભગવાનના કહેવાથી કેમ પાછી ફરશે ? તેથી ભગવાને આને જવાનું કહેવું ફોકટ છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ બોલનારમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેમનું વચન હૃદયમાં પેસી જાય તેવું હોઈને જ્યાં સુધી વાક્યથી પાછાં જાય ત્યાં સુધી તેને કૃતિમાં જોડવાં નહિ એવા વિચારથી શ્રી ભગવાન્ તેને કહે છે. બીજી રીતે પણ ભગવાન તેને પાછાં મોકલી શકે એવું સામર્થ્ય ભગવાનમાં છે તે વાત હવે કહે છે કે તે એવી વાણી બોલે છે કે તેની મીઠાશને લઈને સાંભળનારને મોહ થાય છે અથવા તેના હૃદયનો ખરો ભાવ આ છે એમ નકી કરવાને માટે ભગવાન્ તેમને 'રાત વખતે તમારે વનમાં ન આવવું જોઈએ; આવ્યાં તે ઠીક થયું, પણ હવે તમે પાછાં જાઓ'; એવા શબ્દો કહેવા લાગ્યા પણ ભગવાનના હૃદયમાં એમને પાછાં મોકલવાનો વિચાર નથી. જો ભગવાન્ એવો વિચાર કરે તો તેને જવું જ જોઈએ તેથી ભગવાન્ પાછા જવાનું તેમને કહે છે ખરા, પરંતુ છેવટમાં તેમને મોકલવા ઇચ્છતા નથી. ૧૭

દશ પ્રકારનાં ગોપીઓને પાછાં મોકલવા માટે દસ શ્લોકથી ભગવાને તેમને કહ્યું તે હવે કહે છે.

श्रीभगवानुवाच–

स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ।
व्रजस्यानामयं कच्चित् ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

શ્રી ભગવાન્ બોલ્યા: હે મહાભાગ્યવાળાં! તમે આવ્યાં તે બહુ ઠીક કર્યું. તમારૂં પ્રિય હું શું કરૂં તે તમે જ કહો. વ્રજમાં કુશળ તો છો ને? તમારે અહિં આવવાનું શું કારણ છે તે કહો.

सुबोधिनी—દસ પ્રકારનાં ગોપીઓ ભગવાન્ પાસે આવ્યાં છે એમ પ્રથમ કહ્યું છે તેને પાછા જવાનું કહેનારાં ભગવાનનાં વાક્યો પણ તેટલાં છે તે પણ તામસ રાજસ અને સાત્વિકભેદવાળાં છે. તે ભાવો તામસાદિભાવનિવર્તક હોવાથી અહિં કહે છે. તેમાં પ્રથમ તામસસાત્વિકીઓનું નિવારણ કરે છે. પછી તામસરાજસીઓનું અને તે પછી તામસતામસીઓને કહ્યું છે તે વચનના ભાવના ભેદથી ભેદ સમજી લેવા. આવેલાં ભક્તોનું પહેલાં તો લોકરીતિને અનુસરીને સ્વાગત કરે છે. તમે આવ્યાં તે કુશળ તો છો ને, એટલું પૂછી હવે સ્તુતિ કરે છે કે તમે મોટા ભાગ્યવાળા છો કે અહિં સુધી આવ્યા. લોકમાં આમ પૂછવાનો રીવાજ છે. ખરી રીતે તો નિર્વિઘ્ને ભગવાન્ સુધી પહોંચવું એ મોટા ભાગ્ય ન હોય તો બને નહિ. હવે તે આવેલાઓને કહે છે કે હું તમારૂં પ્રિય શું કરૂં? તમે મને કાંઈ કહેવા આવ્યાં હો એમ જણાય છે તો ખુશીથી તે મને કહો. એથી ભગવદ્વચનનું એ તાત્પર્ય છે કે તમો સ્વાભાવિક સ્નેહને લઈને મારી

પાસે નથી આવ્યાં પણ તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા આવ્યાં છો તો તે તમે બોલો એટલે હું તમારું કામ કરી આપું. કેમકે તમે મારી પાસેથી કામ લેનાર છો, મને પોતાને ચાહનાર તમે નથી. એ મારી પાસે તમારે શું કામ હોય તેના ભેદ બતાવે છે કે તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવાનું હોય, તમને અનિષ્ટ હોય તે દૂર કરવાનું હોય, અને દેશકાળમાં વ્યવધાનથી કામ કરવાનું હોય. તેના ઉત્તરરૂપે ભગવાને ત્રણ વાક્યો કહ્યાં કે તમે દોડતાં અહિં આવ્યાં તેથી વ્રજમાં કાંઈ ઉપદ્રવ થયો છે કે શું? તેને કહેવા તમે આવ્યાં છો? એ વાત ન હોય તો તમારે મારી પાસેથી તમારું ભલું ન કરાવવું હોય અને વ્રજમાં એવો ભય ન હોય તો આ રાતના વખતે આવું સાહસ કરી અહિં આવવાનું કારણ તમે બોલો. ૧૮

આટલું પૂછતાં ઉત્તર ન મલ્યો ત્યારે પોતે જ કલ્પના કરીને બોલે છે. ભક્તો એમ કહે કે જેમ તમે વનમાં આવ્યા એમ અમે પણ આવ્યાં, તો તેના ઉત્તરમાં હવે કહે છે.

रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता ।
प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥ १९ ॥

આ ભય ઉત્પન્ન કરે એવી રાત છે તેમાં ભય કરનાર પ્રાણીઓ બહાર નીકળે છે. તેથી તમે વ્રજમાં પાછાં જાઓ. હે સુમધ્યમાઓ! સ્ત્રીઓએ રાતના વખતે અહિં ન રહેવું જોઈએ.

सुबोधिनी—તમે આવ્યાં પરંતુ અત્યારે તો રાત છે, દિવસ નથી. લોક અરણ્યમાં કામ હોય તો દિવસમાં જાય પણ રાતમાં ન જાય. આ આકાશમાં દેખાય છે તે સૂર્ય નથી પણ ચંદ્ર છે. ત્યાં ભક્તો કહે કે ભલે રાત હોય અમે તો પ્રકાશ હતો એટલે ચાલ્યાં આવ્યાં તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે રાત અજવાળી હોય તો પણ તે રાત એટલે ભયંકર તો ગણાય. કેમ કે રાતમાં પ્રકાશ હોય છતાં પુરુષ તેમાં ચાલતાં ભય પામે છે. કારણ કે તેમાં ભય કરનાર પ્રાણીઓ બહાર ફરે છે. એટલે સૌમ્ય પ્રાણીઓને તેવા ભયંકર પ્રાણીઓ રાતના વખતે મારી નાખે. તેથી તમે તમારો ભાવ વિચારો, તમારા સંસર્ગીઓના વિચાર કરો અને પાછાં વ્રજમાં જાઓ. આના ઉત્તરમાં ભક્તો એમ કદાચ કહે કે અહિં સુધી આવ્યાં અને આપ રાતનું સ્વરૂપ ભય કરનાર કહો છો તો આપ તો અમારા પરિચિત છો એટલે આ રાત તો આપની પાસે જ ગાળશું અને દિવસે ઘેર પહોંચી જઈશું તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તમે સ્ત્રીઓ છો માટે તમારાથી રાતે બીજાની પાસે ન રહેવાય. કેમ કે અમે પુરુષ છીએ; સમય રાત્રિનો છે. સ્ત્રીઓ પુરુષની સાથે રાત્રિમાં ન રહી શકે કારણ કે સ્ત્રીપુરુષ એકાન્તમાં ભેગા રહે તો જરૂર તેમના મનમાં વિકાર થયા વગર ન રહે તેથી તમે જાઓ. તમે વૃદ્ધ અથવા બાળક હોત તો કદાચ અહિં રહેવાનું બની શકત પણ તમે તો સુંદર કટિતટવાળાં છો એટલે રસાત્મા છો તેથી જો તમને દેહનો અધ્યાસ હોય તો અહિંથી તમારે જવું જ જોઈએ. ભગવાને બોલવામાં ચતુરાઈ કરી છે એટલે ભગવાનને રોકવાં હોય એવો પણ અર્થ આમાં નકારનો પ્રશ્લેષ કરવાથી થાય છે. (ઘોરપદ અને પ્રતિયાતપદને નકાર લગાડવાથી તમે ન જાઓ એવો અર્થ પણ નીકળી શકે છે.) ૧૯

અમે તો અભિસાર કરનારાં અભિસારિકાઓ આપની પાસે બુદ્ધિપૂર્વક આવ્યાં છીએ, શા માટે અમને પાછાં મોકલવાનો આપ પ્રયાસ કરો છો? એમ ભક્તો કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।
विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृढ्वं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

તમારા માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઈઓ, પતિઓ તમારી શોધમાં છે. તે તમને નહી જુએ તો કાંઈ કરી બેસશે માટે તમે તેમને ભયમાં ન મૂકો અને હમણાં જ જ્યાંથી આવ્યા હો ત્યાં પાછાં ફરો.

<u>सुबोधिनी</u>—તમારે માતાના કહ્યામાં રહેવું જોઈએ. તેઓની સાથે તમે આવ્યા નથી એકલાં આવ્યાં છો તેથી તે તમો ક્યાં ગયાં તેની તપાસ કરશે. તમે નહિ મળો તો તેને ભય થશે એ ભય એને ન થવું જોઈએ. કદાચ તમે એમ કહો કે તે પણ સ્ત્રીઓ છે. તે સમયને જાણનાર છે. આવા સમયનો ઉપયોગ કરતાં અમને જાણી તે અમારી શોધ ન કરે તો તે ઠીક પણ તમારા પિતા છે તેને તો કુળને કલંક લાગવાની શંકા થતાં જરૂર તપાસ કરશે. અને વખતે અહિં પણ આવી પહોંચે. માટે તમારે અહિંથી જરૂર જવું જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શોધશે ખરા પણ તેને અહિ આવવાનો માર્ગ તો નહિ મળે કારણ કે ગોકુલથી નીકળતાં આપની પાસે પહોંચવામાં ઘણા માર્ગો છે. તે બધા માર્ગોની વચ્ચે માયા રહે છે. તેમાં કોઈ ભગવાનપાસે જઈ ન શકે તેવો રસ્તો તે બતાવે છે એટલે અમારા પિતા શોધમાં નીકળશે તો પણ અહિં તો નહિં જ આવી શકે પણ તે આમ તેમ ફર્યા કરશે. તેથી અમો અહિં રહીએ તો તે અમારી પાછળ અહિં આવીને અમને લઈ જાય એ શંકા કરવા જેવું કાંઈ નથી. આપે બંધુવર્ગને ભયમાં ન મૂકવાનું કહ્યું પણ તેઓ પણ અમારા માતા-પિતાની જેમ આ સ્થાન સુધી પહોંચી ન શકે તેમ તેઓ પણ વિશેષ શોધમાં ન ઉતરે. વધારે કરે તો તેના કુળને પણ લાંછન લાગે. કદાચ એમ કહો કે સ્ત્રીસ્વભાવને બધા જાણતા હોઈને તે આટલી બારીક તપાસમાં ન ઉતરતાં સવારે આવશે એમ માની ઉદ્યોગ ન કરે અથવા ભગવાનના દર્શનાર્થે ગયાં છે એમ જાણી તે વધારે શોધમાં ન ઉતરે એ સંભવિત છે. ત્યાં કહે છે કે તે તો કદાચ એમ મનનું સમાધાન કરે પણ પુત્રો તો માતાઓની ઉપેક્ષા ન જ કરે. તે તમારા રક્ષક હોવાથી તમો ન મળો તો તેને લજ્જાસ્પદ થાય માટે તેને ખાતર તમારે અહિંથી જવું જોઈએ, એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો લાજને લઈને અમને શોધવા નીકળશે જ નહિ. કદાચ ભાઈઓ મોટા હોય તેમને બેન ભાગી જાય તેને ગોતવાની લાજ આવે અને તમને જતાં વાર લાગે તો સાહસ કરીને શરીર છોડી દે એ અનિષ્ટ ન થવા માટે તમારે અહિંથી જલદી જવું જરૂરનું છે એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે તે તો પોતાની અપકીર્તિના ભયથી શોધમાં જ નહિ નીકળે. રાતના વખતે જુવાન ભાઈબેનને સાથે જોઈને પણ કોઈ વ્હેમમાં પડે એવો વ્હેમ ન થવા માટે તેઓ તો ઘરથી બહાર નહિ જાય. ત્યાં કહે છે કે જે સ્ત્રીઓ અહિં આવી છે તેના પતિઓ તો તેની શોધ જરૂર કરશે. કેમકે તેમને તો ભોગની અપેક્ષા હોય. વળી તમારો રસ તેનો જ ગણાય. તેથી બીજાની વસ્તુ બીજાને ન આપવી જોઈએ. તમારે તો અહિં પણ ભોગ કરવો છે તે ત્યાં જશો

તો પણ તમારા પતિઓ તમારો ભોગ કરશે. તે જ્યાં સુધી ઘરમાં તમને નહિ જુએ ત્યાં સુધી બહાર તપાસ કરશે. ઘણા વખત સુધી તમે નહિ જાઓ તો કાં તો મરી ગઈ અથવા કોઈ ઉપાડી ગયું એમ શંકા કરી ભયનો અનુભવ કરશે તેથી તમારે જવું જોઈએ. કદાચ તમે કહો કે અમે તેને છોડયાં હવે ગમે તેમ તેનું થાય એમાં અમારે શું ? પણ એમ તમારે ન કહેવાય કેમકે તે તમારા બાંધવો છે તેને ભયમાં મૂકવાનું કામ તમારૂં ન હોય પણ તેની સાથે તમારે રહેવું એ જ ઠીક ગણાય માટે અહિં આવ્યા પહેલાં તમારે વિચાર કરવાનો હતો તે ન કર્યો અને સાહસ કરીને આવ્યાં તો હવે જલદી જઈને તેને શાંત કરવાં એ જ તમારૂં કર્તવ્ય છે. તેથી જલદી તમે તેમની પાસે જાઓ. ૨૦

ભગવાને એટલું કહ્યું ત્યારે તે બધી સ્ત્રીઓ આમ તેમ જોવા લાગી તેને જોઈને ભગવાન્ પાછા તેને કહેવા લાગ્યા.

दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् ।
यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् ॥ २१ ॥

યમુનાના પવનની લીલાથી હાલતા પત્રોવાળાં વૃક્ષો શોભાયમાન દેખાય છે, ચંદ્રના કિરણવડે જેને રંગ લાગી ગયો છે, ફુલ જેમાં ઉઘડી ગયાં છે એવું વન તો તમે જોઈ લીધું એટલે અહિં કર્તવ્યાન્તર નથી તેથી તમે જાઓ.

सुबोधिनी—ભગવાન જેનેઉદ્દેશીને કહે છે તે રાજસરાજસી છે આગળ કહેવાઈ ગઈ તે રાજસતામસી હતી. રાજસરાજસીને કહે છે કે વન જોવા માટે તમે આવ્યાં હો તો તે તો જોવાઈ ગયું એટલે હવે તો તમારે જવું જોઈએ. અહિં ભગવાનના બોલવાનો બીજો પણ અર્થ એવો થાય કે આ વન તો તમોએ બહુવાર જોએલ છે એટલે એમાં ભય રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. તો અહિં જ રહો. જો ઘેર જવાની જરૂર હોય તો જ જાઓ. તે વનનું વર્ણન કરે છે, કે જેના વર્ણનથી તેની આસક્તિ વધે. કુસુમિત કહેવાથી હજુ તો ફૂલ આવ્યાં છે, ફુલ તો બાકી છે, તે ફુલ મળ્યા વગર ક્યાં જશો ? વનમાં ફૂલ ખીલ્યાં હોય તેમાં તો રતિ કરવી જોઈએ. ભગવાન્ બધાને મોહ વધારતા વધારતા ઘેર મોકલવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા જાય છે. આ વન ચંદ્રના કિરણોથી રંગાયું છે. ચંદ્ર, વન વગેરે શૃંગારને ઉદ્દીપન કરનાર ભાવો છે. વન તામસ, પુષ્પો રાજસ, ચંદ્રના કિરણો સાત્ત્વિક છે. આ ચંદ્ર પણ પૂર્ણિમાનો એટલે પૂર્ણ છે અધૂરો નથી. માટે તમે પણ પૂર્ણ હો તો રહો અપૂર્ણ હો તો જાઓ. એટલે આજ તો પૂનમનું પર્વ છે એમાં રતિનો ધર્મશાસ્ત્રોમાં નિષેધ છે એવો વિચાર હોય તો જલદી ઘેર જવું. ત્યાં વાયુની પણ અનુકૂલતા છે. યમુનાના સંબંધવાળો વાયુ ચાલતાં વૃક્ષનાં પત્રો હાલે છે તેથી વાયુમાં શીત મંદ અને સુગંધ એ ત્રણ ગુણ આવી ગયા છે. એ વાયુનો પણ રસના ઉદ્બોધનમાં ઉપયોગ છે. ૨૧

એમ વનતું વર્ણન કરી વ્રજભક્તોને અતિ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરાવીને ભગવાન્ કહે છે કે હવે જાઓ.

तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ।
क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान् पाययत दुह्यत ॥ २२ ॥

માટે તમે ગોષ્ઠ ભણી જાઓ, વાર ન લગાડો. તમારા પતિઓને જઈને સેવો. બાળકો અને વાછડાં આક્રન્દ કરે છે તેને ધવરાવો અને ગાયોનું દૂધ કહાડો.

सुबोधिनी—તમે વન તો જોયું એટલે જે કામ માટે આવ્યાં હતાં તે સિદ્ધ થયું તેથી હવે તમે પાછાં જાઓ. વન આવું ઉદ્દીપક છે તો ન જાઓ એવો પણ આ વાક્યમાંથી ધ્વનિ નિકળે છે. વિલંબ ન કરો. અને ઘણો વખત અહિં રહો એવો પણ અર્થ થાય છે. કોઈ ભગવાનને છોડીને ગોષ્ઠમાં ન જાય. અથવા ગાયો બાંધવાની ગોષ્ઠમાં જાઓ તો ત્યાં ગાગોની સેવા મળશે. વળી ત્યાં જશો તો તમારો ધર્મ સિદ્ધ થશે. સ્ત્રીનો ધર્મ પતિની સેવા કરવાનો છે. તેમાં પણ તમે સતીઓ છો. અથવા તે પુરુષનું વિશેષણ કરવું કેમકે તમારા પતિઓ પૂર્વજન્મમાં સ્ત્રીઓ હતા, તેમણે પુરુષનું ધ્યાન કર્યું તેથી તે તમારા પુરુષો થયા. તમે પુરુષો હતા તેણે સ્ત્રીની ભાવના કરી તેથી તમે સ્ત્રીઓ થયાં છો. આગળ પણ આમ વિપરીત ભાવ થશે એનો વિચાર કરી તમારે અહિંથી જવું. ત્યાં તમારો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે અહિં રસ છે. વળી પતિ શબ્દમાં બહુવચન છે. તેથી એવા તો અનેક પતિઓ તમે કર્યા છે. તેથી તમારો તે ધર્મ પણ નથી. અથવા તમે આવ્યા છો તેમાં જે પતિના વ્રતવાલી હોય તે જાય. જેને એવું વ્રત ન હોય તે રહે. જો બધાં પતિવ્રતા ન હોય તો બધાં જ અહિં રહો. કેમકે પતિના વ્રતવાલાં હોય તે પતિને છોડીને અહિં આવે નહિ કારણ કે તે તો લૌકિક-ધર્મપરાયણ હોય છે. તેથી ભગવાનનું વાક્ય રસવાલું છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે કોઈ પતિવ્રતા તો તમે નથી તો અહિં જ રહો ને! વળી વાછડા તમે બાંધ્યા છે તે સ્થિતિમાં જ છે. છોકરાં ભૂખ લાગવાથી રડે છે તેને રોતા અટકાવવા માટે તેને સ્તનપાન કરાવો, ગાયોનો દોહ કરો. તમારૂં જીવન સ્વાર્થ માટે નથી તેથી પરાયાં કામ કર્યા કરો. તેથી સુખ ઇચ્છનારે દુઃખી માણસ પાસે ન જવું જોઈએ એ ભગવાને કહ્યું. ૨૨

એમ ભગવાન્ બોલ્યા ત્યારે કેટલીકના નેત્રમાં સ્નેહ દેખાયો. તેને ભગવાન્ પુનઃ કહે છે.

अथ वा मदभिस्नेहात् भवन्त्यो यन्त्रिताशयाः ।
आगता ह्युपपन्नं वः प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ २३ ॥

અથવા મારામાં ચોતરફથી તમારો સ્નેહ હોઈને તમારૂં મન મારામાં ચોંટેલ તેથી તમે આવ્યાં હો તો તે તમે યોગ્ય જ કર્યું કેમકે મારા જીવો મારામાં પ્રીતિ રાખે છે.

सुबोधिनी—મેં અનેક પક્ષ વૃથા કર્યા કેમકે તમે તો મારામાં સ્નેહને લઈને મને જોવા આવ્યાં છો. આ સિદ્ધાન્તને પૂર્વપક્ષરૂપે અનુવાદ કરે છે કે જે [1]ભાવ ભગવાનમાં હોય તે ગુણાત્મક અથવા દોષાત્મક હોય તો તે લૌકિક થતાં ફલ આપતો નથી. તેથી અહિં તે ભાવનો અનુવાદ કર્યો છે. કે તમને મારામાં સ્નેહને લઈને તમારૂં ચિત્ત

---

૧ निरुक्तो भावः गुणात्मको दोषात्मको वा न फलं प्रयच्छति लौकिको भवति अतः अनूद्यते. આ પંક્તિનો અર્થ શ્રીગુસાંઈજીએ ટીપણીજીમાં કાંઈ કર્યો નથી પણ પ્રકાશકાર આવી રીતે અર્થ કરે છે. निरुक्तभावः स्नेहात्सर्वत्यागपूर्वकमागमनरूपभावः भगवत्त्वेन कामपूरकतां गाहमानो गुणात्मकः जारत्व-संकीर्णतया तां गाहमानो दोषात्मक इति फलं भगवदात्मकं न प्रयच्छति तत्र हेतुर्लौकिको भवति अतः तदुभयरूपतां तत्रापाद्य पूर्वपक्षीक्रियते. નિરુક્ત ભાવ એટલે ભક્તસ્નેહને લઈને લૌકિકવૈદિકત્યાગ-

મારામાં બંધાઈ ગયું તેથી તમે મારી પાસે આવ્યાં તે બહુ યોગ્ય કર્યું. અમારૂં આગમન તમને સમયસરતું લાગતું હોય તો હવે વિલંબ કેમ થાય છે એમ ગોપીઓ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે લોકો મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે. મારા સંબંધવાળા તો મારા ઉપર પ્રેમ રાખેજ તેથી તમે મારી આશા બીજી ન કરતાં ઘર તરફ પ્રયાણ કરો. સ્થિતિ કરવાનું તો વાક્યમાં સ્પષ્ટ છે કેમકે मा यात એમ બોલે તો સ્થિતિપક્ષ સિદ્ધ થાય છે. સ્નેહને લઈને આવ્યાં હોય તેને જાઓ એમ કહીએ તો પણ તે ન જઈ શકે તેમાં તમે તો અન્તઃકરણથી વશ થયાં છો પછી બાકી શું રહ્યું જે તમને કહેવું પડે? તેથી અહિં તો બન્નેએ નિષ્કપટ ભાવથી પ્રીતિ કરવી એ જ કર્તવ્ય છે. ૨૩

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।
तद्बन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥

પતિની સેવા કરવી તેમાં કપટ ન કરવું એ સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે. પતિના બંધૂઓની સેવા, તથા બાળકોની પોષણક્રિયા, એ પણ સ્ત્રીનો ધર્મ છે.

सुबोधिनी—એમ રાજસીને કહીને હવે સાત્વિકીને કહે છે. સત્ત્વવાલીને કહીને પછી રાજસીને કહેશે. તેમાં સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ તેના ધણીની સેવા કરવાનો છે જો કે સ્વભાવથી જીવમાત્રના ભર્ત્તા ભગવાન્ છે. તેની સેવા કરવી જોઈએ પરંતુ સ્ત્રી એટલે જેને સ્ત્રીદેહ મળ્યો છે. તેને અન્યત્ર વ્યભિચાર ન થાય એ હેતુથી ભગવાનની સેવા કરવી મુખ્ય છે. પરંતુ લૌકમાં લગ્ન થયું હોય તેને પતિ મળે તેને ભર્તા માનવો અને તેને સેવવો તે જ તેનો ઉત્તમ ધર્મ. તેમાં કપટ ન રાખવું. જો કપટ રાખે તો સેવાનું ફલ ન મળે. બીજા બધા ધર્મો સ્ત્રીને માટે આના કરતાં નીચા છે. તેમ જ પતિના બાપ ભાઈ વગેરેની પણ યોગ્ય સેવા કરવી, કલ્યાણી એવું સંબોધન આપી એ બતાવ્યું કે તમારે તો બધાં છે. પુત્રાદિને અન્નાદિ આપીને પોષણ કરવું. નાના હોય તેને ધવરાવવા અથવા તેના બાપ પ્રભૃતિ તેને સાચવે તેમ સ્ત્રીએ પણ બાળકોને સંભાળવાં. ૨૪

પતિ કરે પણ તે લાયક ન હોય તો શું કરવું ત્યાં કહે છે.

दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥ २५ ॥

ખરાબ સ્વભાવનો, ભાગ્યરહિત, વૃદ્ધ, મૂર્ખ, મહારોગી, ધનવગરનો—એમ છ દોષવાળો પણ પતિ હોય તેને લોકલાજવાળી સ્ત્રીએ છોડવો નહિ પણ પતિતને છોડી દેવો.

પૂર્વક ભગવત્સમીપાગમનરૂપ ભાવ. તે ભાવમાં પણ જો ભગવાન્ આપણા કામપૂરક થશે એવો ગુણ અથવા તે આપણા જાર છે તેથી કામશાન્તિ કરશે એવા દોષવાળો થાય તો તે ભાવ લૌકિક થતાં ભગવદ્રૂપ ફલ આપનાર થતો નથી. તમે સ્નેહને લીધે આવ્યાં તેમાં એવા ભાવનો અનુવાદ કરીને ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે એટલે સિદ્ધાન્તને પૂર્વપક્ષ કર્યો છે. લેખકાર લાલુભટજી વગેરેએ આ પંક્તિહીં અર્થ બેસાડ્યો છે. તેનો વિસ્તાર કરતાં ગ્રન્થ વધી જાય તેથી વિશેષજ્ઞે ત્યાં જોઈ લેવું.

सुबोधिनी—ખરાબ શીળવાળો એટલે જુગારી અથવા એવી કુટેવવાળો હોય. ભાગ્યવગરનો હોય એટલે દારિદ્રયવાળો હોય. વૃદ્ધ એટલે જેનાં ઇન્દ્રિયો કાર્યક્ષમ ન હોય. મૂર્ખ હોય, ક્ષયાદિ રોગથી પીડાતો હોય, ધનવગરનો હોય. ધનવગરનો પણ ભાગ્યવાળો હોય તો ધનવાળો થશે એવી સંભાવનાથી સ્ત્રી તેને ન છોડે. એમ છ દોષવાળો પતિ હોય છતાં અનન્યગતિવાળી સ્ત્રીએ એવા પતિને મૂકી ન દેવો. ભગવાન્ છ ગુણવાળા છે જ્યારે લૌકિક–પતિમાં ઉપર ગણાવેલા છ દોષો છે છતાં તેને છોડવાની મનાઈ છે. પાતકીને તો છોડી દેવો. ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે 'પતિ[1] પતિત ન થાય ત્યાં સુધી તેની સેવા કરવી.' તેમાં પણ આ લોકમાં સારા કહેવરાવવું હોય મર્યા પછી સ્વર્ગાદિમાં જવાની ઇચ્છા હોય તેણે પતિ ગમે તેવો હોય છતાં છોડવો નહિં; જો છોડી દે તો લોકમાં અપકીર્તિ થાય એટલે પરલોક પણ ન મળે. ૨૫

જેને કામરસ લાગ્યો છે તે ધર્મને બાધક ગણતા નથી કેમકે રસ તો પારકામાં જ સિદ્ધ થાય છે. એના ઉત્તરમાં હવે કહે છે.

अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ।
जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुलस्त्रियः ॥ २६ ॥

હે કુલીન સ્ત્રીઓ ! બીજો પતિ એટલે જાર કરવો તેથી સ્વર્ગનો નાશ થાય, યશનો ક્ષય થાય; તે કામ તુચ્છ છે, દુઃસાધ્ય છે, ભય કરનાર છે, લોકનાં નિંદ્ય છે, તેથી તે ન કરવું.

सुबोधिनी—હે કુલસ્ત્રીઓ ! ઉપપતિનો સંબંધ એટલે જારસંબંધ એ જો કે રસાલ છે છતાં એમાં દોષો ઘણા છે. તેમાં મુખ્ય છ દોષ છે તેને ગણાવે છે. તે પ્રથમ તો સ્વર્ગનો નાશ કરે છે. પૂર્વે ધર્મ કર્યો હોય તેનાથી સ્વર્ગ સિદ્ધ થયું હોય છતાં જારકર્મથી સ્વર્ગમાં જવાનું બંધ થાય છે. આ લોકમાં તે કામ અપકીર્તિ કરાવનાર છે. चकार છે તેથી નરકમાં પણ જવું પડે એ સૂચન છે. તે છતાં તેમાં મોટો રસ નથી કેમકે તે તુચ્છ ક્ષણિક સુખવાળું છે. તે સુખના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો તેના જેવું બીજું કોઈ ન હોય પણ તેનો સમય બહુ થોડો છે. તેથી તે દુઃખરૂપ છે. થોડી મહેનતે મળી શકતું નથી. તેમાં ઘણાં મોટાં અનિષ્ટોનો સમાવેશ હોય છે. તેના અનુભવનો વખતમાં પણ તેમાં રસ નથી કેમકે બીજાનો ભય તે વખતે પણ મનમાં રહે છે એટલે તે રસનો વિરોધી હોવાથી તેમાં રસ આવતો નથી. ભયાનક રસ શૃંગારરસનો વિરોધી છે. તેથી જ તેને લોકમાં વ્યભિચાર કહેવામાં આવે છે. વળી સર્વત્ર તે કર્મ નિંદાને પાત્ર ગણાય છે. સર્વ દેશ અને સર્વ કાળમાં તેની નિંદા થાય છે. એવું કર્મ કરનાર પાછલથી સત્કર્મ કરે તો પણ લોકો તેની નિંદા જ કરે છે. સ્તુતિ કરતા નથી. ધર્મબુદ્ધિમાં સંદેહ જ રહે છે. તે બહુ દોષવાળું હોઈને ઉત્તમ સ્ત્રીએ તે કરવાનું નથી. ૨૬

એમ સગુણાઓને સમજાવીને હવે નિર્ગુણાને સમજાવે છે.

श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोनुकीर्तनात् ।
न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

---

१ 'भजेदपतितं पतिम्' ॥

મારૂં શ્રવણ કરવાથી, મારાં દર્શનથી, મારા ધ્યાનથી અને મારાં કીર્તનથી મારામાં ભાવ થાય છે તેવો ભાવ મારી પાસે રહેવાથી થતો નથી તેથી તમે પરોક્ષમાં મારી ભક્તિ કરજો, હમણાં તો ઘેર પાછાં જાઓ.

सुबोधिनी—અહિં શંકા કરે છે કે લૌકિકમાં તેની નિંદા છે તેથી લૌકિક દૃષ્ટિથી તે દોષ ભલે ગણાય, ભક્તિમાર્ગમાં તે દોષ નથી, તેમ જ પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તેમાં દોષ જણાતો નથી, તેમાં પણ અમે જેમનીપાસે આવ્યા છીએ તે આપ તો પુરુષોત્તમ છો તેથી અમને એ કહેવાનું ન હોય. ત્યાં ભગવાન્ કહે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં સંબંધ કરવો એમ શાસ્ત્ર કહેતું નથી. ભક્તિ તો નવપ્રકારે શ્રવણાદિરૂપે છે. પ્રેમરૂપા પણ છે. સ્વતંત્રપક્ષમાં તો કોઈની જરૂર જ નથી. ભગવાનમાં સ્નેહ તો અલૌકિક છે. તે સર્વથી અધિક છે. લૌકિકમાં સ્નેહ તો કામરૂપે ફલિત થાય છે તેથી તે હીન ગણાય છે. અલૌકિક સ્નેહના ત્રણ કારણ છે. શ્રવણ દર્શન અને ધ્યાન. તેમાં પહેલું શ્રવણ એટલે ભગવાનને કહેનાર પદ અને વાક્યોનો ભગવાનમાં તાત્પર્ય સમજવો. એ શ્રવણ એ વિષય કહેવાય નહિં એમ ન માનો તો બીજાની વાત સાંભળવામાં પણ સ્નેહ કહેવાશે. ત્યાર પછી દર્શન એટલે એ અર્થનો અનુભવ કરવો અથવા ભગવત્કૃપાથી તેનો સાક્ષાત્કાર, જેમ ભગવત્કામનાવાળા નારદાદિને થાય છે. પછી ધ્યાન એટલે મનને સ્થિર કરી હૃદયમાં ચિન્તન કરવું. એ ભાવ ઉત્પન્ન થયો તેનું અનુકીર્તન કરવાથી તે સ્થિર થાય છે. જેમ આ ઉપાય શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે તેટલો જ તે સારો છે, પરંતુ તમે નિરંતર મારી પાસે રહો તો તે ભાવ તો લૌકિક થઈ જાય. તો તો તે ભાવ કામરૂપે પરિણત થાય જ એમ, શ્રી આચાર્યચરણ કહે છે કે, અમારૂં કથન છે. તેથી તમે ઘર તરફ રવાના થાઓ. આથી પરમાર્થવિચાર કરો તો પણ અહિં રહેવાનું ઠરતું નથી. તથા કહ્યું છે એટલે ભેગા રહેતાં કામનો સંભવ છે એમ પ્રકારનો નિષેધ છે તેથી ભગવત્સ્વરૂપની મોટાઈમાં કાંઈ ન્યૂનતા નથી. ઘરમાં રહેશો તો વેદમાં કહેલા ધર્મો પળાશે એમ ધારી ઘેર જવાનું કહ્યું છે. ૨૭

એમ જ્યારે ભગવાને ઘેર જવાનું કહ્યું ત્યારે તો ભક્તોએ વિચાર કર્યો કે આપણે ઘર છોડીને વનમાં આવ્યાં, હવે પાછું ઘેર જવું તે તો વાંતાશન જેવું ગણાય. વળી ભગવાન્ કહે તે માનવું તો જોઈએ. બન્ને સાબીત રાખતાં વિરોધ આવે છે માટે છોડેલું ઘર વસાવાય નહિં તેમ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન પણ ન કર્યું ગણાય તેવો રસ્તો તો દેહત્યાગનો છે. તે કામ કરવાનો નિશ્ચય કરીને પાછું વિચાર્યું કે ભગવદાનંદ તો ન મળ્યો તે મરતાં પણ નહિ જ મળે ત્યારે હવે શું કરવું? તેથી મૂઢ જેવાં બની ગયાં એ વાત શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે.

श्रीशुक उवाच—

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥

શુકદેવજીએ કહ્યું એ રીતે ગોવિંદનું અપ્રિય ભાષણ સાંભળતાં ગોપીઓ ખિન્ન થઈ, તેમના બધા સંકલ્પો તૂટી પડ્યા અને જેનો અંત નહિ એવી ચિંતામાં તેઓ પડી ગયાં.

सुबोधिनी—શુકદેવજી બોલ્યા. જેમાં પોતાનું પ્રિય નથી અર્થાત્ પોતે કર્યું તેનું કાંઈ ફલ ન મળ્યું તેમ ભગવાને કહ્યું તેમ કરતાં પણ કાંઈ ફલ મળવાનું નથી તેમ

ભગવાન્ પરીક્ષા માટે કહે છે કે ખરી જ આજ્ઞા કરે છે એનો નિર્ધાર ન થતાં વાક્ય-તાત્પર્યનો વિચાર કરી અમને ઘેર પાછા જવાનું કહે છે એમ જાણીને તે પોતાને ગમતું નથી છતાં ભગવાનને મોકલવાનું શું કારણ હશે તે જાણતાં ગોપીઓ પોતે ચતુર નહિ તેથી પોતાના સ્વામીદેવ ભગવાનના વાક્યને ખરૂં માન્યું અને કાંઈ નિર્ધાર ન થતાં ખેદવાળાં થયાં કેમકે તેમણે આવતી વખતે જે સંકલ્પ કરેલો તેમાં તેઓ ફાવ્યાં નહિ એટલે બધા સંકલ્પો ભાંગી પડ્યા, અને એ વિચારમાં પડ્યાં કે અમારા મનમાં છે અને ભગવાન બોલે છે તે બન્નેની એકવાક્યતા કેમ થાય? તે બાબતની ચિંતા એટલી વધી કે ત્રણ લોક અને જન્મ જન્માંતરમાં પણ તે ચિંતાનો અંત દેખાયો નહિ. ૨૮

તે ચિંતા કરતાં જે થયું તે હવે કહે છે.

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्-
बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
अस्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुङ्कुमानि
तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ २९ ॥

શોકવાળાં મોઢાં નીચાં કરીને બેઠાં. શ્વાસ લેતાં ઘોલાં જેવા લાલ ઓષ્ટ સૂકાય છે જેના, પગવડે પૃથ્વીને ખોદતી, આંખોથી ટપકતા અશ્રુબિન્દુથી કુચપર આલેપેલા ચંદનને ધોઈ નાખતી, ઘણાં દુઃખને લીધે ગોપીઓ ચૂપચાપ બેસી ગઈ.

सुबोधिनी—પહેલાં તો તેમને એટલી ચિંતા થઈ કે તેથી મૂર્છા આવી ગઈ. પછી ભાન આવતાં મોઢાં નીચાં કરી દીધાં. કોઈને હવે મોઢું દેખાડવા જેવાં ન રહ્યાં એટલે નીચું જોઈને બેઠાં. શોક જેણે ધારણ કર્યો છે તેથી જ હૃદયમાંથી ગરમશ્વાસ નિકળતાં બિંબરૂપ અધર સૂકાવા લાગ્યા. ચરણવડે પૃથ્વીને ખોદવા લાગ્યાં. જાણે પૃથ્વી જગ્યા આપે તો તેમાં સમાઈ જઈએ એમ તેમને થયું. આંખો આંજેલી તેમાં જ્યારે અશ્રુ ચાલ્યાં ત્યારે કાજલ આંસુમાં મલી છાતી ઉપર પડ્યું તેથી ચંદનનો લેપ સ્તન ઉપ-રથી લુપ્ત થવા લાગ્યો. પોતે બોલ્યા વગર નીચે મોઢે બેસી ગઈ. મુખમાંથી વાણી ન નીકળી તેથી ભક્તિનો તિરોભાવ કહ્યો. શ્વાસ ચાલવાથી પ્રાણને પીડા થઈ, શોકથી અન્તઃકરણને દુઃખ થયું, બિંબરૂપ અધર સૂકાતાં કામરસને આઘાત થયો, પગથી પૃથ્વીને ખોદતાં શરીરને દુઃખ થયું, આંસુથી ઇન્દ્રિયોને દુઃખ થયું, કેસર સ્તન ઉપરથી ઉડી જતાં કાંતિ ઝાંખી થઈ ગઈ, દુઃખ થતાં આનંદ તિરોહિત થઈ ગયો. બોલ્યા વગર બેસતાં ચૈતન્યને આઘાત થયો. તેથી કેવલ કાષ્ઠવત્ રહ્યાં. ૨૯

એવી દશા જોતાં પણ ભગવાન્ કાંઈ ન બોલ્યા ત્યારે કાંઈક તેમણે વિનતિ કરી તે હવે કહે છે.

प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं
कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।
नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्
संरम्भगद्गदगिरो ब्रुवतानुरक्ताः ॥ ३० ॥

જેને માટે ભક્તોએ સર્વ કામો છોડ્યા છે એવા સદાનંદ કૃષ્ણ અત્યંત પ્રિય છે છતાં બોલે છે તેમાં પ્રિય હોય એમ જણાતું નથી. તે વખતે ભક્તોએ રોએલી આંખોને સાફ કરીને કાંઈક કોપવડે જેના ચોખ્ખા શબ્દો નિકળતાં નથી એવી વાણીવડે પ્રેમથી ભગવાનને કહેવા લાગ્યાં.

सुबोधिनी—ભગવાન્ ભક્તની આ દશામાં પણ ભાષણ તો ઘેર જવાનું જ કહે છે. શા માટે રુદન કરો છો, સાવધાન થઈ ઘર તરફ રવાના થાઓ એમ બોલે છે, પણ તેમનું મુખારવિંદ હસતું દેખાય છે. તે જોતાં ભક્તોના હૃદયમાં વાક્યામૃતો પ્રવિષ્ટ થયાં તેણે ભગવાનના વાક્યના જવાબરૂપ વાક્યો ઉત્પન્ન કર્યાં ત્યારે ભગવાનના ઉદ્બોધનથી ભગવાનના વાક્યને પૂર્વપક્ષરૂપે ગણી તેના સિદ્ધાન્તરૂપ વાક્યો કહેવા લાગ્યાં. ભગવાન્ છે તો પ્રેષ્ઠ તેને જોતાં તેમાં મન તૃપ્ત થતું નથી પણ બોલે છે તે આપણું અપ્રિય કરે તેવું લાગે છે. તે અપ્રિય નથી પણ અપ્રિય જેવું છે. ભગવાન્ કોઈ દિવસ અપ્રિય જેવા ન થાય. તે પ્રિય થાય અને ઇતર પણ થાય. કેમકે તેમાં સર્વ થવાનું સામર્થ્ય છે. ઇતર થાય તેથી પ્રિયતાનો બાધ થતો નથી. જેમ ભગવાન્ જગદ્રૂપ થાય છે, જગતથી જૂદા પણ છે તેમ પ્રિય છે, છતાં પ્રિયતાના અંશને છુપાવ્યા વગર ઇતર થાય છે, પણ વાક્ય તે રૂપે બોલતા નથી, પણ બીજારૂપે કહે છે તેથી તેની સાથે લડવું જોઈએ કેમકે જે ફલ હોય તે કોઈ દિવસ સાધન થતું નથી. અને મારી માગણી કરો એમ ફલ કોઈને કહેતુ નથી. પરંતુ બલાત્કારે પણ તેમાં પ્રતિબંધક હોય તેને દૂર કરી તે ફલ લેવું જ જોઈએ. તે જ કહે છે કે તે કૃષ્ણ એટલે સદાનંદ એટલે તે ફલરૂપ હોવાથી તેને કેમ છોડાય? અહિં શંકા થાય કે આવો આગ્રહ શું કે તમારે કૃષ્ણ જ જોઈએ? તે ન મળે તો બીજાથી કામ લેવું. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેને માટે તો અમે બધા કામ ઘરમાં સિદ્ધ હતા છતાં તેને છોડી દીધા અને એની જ ઇચ્છા રાખી છે. સિદ્ધ હતા તે કામોને કૃષ્ણની ઇચ્છા કરતાં જ છોડી દીધા. પુરુષ કામમય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. અમે જેને છોડ્યાં તેને પાછા લઈએ તો ભગવાને કહેલું ઘર કેમ લઈએ નહિ? માટે હવે અમારે ઘર વગેરેમાંથી કામ ગયો, હવે તો કૃષ્ણમાં માત્ર કામ રહ્યો છે. તે જો ન મળે તો અમારો જન્મ વૃથા થાય. એમ નિશ્ચય કરી ફલમાં માન ન કરતાં પોતે દૃઢ બન્યાં, રોયેલાં નેત્રોને ધોઈને બધું બરાબર કરીને કંઈક વાદ કરવાને માટે કોપ કરીને સામાં થયાં. તેમણે વિચાર્યું કે ભગવાન્ વાણીથી નિષેધ કરે છે, સ્વરૂપથી નિષેધ કરતા નથી. વાણીનો તો અર્થ કરીને તેને બાંધી શકાય. તેથી તેમણે વાદને માટે તૈયારી કરી બધા અન્તસુધી પહોંચીને પાછા વળે તેમ ભગવાનના વાક્યનો ઉત્તર આપતાં વાણી ડરે છે તેથી **स्फुट** નીકળતી નથી પણ ગદ્ગદ કંઠે બોલી. વાણીને ભય લાગ્યો પણ ભક્તોને ભય નથી. કેમકે તેને તો ભગવાનમાં પ્રેમ છે. રાગ ભયનો શત્રુ છે. આપણે જેનામાં સ્નેહ હોય તેનો આપણને ભય ન હોય. તેથી તે કહેવા લાગી. ૩૦

'વાક્યો[1] ભગવાનના દશ છે તે બધાના ઉત્તર આપ્યા એટલે દશ થયા. એક શ્લોકથી પ્રાર્થના કરી એમ અગ્યાર શ્લોકથી ભક્તોના વાક્યો સર્વોત્કર્ષથી વર્તે છે.'

---

१ वाक्यानां बाधवाक्यानि तावन्ति प्रार्थनाधिका । एकादशविधास्तेन तासां वाचो जयन्ति हि ॥

પહેલાં ભગવાને કહ્યું હતું કે 'તમારૂં હું સ્વાગત કરું છું, તમે મોટાં ભાગ્યવાલાં છો' તેમાં ભગવાને અમારી પ્રશંસા કરી છે. તથાપિ તેમણે ઘેર મોકલવા માટે અમારી સ્તુતિ કરી છે, નહિ કે અહિં રાખવા માટે, તે અમારી સ્તુતિ ન કહેવાય. પણ તે તો ક્રૂર વચન કહેવાય. કેમ કે આપનાથી જૂદા પડવામાં અમારૂં અનિષ્ટ થાય એવો આપે ઉપદેશ કર્યો. કદાચ કહો કે મારાથી જેટલું બને તેટલું હું કરી શકું મારાથી જે ન થઈ શકે તેને માટે મારે તમને રસ્તો જ બતાવવો રહ્યો એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં ભક્તો કહે છે:

गोप्य ऊचुः–

मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं
संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।
भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान्
देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥

ગોપીઓએ કહ્યું હે દુરાગ્રહી ! આવું આપે ક્રૂર વચન અમને કહેવું ન જોઈએ. અમે આપની પાસે બધા વિષયોને છોડીને આવ્યાં છીએ એટલે આદિ દેવ મુમુક્ષુને ભજે છે તેમ આપ પણ અમને ભજો, છોડો માં.

सुबोधिनी—આપ બધું કરવાને સમર્થ છો. સમર્થ હોય છતાં મારાથી નહિ થાય એમ કહે તે વચન ક્રૂર ગણાય. જો બોલનારના હૃદયમાં દયા હોય તો એવું તે બોલે જ નહિ. વળી ભગવાને વ્રજને ઉદ્દેશીને કુશળ–પ્રશ્ન કર્યો તે અમને ઉદ્દેશીને ન બોલવું જોઇએ કેમ કે અમે તો લૌકિક સર્વ વિષયોને છોડીને આપના ચરણના મૂળમાં આવ્યા છીએ. તેથી હવે તેને પાછું અમારે યાદ કરવું એ તો પાછું તેનો પરિગ્રહ કર્યા જેવું ગણાય, છોડીને પાછું તેને લેવું એ ખોટું ગણાય. આથી આપની પાસે અમારૂં આવવું કામભાવ કે જારભાવથી નથી પણ સર્વાત્મભાવથી છે એમ બતાવ્યું. અગ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયો તેની વાસનાઓ સાથે અમે છોડ્યા છે. તેને બતાવનાર આપનું ચરણ છે. જો અમારા મનમાં સ્વાર્થ હોત તો આપના ચરણ સુધી અમે પહોંચી ન શકતે. આપે કહ્યું કે આવવાનું કારણ બોલો તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ અમને ભજો. બીજી વાત કરો એમ કહેતા હો તો આપ દુરાગ્રહવાળા છો કેમકે ભજન જ ન કરવું અને બીજું બધું કરવું એ દુરાગ્રહ કહેવાય. કેમ કે બીજું કરવું ગમે છે, ભજન કરવું ગમતું નથી. જેમ જીવનો એ આગ્રહ દુષ્ટ છે તેમ આપને ભજન નથી કરવું એ આગ્રહ પણ દુષ્ટ છે. 'જે[1] જેવા ભાવથી આવે તેને તેવા ભાવથી હું ભજું છું' એમ તો અહિં દેખાતું નથી. જો અમારા ભાવને અનુસરતા હો તો અમને ન છોડો, અમે આપને નહિ છોડીએ. અમે જે ભજનની માગણી કરીએ છીએ તે ભજન વિષય જેવું નથી પણ તેનો પ્રકાર જૂદો છે. એ પ્રકારને વિશેષરૂપમાં અમે કહી શકતાં નથી પણ એને સમજવાને અમે દૃષ્ટાન્ત રજુ કરીએ કે જેમ આદિ દેવ

૧ 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥'

મુમુક્ષુને ભજે તેમ આપ અમને ભજો. કેમ કે દેવ સર્વને ભજે છે. એમ ન હોય તો શાસ્ત્ર કર્યાં તે વૃથા થાય. તેમાં પણ આદિપુરુષ દેવ. પૂર્વકાણ્ડમાં ભજન સફલ છે, ઉત્તરકાણ્ડમાં તેથી પણ વધારે સાર્થક છે. આદિપુરુષ સેવા કરવા લાયક છતાં દેવ છે. દેવનું ભજન વ્યભિચારજનક ન ગણાય. પુરુષાન્તરના ભજનમાં પણ પહેલો પરણેલો ધણી અભજનીય ન થાય. તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી શકે પણ તે તેને ન ભજે એમ તો બને નહિ. તે જેમ પોતાના શિવાય બીજાનું ભજન કરે તો તેને સહન નથી કરતો પણ બીજાથી રક્ષણ કરી પોતે જ ભોગવે છે તેમ આપે પણ અમારી સાથે વર્તવાનું છે. તેથી તમે પણ કહો છો કે તમારા ધણીઓ પાસે જાઓ પણ અમારા તો ધણી મુખ્ય આપ છો. આપ અમારો ત્યાગ કરી શકો પણ અમારૂં ભજન ન કરો એ તો ન બને તેથી તમે અમને બીજા પાસે જવાનું કહો તે આપને ઉચિત ન ગણાય. જેમ ભગવાન્ મુમુક્ષુને પોતાના આત્મારૂપે માને છે તે તેમનું ભજન છે, આત્મરૂપે તેમને ભગવાન્ સ્ફુરે છે, સ્વાનંદ ભક્તને આપે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે તે ભગવાન્ જ આનંદ આપે છે, स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि એ ન્યાયથી ભગવાન્ તેને માટે પોતાના આત્માને પ્રકટ કરે છે. તેથી કહ્યું છે કે મુમુક્ષુને ભગવાન્ ભજે છે. જો એમ ન હોય તો મુમુક્ષુઓ જ ભગવાનને ભજત, ભગવાન્ કોઈને ભજત નહિ. તેથી ભગવાન્ તેને ફલ આપે તે જ ભગવાનનું ભજન છે. જેમ મુમુક્ષુને કોઈ દિવસ સંસારી નથી કરતા પણ પોતાના સ્વરૂપમાં રાખે છે, તેમ આપ અમારે માટે પ્રકટી અમને આનંદમાં જોડી દો એ આપનું કર્તવ્ય છે. તેથી અમે પ્રાર્થના કરી એટલે એકવાર અમારો અંગીકાર કરી પછી ઓળખતા પણ ન હો એવી ઉદાસીનતા દેખાડવાની વાત આ બાબતમાં નથી. ત્યાં શંકા થાય કે ભગવાન્ ગોપીઓ સાથે રાસ રમ્યા પછી પાછાં ગોપીઓ તેમને ઘેર ગયાં છે. ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः । अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः । ઇત્યાદિ શ્લોકથી એ સ્પષ્ટ વાત છે તેને ઘરમાં રહેવાની ભગવાને અનુકૂલતા કરી આપી છે વગેરે બાબતો રસને પુષ્ટ કરવા માટે છે એમ જાણવું. પણ તેને પાછા ઘરમાં રાખ્યાં છે કે તેમણે પાછો લૌકિક પતિનો પરિગ્રહ કર્યો છે એમ ન સમજવું. ૩૧

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग
स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।
अस्त्येवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे
प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ३२ ॥

ધર્મને જાણનાર આપે કહ્યું કે ધણી દિકરા સુહૃદ્ વગેરેની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. એ વાત અમે માની પણ તે ઉપદેશના કરનાર તો આપ તેમની અમારે પ્રથમ સેવા કરવી જોઈએ કેમ કે બધાની સેવા જૂદી કરવા કરતાં જીવમાત્રના આપ પ્રિયતમ આત્મા અને બન્ધુ છો તેથી પણ આપની સેવામાં આપે સ્ત્રીધર્મ સમજાવ્યો તે બધી સેવા આવી જાય છે. પ્રથમ આપની સેવા કરવાથી આપનો ઉપદેશ અમને હૃદયારૂઢ થશે એટલે પ્રથમ તો આપની સેવા અમને આપો.

सुबोधिनी—ભગવાને કહ્યું કે 'સ્ત્રીઓએ પોતાનો ધર્મ ન છોડવો જોઈએ. જો ધર્મ છોડે તો અયોગ્ય ગણાય.' 'આ ભયંકર રાત છે, અહિં સ્ત્રીઓએ આવવું ન જોઈએ.' પછી કહ્યું કે 'ધણી દિકરા અને સુહૃદોની અનુવૃત્તિ કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે.' તેમ ધર્મને જાણનાર આપે કહ્યું પણ અમારૂં કથન છે કે ધર્મશાસ્ત્ર કરનાર બહિર્મુખો છે કેમ કે તેમણે દેહને ઉદ્દેશીને ધર્મો કહ્યા અને તેને સ્વધર્મ ઠરાવ્યા. પણ તેણે આત્માના કે ભગવાનના ધર્મો શું છે તે કહ્યું જ નથી. કેમ કે પોતે જ આત્માવગરને (અનાત્મને) જાણનાર છે. તેમ ધર્મને જાણનાર આપે પણ કહી દીધું પણ અમારો વિચાર કે આત્માનો વિચાર કરીને કહ્યું નહિં તેનો પણ અમે નિર્ધાર કરીએ છીએ, આપના બોલનું ખંડન કરતાં નથી. આપે કહ્યું કે સ્ત્રીએ પોતાનો ધર્મ તો બજાવવો જોઈએ તે બરાબર છે. પણ પતિ પુત્ર વગેરે સ્વધર્મનું સ્વરૂપ નથી. સ્વધર્મના આધારરૂપ નથી પણ તે ધર્મમાં નિમિત્ત માત્ર છે. તે ધર્મ અનુષ્ઠાનરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ હોય છે. ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું તેમાં પુત્રાદિ નિમિત્ત છે. ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવામાં ગુરુ નિમિત્ત છે. તેથી આપે ઉપદેશ કર્યો તે અમારા મનમાં ઉગાડવું હોય તો પ્રથમ આપની સેવા અમારે કરવી જોઈએ. ગુરુની સેવા ન થાય તો સ્વધર્મ સમજાય જ નહિ. કોઈ કહે કે ભગવાને તો શાસ્ત્રોમાં કહેલ વાક્યનો ઉચ્ચાર માત્ર કર્યો છે તેના મૂળ ઉપદેશકો બીજા છે. તો તે બીજા ભલે હો પણ આ જ્ઞાન પ્રથમ અમને આપે કરાવ્યું તેથી આપ જ અમારા ગુરુ. તેની સેવા અમો ન કરીએ ત્યાં સુધી તે વાક્ય અમને સમજાય નહિ. જો એમ સમજાતું હોત તો અમે પ્રથમથી સેવા ન કરી હોત. તેથી ગુરુસેવા કરવાથી ઉપદેશ હૃદયમાં દૃઢ થાય તે ઉપદેશ કરનાર આપ છો. હે અંગ! એમ સ્નેહથી સંબોધન છે. અમે આપથી પ્રતિકૂળ નથી પણ ધર્મોના અનેક ભેદ હોય છે. કેટલાક આપણા કરતાં ચઢતા, કેટલાક સમાન અને કેટલાક હીન હોય છે. તેમાં પૂર્વ પૂર્વ ધર્મો પ્રબળ ગણાય. જેમ સ્ત્રીને પોતાના સમાન પતિ–પુત્રાદિની સેવા કરવાનો ધર્મ છે તેમ તેના નિયામક ઈશ્વરની સેવા કરવાનો પણ તેનો ધર્મ છે. જો એ ધર્મ ન હોય તો તે ઈશ્વરની પ્રેરણા ન થાય તો તે પતિ પુત્રાદિની સેવા પણ ન કરે તેથી આપણી ચાલતી વાતમાં આપ અમારા ઈશ્વર, અમારા અંતરાત્મા છો તેથી અમને પતિ–પુત્રની સેવામાં પ્રેરતા નથી પણ આપની સેવા કરવામાં જ આપ અમને પ્રેરો છો. તેથી આપે કહેલ ધર્મ સિદ્ધ કરાવવા માટે આપની સેવા પ્રથમ કરાવો. ધર્મનું મૂળ ધર્મી છે. તે ધર્મ ધર્મીની વિરુદ્ધ ન જવો જોઈએ, ફલને માટે કરવો જોઈએ. એમ ન માનીએ તો વેદ અનિષ્ટમાં પ્રવર્તાવે તો તે અનાપ્ત ગણાય. તેથી જ ધર્મશાસ્ત્રમાં શરીરને પ્રિય ગણ્યું છે તેથી શરીરમાં પ્રીતિ કરવાનું કહ્યું છે. દ્રવ્ય અને સંસ્કારમાં દ્રવ્ય બળવત્ ગણાય છે એવો ન્યાય છે. તેથી કોઈકને દેહ પ્રિય હોય કોઈકને આત્મા પ્રિય હોય. કોઈકને પરમાત્મા પ્રીતિના વિષય હોય. કોઈકને નિર્વાહક પ્રિય હોય છે. તેમાં આપ તો સર્વરૂપ છો એટલે અત્યંત પ્રિય છો. પરમ પ્રેમના સ્થાન એટલે આનંદરૂપ છો, દેહના નિર્વાહક બંધુરૂપ આપ છો તે કેવલ અમારા જ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રના: આપના આપેલા શરીરથી આપ કરાવો તે કામ તે કરે છે. તે તો આપના નિયમનમાં રહી આપની ઇચ્છાને અનુસરે છે તે સ્વતંત્ર નથી. તે દેહ ભગવાનનો છે, ભગવાને ટકાવ્યો છે. તે એને નિવેદન કરવો જોઈએ. પછી ભગવાનને જરૂર નહિ હોય ત્યારે તે બીજાને દેવાશે. કેમ કે ચેતનને પ્રેરણા થાય છે. તેથી ભગવાનને ઉપયોગ છે એમ જાણશે ત્યાં સુધી તે બીજામાં

તેનો વિનિયોગ નહિ કરે. તેને બીજા ભલે ઉપદેશ આપે તેને કોઈનો ઉપદેશ લાગશે નહિ. તમે પ્રાણીમાત્રના વ્હાલા છો. વ્હાલી વસ્તુ આપણી પાસે હોય તે આપણે જેમ આપણા વ્હાલાને આપશું તેથી નિશ્ચયાત્મક किल શબ્દ મૂળશ્લોકમાં મૂક્યો છે. આપ દેહનું દાન કરનાર છો. એટલું જ નહિ પણ આપ તે દેહના નિર્વાહક પણ છો એટલે પ્રાણીમાત્રના બંધુ છો. શરીરને પોષે તે બંધુ કહેવાય. આત્માના ધારક છો તેથી અન્તરંગબહિરંગન્યાયથી પણ ભગવત્સેવા એ જ સ્વધર્મ છે—મુખ્ય છે. જ્યારે આપને લાયક નહિ રહે ત્યારે પણ આપ પ્રેરણા કરશો તો બીજાને તેનો ઉપ-યોગ કરવા દઈશું. ધર્મીનો વિચાર ધર્મ કરતાં વધારે છે તેથી અમારી વિનતિ આપ નથી સ્વીકારતા તેથી અમે આ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કેમ કે આપ અંગીકાર ન કરો તો સ્વરૂપથી નષ્ટ થઈ જવાય. તેથી સર્વરૂપ આપની સેવા કરવી યોગ્ય છે. પતિની સેવા વખતે પુત્રની સેવા બાધિત થાય. એમ બીજાની સેવામાં ત્રીજાની સેવા ન થાય. આપની સેવામાં પ્રિયતમ આત્મા પરમાત્મા નિર્વાહક બંધુ વગેરેની સેવા થઈ જાય. વળી કાળાદિથી જેનો બાધ થાય તે ધર્મ ન કહેવાય. ધર્મ કરીએ પણ બની ન શકે તે પણ ધર્મ ન કહેવાય. પ્રમાણ હોય તે વિરુદ્ધ વિધાન ન કરે તેથી પતિની સેવા કરવાનું શાસ્ત્ર આપની સેવા કરવાનું વિધાન કરે છે. કેમ કે નિત્ય-સેવ્ય આપ છો. પતિ પુત્રાદિને તો કાળ બાધા કરે માટે તેની સેવામાં નિયમ ન રહી શકે માટે આપ અનુવાદ અથવા સ્વતંત્ર વિધાન કહો પણ તે સેવા ભગવાન-ની જ હોવી જોઈએ; પતિપુત્રાદિની સેવા ન હોય. ૩૨

એમ રાજસી બોલી રહી ત્યારે સાત્વિકીનાં વાક્યો પ્રકટ્યાં તે કહે છે.

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्–
नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ।
तन्नः प्रसीद वरदेश्वर मा स्म छिन्द्या
आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ३३ ॥

હે કમળદલલોચન! કુશળ પુરુષો નિત્ય પ્રિય અને આત્મરૂપ આપના સ્વરૂપમાં પ્રીતિ કરે છે. પતિ પુત્ર વગેરે તો દુઃખ દેનાર છે તેની સેવાથી શું વળવાનું હતું? હે વરદેશ્વર! આપ અમારી ઉપર પ્રસન્ન હો. ઘણા દિવસથી ધારણ કરેલી અમારી આશાને આપ ન છેદો.

सुबोधिनी—આપે કહ્યું 'બાપ, મા, બંધુ વગેરેની અનુવૃત્તિ કરવી જોઈએ' 'બન્ધુ-ઓને ભયમાં ન પટકો.' શું પ્રથમ અમે જ એ કરીએ છીએ કે આગળ પણ કોઈએ એવું કર્યું છે? તેમાં પણ અધમ એવું કરે છે કે ઉત્તમ આપની સેવા કરે છે? ઉત્તમ કરતા હોય તો તે પણ આપની સેવામાં અશક્ત હોય તે કરે છે કે સશક્ત કરે છે? આ બધી બાબત વિચારવી જોઈએ. આ વાતનો નિર્ણય કરનાર મોટાઓનાં ચરિત્રને કહે છે કે જે આત્મામાં કુશળ છે આત્માના અર્થી છે દેહના અર્થી નથી, તે તો આપનામાં પ્રીતિ કરે છે. સ્નેહથી સેવા (ક્રિયા) થાય. ભગવાનમાં જે કરીએ તે કરનારને તેનો લાભ મળે

તે વાત **तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः** એ શ્લોકમાં કહી છે. સેવા તો પ્રીતિ હોય તો થાય. જો પુત્રાદિની સેવા ધર્મ ગણાતી હોય તો તો તે પુરુષાર્થરૂપે આત્માનું કલ્યાણ કરનારી થાય. કુશળ કહેવાનું કારણ કે તે ડાહ્યા તે એટલા જ અંશમાં કે પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિને તેમણે શ્રેષ્ઠ માની. આપણે ઇન્દ્રિયને વશ ન રાખી શકીએ તો તેનો બીજામાં ઉપયોગ થાય. એ વાત **यतो यतो निवर्तेत** એ શ્લોકમાં કહી છે. ઇન્દ્રિયોને આપણે રોકી શકીએ તો તે આત્માની તરફ વળે છે. તેમાં પણ તે આત્માતરફ વળ્યાં ત્યારે જ ગણાય કે તે જ્યારે તે આપના વિનિયોગમાં આવે. તેથી કેવળ ઇન્દ્રિયોને કેદ કરે તેના કરતાં તેનાથી આપની સેવા કરે તે ઉત્તમ ગણાય. અથવા આપની પ્રીતિ સંપાદન કરે તે કુશળ એટલે ડાહ્યો ગણાય. તમારામાં એમ એકવચન વાપર્યું એટલે તમારામાં બધું આવી જાય છે એમ પહેલાં કહ્યું તે અહિં પણ સમજવું. આપ આત્મારૂપે છો, આપ અધ્યાસથી તેવા બન્યા નથી. પ્રિય હોય તેની સેવા કરવી જોઈએ તે પ્રિય કાલાધીન ન હોવો જોઈએ. તેવા તો પ્રિય આપ જ છો એમ ન માનીએ તો કોઈને જારમાં પ્રીતિ હોય અને તેની સેવા કરે તો તે પણ આત્મપર્યવસાયિની થવી જોઈએ પણ તેમ થતું નથી. કેમકે જેમ જન્મ પરિચ્છેદક છે તેમ દિવસ પણ પરિચ્છેદક છે. પતિ પુત્ર વગેરે ધર્મના કારણ નથી કેમકે તે તો દુઃખ આપનાર છે. ધર્મના નિમિત્ત દુઃખ આપનાર ન્હોય. જો ધર્મનિમિત્ત દુઃખદ હોય તો સંસાર ન થવો જોઈએ. તેથી અમારે તેનાથી કાંઈ કામ લેવાનું નથી. તેને ભય થયો તેની અમને દરકાર નથી. પરંતુ આપની પ્રસન્નતા માટે જ એક પ્રાર્થના કરવાની છે, જેના વિના બધું વૃથા છે, તેથી આપ પ્રસન્ન થાઓ. આપની પ્રસન્નતાના અભાવે જ લોકો ભ્રાન્તિમાં પડીને દુઃખના કારણરૂપ કાર્યો કરે છે. તમે એવું શું સાધન કર્યું કે મારે તમારી ઉપર પ્રસન્ન થવું પડે એમ ભગવાન કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે આપ વરદાન દેનારમાં સર્વથી મોટા છો. જે વર આપનાર છે તે લોકોના ક્લેશ જોઈને આપે છે તેથી વરદ લોકો દયાળુ હોય છે. જો તેમાં દયા ન હોય તો તપ ગમે તેટલું કરે તોપણ તે વર ન આપે તે વરદાન આપનાર દેવાદિના પણ આપ ઈશ્વર છો .એટલે અતિદયાલુ છો તે આપ દેવદ્વારા પણ બધાનાં દુઃખ દૂર કરો છો. અમે પણ ક્લેશયુક્ત છીએ. એ ક્લેશ પણ તપની જેમ સાધન છે તેમાં જે કાંઈ નિષિદ્ધ પ્રકાર હોય તે આપે ન કરવો. કદાચ ભગવાન્ કહે કે આટલો વખત તમે પતિની સેવા કરી એમ આગળ પણ તેની સેવા જ કરો કેમકે ગૌણ કર્મ પણ આરંભ્યું તો તેને સમાપ્ત કરવું જોઈએ તેથી બીજો વિચાર ન કરતાં પતિને જ તમો સેવો. ત્યાં કહે છે કે અમો આપની આશા રાખીને આવ્યાં છીએ તો આપ અમારી આશાને ન કાપો. અમે પતિની સેવા કરી નથી તેમ તેને માટે અમે તેમની પાસે રહ્યાં નથી. પરંતુ આપ પધારવાના છો એ આશાએ આપને માટે અમે ત્યાં રહેલાં. ત્યાં આપ પધારો તેટલો વખત અમારી રક્ષા કોઈએ કરવી જોઈએ તેથી અમે તેનો સ્વીકાર કરેલો. આપની પાસે અમે આવ્યા છતાં અમારો મનોરથ આપ પૂરો ન કરો તો અમારી આશા નષ્ટ થશે. આશા ગઈ એટલે પ્રાણ જશે; તેથી કોઈ સ્ત્રીના હૃદયને જાણનાર કવિએ કહ્યું છે કે આશારૂપી બંધ હૃદયને રોકે છે. એ વાક્યનું મૂળ પણ કોઈ સ્ત્રીના શાસ્ત્રમાં હશે. એ આશાએ અમને તમારામાં ઘણા દિવસ સુધી રોક્યાં હતાં. તે આશા નષ્ટ થઈ તો અમને કોઈ આધાર ન રહેતાં અમે નીચે પડી જશું. મૂળમાં **स्म** અવ્યય પ્રસિદ્ધિને કહેનારો છે. **अरविन्दनेत्र** શબ્દથી ભગવાનને

સંબોધવાનું કારણ એટલું જ કે ભગવાન નેત્રવડે જુએ તો પણ જીવના તાપને દૂર કરે છે. અને પોષણ પણ દૃષ્ટિવડે જ આપે છે. તે દૃષ્ટિને લઈને આપની આશા અમે રાખી શકીએ છીએ. કેમ કે આપ એવી રીતે જુઓ છો કે અમારા તાપ દૂર થાય છે તેથી આશા રહે છે કે આપની કૃપા છે તેથી આપ અમને છોડશો નહિ. હૃદયના સારા ભાવને સૂચવનારી દૃષ્ટિ જ છે. એ દૃષ્ટિના ભાવને જાણીને અમે આજસુધી જીવનને ટકાવી રહ્યાં છીએ. ૩૩

આપે કહ્યું વન જોવા આવ્યા છો અને વનનું વર્ણન આપે કર્યું એ બાબત હવે કહે છે.

चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु
यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ।
पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्
यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥

ઘરના કામમાં અમારૂં ચિત્ત હતું તે ચિત્ત તો આપે ચોરી લીધું એટલે આપની પાસે આવી ગયું તેથી ઇન્દ્રિયોને કોઈ કહેનાર ન રહ્યું એટલે બે હાથ ઘરના કામમાં લાગતા નથી, અમારા પગ આપના ચરણના મૂળથી એક પગલું પણ વધતા નથી, એટલે અમે ઘેર પહોંચી કેમ શકીએ? અથવા પહોંચ્યાં તો ત્યાં જઈ ગૃહકાર્ય કેમ કરી શકીએ?

सुबोधिनी—આપે કહ્યું કે વન જોવા આવ્યાં પણ જોવાની ઇચ્છા તો ત્યારે થાય જ્યારે મન પોતાને સ્વાધીન હોય. તે તો આપે ચોર્યું છે. આપને ચોરવામાં મહેનત પડે તેવું નથી. જો મહેનત પડી હોત તો થોડું અમારી પાસે રહેત થોડું આપ લઈ જાત. પણ તેને તો આપે સુખથી હરણ કર્યું. આપે આનંદવડે તેને ખેંચી લીધું કારણ કે આનંદને જોઈ કોઈ આનંદના સાધનને શોધવા ન જાય. અમારે વન જોવાનું તો રહી ગયું પણ ઘર પણ છેટું પડી ગયું તેથી અમારી જ્ઞાનશક્તિ પણ આપે ચોરી લીધી. આપે એમ ન માનવું કે અમે કાંઈ અમારા કામ માટે વનમાં આવ્યાં હતાં તેથી આપે અમારી ક્રિયાશક્તિ પણ ખેંચી લીધી છે. તેથી હાથ ઘરનાં કામ કરે એવા ન રહ્યા તો વનમાં જઈને અમે શું કરવાનાં હતાં કેમ કે કામ કરવામાં બળ જોઈએ એ તો આપની પાસે પહોંચ્યું. આપનો સ્પર્શ થાય તો હાથમાં જીવ આવે નહિ તો તે મરેલા સમજો. જ્યારે હાથ ગયા ત્યારે ઘરની સેવા પણ ન બને. વળી જેને હાથ ન હોય એને કામ કરવાનું કોણ કહે? આપે કહ્યું: વન તમે જોયું હવે જ્યાંથી આવ્યાં હતાં ત્યાં પાછાં જાઓ. પણ આપનું તે કહેવું સંભવતું નથી. અમારા બન્ને પગ આપના જ્યાં ચરણ છે એ સ્થાનથી એક પણ પગલું આગળ ચાલતાં નથી. અમારા પગને ચલન-શક્તિ આપનાર આપના ચરણ છે તે અમારા પગ આપના ચરણપાસે પહોંચ્યા તે હવે કેમ જૂદા પડે? જો પગ ફરી શકતા હોય તો વૃક્ષના પગ પણ મૂળરૂપ હોય છે તે પણ અન્યત્ર જઈ શકતે. એ પગો આપ ચલાવો તો ચાલી શકે, આપ ગતિ કરો તો આપની શક્તિથી તે પણ ચાલે પણ એકલા સ્વતંત્ર ચાલે એવા રહ્યા નથી.

માટે અમને આપ ઘેર જવાનું કહો છો તો પગ વગર અમે કેમ જઈ શકીએ? પગ ન ચાલતા હોય તો વાહનમાં બેસીને પહોંચો. એના જવાબમાં કહેવાનું કે ત્યાં ગાડામાં પડીને જઈએ પણ ત્યાંનું કર્તવ્ય તે કોણ કરે? વાહન તો ત્યાં પહોંચવામાં સાધન થાય પણ વાહન ઘરનું કામ ન કરી દે માટે જવાથી કાંઈ કામ ન થઈ શકે પણ ત્યાં તો આપ વગેરેની સેવા કરવાની અને તેટલા માટે જવાનું હતું તે ન બને તો જવું વૃથા છે. જઈને શું કરવું? હાથ વગર તો ભાવથી કામ થાય તે ભાવ તો આપનામાં આવ્યો એટલે ભાવથી પણ ઘરમાં પ્રયોજન નથી. છોકરા ધવરાવવાનું તો ધાવણ ન આવે એટલે છોકરાં શું પીએ? આશા છુટતાં અમારા રસરક્તાદિ સૂકાઈ ગયા તેથી સ્તનમાંથી પણ પ્રવાહી પદાર્થ ન નીકળે તો છોકરાં તૃપ્ત ન થાય અટલે આપે અશક્યોપદેશ કર્યો. ૩૪

ભગવાને કહ્યું જલદી ઘર પહોંચો તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण
हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।
नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा
ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ३५ ॥

હે મિત્ર! આપ અધરામૃતના મોટા પૂરવડે અમને સીંચો. હાસપૂર્વક અવલોકન કરી અમારા હૃદયમાં છુપાયલા કામને બુઝાવો. અમો કહીએ છીએ છતાં આપ તેમ નહિ કરો તો અમે આપના વિરહના અગ્નિમાં દેહોને બાળી આપના ધ્યાનવડે આપના ચરણમાં પહોચશું.

<u>सुबोधिनी</u>—જો આપ પ્રતિબંધ નહિ કરો તો અમે જલદી આપની પાસે પહોંચશું. આથી એમ બતાવ્યું કે આપની પાસે પહોંચતાં આપ ન બોલાવો તો પણ અમારૂં મરણ છે. ઘેર જવામાં તો કાંઈ કહેવાનું નથી. હે અઙ્ગ! આપના અધરા-મૃતના પૂરથી અમારા હૃદયમાં રહેલા કામાગ્નિને આપ બુઝાવી દો. અમારા હૃદયમાં તે અગ્નિ આપે જ પેદા કર્યો છે તે હવે કહે છે. આપે અમારી તરફ હસીને જોયું અને અવ્યક્ત મધુર ગાન કર્યું તેનાથી અમારા હૃદયમાં કામાગ્નિ પ્રકટ્યો તે અગ્નિ જ છે; તેનો ઉત્પાદક આપનો હાસ છે. આપનું ભાનપૂર્વક જોવું એ તેને વધારનાર વાયુનું કામ કરે છે. કલગાન ચોતરફનો પવન છે તે હૃદયસુધી પહોંચે છે. તે ગીત વેણુદ્વારા અધરામૃતને જ હૃદયમાં લાવનાર અધરામૃત જ છે. નદીઓમાં પૂર આવે ત્યારે બધું તાણીને તે જલ ચાલ્યું જાય છે તેવું અધરામૃતનું પૂર તો અહિં સિંચનરૂપ બનશે. એમ કહેવાથી અગ્નિ ઘણો મોટો છે એમ કહ્યું. તે મોટા અગ્નિમાં તો તે પૂર સિંચન જેવું થશે. આ અગ્નિ અલૌકિક છે તે અલૌકિક રીતે જ શાન્ત થશે. કામ જો મરે તો બાળે છે. તે જીવતો હોય ત્યાં સુધી અગ્નિરૂપ થતો નથી એટલે બાળતો નથી. તે અમૃતથી જીવતો થાય તેમાં પણ આપની દેવભોગ્ય સુધાથી તે જીવતો થશે નહિ. એ સુધાથી તે જીવતો થતે તો દેવો સુધા આપીને તેને જીવતો કરતે કેમ કે જગતને કરનાર તે છે. તેનો મોક્ષ થતો નથી. તે તો અતિગુપ્ત અમૃતથી જીવશે તેથી અધરા-મૃતનું આપ સિંચન કરો એમ કહ્યું. એમ એના મનમાં ન હોત તો કામાગ્નિને ઠારી

નાખો એમ કહેત. તેથી ભક્તોના મનમાં એમ છે કે કામ જીવતો હશે તો અમે જીવશું. તે મરશે તો પોતે બળશે અને બીજાને બાળશે. તેથી જેમ મંત્રથી સારૂં કરનાર પાણી છાંટી સારૂં કરે છે તેમ આપ અમને અધરામૃત સિંચન કરી જીવતાં નહિ રાખો તો આપના વિરહથી ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિ અમારા દેહને બાળી દેશે. અમારો આત્મા આપનું ધ્યાન કરશે અને આપની પાસે પહોંચશે, કેમ કે આત્માને સ્વતંત્ર ક્યાં જવું છે તેની ખબર નથી. આપ આત્માના મિત્ર છો તેથી તે આપની પાસે પહોંચશે. આપ જે માર્ગે જશો તે માર્ગે અમે પણ જશું. જેમ અત્યારે આપ અમને દુ:ખ આપો છો તેમ અમારા મર્યા પછી આપને પણ દુ:ખ થશે. આપના શોકનું કારણ અમે બનશું એમ તે બોલનારીનું કહેવું છે. દેહ ગયા પછી અન્તર્યામિએ ક્યાંક રહેવું જોઈએ. બીજો દેહ તો થવાનો નથી કેમકે બીજા દેહનું બીજ વાસના તે તો આપના વિરહાગ્નિમાં બળી ગઈ છે. હરે (શિવજીએ) કામને બાળ્યો ત્યારથી તે પાછો પેદા થતો નથી પણ તે વિપરીત થાય છે એટલે હર=રહ થાય છે. તેમા વિશિષ્ટ રહ એટલે એકાન્તના અભાવરૂપ થાય છે એથી એમ કહ્યું કે આપ એકાન્તમાં ન મળો ત્યાંસુધી અમને આપનો વિરહ છે. જો કે પહેલે વિરહને અગ્નિ કહ્યો તે અગ્નિમાં સાક્ષાત્ ભસ્મ કરવાની શક્તિ નથી. તે તો સર્વ અંગમાં સૂક્ષ્મ અવયવમાં પણ પહોંચીને બાળે ત્યારે દેહને ભસ્મ કરે; જેમ અગ્નિમાં સૂકું કાષ્ઠ બળે કેમ કે તેમાં ભીનાશ ન હોય. તેથી અમારામાં આપનો સ્નેહ છે ત્યાંસુધી અમને ભસ્મસાત્ તે નહિ કરી શકે. આપના ચરણમાં આવવાનો અમે મનોરથ કરીએ છીએ પણ અત્યારે તો અમારા મરણનો સમય આવ્યો છે તેથી બને તો બચાવવાનો ઉપાય જલદી કરો. ૩૫

આપે કહ્યું કે મારામાં સ્નેહને લઈને તમે અહિં આવ્યાં એ ઠીક કર્યું તેમાં અમારા સ્નેહની આપે સ્તુતિ કરી તેનો ખરો અર્થ સાંભળો.

यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमायाः
दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ।
अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग
स्थातुं त्वयाभिरमिता बत पारयामः ॥ ३६ ॥

હે કમળનયન! લક્ષ્મીને સુખ આપનાર આપનું ચરણ જે અરણ્યવાસિઓને પ્રિય છે તેનો અમે સ્પર્શ કર્યો અને આપે અમારીસાથે રમણ કર્યું ત્યારથી અમે બીજાની પાસે ઉભાં પણ રહી શકતાં નથી.

सुबोधिनी—હે કમલનેત્ર! આપ દૃષ્ટિ કરો ત્યાં ભક્તના તાપ જતા રહે છે. અમે જ્યારથી આપના ચરણતળનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારથી અમે સંપૂર્ણરીતે બીજાની પાસે ઉભા રહેવાને લાયક રહ્યાં નથી. સાક્ષાત્ ચરણસ્પર્શ તો દુર્લભ છે પણ જ્યાં આપનું પગલું પડ્યું હોય તે પાદતળ કહેવાય. રમા પણ તે પાદતળવડે જીવે છે તે વાત નાગપત્નીઓએ કહી છે.[1] તે રમાના સુખને આપનારૂં પાદતળ ફલરૂપ છે. તે કોઈ વખતે હૃદયમાં આવેલ ત્યારે રમાને સુખ થયું. સુખનો અનુભવ હૃદયમાં જ થાય તે

१ तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपः ઇત્યાદિથી કહેલ છે.

પાદતળ પૃથ્વીમાં હોવાથી અમને તો તેનો સ્પર્શ થાય છે, લક્ષ્મીની પેઠે તે અમારા હૃદયને લાગતું નથી. અમે વિચાર કર્યો કે લક્ષ્મીએ ચંચળતા છોડીને તપ કર્યું તો ભગવચ્ચરણ તેને મળ્યું. અમે પણ ચંચળતા છોડીને તેમાં દૃઢતા રાખશું તો તે અમને પણ મળશે. આપને અરણ્યમાં રહેનાર પ્રિય છે તેથી અમે ધાર્યું કે બધાંનો સંગ છોડે તે ભગવાનને ગમે છે. અરણ્ય સાત્ત્વિક છે, વૈષ્ણવ છે. તેથી પુલિન્દીઓનું પણ સ્મરણ થયું. પુલિન્દીઓને ભગવાનનું ચરણ મળ્યું ન્હોતું પણ ચરણને લાગેલ કુંકુમ ઘાસમાં પડેલ મળ્યું હતું તેને સ્તન ઉપર લગાવી તેણે ભગવાનની પ્રીતિ મેળવી એ ઉપરથી જણાય છે કે પાદતળ ફલ આપનાર છે, પ્રભુમાં પ્રીતિ કરાવે છે. તેને અમે પણ તેવા રૂપે જાણીએ છીએ. આથી વધારે સ્પષ્ટ ભાષામાં ન કહી શકવાથી એટલું જ કહ્યું છે. તેથી આપ મળો એ માટે અમે બીજાની પાસે ઉભાં રહેવાને યોગ્ય નથી. આપને શરણે ન આવ્યો હોય તે બીજા જીવનો આશ્રય કરે. આપના ધર્મો અમારામાં આવતાં તેણે બીજા પાસે બેસવાને અશક્ત બનાવ્યા. જે જેને મારનાર હોય તેની પાસે તે ઉભો રહી ન શકે. જેમ દેહના અભિમાનવાળો વાઘપાસે ઉભો ન રહે, તેમ ભગવદીય લૌકિક જન પાસે ઉભો ન રહી શકે. જો ઉભો રહે તો તે ભગવદીયના ભાવનો નાશ કરી દે. જ્યાં આવો સૂક્ષ્મવિચાર સંગ કરવામાં છે ત્યાં બીજાપાસે જવું, તેને દેવ માનવા; એ વાત તો ક્યાંથી બને ? માટે આપે અમારા ભાવની સ્તુતિ કરી તે તો બહુ અધૂરી ગણાય. અમારો તો લક્ષ્મીની જેમ આપમાં અનન્યભાવ છે. જેમ બધાને છોડીને લક્ષ્મી આપને શરણે આવી તો આપે તેની સાથે રમણ કર્યું એમ અમારી સાથે પણ થયું છે. અમે પણ હમેશાં સ્વપ્નમાં આપનો સંબંધ કરીએ છીએ. એમ ન હોય તો અમે જીવી ન શકીએ. આથી એમ કહ્યું કે આપે પ્રથમ ભોગવ્યાં છે તેને આપ બીજાની પાસે મોકલી ન શકો. મોકલો તો આપની યોગ્યતામાં ખામી આવે. ૩૬

લક્ષ્મીની સાથે દૈવગતિથી અમારે સંબંધ થયો પણ તે પ્રથમથી જ થયો. તમે તો પ્રથમથી બીજાના સંબંધી છો તેથી તેનું દૃષ્ટાન્ત ન સંભવે એમ ભગવાન્ કહે તો ત્યાં કહે છે:

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्याः
लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ।
यस्याः स्ववीक्षणकृतेन्यसुरप्रयास-
स्तद्वद्वयं च तव पादरजःप्रपन्नाः ॥ ३७ ॥

બીજા દેવો ઇચ્છે છે કે જો લક્ષ્મી અમારી તરફ એક વાર નજર કરે તો ઠીક. એવી મોટી લક્ષ્મીને આપે વક્ષસ્થળમાં સ્થાન આપ્યું છે છતાં તે સેવકોએ સેવેલ ચરણરજને તુલસીની સાથે સેવે છે તેમ અમે પણ આપના ચરણની રજની પ્રપત્તિ કરનાર છીએ.

सुबोधिनी—લક્ષ્મી કાંઈ દૈવગતિથી આપને મળી નથી. પણ તેણે આપના ચરણને માટે મોટું તપ કરેલું. તે સ્ત્રી તરીકે આપની ઘરવાલી નથી પણ તે આપની ભક્ત છે. જો સ્ત્રી હોય તો તેને વક્ષસ્થળમાં સ્વતંત્ર રીતે આપે સ્થાન આપ્યું તેને છોડી તુલસી સાથે શોક્યપણું કબૂલીને ચરણરજની કામના કેમ રાખે? એવી ઇચ્છા ભક્તવિના બીજા

પાદતળ પૃથ્વીમાં હોવાથી અમને તો તેનો સ્પર્શ થાય છે, લક્ષ્મીની પેઠે તે અમારા હૃદયને લાગતું નથી. અમે વિચાર કર્યો કે લક્ષ્મીએ ચંચળતા છોડીને તપ કર્યું તો ભગવચ્ચરણ તેને મળ્યું. અમે પણ ચંચળતા છોડીને તેમાં દૃઢતા રાખશું તો તે અમને પણ મળશે. આપને અરણ્યમાં રહેનાર પ્રિય છે તેથી અમે ધાર્યું કે બધાંનો સંગ છોડે તે ભગવાનને ગમે છે. અરણ્ય સાત્ત્વિક છે, વૈષ્ણવ છે. તેથી પુલિન્દીઓનું પણ સ્મરણ થયું. પુલિન્દીઓને ભગવાનનું ચરણ મળ્યું ન્હોતું પણ ચરણને લાગેલ કુંકુમ ઘાસમાં પડેલ મળ્યું હતું તેને સ્તન ઉપર લગાવી તેણે ભગવાનની પ્રીતિ મેળવી એ ઉપરથી જણાય છે કે પાદતળ ફલ આપનાર છે, પ્રભુમાં પ્રીતિ કરાવે છે. તેને અમે પણ તેવા રૂપે જાણીએ છીએ. આથી વધારે સ્પષ્ટ ભાષામાં ન કહી શકવાથી એટલું જ કહ્યું છે. તેથી આપ મળો એ માટે અમે બીજાની પાસે ઉભાં રહેવાને યોગ્ય નથી. આપને શરણે ન આવ્યો હોય તે બીજા જીવનો આશ્રય કરે. આપના ધર્મો અમારામાં આવતાં તેણે બીજા પાસે બેસવાને અશક્ત બનાવ્યા. જે જેને મારનાર હોય તેની પાસે તે ઉભો રહી ન શકે. જેમ દેહના અભિમાનવાળો વાઘપાસે ઉભો ન રહે, તેમ ભગવદીય લૌકિક જન પાસે ઉભો ન રહી શકે. જો ઉભો રહે તો તે ભગવદીયના ભાવનો નાશ કરી દે. જ્યાં આવો સૂક્ષ્મવિચાર સંગ કરવામાં છે ત્યાં બીજાપાસે જવું, તેને દેવ માનવા; એ વાત તો ક્યાંથી બને? માટે આપે અમારા ભાવની સ્તુતિ કરી તે તો બહુ અધૂરી ગણાય. અમારો તો લક્ષ્મીની જેમ આપમાં અનન્યભાવ છે. જેમ બધાને છોડીને લક્ષ્મી આપને શરણે આવી તો આપે તેની સાથે રમણ કર્યું એમ અમારી સાથે પણ થયું છે. અમે પણ હમેશાં સ્વપ્નમાં આપનો સંબંધ કરીએ છીએ. એમ ન હોય તો અમે જીવી ન શકીએ. આથી એમ કહ્યું કે આપે પ્રથમ ભોગવ્યાં છે તેને આપ બીજાની પાસે મોકલી ન શકો. મોકલો તો આપની યોગ્યતામાં ખામી આવે. ૩૬

લક્ષ્મીની સાથે દૈવગતિથી અમારે સંબંધ થયો પણ તે પ્રથમથી જ થયો. તમે તો પ્રથમથી બીજાના સંબંધી છો તેથી તેનું દૃષ્ટાન્ત ન સંભવે એમ ભગવાન્ કહે તો ત્યાં કહે છે:

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्याः
लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ।
यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास-
स्तद्वद्वयं च तव पादरजःप्रपन्नाः ॥ ३७ ॥

બીજા દેવો ઇચ્છે છે કે જો લક્ષ્મી અમારી તરફ એક વાર નજર કરે તો ઠીક. એવી મોટી લક્ષ્મીને આપે વક્ષસ્થળમાં સ્થાન આપ્યું છે છતાં તે સેવકોએ સેવેલ ચરણરજને તુલસીની સાથે સેવે છે તેમ અમે પણ આપના ચરણની રજની પ્રપત્તિ કરનાર છીએ.

सुबोधिनी—લક્ષ્મી કાંઈ દૈવગતિથી આપને મળી નથી. પણ તેણે આપના ચરણને માટે મોટું તપ કરેલું. તે સ્ત્રી તરીકે આપની ઘરવાલી નથી પણ તે આપની ભક્ત છે. જો સ્ત્રી હોય તો તેને વક્ષસ્થળમાં સ્વતંત્ર રીતે આપે સ્થાન આપ્યું તેને છોડી તુલસી સાથે શોક્યપણું કબૂલીને ચરણરજની કામના કેમ રાખે? એવી ઇચ્છા ભક્તવિના બીજા

ન રાખે. ચરણની રજ તો તુલસીની છે. તે ભક્તોની સાથે રહેતાં ભક્ત થઈ છે. તે વાત પ્રથમસ્કન્ધમાં કહી છે. તે ચરણરજનું માહાત્મ્ય કહે છે કે તે રજને સેવનાર ભગવાનના દાસો છે. તે ચરણની રજમાંથી જ ભક્તના શરીરો બને છે. બધા આપના સેવકોના શરીરો આપની ચરણરજમાંથી બનેલાં છે. માટે તુલસી પણ ચરણમાં ભક્તરૂપે રહે છે. તે રજ જેને મળે તે આપની સેવા કરનાર સેવક થાય. તેથી લક્ષ્મી અન્તઃકરણમાં સ્થાન મેળવ્યા છતાં કોઈ બીજો ભગવાનને ભેટે તો લક્ષ્મીને સ્પર્શ થઈ જાય તેથી તેણે ચરણરજની ઇચ્છા કરી. તે રજ મળે એટલે તો અન્ય શંકા જ ન રહે. લક્ષ્મીને બીજાથી ભય કેમ થાય છે એમ શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે લક્ષ્મીને બીજા બ્રહ્માદિ દેવતા તપ કરીને પણ મળવા ઇચ્છે છે. બ્રહ્માદિ તપ કરે તેનો ઉદ્દેશ એ જ હોય કે લક્ષ્મી અમને કટાક્ષથી જુએ. કારણ કે લક્ષ્મીના કટાક્ષ ન પડે ત્યાં સુધી બ્રહ્માદિ દેવનો કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય. એટલે બહુ દેવો પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા તેથી લક્ષ્મીને ભય થયો કે આ બધા તપ કરીને મને બાંધી કાં ન લે? માટે હું ચરણરજમાં જ રહું તો મને કોઈ બોલાવે નહિ. ચરણરજ મળવામાં કાંઈ વાંધો નથી. એમ ચરણરજ અનન્યગમ્ય છે એમ કહીને હવે વ્રજભક્તો પોતાને પણ તેવાં ગણે છે. અમારી પણ ઘણા પ્રાર્થના કરે છે માટે અમે પહેલાં ચરણરજને અડક્યાં તેથી અમારો દેહ ચરણરજમાંથી બન્યો તેથી સર્વ રીતે આપના ચરણની રજમાં પ્રપત્તિ કરી. ચકાર છે તેથી જે અત્યારે અહિં આવી શક્યાં નથી અથવા મહિષ્યાદિ છે તે બધાં ચરણરજના દેહવાળાં છે તેથી આપ અમારે માટે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા છો તે પોતાને ગુપ્ત નહિ રાખી શકો તેથી હવે વધારે આગ્રહ ન કરાવો. ૩૭

એમ અમો ભગવદેકભોગ્યશરીર છીએ એ વાત કહીને હવે બીજી રીતે પ્રાર્થના કરે છે.

तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेऽङ्घ्रिमूलं
प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।
त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम-
तप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥

હે પાપને દૂર કરનાર! આપની સેવા કરવાની આશાએ અમે ઘર છોડી આપના ચરણકમળમાં આવ્યાં છીએ. આપનું સુંદર સ્મિતવાળું મુખારવિંદ જોતાં અમારો કામ તીવ્ર બનતાં તેણે અમને તપાવ્યાં છે માટે હે પુરુષભૂષણ! આપ દાસ્યનું દાન કરો.

सुबोधिनी—પહેલા શ્લોકથી જ લૌકિકપતિની સેવાનો વિધિ અમારે માટે નથી એ વાત સિદ્ધ કરી ત્યારે તે પતિઓને ન છોડવાની વાત પણ અમારા અધિકાર બહારની છે. આ શ્લોકથી પણ તેનું જ નિરાકરણ કરે છે. જેને ભગવાનની કૃપા ન હોય તે લૌકિક પતિઓની સેવામાં રહે. માટે બધાથી મોટી કૃપા છે. તેથી આપ પ્રસન્ન થાઓ. આપ પ્રસન્ન થાઓ તો બધું સિદ્ધ થાય. ત્યાં કહે છે કે તમારું ભાગ્ય પ્રતિકૂલ છે તેથી તમે દુઃખ ભોગવો; અમે કેમ પ્રસન્ન થઈએ? ત્યાં કહે છે કે પાપને તો આપ દૂર કરનાર છો. દુઃખ આપનાર પાપનું નામ વૃજિન. તેને તો આપ કોઈ પણ રીતે દૂર કરશો જ. પ્રસન્ન થવામાં સાધન શું છે? ત્યાં કહે છે કે આપના ચરણમાં અમે

હાજર છીએ એ જ આપને પ્રસન્ન થવાનું સાધન સમજો. જે ચરણતલને પામે તેને પ્રસાદ પણ મળે. તે પ્રસાદ પશુપુત્રાદિરૂપ ન હોવો જોઈએ કેમ કે અમારો અધિકાર જૂદો છે. એટલે ગૃહસ્થધર્મ અમે છોડ્યો છે. કેવલ ઘર નહિ પણ તેની વાસના સુદ્ધાં છોડી એટલે પશુપુત્રાદિરૂપ પ્રસાદની આશા અમારે ન હોય. એમ ઘરબાર છોડ્યાં તે આપની સેવાની આશાથી છોડ્યાં. સેવા કરશું એટલી આશા પેદા થતાંની સાથે સસાધન ઘર સિદ્ધ હતાં તેને છોડી દીધાં. અહિં તેને છોડીને આવ્યાં એટલે છોડેલમાં તો મન ન જ રહે. તેથી હવે પોતાને જોઈતું માગે છે. આપનું મુખ સુંદર હોઈને મોહની સાથે આનંદ પેદા કરે છે. આપના સંબંધથી પરમાનંદને પેદા કરે છે એવા મુખમાંથી મંદહાસ્યવાળી ભાવાત્મક દૃષ્ટિ અમારી ઉપર પડતાં અમને તીવ્ર કામ પેદા થાય છે તેથી અમારૂં અંતઃકરણ ભડકી ઉઠે છે તેથી હે પુરુષભૂષણ ! કોટિકંદર્પ લાવણ્યરૂપ સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ દાસ્ય આપો. અધિકારના ભેદથી દાસ્યના ભેદ હોય છે તે માટે દેવાનું દાસ્ય પોતાના તાપને બુઝાવનાર હોવું જોઈએ. પ્રભુને જે જોઈતું હોય તે તેને આપવું એ પણ એક દાસ્ય ગણાય છે. તેથી જેમ અમને અમારા તાપમાં આપની ઘણી જરૂર છે તેમ આપને અમારી જરૂર હોય તો સ્વયં અમારી પાસે આવી અમારો ઉપયોગ કરો એવો તે દાસ્યનો અર્થ થાય છે. નહિ તો દાસ્ય તો હાથપગથી કામ કરવું, તેમાં દાન કરવાનું કહ્યું તે કેમ સંભવે ? તેથી સંબોધન પણ તેવું જ કહ્યું છે. આપ પુરુષરૂપ થઈને અમારા ભૂષણરૂપ થાઓ. ભૂષણ તો કંઠાદિ બધાં અંગોમાં ધારણ થાય તેમ પુરુષરૂપે આપ અમારા સર્વાંગમાં ધારણ થાઓ એવી જાતનું દાસ્ય આપો. આપ ભૂષણરૂપ થવાથી આપ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છો એમ કહ્યું. તે ઘરેણું મણિથી જડેલું હોય તેમાં લાખ પણ મણિને ચોટાડવામાં જોઈએ. મોટા લોકો મણિને શરીરમાં રાખવા માટે લાખને પણ સાથે રાખે છે. તે જો કે તુચ્છ છે છતાં તે વગર મણિ સ્થિર ન થાય તેથી એને પણ ધારણ કરવી પડે છે. તેમ આપ પણ સ્નેહને ધારણ કરવા માટે તુચ્છ લાખ જેવા કામને ઉપયોગમાં લો. કેવલ અમારૂં દાસ્ય કામ માટે નથી પણ સ્નેહ માટે છે તેથી અમે આપની સાથે વિવાહ માટે નથી આવ્યા પણ દાસ્ય કરવા આવ્યાં છીએ. તેથી જનોઈ લીધા વગર વિવાહ ન થાય પણ દાસ્યમાં ઉપનયન નથી થયું તેનો બાધ આવવાનો નથી. એવી લોકવ્યવહારની પ્રતિકૂલતા નથી. ૩૮

તમે બધાં દાસ્ય માગો છો તે કરતાં સાલોક્યાદિ પણ ફલરૂપ ગણાય છે તે જ માગો ત્યાં હવે કહે છે.

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्री-
गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।
दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य
वक्षःश्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ ३९ ॥

અલકથી વિંટાયલું, કુંડલની શોભાવાળા ગાલ અને અધરસુધા જેમાં છે એવું હાસ્યયુક્ત અવલોકનવાળું આપનું શ્રીમુખ, અભય આપતી બે ભુજાઓ અને લક્ષ્મીના રમણસ્થાનરૂપ વક્ષસ્થળને જોઈ અમો આપની દાસીઓ બન્યાં છીએ.

सुबोधिनी—આથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે લોકની અપેક્ષા હોય તેણે ધણીને ન છોડવો એમ ભગવાને કહેલું તેનો ઉત્તર અપાયો. લોકમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થ છે. મોક્ષ સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, એમ ચાર પ્રકારનો છે. ઇન્દ્રાદિના ઐશ્વર્ય સાથે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, આ લોકમાં પરમલક્ષ્મી તેમાં દાસ્યમાં એ ત્રણે શ્રેષ્ઠ છે તે બતાવે છે. મોક્ષના ચાર ભેદ છે તે દાસ્ય પાસે વ્યર્થ છે. કેમ કે મુખારવિંદના દર્શન કરતાં તેની કામના મટી જાય છે. તેથી ભક્તિરૂપ મુખારવિંદ એના કરતાં ઉચ્ચધર્મવાળું છે. અલક સ્વારૂપ્ય પામેલ ભમરા તે બહુ છે, મુખની ચારે તરફ વિંટાઈને રહ્યા છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે સ્વારૂપ્યને પામ્યા પછી પણ ભક્તિની અપેક્ષા રહે તો તે સ્વારૂપ્ય શા કામનું? શ્રીમુખ કુંડલની શોભાવાળું છે. સામીપ્યમુક્તિમાં પાસે રહેવાય છે. અત્યંત પાસે રહે તે પણ કુંડલ કરતાં નજીક નહિ રહી શકે. તે કુંડળ સાંખ્યયોગરૂપ છે તે પણ ભગવાનના કાનનો આશ્રય કરે. ભગવાન્ જેમ ચલાવે તેમ ચાલે અને ભગવાનનું મુખ જોયા કરે તો પછી સામીપ્યભક્તિ શું કામની? ગાલ સ્થલરૂપ વિશાલ છે. સ્થળમાં બેસીને રસ પીવાય છે. અધરમાં રહેલી સુધા ગંડસ્થળમાં રહીને પીવાય છે. સાલોક્યમાં આનંદ એકલો એટલે અક્ષરરૂપ અમૃતનું પાન છે તે કરતાં ગાલ પાસે રહેવું ઉત્તમ છે કેમકે ચુંબન કવું હોય તો દૂર જવું ન પડે. અહિં અધરરસ; ત્યાં અક્ષરરસ તેના કરતાં અધરરસ ઉત્તમ, માટે સાલોક્ય ન જોઈએ. કુંડલની શોભાવાળા ગાલ એ પક્ષમાં સામીપ્ય કરતાં ભક્તિમાં શાસ્ત્રીય રસ વિશેષ છે. પરસ્પર ગુણગાનરૂપ અક્ષર કરતાં અધરરસમાં ઉત્તમતા સ્પષ્ટ છે. અહિં તો ભગવાન્ હસીને સામું જુએ છે. બ્રહ્માનંદમાં મલ્યા તેને તો વિલાસમાત્ર ન હોય. અહિં હાસ છે તે બધા રસનો ઉદ્બોધક છે. જ્ઞાન પણ પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્માનંદમાં રસ ગુપ્ત અને જ્ઞાન પણ અપ્રકટ છે. જેમ જલમાં ડૂબેલો જલ પીએ તેને જલનો સ્વાદ ન આવે તેવું બ્રહ્માનંદના આનંદનું છે. જૂદાઇથી અનુભવ થાય છે; એકરૂપતામાં અનુભવવાનું શું હોય? તેથી ભગવાનનું શ્રીમુખ જોતાં તેનું દાસ્ય જ ફલ છે. મોક્ષ ફલરૂપ નથી. ઇન્દ્રભાવે સ્વર્ગમાં જવું તે પણ ફલરૂપ નથી. કારણ કે સ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર મોટો પણ તે દૈત્યોથી હમેશાં ભયવાળો રહે છે. તે ઇન્દ્રાદિ ભગવાનપાસે આવે ત્યારે ભગવાનના ભુજદંડ તેને અભય આપે. તે ભુજદંડ તો ભક્તિમાં છે. તો ઇન્દ્રાદિરૂપે સ્વર્ગમાં જવું કાંઈ કામનું નથી. ભગવાન કેવળ દૈત્યોથી અભય આપીને બેસી રહેતા નથી પણ ક્રિયાશક્તિથી યજ્ઞ વગેરેનું ફલ પણ આપે છે, જેનાવડે ઇન્દ્રનો અધિકાર પૂરો થયા પછી તે મુક્ત થઈ શકે. ભુજને દંડ કહ્યા એટલે તેનો કોઈ અનાદર ન જ કરી શકે એમ કહ્યું. દંડપદ પણ યુગ સાથે છે. તેથી દૈત્યનો સર્વથા નાશ કરે છે. વક્ષસ્થળને પણ જોઈને એમ કહ્યું. લોકમાં રમણ લક્ષ્મીથી થાય છે પણ ભગવાનના વક્ષસ્થળમાં તો શ્રી રમે છે. ચકાર કહ્યો છે તેથી ધર્મની પણ સ્થિતિ વક્ષસ્થળમાં છે. धर्मः स्तनः ઇત્યાદિ વાક્યો તેનું સમર્થન કરે છે. (અહિં એક શ્રીગુસાંઈજીનો સ્વતંત્ર લેખ સુબોધિનીમાં મળી ગયો છે.) [ભગવાન્ એવી રીતે જોતા નથી ત્યાં દાસ્ય પણ તે ભક્તો માગતાં નથી. ભગવાનને તેવો ભાવ ન આપવો હોય તો તેમ જુવે પણ નહિ તે યોગ્ય છે. વળી ઔપપત્યમાં છ દોષ કહ્યા તે અમે જેની સાથે તે કરવા માગીએ છીએ તેમાં તો છ ગુણ છે એટલે તે દોષ નથી. જે પરમ પુરુષાર્થ આપે તે પાપ ન કહેવવાય. ફલથી પાપ નિંદાને પાત્ર છે. જેનું ફલ સારૂં તે પાપ નહિ. તેની નિંદા પણ ન હોય.] ૩૯

कास्त्र्यङ्ग ते कलपदामृतवेणुगीत-
संमोहितार्यचरितान्न चलेत्त्रिलोक्याम् ।
त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं
यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ॥ ४० ॥

હે અંગ! આપના અવ્યક્ત મધુર પદામૃતવાળા વેણુગીતથી મોહિત થતી ત્રિલોકીમાં કઈ સ્ત્રી એવી છે કે જે આર્યચરિતથી ચલિત ન થાય ? ત્રિલોકીમાં સુંદર આપનું રૂપ જોઈને ગાયો, પક્ષિઓ વૃક્ષો, પશુઓ પણ પુલકિત થયાં છે.

सुबोधिनी—હે અંગ ! આપે અમને જે ધર્મ કહ્યા તે આપે પુરુષોને કહેવા જોઇએ, સ્ત્રીઓ તે ધર્મો પાળી ન શકે. જે અસંભવિત હોય તે ધર્મ ન કહેવાય. એમ અમારા ધર્મનો નાશ કરનાર ધર્મને સ્થાપન કરનાર આપનું સ્વરૂપ જ છે. આપ અદ્ભુતકર્મા છો, જેનાથી સ્થાપન કરો તેનાથી નાશ પણ આપ કરી શકો. ખરી રીતે તો સ્વરૂપના સંબંધવાળા ભક્તોને ધર્મ આપ સ્વરૂપથી રાખો છો તે એટલું જ કે વિજાયતીય ભાવથી તેને રક્ષણ આપો છો. સ્વીયભાવનું પોષણ કરો છો. જે ધર્મના સંબંધવાળો છે તેના ધર્મને ધર્મથી જ રક્ષો છો. સ્વરૂપથી નહિ. એમ આપ અમારા પોતાના અંતરંગ છો એમ બતાવવા માટે હે અંગ ! એમ સંબોધ્યા છે. એટલે આપ અમારા છો એ બતાવવા માટે આ વાત નથી પણ ખરૂં કહીએ છીએ. ત્રણ લોકમાં જે સ્ત્રી જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈ તે તો આર્યચરિતથી કેમ ન ચળે ? ત્રિગુણોનું કાર્ય ત્રિલોકી તેમાં તામસી મૂઢ હોય. તે મૂઢતાથી ધર્મમાં રહે તેને આપ મોહ કરી ચલિત કરો. રાજસી સ્વભાવથી જ ચળે, સાત્વિકી જ્ઞાનથી ધર્મમાં રહે તેને આપ ચળાવો. આર્યમાર્ગને છોડવાનું કારણ કહે છે કે મોહ થાય તે આર્યચરિતથી ચળે. પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યામાં પણ ભગવાનનો સંબંધ થાય તેથી અવિદ્યા બાધક ન થાય પણ બીજા જ બાધક થાય છે. તેને આપનાથી બળ મળે છે. આપ વેણુમાંથી મધુરપદ કાઢો છો તેની સાથે અમૃત હોય તે વેણુદ્વારા ગવાય તે કાનદ્વારા સ્ત્રીઓના હૃદયમાં જાય, તેને સારીરીતે મોહ કરે 'ગાનારની,[1] સ્ત્રીઓ કામના કરે છે' એમ શ્રુતિ કહે છે. સ્ત્રી તો દેહ છે. ઇન્દ્રિયોને મોહ કરનાર વેણુ છે. રસરૂપ છે તેથી, અમૃત પ્રાણને મોહ કરે, પદો અંતઃકરણને, અવ્યક્તતા આત્માને મોહ કરે ત્યારે સારીરીતે મોહ થાય. આર્ય એટલે પ્રમાણબળને વિચારનાર. પ્રમાણમાં ઇન્દ્ર મહેન્દ્રમાં પણ ભેદ મનાય છે. એવી જૂદાઈ ન હોય તો ઇન્દ્રના યજન કરનારને વર્ષાન્તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું પડે. તેથી દેહ શિવાય સ્વરૂપથી આવ્યો હો તો પણ પ્રમાણમાર્ગમાં તેનો વિરોધ થાય. પ્રમેયબળના વિચારથી વસ્તુવિચાર કરવો ઘટે. એમ ન થાય તો વિધિ તથા નિષેધાખ્ય વિધિઓ વૃથા થાય. તે વાત આગળ એકાદશસ્કંધમાં કહેવાશે. માટે માર્ગાન્તરનો વિરોધ માર્ગાન્તરમાં ઉપયોગી નથી તેથી અહિં મર્યાદાભંગનો દોષ નથી કેમ કે અહિં પુષ્ટિમાર્ગ છે. આનો ઉત્તર આગળ પરીક્ષિતના પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે શુકદેવજી આપશે. તેથી અહિં ફલ સિદ્ધ છે. સાધનરૂપે અપકીર્તિ આપણને પ્રતિબંધિકા નથી. કેવળ નામથી મર્યાદાભંગ કરો છો

---

१ 'गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते' इतिश्रुतेः ॥

એટલું જ નહિ પણ આપનું સ્વરૂપ પણ મર્યાદાનો ભંગ કરે છે. ત્રણ લોકનું સૌંદર્ય એકત્ર થએલ હોય એવું રૂપ છે. જેમ દિવસનું રૂપ સૂર્યથી, રાતનું રૂપ ચંદ્રથી દેખાય તેમ જગતમાં સુંદરતા ભગવાનના રૂપથી ગણાય. તે આ પ્રત્યક્ષ છે. चकार તે રૂપ અનુભૂત પણ છે. તેને જોઇને અને વેણુને સાંભળીને કઈ સ્ત્રી આર્યચરિતથી ન ચળે? આ તો પ્રમાણની વાત દુર્બલ છે એમ કહ્યું પણ બીજીરીતે પણ આપને જોઇને મર્યાદા રહેતી નથી. સ્વરૂપની મર્યાદા પણ ચાલી જાય છે. જે કોઈ દિવસ ફરવી ન જોઇએ. તે જ કહે છે કે ગાયો તો નીતિધર્મને જાણનાર નથી તે પોતાની માતાને પણ ગમન કરે છે. પક્ષિઓ સર્વ ભક્ષણ કરનાર છે. વૃક્ષો સ્થાવર છે તેને બહારનું જ્ઞાન હોતું નથી. કેટલાક તો વૃક્ષોને ઇન્દ્રિયો નથી એમ કહે છે. મૃગો બીકણ છે. તે પણ ભગવાનનું રૂપ અને તેમનું ગીત સાંભળી રસમાં લીન થઈ પુલકિત થાય છે, રસિક મનુષ્યના જેવા ધર્મો ધારણ કરે છે. જેને ભગવાને રસના અનભિજ્ઞ બનાવ્યા છે. સ્ત્રીઓનો તો ચળવાનો સ્વભાવ છે તે સ્વધર્મને ભલે આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી. ૪૦

એમ ભગવાને કહેલા વાક્યોના ઉત્તરરૂપે પુષ્ટિનો સિદ્ધાન્ત વ્રજભક્તોએ બતાવ્યો પણ તે પુષ્ટિસિદ્ધાન્ત હૃદયમાં ક્યારે આવે કે જ્યારે પ્રભુ કૃપા કરે. તેથી કૃપાની પ્રાર્થના કરે છે.

व्यक्तं भवान् व्रजभयार्तिहरोभिजातो
देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।
तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो
तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किंकरीणाम् ॥ ४१ ॥

હે આર્તબન્ધુ! આદિ પુરુષ વિષ્ણુ જેમ દેવલોકની રક્ષા કરે છે તેમ આપ વ્રજના દુઃખને દૂર કરવા પધાર્યા છો તેથી અમે આપની દાસીઓ હોવાથી આપના કરકમળ અમારા તપેલાં સ્તન તથા મસ્તક ઉપર ધારણ કરો.

सुबोधिनी—આપે અમને કહ્યું અમે આપને કહ્યું એમાં કોના કેટલા સુદા બળવાન્ નિર્બલ છે તે વાત જોવાની નથી પણ આપને પધારવાનું કારણ સમજી અમારા ઉપર આપે કૃપા કરવી જોઈએ. કેમ કે આપ વ્રજના દુઃખને દૂર કરવા પધાર્યા છો. વ્રજની આર્તિ અને ભય આપે દૂર કરવા રહ્યાં. નહિ તો સાક્ષાત્ ભગવાનને ભૂતળ ઉપર ઉતરવાનું પ્રયોજન બીજું કાંઈ હોય એમ અમે સમજતાં નથી. પૃથ્વી ઉપર ભાર થયો હોય તેને દૂર કરવો હોય તો સંકર્ષણથી તે થઈ શકે. વસુદેવ વગેરેનું ભલું પ્રદ્યુમ્ન કરે, ધર્મની રક્ષા અનિરુદ્ધ કરે. જો વ્રજનો ભય અને દુઃખ આપ ન દૂર કરો તો આપને તે શિવાય બીજું શું કરવાનું છે તે બતાવો. તેથી અમે તો આપનું તેજ કાર્ય છે એમ માનીએ છીએ. અત્યારે અમને જે દુઃખ છે તેવું કદિ થયું નથી. અમે જો દેહ છોડીએ તો આખા વ્રજ ઉપર મોટું દુઃખ આવી પડે તેથી અમારૂં દુઃખ પ્રથમ દૂર કરો. અહિં શંકા થાય કે તે બને ત્યાંસુધી મર્યાદાથી જ દૂર થાય તો ઠીક ગણાય. પણ મર્યાદા મૂકવી પડે તે તો ઠીક ન ગણાય. તેથી બે ઉપાય છે. તમને કામ થયો છે તે શાન્ત થાય અથવા તમને જ્ઞાન થાય કે કામાદિના ખરા સ્વરૂપને સમજો એટલે તેની ઉપર

તમને વૈરાગ્ય થાય. એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ બ્રહ્મરૂપ સર્વને સરખા છે છતાં ઇન્દ્રાદિ ઉપર કૃપા કરી દૈત્યોને મારે છે અને સમતા ગુણને થોડીવાર છોડી દે છે. પણ તે દેવને જ્ઞાન આપવા બેસતા નથી. ભગવાન્ સ્વરૂપને તો બદલે છે તો વાણીને બદલવામાં શું વાંધો છે? તેથી જેમ આદિ પુરુષ દેવ થઈને દેવના લોકની રક્ષા કરે છે તેમ આપ ધર્મની મર્યાદાના રક્ષક છો છતાં અમારો સંબંધ કરો. તે જ મિષ કરીને કહે છે કેમકે રસની સાક્ષાત્ વાત ન થાય પણ બીજાના મિષથી કહેવાની રીતિ છે. તેથી કહે છે કે પ્રથમ અમારા મસ્તક ઉપર શ્રીહસ્ત સ્થાપન કરો. તેનાથી અમને અભય થાય. પછી અમારા હૃદયનો તાપ મટાડવા માટે સ્તન ઉપર અમૃતને સ્રવનાર કરકમળ તાપનાશક હોઈને ધારણ કરો. તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી કેમકે અમે આપની દાસીઓ છીએ. અથવા અમારી પરીક્ષા કરવા તો એટલો પ્રયોગ કરી જુઓ. એ અભિપ્રાયથી ભક્તો રસની ભાષામાં બોલ્યાં છે. ૪૧

એ પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને જે કર્યું તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच–

इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।
प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥

યોગેશ્વરના ઈશ્વર કૃષ્ણ વ્રજભક્તોના વિલાપને સાંભલીને હસ્યા. પોતે આત્મામાં રમનાર છે છતાં દયાવાળા થઈને ગોપી સાથે રમ્યા.

सुबोधिनी—'[1]છ ગુણરૂપ ઐશ્વર્ય ભગવાનમાં છે તેને સાથે રાખીને હરિ પોતે સ્વયં રમ્યા. સ્વરૂપથી પણ ભગવાન શૃઙ્ગારરૂપ છે. તે સંયોગ અને વિપ્રયોગ ભેદથી બે પ્રકારનો છે. પ્રથમ સામાન્ય રમણ છે. બીજામાં મિશ્ર રમણ છે. પ્રથમ બાહ્ય રમણ કર્યું પછી આન્તર રમણ કર્યું પછી જાતકેલિના ભેદથી નાના વિલાસથી રમ્યા. વિપ્રયોગ તે ભક્તોને સિદ્ધ થવા માટે ભક્તોના હૃદયમાં માન પ્રકટ કર્યું ત્યારે ભગવાને સ્વરૂપનું તિરોધાન કર્યું કારણ કે તે લૌકિક કામુક નથી.' પ્રથમ તેનો તાપ દૂર કરવા માટે તેની સાથે સામાન્ય લીલા કરી તે કહે છે. એ પ્રમાણે તેના વિલાપને સાંભલીને પોતે હસ્યા. પછી રમ્યા.

ભગવાનને ઇન્દ્રિયો નથી કેમ કે તે આનંદઘન છે. ઇન્દ્રિયોવગર રમણ કેમ થાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે યોગેશ્વરોના પણ તે ઈશ્વર છે. યોગવડે બધા પદાર્થો સ્ફુરે છે. અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ પણ તે જ વખતે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેથી ઇન્દ્રિયાધિયુક્ત સ્વરૂપ જ પ્રકટ કરીને રમ્યા; પોતે કામને લઈને રમ્યા નથી. કામનો નિયમ છે કે બીજ પડે એટલે કામ નિવૃત્ત થાય. ભગવાને તો એવું રમણ કર્યું કે તેનો ભાવ કોઈ સમયે શિથિલ ન થાય. તેથી પ્રથમ વિશેષરૂપે હસ્યા. હાસ્યમાં તેના ઉદ્ધારનો જ વિચાર

कारिकाः

१. षड्गुणैश्वर्यभावेन षोढा रेमे हरिः स्वयम् । स्वरूपेणापि शृङ्गारो द्विविधोपि निरूपितः ॥ १ ॥
सामान्यरमणं पूर्वं विशेषे मेलनं पुरा । बाह्येन रमणं पश्चादान्तरं च ततः परम् ॥ २ ॥
ततो नानाविलासेन जातकेलिविभेदतः । विप्रलम्भस्य सिद्ध्यर्थं तासां मानमुदीर्यते ॥ ३ ॥
तिरोभावस्ततश्चापि नायं लौकिककामुकः ॥ ३½

કર્યો પછી પોતાનાથી જૂદાં ગણી મર્યાદામાં પટકવા માટે હસ્યા નથી તે જ કહે છે કે દયા બતાવીને રમ્યા. ગોપીને રમાડ્યાં પોતે તો આત્મારામ જ રહ્યા. તે રસના આધાર બને એ હેતુથી ભગવાને દયા બતાવી.

[1]ભગવાનના રમણમાં ક્રિયા કામના જેવી છે છતાં તેમાં કામ નથી. તે ગોપીઓના કામની પૂર્તિ નિષ્કામવડે કરી એટલે ગોપીઓમાં પણ કામ નથી. અન્યથા નિષ્કામથી તે કામની પૂર્તિ ન થાય કેમકે સજાતીય કામ જ પૂર્તિલાયક છે. જો ગોપીમાં લૌકિક કામ હોય તો તે સંસારનું કારણ બને. જો નિષ્કામથી તેનો કામ પૂર્ણ થાય તો તે પણ નિષ્કામ સમજવાં. તેથી મોક્ષફલવાલી મર્યાદાનો અહિં ભંગ થતો નથી. તેમ આ ભગવાન્ અને ગોપીની ક્રીડાને સાંભળનાર પણ નિષ્કામ થશે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. કારણ કે ભગવાનનાં બધાં ચરિત્રો નિષ્કામ છે. તેથી તેના સાંભળનારને કામ વધશે નહિં પણ તે નિષ્કામ થશે. ભગવાન્ આત્મારામ છે તેથી આત્મામાં રમણ કર્યું એમ કોઈ ન સમજે તેથી अपि શબ્દ મૂળમાં છે. એમ અનેક પ્રકારથી રમ્યા. ઉત્તરોત્તર અધિક રસ પ્રકટ કર્યા. ૪૨

એમ સામાન્ય લીલા કહીને વિશેષ લીલા હવે કહે છે.

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः
प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।
उदारलीलाद्विजकुन्ददीधिति-
र्व्यरोचतैणाङ्क इवोडुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥

પ્રિયને જોવા માટે પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળાં બધાં એકત્ર થએલાં ગોપીઓની સાથે ઉદાર ચેષ્ટા કરતા અચ્યુત ઉદાર લીલાવાળા દાંતરૂપ કુંદના કિરણોથી નક્ષત્રની સાથે ચંદ્ર શોભવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—જેને કામકેલિ ઉત્પન્ન થઈ નથી એવી નાયિકાઓની સાથે પરિચયમાં ભગવાન્ પ્રથમ આવ્યા. તે પ્રથમ ભયથી જૂદાં ઉભાં હતાં. ઉદાર ચેષ્ટાવાળા ભગવાનને કહ્યા તે ઉદારતા રસની સમજવી. જેમ તેને મોટો રસ પેદા થાય તેવી ચેષ્ટા ભગવાને કરી. તે પણ કામશાસ્ત્રમાં સિદ્ધ એવી સર્વ લીલા કરી તેથી અંતરમાં તે પૂર્ણ થયાં. ભગવાનને જોવા માટે તેનાં નેત્રો ફુલ્યાં. જેમ સૂર્યના કિરણથી કમળ ખીલે તેમ ભગવાનના નેત્રસંબંધી તે ખીલ્યાં. ખરીરીતે તો લોભમાં રહેલ રસને માટે તે તત્પર હતા. તેમ કરે તો રસ ખલાસ થાય એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન अच्युत છે. તેને પણ રસની સમાધિ ન થવા માટે ઉદાર હાસ પૂર્ણકામ આપનાર તેથી જે મોહ એ મોહે સ્નેહ વધાર્યો ત્યારે હાસમાં ભગવાનના દાંત દેખાયા તે કુંદના પુષ્પ જેવા ધોળા હતા તેના કિરણોવડે તે લાલ થયા. હાસ શ્વેત હોય. કુંદ પણ સ્નેહને લીધે

कारिकाः

१. क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते । तासां कामस्य संपूर्तिर्निष्कामेनेति तास्तथा ॥ १ ॥
कामेन पूरितः कामः संसारं जनयेत् स्फुटम् । कामाभावेन पूर्णस्तु निष्कामः स्यान्न संशयः ॥ २ ॥
अतो न कापि मर्यादा भग्ना मोक्षफलापि च । अत एव श्रुतौ लोको निष्कामः सर्वथा भवेत् ॥ ३ ॥

છે. પ્રથમ ભગવાનનો નિરુપધિ સ્નેહ હતો પરંતુ રસશાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્વરૂપાનંદ આપવાને થોડો તેના જેવો કામરસ પણ પેદા કર્યો તે બતાવવા માટે સ્નેહરૂપ દાંતને દ્વિજ કહ્યા છે. તેમ જો ફુલનો ભોગ થાય તો કાંતિ ઝાંખી પડે એ શંકા ન થવા માટે કિરણને દીધિતિ કહી છે. જો કે ભગવાન્ ભક્તોના આગ્રહથી રમ્યા છે જગતના દોષને મટાડવા માટે પણ રમ્યા છે છતાં તે પૂર્ણમનોરથ નથી. તેથી લૌકિક દૃષ્ટાન્ત દે છે. નક્ષત્રની સાથે ચંદ્ર શોભે તેમ શોભ્યા. એથી બંધશિવાય બધી લીલા ભગવાને કરી. ૪૩

એમ આ લીલા ભગવાને કરી તેથી બાધકકામ નિવૃત્ત થયો. બીજી લીલાને ઉદ્બોધવા માટે પૂર્વસામગ્રી કહે છે.

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।
मालां बिभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन् मण्डयन् वनम् ॥ ४४ ॥

હજારો યુવતીઓના યૂથના પતિ ભગવાન્ વૈજયન્તી માળા કંઠમાં ધરીને ગોપીઓ જેનું ગાન કરે છે એવા પોતે વનની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા અને ઉચ્ચસ્વરે ગાન કરતા ફરવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—સમીપમાં રહેલી ગોપીઓ ગાન કરે છે. પોતે ભગવાન્ ઉચ્ચસ્વરે ગાય છે પછી અનેકભેદભિન્ન સ્ત્રીઓના યૂથના પોતે પતિ થયા. જેટલી સ્ત્રીઓની સાથે રસ ઉત્પન્ન થાય તેટલાંનું એક યૂથ કહેવાય. અનેક ભક્તો માટે અનેક રૂપ પ્રભુએ કર્યાં. તેના રક્ષક એટલે દૂરથી આશ્વાસન આપનાર થયા. તે વખતે ગાન કરતા ચાલતા જાય છે તેનું રૂપ બતાવે છે. નવરત્નની જડાઉ માળા વૈજયન્તી કહેવાય. કેમકે તે દેખતાં જ ઐશ્વર્યખ્યાપિકા છે. માળા કીર્તિરૂપ છે તેને કંઠમાં ધારણ કરી છે. તેનાથી બધું વન શોભાવાળું થઈ ગયું. તેમાં લીલાવિલાસથી ચાલતા ગાવા લાગ્યા. એ પણ એવીરીતે ચાલ્યા કે ભક્તના કામને ઉદ્દીપન કરે એટલે એક વનમાંથી બીજા વનમાં ગયા. ૪૪

એમ જ્યારે કામોદ્બોધ ગોપીઓમાં જોયો ત્યારે તેની સાથે કામશાસ્ત્રમાં કહેલા બંધાદિથી લીલા કરી તે કહે છે.

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ।
रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥

યમુનામાં ફરતા રાત્રિવિકાસી કમળમાંથી સંચરતા વાયુથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાન્ શીતળ રેતીવાળા યમુનાજીના પુલિનમાં ગોપીઓની સાથે રમ્યા.

सुबोधिनी—નદીનું પુલિન સ્વચ્છ ઠંડી રેતીવાળું જોઈ ત્યાં જઈ તેને બંધાદિવડે રતિને લાયક કોમળ કરીને અનેકભેદભિન્ન ગોપવધૂ સાથે રમ્યાં. જેમાં રેતી ઠંડી લાગે છે. તેથી રેતીની નીચેના ભાગમાં પણ ગરમી નથી. બહારથી ઠંડી છે. તે નદીના તરંગોથી આનંદ આપનાર પુલિન છે અથવા આનંદ આપનાર પવન છે અથવા આનંદ આપનાર કુમુદનો સારો ગંધ છે. તે આનંદ આપે છે માટે મંદ છે. તેથી શિત મંદ સુગંધ વાયુ કહ્યો કેમકે મોટા બંધોમાં વાયુની પણ જરૂર હોય છે. ૪૫

એમ બધાં ભક્તોનું સર્વભાવથી જાતસ્મરકેલિપણું કહીને હવે આઠ પ્રકારના આલિઙ્ગનપૂર્વક કામાદિચેષ્ટાપૂર્વક રસવિલાસનું ચરિત્ર કહે છે.

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
नीविस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणां
उत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥

ભુજાને લંબાવે છે, આલિઙ્ગન કરે છે, હાથ, અલક, સાથળ, વસ્ત્રની ગાંઠ, સ્તનનો સ્પર્શ, મશ્કરી, નખદંતક્ષત, સ્તોભવાક્ય, દૃષ્ટિ કરવી, હસવું વગેરે લીલાથી તેના કામને પ્રબુદ્ધ કરતા કૃષ્ણ ગોપીઓને રમાડવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—દૂર રહેલ ભક્તના અવયવોના સ્પર્શ માટે હસ્ત લંબાવે છે. પછી તેને બલાત્કારે પરિરંભ કરે છે. પછી તેના હાથથી ગોપીઓનાં અલક ઉરુ નીવી સ્તન વગેરેનો સ્પર્શ કરે છે. હાથમાં હાથ મેલાવે છે. તે પુરુષાયિત લીલામાં હાથમાં હાથ મેળવાય છે. અથવા વાળને ઉંચા કરવા અલકનો સ્પર્શ કરે છે. ઉરુનો સ્પર્શ બાહુ બાંધવા માટે. રસ પુષ્ટ થતાં નીવી (વસ્ત્ર)ની ગાંઠ ખોલવા તેનો સ્પર્શ કરે છે. રસ વધવા માટે સ્તનનો સ્પર્શ કરે છે. એમ પાંચ જાતના સ્પર્શ કહ્યા. તે કામશાસ્ત્રમાં કહેલ છે. નર્મ, પરિહાસ અને વચન એ રસને ટકાવવા માટે છે. પછી નખ મારવાનું દાંત બેસાડવાનું અને તાડન કરવાનું એ કામ યુદ્ધમાં ઉપયોગી છે. તે તે અવયવમાં રહેલો કામ તેમ કરવાથી ત્યાંથી ઉભો થાય છે. જેમ સેનાને મારે ત્યારે રાજા આવે તેમ સ્ત્રીરૂપ કામની સેના મુગ્ધ થાય ત્યારે કામ જાગે અને લડે. ક્ષ્વેલી એટલે એ રસ વધારનારા અર્થ વગરના વાક્યો. તે પૂર્વક અવલોકન અને હસવું એ રસને સ્થિર કરનાર છે. એમ બાર પ્રકારનો કામ સ્ત્રીના બાર અંગમાં રહ્યો છે તેને પ્રબુદ્ધ કરીને તેને હરાવ્યો તે કહે છે કે રતિપતિને જગાડીને રમ્યા. સંયોગમાં કામ રતિપતિ છે. વિયોગમાં કામ અગ્નિરૂપ છે. એમ આધિદૈવિક કામને જગાડીને તે ગોપીઓ સાથે ભગવાને રમણ કર્યું તેમાં પણ ગોપીઓને સુખ જ આપ્યું. કામના અંતમાં વૈરાગ્ય થાય છે તેમ ન કર્યું. ૪૬

એમ સંભોગશૃંગાર કહીને વિપ્રલંભશૃંગાર કહેવા માટે તેમને માન થયું એ વાત કહે છે.

एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः ।
आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

મહામનવાળા ભગવાનથી માન મલ્યું ત્યારે ગોપીઓ માન કરીને પોતાના આત્માને પૃથ્વીની સ્ત્રીઓમાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણવા લાગી.

सुबोधिनी—પૂર્વે કહ્યાપ્રકારે સર્વરીતે રસદાનમાં સમર્થ સદાનંદ ફલાત્મા કૃષ્ણથી જેનું મન મલ્યું છે એવાં ગોપીઓ પોતાને પૂર્ણ સમજવા લાગ્યાં. ભગવાન્ પૂર્ણ છે તેનાથી બીજા પૂર્ણ થાય છે એમ ન સમજ્યા. ત્યાં કોઈ કહે કે ભગવાને તેમને

માનવાળી કેમ કરી, થોડી અધૂરી કેમ ન રાખી, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ મહાત્મા છે. મોટા જલમાં ઉતરે તે ડુબ્યા વગર ન રહે. અથવા તેના જલાશયમાં ઘડો બોળ્યો હોય તો તે અપૂર્ણ ન રહે તેથી તેઓ પૂર્ણ થયાં એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓમાં પોતાને અધિક અથવા પૃથ્વીમાં અમારા જેવી કોઈ નથી એમ માનવા લાગ્યાં તે બાબતનો તેના મનમાં ગર્વ પણ થયો. અમારા જેવી જગતમાં બીજી સ્ત્રીઓ નથી. માટે ભગવાન્ પણ જો પ્રાર્થના કરશે તો આપણો રસ તેને આપશું એવા માનવાળી થઈ. તેથી ભગવાનને ભેટતાં ભગવદ્ધર્મો તેમાં આવ્યા. તેથી જેમ પ્રથમ ભગવાન્ પાસે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તે આપણને વશ થયા તેમ હવે એ આવીને આપણને પ્રાર્થના કરશે તો આપણો રસ આપણે તેમને આપશું આવો ભાવ રસને માટે તેનામાં પ્રકટ થયો. તેથી ભગવાનમાં દોષરૂપ ભાવ નથી કેમકે તે ભગવાનમાં ભાવવાળાં છે. ૪૭

ભગવાને વિચાર્યું કે બહાર રહી રસ તેને ન આપવો પણ તેની સાથે એકતા કરીને રસ આપવો એ વિચારી બહારથી તિરોહિત થયા તે કહે છે.

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ।
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

इति श्रीभागवतदशमस्कन्धपूर्वार्द्धे तामसफलप्रकरणे(प्रथमः)षड्विंशोऽध्यायः ॥

કેશવ ભગવાને તે ગોપીઓને સૌભાગ્યનો ગર્વ થયો અને તેમાં પોતાનામાં મોટાઈ આવી તેને બરાબર જોઈને તેને શાન્ત કરવા અને તેની ઉપર કૃપા કરવા પોતે ત્યાં દેખાતા હતા તે ન દેખાયા.

सुबोधिनी—માન થયો તે તેને પૂર્ણ કરનાર થયો; દોષને માટે નથી. સ્ત્રીઓમાં અને પૃથ્વીમાં પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું જ્ઞાન તે દોષરૂપ છે તેનો અનુવાદ કરી તે દોષ દૂર કરવા માટે ત્યાં દર્શન દેતા બંધ થયા. તે કહે છે કે તે ગોપીઓને સૌભાગ્યનો ગર્વ થયો તેને શાન્ત કરવા ભગવાન્ તિરોહિત થયા. ભગવાને રમણ કર્યું તેથી તેને એવો ભાવ થયો તે તો ભગવાનનો કરાવ્યો થયો તેમાં તિરોધાન થવાની શું જરૂર હતી? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેનામાં માન જોયું તેથી તેની ઉપર પ્રસાદ કરવા તિરોહિત થયા. પહેલાં પોતે માન કર્યું હતું, પાછળથી ભક્તોને માન થયું, તેથી ગોપીઓના ટોળામાં જ છે છતાં ન દેખાયા. તે બે વાતો ભગવાને ન્હોતી કરવી જોઈતી પણ તેની ઉપેક્ષા કરી હોત તો ગોપીઓ પોતાનો દોષ સમજી જાત. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ કેશવ છે. રજોગુણી બ્રહ્મા તમોગુણી શિવના રજોગુણતમોગુણને નિવારણ કરી તેને મુક્તિ આપી તેમ એ ગોપીઓના મદ અને માનને દૂર કરી તેને મુક્તિ આપવા પોતે તિરોધાનલીલા દેખાડી. આ ગોપીઓ તામસાધિકારવાળાં છે તેથી **कायिकं तामसे मुख्यम्** એ ન્યાયથી ભગવાને કાયિક તિરોભાવ બતાવ્યો છે. ૪૮

એમ ભાગવતદશમસ્કન્ધના બીજા તામસપ્રકરણના અવાંતર ફલ-પ્રકરણનો
શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત-સુબોધિનીટીકાના ગુજરાતી ભાષાન્તરનો
પહેલો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

અધ્યાય બીજો.

'પોતાનો[1] આનંદ ગોપીઓમાં સ્થાપનાર્થ ભગવાને લીલા કરી છે તેમાં બાહ્ય-આનંદ પુષ્ટ એવો થયો કે તેણે ફરીને અન્તરમાં પ્રવેશ કર્યો. એમ કરવા માટે ભગવાન્ લીલાસહિત ભક્તોના હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થયા. આ અધ્યાયમાં ચાર અર્થ કહેવાના છે તેમાંથી રસાસક્તિ,[1] હરિની ક્રિયા,[2] ગર્વનો અભાવ[3] એ ત્રણ આ અધ્યાયમાં કહેવાય છે. તેનો ઉદ્દેશ તેનું લક્ષણ અને તેનું ફલ એમ ત્રણ પ્રકારે કહેવામાં આવશે. દશમસ્કન્ધના આરંભથી ત્રણ ક્ષેપકને ગણીએ નહિ તો આ ૨૭ મો અધ્યાય છે તેમાં ભગવાન્ તિરોહિત થયા તેને શોધવામાં ભક્તો તત્પર છે તેમનો જે રસ અત્યારસુધી બહાર હતો તે હમણાં હૃદયમાં ગયો છે આ વાત આ અધ્યાયથી કહેવામાં આવે છે'.

પૂર્વાધ્યાયસમાપ્તિ વખતે ભગવાનનું તિરોધાન કહેવામાં આવ્યું ત્યારે ભક્તો તે વખતે રસમાં આસક્તચિત્ત હતાં તેમને ઉપરથી એમ લાગ્યું કે ભગવાન્ અમારી પાસે નથી ત્યારે તેને મોટું દુઃખ થયું તે વાત કહે છે.

श्रीशुक उवाच–

अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गनाः ।
अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥

શુકદેવ બોલ્યા—ભગવાન્ તિરોહિત થતાં જ્યારે વ્રજસ્ત્રીઓએ તેને ન જોયા ત્યારે યૂથનિર્વાહકહાથીને ન જોતાં હાથણીઓ અકળાય તેમ ગોપીઓ હૃદયમાં તાપ કરવા લાગ્યાં.

सुबोधिनी—છ ગુણની સાથે ભગવાન્ ગોપીઓના હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થયા તેને હૃદયમાં ન જોયા ત્યાં સુધી ભગવાનને બહાર ન જોવાથી એકદમ તાપ કરવા લાગી. તેનું કારણ એ કે અત્યાર સુધી તેનાં દર્શન થતાં હતાં તે અત્યારે નથી થતાં તેથી હૃદયમાં સહજ તાપ કામરૂપ હતો પણ તે તાપ ભગવાનના દર્શનસ્પર્શનથી શાંત પડ્યો હતો. જ્યારે દર્શન ન થવા લાગ્યું ત્યારે તાપશાન્તિ કરનાર કૃષ્ણ ન હોવાથી તેમને તાપ થવો યોગ્ય જ ગણાય. તે ભક્તોને સ્પર્શવિષય મુખ્ય છે તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે હાથીને ન જોવાથી તેના રક્ષણ નીચે રહેતી હાથણીઓ દુઃખી થાય તેમ ગોપીઓ દુઃખી થયાં. હાથણીના યૂથનો પતિ મદોન્મત હાથી હોય છે. વાત્સ્યાયન કહે છે કે 'રતિ તો હાથી જ જાણે છે' 'रत्यां विमर्दे गजः' સંભોગમાં મર્દનનું કામ હાથીનું છે. એમ વાત્સ્યાયનશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાતાએ વિવરણ કર્યું છે. જેમ વનમાં હાથીને મારે એવા સિંહો છે તેની શંકાથી હાથણીઓ દિલગીર થાય તેમ આ લોકમાં માણસને જૂદો પાડનાર કાળ છે તેનો ભય ભક્તોને લાગ્યો તેથી તેને મોટામાં મોટો કલેશ થયો. १

कारिकाः

१. स्वानन्दस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता । स बाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निविशेत् पुनः ॥ १ ॥
तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोऽविशत् । चत्वारोऽत्र निरूप्यार्था रसासक्तिर्हरेः क्रियाः ॥ २ ॥
गर्वाभावश्च तत्रादौ निरूप्यन्ते क्रमात्त्रयः । उद्देशतो लक्षणतः फलतश्च यथायथम् ॥ ३ ॥
सप्तविंशे तिरोधानाल्लीलान्वेषणतत्पराः । रसमन्तर्गतं चक्रुर्गोपिका इति रूप्यते ॥ ४ ॥

બહારથી સંતાપ થયો તે હૃદયમાં પહોંચવાનો થયો ત્યાં તો ભગવાન્ લીલા સાથે હૃદયમાં પેઠા હતા તે લીલાઓ પ્રકટ થઈ તેમણે તાપને દૂર કર્યો અને પોતે પ્રકટ થવા લાગી તે કહે છે.

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैः
मनोरमालापविहारविभ्रमैः ।
आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेः
तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥

સુંદર ચાલથી, પ્રેમથી, મંદહાસથી વિલાસપૂર્વક જોવાથી, સુંદર ભાષામાં બોલવાથી, વનવિહારથી અને વિલાસથી જેનું ભગવાને ચિત્ત આકર્ષિત કર્યું છે એવી ગોપીઓ ભગવદ્રૂપ થઈને લક્ષ્મીપતિની તે તે લીલાઓ કરવા લાગી.

सुबोधिनी—તે કાયા, વાણી અને મનથી ભગવાનને વશ થયાં છે. તે ભગવાનના ભાવને પામેલાં છે. તેથી તે તે ભગવાનની ચેષ્ટા તેમણે કરવા માંડી. તેમાં પહેલી કાયિકી ચેષ્ટા કહે છે. ગતિ એટલે શરીરની ચેષ્ટાથી વશ થયાં છે. પછી ઇન્દ્રિયોસહિત મનની ચેષ્ટાથી વશ થયાં છે તે કહે છે. અનુરાગ એટલે સ્નેહ એ માનસધર્મ છે. તે સ્નેહપૂર્વક મંદ હસવું તેનો વિલાસ. ભક્તોની નિષ્ઠા છોડાવવા માટે, જો એવી દાનત ભગવાનની ન હોય તો ભગવાન્ સ્નેહપૂર્વક જુએ તેમાંથી જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય તેથી મંદહાસથી થોડો મોહ કર્યો તેથી તે ભક્તો બહાર ન ગયાં તેમ અંદર પણ ન રહ્યાં પરંતુ મધ્યમાં ભગવાન્ સ્ફૂર્યા તેથી તેના ધર્મોમાં તે પહોંચ્યાં. અનુરાગપૂર્વક સ્મિતથી જે નેત્રનો વિલાસ એટલે અલસવલિતાદિ–સહિત સર્વ કટાક્ષો કર્યા. વાણીથી પણ ભગવાને મોહ કર્યો તે કહે છે. મનને રમાડે તે મનોરમ કહેવાય. એવાં ભગવાનનાં ગુપ્ત ભાષણે કેવલ વાક્યો ચિત્તને ખેંચનારાં ન થાય તેથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્ત્રીઓને બીજી રીતે ન થાય માટે પ્રથમ ફલનું નિરૂપણ કર્યું. ભગવાનનાં વાક્યો ભક્તના સુખ માટે છે તે તે વખતે જ સુખ આપે છે. તે આલાપો કવચિત્ બંધના બોધક છે. લીલાના ઉપયોગી છે તે કહે છે. તેમાં પણ વિલાસોના અવાન્તર ભેદ છે, જેમ કે ઉત્તાનકબંધમાં ગ્રામ્યબંધ નાગરબંધ વગેરે ભેદ છે. તે બંધો પોતે ભક્તોમાં કરેલા છે. તે તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક એ ત્રણ પ્રકારના ચિત્તને ખેંચે છે. તેથી તેનાં ચિત્ત ભગવાનમાં ખેંચાયાં છે. માટે વિરહનો તાપ તેને ન થયો. અહિં પ્રમદા કહી છે તેથી અંતર અને બહારના અનુસંધાનના કારણરૂપ ઉત્કટ ભાવ એ પ્રમદાશબ્દથી સમજવાનો છે. માટે પ્રભુની લીલા તેના હૃદયમાંથી પ્રકટ થઈ તે યોગ્ય થયું છે. વળી મોટો મદ પણ તેને થયો છે, નહિ તો દાસ્યભાવને ચૂકત નહિ. ત્યારે તે કેવળ ભગવાનની લીલાને હમણાં પોતે અનુભવતાં નથી તેથી લક્ષ્મીના પતિની લીલા એમ કહ્યું છે. તેણે ભગવાનની લક્ષ્મી સાથેની લીલાને ગ્રહણ કરી એક લીલામાં પણ ઘણી ચેષ્ટા કરે છે તેથી तास्ता એમ બહુવચન કહ્યું છે. ત્યાં શંકા થાય કે આ તો દાસીઓ છે તેમણે ઈશ્વરના ધર્મો પ્રકટ ન કરવા જોઈએ કેમ કે દાસને દોષ લાગે, ત્યાં કહે છે કે જેના આત્મામાં ભગવાન્ છે તે પોતે તદાકાર થઈ

ગયાં છે, તેણે ભગવત્લીલા તાપ મટાડવા માટે ગ્રહણ કરી તેથી તે લીલાનો ઉદ્દેશ કહ્યો. વિસ્તાર આગળ કહેવાશે. ક્રમનું કારણ પણ આગળ કહીશું. ૨

પછી તો એમણે ભગવત્સ્વરૂપનો અંગીકાર કર્યો તે કહે છે.

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु
प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ।
असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका
न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥

ભગવાનનું ચાલવું, ભગવાનનું મંદ હસવું, ભગવાનનું ભાવપૂર્વક જોવું અને ભાષણ કરવું એમાં પ્રિયના જેવાં રૂપવાળાં સ્વામિનીઓ થઈ ગયાં અને આ હું કૃષ્ણ છું એમ બોલતાં કૃષ્ણના વિહાર અને વિલાસ કરવા લાગ્યાં.

सुबोधिनी—ભગવાનના ધર્મો પોતાનામાં આવ્યા ત્યારે એ ધર્મોનો વિરોધ થાય માટે પોતાના ધર્મો હતા તેને ભક્તોએ ભગવાનમાં મૂક્યા. તે ધર્મોમાં કાયા વાણી મન અને નેત્ર એ ચાર ધર્મો પ્રધાન છે. તે ભગવાનના ધર્મોમાં પોતાના ધર્મો મૂર્તરૂપે આરોપિત કર્યા. એમ જો એકબીજાના ધર્મો મિશ્ર ન થાય તો વિલાસ બરાબર ન થાય. તે વિલાસ બતાવે છે તેમાં ગમન કાયાથી થાય. મંદહાસ મનથી થાય. નેત્રેન્દ્રિયથી જોવાય. ભાષણ વાણીથી થાય. તેની સાથે જેટલા વિલાસો બંધો રતિરૂપ વગેરેમાં પ્રિયની સાથે પોતે ભોગ કરવા લાગ્યાં. તેમ કરતાં તે વિપરીત બની ગયાં. વાત્સ્યાયન કહે છે કે રસ વધે ત્યારે સ્ત્રીઓ પુરુષભાવ પ્રકટ કરે છે. તેથી પોતે ભગવાનની ઉપર પોતાના શરીરને રૂઢ કરી દીધાં. સંયોગાવસ્થામાં જેની નજીક ભગવાન્ હતા ત્યારે તેમણે ભગવાન્ અન્તર્હિત છે એમ ન્હોતું જાણ્યું તેને તો કોઈએ પૂછ્યું તેના ઉત્તરમાં તે કહે છે આ કૃષ્ણ રહ્યા, હું કૃષ્ણ છું, અથવા તમે જેને શોધો છો તે કૃષ્ણ હું છું. નટ બીજાને દેખાડવા સારૂ કપટથી વેષ પહેરીને પણ એમ બોલે તેમ આ ક્રીડા દેખાવમાત્ર નથી પણ આ તો સાક્ષાત્કૃષ્ણરૂપ છે. એ કહે છે કે તે અબલા છે. એટલે ભગવાનના રૂપને બહાર પ્રકટ કરવાના બળવાલી નથી. કેમકે સ્ત્રીપુરુષમાં વિલક્ષણતા તો સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. આપણે હું કૃષ્ણ છું એમ કહીએ પણ તેમાં કોઈ આપણને ઢોંગ કરીને લોકોને છેતરે છે એમ તો નહિ કહેને એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો કૃષ્ણરૂપ બની ગઈ છે, કેવલ ધર્મિ (સ્વરૂપ)થી નહિ પણ કૃષ્ણના ધર્મો પણ તેમાં આવી ગયા છે. તે કહે છે કે કૃષ્ણ જેવો વિહાર તેના જેવો વિલાસ કાયા વાણી મનના વિલાસો કૃષ્ણવત્ જેના થયા છે. ૩

ભગવાનને ઉદ્દેશીને તાપલીલા કહી. તેમાં ભગવાન પધાર્યા છે એ પણ નક્કી થયું. હવે તાપ મટવા માટે ભગવાનની શોધ કરવા લાગ્યાં. ત્રણ ગુણો વધઘટ થતાં એકબીજાને દાબી દે છે ત્યારે ભગવાનની ઇચ્છાથી ભક્તના હૃદયમાં ભગવાન્ પ્રકટે છે, એટલે લીલાના કાર્યમાં પ્રતિબંધ થતો નથી. તેથી જ્યારે ઉપર ઉપરથી પ્રપંચનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે ભગવાનના ખબર પૂછે છે. તે વાત હવે કહે છે.

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता
विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ।
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहि-
र्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

તે જ ભગવાનનું ગાન કરતાં બધાં ભક્તો ભેગાં મળ્યાં અને ગાંડાની પેઠે એક વનથી બીજા વનમાં ભટકવાં લાગ્યાં એટલું જ નહિ કિન્તુ આકાશની જેમ પ્રાણિમાત્રની અંદર ને બહાર રહેલા પુરુષ (ભગવાન્)ને માટે વૃક્ષોને પૂછવા લાગ્યાં.

सुबोधिनी—પહેલાં તો મિશ્રભાવથી ગાવા લાગ્યાં. "[1]શબ્દ પણ ધૂમની જેમ અંદર અને બહાર નીકળતો વધુ ઓછો થતો ચાલે છે. તેથી અહિં ધર્મિ અને ધર્મના આધિક્યથી જ્ઞાન ઉત્તમ છે. જેમ ભગવાનના ગાનથી પોતે વનમાં આવ્યાં એમ પોતાના ગાનથી ભગવાન્ આવે એ ઇચ્છાથી સ્પષ્ટ ગાવા લાગ્યાં. આ ભાવ ભક્તોનો સ્વાભાવિક નથી પણ કૃતિમ છે. અને તે બધેથી ભેગાં થયાં છે તેનું જ્યારે ભક્તોને વિશેષ જ્ઞાન થયું ત્યારે ભગવાન્ આપણી પાસે નથી એ ભાવ સ્પષ્ટ થયો.' ત્યારે ભગવાન્ સાથે હતા તે ક્યાં ગયા એમ બોલી તેની શોધ કરવા લાગી. તેમાં ભગાન્ આપણી પાસે નથી એમ ચોક્કસ માનતી નથી. તેથી ચોકસીથી ભગવાનની શોધમાં ન પડી પણ ગાંડો માણસ એક વાત બોલે તેને બીજી ક્ષણે છોડી દે તેમ કરવા લાગી. ગાંડો સ્વપરવિવેક ન જાણતાં વસ્ત્રાદિથી વ્યવસ્થિત રહી શકતો નથી. એવાં ભક્તો બન્યાં અને એક વનમાંથી બીજા વનમાં એમ ભેગાં મળી ચાલવા લાગ્યાં. કેવલ ભગવાન્ ક્યાંય હોય તો તેને જોવા એટલું જ કામ તે કરતાં નથી પણ ગાંડાની જેમ જેને દેખે તેને પૂછે છે. શુકદેવજી ભગવત્સ્વરૂપને આનંદમાત્ર કરપાદમુખોદરાદિ સર્વત્ર વિદ્યમાન માને છે. બીજાને પણ ભક્તિ સાથે જ્ઞાન પ્રકટ થાય તો તે પણ સર્વત્ર ભગવાનને જોઈ શકે છે કેમકે સર્વત્ર ભગવાનના તિરોધાનનો જ્ઞાનિપ્રત્યે નાશ થાય છે. એવા ભગવાનને આ ભક્તો પોતાના દેહ જેવડા પરિચ્છિન્ન માને છે તેથી તો પૂછે છે. તે ભક્તોના અજ્ઞાનને માટે કહે છે કે ભગવાન્ તો આકાશની જેમ ભૂતની અંદર અને બહાર વ્યાપીને રહ્યા છે. આકાશ અંદર અને બહારના ભેદનું જનક છે. તે આકાશ જેવા ભગવાન્ છે તેથી આકાશ બ્રહ્મલિઙ્ગ છે. કેવું બ્રહ્મ ? કે આકાશ જેવું એમ બોલાય છે. એવા ભગવાનને સર્વત્ર ન જોતાં આત્મામાં તો વિચાર ન કર્યો પણ કોઈને પૂછવાનું નક્કી કર્યું તેમાં પણ ચેતનને ન પૂછતાં સ્થાવર વૃક્ષાદિને પૂછવા લાગ્યા. વનસ્પતિ વૈષ્ણવ છે એટલે વનસ્પતિના દેવ વિષ્ણુ છે તેથી વૈષ્ણવને પૂછવું જોઈએ એમ ધારી 'મૂર્ખ તો પણ વૈષ્ણવ ભગવાનની ગતિને જાણે'

कारिकाः

१ शब्दो हि धूमवल्लोके बाह्याभ्यन्तरयोगतः । विराजते विनिर्गच्छन् तारतम्यं च गच्छति ॥ १ ॥
अतोत्र धर्मिधर्माणामाधिक्यात् ज्ञानमुत्तमम् । यथा भगवतो ज्ञानात् स्वयमागत्य संगताः ॥ २ ॥
एवं स्वयं भगवत आगत्यर्थं जगुः स्फुटम् । कृत्रिमत्त्वात्तु भावस्य मिलिताश्च स्वतोन्यतः ॥ ३ ॥
ततो विशेषविज्ञानात् तिरोभावोऽस्फुरत् स्फुटः ॥ ३½ ॥

'અવૈષ્ણવ પંડિત હોય તો પણ તે ભગવદ્ગતિને ન જાણે' તેથી તે વનસ્પતિને પૂછતાં ચાલ્યાં. ૪

તેમાં પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ દેવ આ લોકમાં પીપળો પીપર અને વડરૂપે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે તેમને પહેલાં પૂછે છે.

दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः ।
नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥

હે પીપળા, હે પીપર, હે વડ, નંદના કુમાર. પ્રેમ, હાસ અને અવલોકનવડે અમારા મનને આકર્ષિને ચાલતા થયા છે તેને તમે ક્યાંય જોયા ?

सुबोधिनी—પીપળો વિષ્ણુદૈવત્યવૃક્ષ છે. લોકમાં વિષ્ણુના જેટલું તેનું સન્માન લોકો કરે છે. તેથી તે ભગવાનને જાણતો હોવો જોઈએ એમ બોલી વિચાર કરે છે કે વૈષ્ણવ તો છે પણ આ હું શ્રેષ્ઠ છું એવી ભાવનાથી અક્કડ રહ્યો છે. એવા અભિમાની ભગવાનની ગતિને ન જાણે તે માટે તેના હેતુરૂપ નામ કહે છે. अश्वस्तिष्ठत्यस्मिन् ઘોડો જેમાં રહે તે अश्वत्थ કહેવાય. લોક તો ઘોડા ઉપર ચડે ત્યારે આની અંદર ઘોડો રહે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે ઘોડો રૂપ કરીને પીપળામાં રહે છે. તે ન જાણવાનું કારણ તેની સ્તબ્ધતા છે. તો હવે તેને મૂકીને આપણે જેના બ્રહ્મા દેવ છે એવી પીપરને પૂછીએ. તેને પણ ભગવાનનું જ્ઞાન નહિ હોય એ વાત તેના નામની વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ કરે છે. મનુષ્યને મૂર્ખ બનાવવા માટે તેની પવિત્રતા દૂર કરી તેમાંથી આ વૃક્ષ થયું છે, માટે તે અપવિત્ર છે. અપવિત્ર પણ ભગવદ્ગતિને ન જાણે તેથી જ લોકના અજ્ઞાનનું કારણ હોય તે આપણને ભગવાન્ ક્યાંથી બતાવે ? તેની આશા છોડો. 'દેવો પશુ વડે સ્વર્ગમાં ગયા. તે બોલ્યા—મનુષ્યો અમારી પાછળ આવશે એવા વિચારથી તેમનું માથું કાપી તેમાંથી પવિત્રતા દૂર કરી નાખી દીધાં તેમાંથી પીપર થઈ છે.' એમ પીપરની ઉત્પત્તિ વેદમાં કહી છે. હવે વૈષ્ણવધર્મનો ઉપદેશ કરનાર શિવને પૂછીએ. તેઓ તો આ લોકમાં વડરૂપે રહે છે, તે આ ન્યગ્રોધમાં પણ દૂષણ જુએ છે. કેમકે તેના ઉપરના છેડા વડવાઈ રૂપે ભૂમિમાં પહોંચે છે. જે ઉત્તમને નીચે નાખે તે હીન કહેવાય. તેથી આપણને સંતોષ નહિ આપે પણ આપણે આગળ જવું પડશે. છતાં તેને પૂછે છે કે તમારા પણ ભગવાન્ સંબંધવાળા છે તેને તમે જોયા ? પ્રશ્નાર્થક क्वचित् શબ્દ અહિં વાપર્યો છે. અમે પ્રથમ જોએલ અથવા ઘણી વખત અમારા જોવામાં આવે છે. તમારે પૂછવાનું શું પ્રયોજન છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે અમારા મનની ચોરી કરીને ભાગ્યા છે તેથી તેની શોધમાં અમે નિકળ્યાં અને તમને પૂછ્યું. તેઓ તો વિષ્ણુ છે તે ચોરી ન કરે, કોઈ બીજો ચોર હશે; તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો નંદરાયનો પુત્ર છે. તે નંદનો પુત્ર થયો તે નંદરાયજીનાં કામ તેને કરવા પડે. રબારી લોકો એક બીજાનાં દાહ દૂધ ચોરે તેથી ભગવાન્ પણ અમારૂં મન ચોરે તો તે અસંભવિત ન ગણાય. અહિં ભગવાનનું નામ ન લેતાં નંદના પુત્ર કહ્યા એટલે ગોપીઓ ભગવાનને પોતાના પતિ માને છે. આજ પણ આર્યસ્ત્રીઓ પતિને નામથી નથી બોલાવતી તેથી તેમણે નામ ન લીધું. અમારા રાજાના પુત્ર કાંઈ ચોરી કરે ? તેમણે મન હર્યું ત્યાં સુધી પ્રભુપુત્ર જાણ્યા હતા. તેના વિશ્વાસમાં

રહ્યાં ત્યાં તેણે મન હરી લીધું. મન તો શરીરની અંદર હોય તે તેણે કેમ હર્યું? એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે મન ત્રણ પ્રકારનું છે, તે તેણે ત્રણ પ્રકારના ધર્મોથી હર્યું. તે ધર્મો પ્રેમ, હાસ અને અવલોકન. પ્રેમપૂર્વક હાસ સાથે અવલોકન મનોહર થાય છે તેથી તમસ્, રજસ્ અને સત્ત્વ ભાવો કહ્યા. પ્રેમથી અંદર પ્રવેશ કર્યો. હાસ્યથી મનને પકડ્યું. અવલોકનથી હરણ કર્યું. ૫

कच्चित्कुरबकाशोकनागपुंनागचम्पकाः ।
रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

હે કુરબક, અશોક, નાગકેસર, પુન્નાગ, ચંપા, માનિનીના મનને હરનાર સ્મિત-વાળા, રામના નાના ભાઈને અહિંથી જતાં તમે જોયા?

सुबोधिनी—પીપળો, પીપર, વડ વગેરે મોટા વૃક્ષોએ જવાબ ન દીધો ત્યારે ભક્તોએ વિચાર કર્યો કે એ મોટાં વૃક્ષો છે છતાં તેનાં ફલો મુખ્ય નથી; એની કાગડા સેવા કરે છે. સારા પક્ષીઓ એની પાસે આવતા નથી માટે તે ભગવદ્ભક્તિને ન જાણે તો મોટા કુલવાળા સુગન્ધયુક્ત વૃક્ષોને પૂછીએ. તે કહે છે કે કુરબક અને અશોક-વૃક્ષ કામોદ્દીપક છે, તે કામના બાણરૂપ છે. નાગકેસર, પુન્નાગ અને ચંપો અતિસુગંધિ પુષ્પો છે. તે કામિને (સુગંધિને લઈને) જતાં નિવૃત્ત કરે છે. તેથી આ પાંચ વૃક્ષો ભગવાન્ ક્યાં પધાર્યા એ વાતને જાણતા હશે. એમ ધારી પૂછે છે કે તમે રામના નાનાભાઈને અહિંથી જતાં જોયા છે? પહેલાંની પેઠે ચિત્ત ચોર્યાની વાત કરી માન-વાળાંના ગર્વને મંદહાસમાત્રથી માન છોડાવી દે એવા ભગવાન્ અમને માન થતાં ગયા તે ખોટું થયું. તેમણે સ્મિત કર્યું હતે તો અમારું માન જતું રહેત. તેમાં જવાની જરૂર ન હતી. તેમને કોઈનો ભય તો નથી કેમકે બલરામના તે નાનાભાઈ છે. ત્યાં પણ સ્વામિનું નામ ગોપીઓએ લીધું નથી. અમને બધાને માન થયું તેથી અમારો ગર્વ છોડાવવા માટે પોતે ચાલ્યા ગયા. આ પુષ્પવાળા વૃક્ષોએ ભગવાનને ઘણું કરી જોયા લાગતા નથી કેમકે કુરબક તો તુચ્છ શબ્દ કરનાર છે, નાગ તો નામથી ભય લાગે એવો છે. નાગને હાથી કહીએ તો પણ ભયાનક, પુરુષ–પણ–નાગ પુન્નાગ ભયાનક. ચંપો પણ પરિણામે રસવાળો રહેતો નથી. ૬

આ બધા ફલરહિત છે. પહેલાં પીપળ, વડ અપુષ્પ હતા. પુષ્પ–ફલવડે નાના પ્રકારનો તેનો વિનિયોગ થાય. પણ તેમાં તે પુષ્પાદિ–ફલાદિ ન હોવાથી તેનું પણ અજ્ઞાન કલ્પીને તુલસીમાં પુષ્પ–ફલ છે એમ જાણી ભગવદીયમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ પણ જાણી પ્રસિદ્ધ એવી તુલસીને પૂછે છે:—

कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।
सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद् दृष्टस्तेतिप्रियोच्युतः ॥ ७ ॥

હે તુલસિ! હે કલ્યાણિ! ગોવિન્દનું ચરણ જેની પ્રીતિનું સ્થાન છે એવી! અલિકુલની સાથ તને ધારણ કરનાર અને તારા અતિ પ્રિય અચ્યુતને તેં જોયા?

सुबोधिनी—હે તુલસિ એમ પોતાની બેનપણીની જેમ તેને બોલાવીને વિચાર્યું કે તે ભગવાનની સાથે પ્રથમથી સંબંધવાળી છે. તેથી તે જો ભગવાનને ભજે તો

રસ પુષ્ટ ન થાય. તેથી તેને ભગવાનની સ્ત્રી માનીને કહે છે. હે કલ્યાણિ એમ કહીએ તો પણ તે ભક્તિપ્રધાન હોઈને અમારાથી ચડી જાય માટે ગોવિંદના ચરણમાં પ્રીતિવાલિ એ રીતે બોલાવે છે. બીજું કહે છે કે તમને દર્શન ભગવાન્ દે એવો સંભવ વિચારી ભગવાનની ખબર તમને પૂછીએ છીએ. કેમકે તમારા સજાતીય તેની પાસે રહે છે. સજાતીય સજાતીયને માર્ગમાં મળે તો બોલાવે તે કહે છે. ભમરાના કુલને ભગવાન્ તમારી સાથે ધારણ કરે છે. તમને પણ ભગવાન્ બહુ વ્હાલા છે. તે જો આ રસ્તે ચાલ્યા હોય તો જરૂર એમનાં દર્શન કર્યાં હોય એમ ધારીને અમે તમને પૂછીએ છીએ. ૭

તેમાં પણ ભક્તોને અરુચિ થઈ. આ તો સોકય જેવી પોતાની મોટાઈ બતાવવા અમને તેના ખબર ન આપે તેથી સાધારણ સ્ત્રીઓ જ અમારી ઉપર ઉપકાર કરી શકે એમ ધારી તેને પૂછે છે.

मालत्यदर्शि वः कच्चित् मल्लिके जाति यूथिके ।
प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥

હે માલતિ ! હે મલ્લિ ! હે જુઈ ! હે યૂથિકે ! તમને પોતાના શ્રીહસ્ત લગાડી પ્રીતિ કરતા લક્ષ્મીપતિને આ રસ્તે જતા તમે જોયા ખરા ?

सुबोधिनी—હે માલતિ ! હે મલ્લિકે ! હે જાતિ ! હે યૂથિકે ! તમે બધાં અનેક રૂપવાળાએ ભગવાનને જોયા છે ? આ ચાર ફુલ આપનારી લતાઓ છે. તેના પુષ્પોમાં ઘણી સુગંધ હોય છે. ભગવાનને તેના પુષ્પો પ્રિય લાગે છે. તેથી તમને પોતાના હસ્તનો સ્પર્શ કરીને રાજી કરીને તમારા પુષ્પો તેમણે વીણ્યાં હશે. એવા લક્ષ્મીના પતિ માધવ તે હમેશાં લક્ષ્મીની સાથે રહે છે. તેથી લક્ષ્મીના કેશબંધમાં પુષ્પ ગૂંથવાને પુષ્પની તેમને જરૂર હોય તેથી તેમણે પુષ્પો વીણ્યાં હશે તો તમે તેમને જોયા પણ હોય તો અમને કહો. ૮

આ પણ સ્ત્રીઓ છે. તે ફલવગરની છે, અલ્પ છે, સ્વાર્થી છે અને લક્ષ્મીનો પક્ષ કરનારી છે તેથી એ લતાઓ ભગવાનનો પત્તો આપણને નહિ આપે એમ ધારી આંબા વગેરે ઉત્તમ વૃક્ષોને પૂછવા લાગ્યાં.

चूतप्रियालपनसासनकोविदार-
जम्ब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदम्बनीपाः ।
येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूलाः
शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ९ ॥

હે મધુર આમ્ર, હે ચારોળી, હે ફનસ, હે આસોંદ, હે કોવિદાર, હે જાંબુ, હે કદમ્બ, હે બિલ્વ, હે બોરસલી, હે ખાટા આંબા, હે આસોપાલવ, તમે પરોપકાર માટે જન્મ્યા છો અને યમુનાના કિનારા ઉપર રહો છો તેથી અમે કૃષ્ણવિના આત્મરહિત બન્યા છીએ તેને તમે કૃષ્ણના માર્ગ બતાવો.

सुबोधिनी—चूत આંબો વૃક્ષ તો એક જ પણ મીઠો હોય તે ચૂત કહેવાય ખાટો હોય તે આંબો કહેવાય. ચારોળી બીમાં પણ રસ વધારે હોય છે. ફણસનું મોટું ફલ હોય છે. આસન (આસોંદ) વગેરે ફલપુષ્પપ્રધાન વૃક્ષો છે. બીજા પણ મહુડા વગેરે લોકના ઉપકાર માટે જન્મે છે, તેમને સ્વાર્થ હોતો નથી. સર્વ વૃક્ષો પરાર્થ જન્મવાળાં છે છતાં આ વૃક્ષો યમુનાજીના કિનારા ઉપર તપસ્વીની પેઠે રહે છે તે જરૂર ભગવાનને જોતાં હોવાં જોઈએ. તે બીજા પૂછે તો પરોપકારી હોવાથી બીજાને કહે પણ ખરાં માટે તમે અમને કૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો કે જે માર્ગે કૃષ્ણ અમારા હૃદયમાં આવે. તેને દયા આવે માટે કહે છે કે અમે આત્માને ખોઈ બેઠા છીએ. કેટલાંક જગતમાં ધન વગરનાં હોય, કેટલાંક ઘર વગરનાં હોય, કેટલાંક દેહ વગરનાં હોય, ત્યારે અમે તો આત્મા વગરનાં છીએ તેથી બધાથી અમો રાંક છીએ. અમારે માટે તમે કૃષ્ણનો રસ્તો બતાવો. ૯

એમ અતિવિલાપથી દીનતા પ્રકટ કરી ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પડેલાં ભગવાનનાં ચરણનાં ચિહ્ન દેખાયાં ત્યારે પૃથ્વીની સ્તુતિ કરે છે.

किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवाङ्घ्रि-
स्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।
अप्यङ्घ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा
आहो वराहवपुषो परिरम्भणेन ॥ १० ॥

હે ક્ષિતિ, પૂર્વ જન્મમાં તેં કયું તપ કર્યું કે કેશવના ચરણનો સ્પર્શ કરતાં તારાં રોમાંચ ઉભાં થઈ જવાથી તું શોભા આપે છે? તે તારા રોમાંચ તે હાલ પ્રિયનો ચરણ લાગવાથી થયાં કે વામનાવતારમાં તને ચરણ સ્પર્શ થયો તેથી, કે વરાહ ભગવાને પાતાળમાંથી લાવતાં તારૂં આલિંગન કર્યું તેથી થયાં તે સ્પષ્ટ અમને તું કહી દે.

सुबोधिनी—હે પૃથ્વી! તેં શું તપ કર્યું? અમે પણ તપ તો કર્યું પણ તે તપના ફલનો અનુભવ અમે ન કર્યો. સર્વથા પુણ્ય વિના મનની ઇચ્છા પૂરી ન થાય. તેમાં પણ ભગવાનમાં મનોરથ સિદ્ધ થવો તે તો પૂર્વનાં પુણ્ય ન હોય તો ન જ બને. પોતાને ફલ નથી મળ્યું તેનો ખેદ બતાવનાર મૂળમાં बत અવ્યય ખેદવાચક મૂક્યો છે. તને કેવલ ચરણસ્પર્શ માત્ર નથી થયો પણ સ્પર્શથી બીજા વિકારોનો પણ તેં અનુભવ કર્યો જણાય છે. ભગવાન કેશવ છે. क એટલે રજોગુણના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા, ईश એટલે તમોગુણના અધિષ્ઠાતા શિવ, તેને પણ व એટલે અમૃત–મોક્ષ આપનાર કેશવ કહેવાય છે. બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી ચરણનો સ્પર્શ તને થયો તેનો તેં ઉત્સવ માન્યો તેથી તને પસીનો જણાય છે. નહિ તો ભગવાનનું ચરણ રજમાં પડે તો ચરણની છાપ ન પડે. ભીની જમીનમાં ચરણની છાપ પડે તે ભીનાશ [1]સાત્વિક ભાવની જાણવી. બીજો પણ આનંદ તને થયો તે તારાં રોમ ઉભાં થઈ ગયાં છે. સ્નેહીનો પ્રથમ સ્પર્શ થાય ત્યારે જ તેમ થાય. પૃથ્વીમાં દુર્વા ઉગી છે તે તેના પુલકરૂપ છે. તારાં રૂવાડાં ઉભા થયાં તેથી તું શોભે છે. અથવા ઉત્પુલકિત રોમથી

---

१ स्वेदस्तम्भोथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ १ ॥

ભગવચ્ચરણસ્પર્શ કરવાથી તું શોભા આપે છે. અહિં પૃથ્વીમાં તો સર્વત્ર પુલક દેખાય છે. ભગવાનના સ્પર્શથી થાય તો એક દેશમાં થાય. જેમ સ્વેદ ચરણ ધર્યો ત્યાં થયો. ત્યાં બીજું કારણ કહે છે. ઉરુક્રમ ભગવાને ચરણ બ્રહ્મલોક સુધી પહોંચાડ્યો તેનું સ્મરણ આવ્યું. તેનો ચરણ તો સમગ્ર પૃથ્વીને લાગ્યો હતો એટલે સમસ્ત પૃથ્વી પુલકિત થવી જોઈએ જ. તેમાં પણ નિર્ધાર થતો નથી. કેવળ ભગવાનનો ચરણ લાગે તેનાથી કાંઈ પુલક ન થાય, તે તો આલિઙ્ગન ચુંબનાદિ સંભોગ કરે તો જ થાય એમ શંકા કરે તો ત્યાં કહે છે કે વરાહ ભગવાનને ચોટી પડી હતી તેથી તને આખા શરીરમાં પુલક થયા છે? અહિં અમારી અને તમારી સમાનતા છે. અમે પણ ભગવાનને ભોગવ્યા છે તમે પણ ભગવાનને ભોગવ્યા છે તેથી આપણ બન્નેના ધર્મો સરખા છે. ૧૦

એમ એક ઠેકાણે રહેનાર ઘર, વૃક્ષ વગેરે સ્થાવરને પૂછી હવે હાલતાં ચાલતાં પ્રાણિ જંગમ કહેવાય તેને પૂછે છે.

अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रै-
स्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।
कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः
कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥

હે હરિણપત્નિ! હે સખિ! પોતાની પ્રિયાની સાથે ફરતા ભગવાન્ પોતાના શ્રીઅંગથી તમારા નેત્રોને સુખ આપતા અહિંથી પસાર થયા હતા કે? પોતાની પ્રિયાના અંગનો સંગ કરવાથી જેને ચંદન લાગ્યું છે એવા ગોકુલપતિએ પહેરેલી કુન્દની માળાની સુગન્ધવાળો પવન ચાલે છે.

सुबोधिनी—હે કૃષ્ણસારની સ્ત્રી! કોઈ લક્ષ્મીની સાથે અથવા બીજી પ્રિયાની સાથે આ માર્ગથી જતા પોતાના અવયવોથી તમારા નેત્રને પૂર્ણ સુખ વધારતા ભગવાનને તમે જોયા કે? આ માર્ગથી ગયા છે એમ તો શ્રીચરણના ચિહ્નથી નક્કી થાય છે. જો તમે જોયા હોય તો અમો પણ જોઈ શકીએ. તું તો બીજાની સ્ત્રી પણ અમારી સખી છો તેથી હે સખિ એમ સંબોધે છે. તું પણ કૃષ્ણમાં અનુરાગવાળી છે. તારાં અને અમારાં નેત્રો સરખાં છે, તું બીહે છે તેમ અમો પણ ભય રાખીએ છીએ. જો ભગવાનનું દર્શન ન થયું હોય તો તમારાં આટલાં પ્રફુલ્લ નેત્ર ન હોય. તેઓ સ્વામિની સાથે હતા તેમણે લીલા તો કરી હશે. બીજા સાથે રમ્યા તેની પ્રાર્થના શા માટે કરવી જોઈએ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ લીલા કરે છતાં અચ્યુત છે તેથી રમ્યા છતાં બીજી સાથે રમવાને સમર્થ છે. તે ભગવાન્ સ્ત્રી સાથે હતા એમ તમે શા ઉપરથી કહી શકો છો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રિયાના અંગનો સંગ થતાં તેના સ્તન ઉપર લગાડેલ ચંદન ભગવાને કુંદની માળા પહેરી છે તેને લાગે છે. તે ગોકુલપતિની માલાની સુગન્ધી અહિં આવે છે. ભીનો ગંધ તાજા કેસરવાળા ચંદનની વાસવાળો છે. ચંદન ચર્ચેલ છે તે સાત્ત્વિક ભાવથી ભીંજાયું છે. તેથી જણાય છે કે પ્રિયાજી સાથે વિરાજે છે. ૧૧

એમ હરિણીને પૂછ્યું. તે તેના ધણીની સાથે છે એટલે પરપુરુષની વાત ન કરી શકે એમ ધારી પહેલાં ભગવાને સ્તુતિ કરી છે એવા વૃક્ષોને પૂછે છે.

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो
रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ।
अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं
किं वाभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥

હે વૃક્ષો ! એક શ્રીહસ્ત પ્રિયાના ખભા ઉપર રાખી બીજામાં કમળ ખેલાવતાં રામના નાના ભાઈ કે તુલસીના ભ્રમરો જેમની પાછળ ચાલે છે તે ચાલતાં ચાલતાં તમારા પ્રણામને પ્રેમદૃષ્ટિથી અભિનંદતા ગયા કે ?

સુબોધિની—પ્રિયાના અંસ ઉપર બાહુ ધરીને બીજા શ્રીહસ્તમાં કમળ ધારણ કરતા બળદેવજીની પછી પ્રકટેલા (નાના ભાઈ) એથી (બલદેવજીથી) ભયરહિત તુલસીમાં ફરતા ભમરાઓના સમુદાય જેની પાછળ ચાલ્યા કરે છે એવા ભગવાન્ જેણે પ્રથમ તમારી સ્તુતિ કરી છે તેથી તમે તેને પ્રણામ કર્યા હશે તેણે તમને અભિનન્દન આપ્યું કે નહિ તે કહો. પ્રિયાના ખભા ઉપર ભુજા રાખી છે તેથી તેની બરોબર ચાલતા જણાય છે. કેમકે બન્નેના પગલાં એક પંક્તિમાં પડ્યાં છે. ક્યારેક પગની ચંચળતાથી કે ભમરાનો ઉપદ્રવ થતાં તે ભમરાને ખસેડવા પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. વૃક્ષો નમ્રતાવાળાં છે. ફૂલની ભેટ લઈ પૃથ્વીમાં મસ્તક લગાડી ભગવાનને પ્રણામ કરતા હોય તેમ તેનું માથું જમીનને અડકે છે તેથી તેમણે નમન કર્યું પરંતુ ઊભા થતા નથી તેથી નમસ્કારમાં સંદેહ પડે છે. રીત એવી છે કે કોઈને નમસ્કાર કરવો હોય તો ઊભા થઈને હાથ તથા માથું નમાવાય. તેમાં હસ્તમસ્તકનું નમન તો જણાય છે પણ ઉત્થાન જણાતું નથી તેથી નમસ્કારમાં સંદેહ કહ્યો. સંદેહનું કારણ એટલું જ કે ભગવાન્ ચાલતા નીકલ્યા. ચાલતાં કોઈના નમસ્કાર જોવામાં ન આવે તો તેને અભિનંદન ન પણ અપાય. ત્યાં શંકા કરે કે વૃક્ષોની પાસે રસ્તો છે તેથી તે રસ્તે ગયા હોય તો તે બોલે તે સંભળાય એમાં સંદેહ જેવું ક્યાં છે ? ત્યાં કહે છે કે બોલે તો જ નમસ્કાર સ્વીકાર્યો કહેવાય એવો નિયમ નથી. પ્રેમથી જુએ તો પણ સ્વીકાર્યો વદે છે. તે જે પાસે હોય તે જ જાણે, બીજા ન જાણે, તેથી પૂછવું પડ્યું છે. ૧૨

વૃક્ષો વનવાસી છે, સાત્વિક છે. એ જ્ઞાની હોવાથી સ્ત્રીઓ સાથે વાતો નહિ કરે એમ ધારી તેની સ્ત્રીઓને પૂછીએ એમ વિચાર કરી લતાને પૂછે છે.

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ।
नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पलकान्यहो ॥ १३ ॥

આ વેલીયો વૃક્ષની ડાળોરૂપી તેની ભુજાને વીંટાયેલી છે છતાં ભગવાનનો નખ લાગવાથી જેના રોમ ઊભાં થઈ ગયાં છે એવી લતાઓ ભગવાનનો પત્તો આપશે માટે તેને પૂછો.

सुबोधिनी—લતાઓ તેના ધણીના ભુજમાં ચોંટી છે છતાં તેને પૂછવું જોઈએ. સ્ત્રી પુરુષના સમાગમમાં હોય ત્યારે તેને પૂછવાનો સમય ન ગણાય. તેના ધણીએ તેને ભુજાથી રોકી રાખી છે છતાં ભગવાનના નખનો સ્પર્શ તેને થયો છે તેથી તેના રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં છે. એક રસમાં પડ્યું હોય તેને તે જ વખતે બીજા રસની ઇચ્છા ન થાય છતાં ભગવાનનો સ્પર્શ થતાં તેને ઉત્પુલક થયાં તેથી ભગવદ્રસ બધા રસનો ઉપમર્દક છે. આટલું પૂછતાં છતાં કોઈએ ઉત્તર ન આપ્યું ત્યારે ભક્તોને મૂર્છા થઈ ગઈ હોય તેમ દેખાવા લાગ્યાં. અહીં સુધી ભગવાનની પૂછપરછ કરી તેમાં નવ પ્રકારની ગોપીઓ બતાવી. દશમી નિર્ગુણા ગોપીને તો ભગવાને પોતાની સાથે રાખી છે. એમ ભગવાનને ગોત્યા તેથી વિપ્રયોગ રસ તેના હૃદયમાં સ્થિર થયો એ વાત કહી. ૧૩

એમ તિરોધાનથી તેને તાપ થયો હતો તે મટાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે કહેવાયું. હવે એ ભાવનો ઉપમર્દ કરનારી ભગવલ્લીલા પ્રકટ થઈ તેનો વિલાસ કહેવા માટે પૂર્વલીલા પૂરી કરી બીજી લીલાનો આરંભ કરે છે.

श्रीशुक उवाच—

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ।
लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

શુકદેવજીએ કહ્યું—ગાંડાના જેવું બોલતાં ગોપીઓ કૃષ્ણને શોધતાં દીન બની ગયાં અને ભગવાને કરેલી તે તે લીલાનું તદ્રૂપ થઈને અનુકરણ કરવા લાગ્યાં.

सुबोधिनी—મૂળ શ્લોકમાં ઇતિશબ્દ પ્રકારનો વાચક છે. એ પ્રકારે પ્રશ્ન કરવાને અયોગ્યને પ્રશ્ન કરવાથી ગાંડાઈનાં વચન બોલનાર કહ્યાં. ગોપીઓ ગાંડું ગાંડું બોલનાર થયાં. કૃષ્ણના શોધનમાં દીન બન્યાં, શરીર અને વાણી થાક્યાં. મનમાં તો ત્રણે લીલાઓ છે; જ્યારે ભગવાનને શોધવાથી થાક્યાં ત્યારે ભગવાનની લીલા મનમાં હતી તે બહાર નીકળી તે કહે છે કે ભગવાનની તે તે લીલાઓ પહેલાં કહી અને કરી હતી તે લીલારૂપ પોતે બની તે લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ઉન્મત્તવચ: એ શબ્દ વૈદિક રીતે હ્રસ્વ થયો છે. વ્યાકરણમાં હ્રસ્વવિધાયક સૂત્ર નથી અથવા પહેલાં બોલાયું તે ગાંડું વચન. એટલે તે ગોપીઓનું વિશેષણ નહિ પણ એટલું જ. પછી ગોપીઓ કૃષ્ણની શોધમાં ફર્યાં અને પૂછપરછ કરી તેથી થાક્યાં એટલે એ લીલા સમેટી બીજી લીલા કરવા તત્પર થયાં. તે લીલા ઐશ્વર્યવાલી છે કેમકે તે ભગવાનની લીલા છે. ભગ છ છે. તેથી સ્વભાવથી તો છ જાતની પણ અંદર ઘણા ભેદવાળી. વાત પણ કરી કેમકે અન્તઃકરણમાં ભગવાન્ પેઠા તે પણ લીલા સાથે પેઠા તે ભગવાન્ જ્યારે જ્યારે અવતાર લે ત્યારે પૂતનાનું સ્તનપાન કરી તેને મારે તે બધું વર્ષલીલામાં પુરુષોત્તમક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ ગોપીઓના મનમાં ઉતર્યાં તેનું કર્તવ્ય સાક્ષાત્ ભગવાન્ ન કરે કેમકે ભગવાન્ મનમાં ભાવથી પ્રકટ્યા છે, શ્રીઅંગથી નહિ; તેથી તેમણે કરેલી લીલા ગોપીઓના શરીરથી થવા લાગી. એકે કર્યું તેના જેવું બીજો કરે તે અનુકરણ કહેવાય. તેમણે કર્યું હતું તે ભક્તોએ કર્યું. ૧૪

[1]ગોપીઓ ભક્તિવડે અત્યંત મત્ત એટલે પોતે ભગવાન્ હું છું એમ કહે છે. હું ભગવાનની છું એ થોડું મત્તપણું ગણાય છે. તે ક્રોધથી એટલે ભગવાને ક્રોધ કરી સ્તનપાન કરેલું તેમ પોતે ભગવાનના ક્રોધનું અનુકરણ કરે છે ત્યારે થોડાં મત્ત હોય છે. પરસ્પર ભગવાન્ અને ભક્ત શત્રુમિત્રભાવ દેખાડે છે. પરસ્પર એકબીજાની મોટાઈ સહન ન કરવાનું નાટ્ય કરે છે. તેના નવ ભેદ છે. એટલે હૃદયમાં લીલાસહિત પ્રકટ્યા તેમાં ખામી નથી તેથી કેટલીક શકટાદિમાં આવેશવાળી બની છે. અથવા લીલામાત્રમાં હરિબુદ્ધિ હોઈને કોઈ ખાંડણિયારૂપ પણ થાય છે. તેનું કારણ કે ઉખલી થતાં ભગવાનનો સંબંધ થશે તે ઇષ્ટ છે. બીજો ભાવ મનમાં નથી.'

कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबत्स्तनम् ।
तोकायित्वा रुदन्त्यन्या पदाहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥

કોઈક ગોપી પૂતના જેવું અનુકરણ કરવા લાગી તો બીજી કૃષ્ણરૂપ બનીને તેનું સ્તન પીવા લાગી. બીજી બાલક બની રોવા લાગી તો અન્યા તેની સાથે શકટાસુરરૂપને પગેથી મારવા લાગી.

સુબોધિની—ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર જન્મીને પહેલું કામ પૂતનાના પ્રાણરૂપ દૂધનું પાન કરે છે. એક ગોપી પૂતના બની. બીજી બોલી હું કૃષ્ણ છું, ત્યારે પૂતનાએ કૃષ્ણને ગોદમાં લીધા. કૃષ્ણ બની હતી તેણે પૂતનાના સ્તન્યનું પાન કર્યું પણ પૂતના થઈ હતી તેને એમ ન્હોતું કે આ મને મારશે તેથી તે મરી નહિ પણ મરવાનો દેખાવ કરે છે તે પણ તેણે ન કર્યો. કૃષ્ણ થઈ તેણે સ્તનમાત્ર પીધું. કેમકે તેમાં અલૌકિક સામર્થ્ય આવ્યું ન્હોતું તેથી તેના પ્રાણને તે બાધા ન કરી શકી. તેને મારે તો અમંગળ ગણાય. લીલા તો મંગળરૂપ હોવી જોઈએ તેથી અમંગળ ન થયું. શકટલીલા કહે છે. એક ગોપી નાનું બાળક બની ત્યારે ગાડારૂપ બનેલીને તેણે પોતાનો ચરણ લગાડ્યો તેથી ને ઉંધી થઈ ગઈ વગેરે અનુકરણ સમજવું. ૧૫

હવે તૃણાવર્તની લીલા અનુકરણરૂપે કરે છે.

दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम् ।
रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः ॥ १६ ॥

એક બાલકૃષ્ણ બની. બીજી દૈત્ય બની તે બાલકને ઉઠાવી ગઈ. કોઈ બીજી કટિમેખલાની કિંકિણીના શબ્દ સાથે બે પગને ખેંચતી ઘૂંટણથી ચાલવા લાગી.

સુબોધિની—કૃષ્ણ બાલક છે, હું તો દૈત્ય છું; તે બાલકને ઉઠાવું એમ કહી એક ગોપી કૃષ્ણનું હરણ કરી ગઈ. કોઈક બે પગને ખેંચતી ઘુઘરીના શબ્દ કરતી ઘુંટણીએ ચાલવા લાગી. જેમ બાલલીલામાં કાંઈ ન જાણતાં ભય લાગતું હોય એવા દેખાતા કૃષ્ણ ચાલે છે તેમ કૃષ્ણરૂપા અહીં ચાલી. પૂર્વશ્લોકમાં ચાર ગોપીની બે લીલા કહી તે

कारिकाः

१ भक्त्यातिमत्तास्तद्भावमीषन्मत्तास्तु रोषतः । द्वेषभावं समाश्रित्य क्रीडन्त्यो जातमत्सराः ॥ १ ॥
सत्त्वादिगुणभावेन नव लीलाः प्रपेदिरे । अतो न न्यूनभावोत्र ह्याविष्टाः शकटादिभिः ॥ २ ॥
सर्वत्र हरिबुद्ध्या वा पादस्पर्शेच्छया पुनः । उलूखलादिभावोपि तत्संबन्धप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

તામસતામસી સમજવી. અહીં ત્રણ કહી તે રાજસતામસી સમજવી. બાલચરિત્રમાં જે વિશેષ હોય તે પણ અહીં સમજી લેવો. અથવા બે બે ત્રણ કહી. વળી બીજા પ્રકારવડે ઘણી એક ભાવવાળી હતી તે ભગવદિચ્છાથી ભાવમાં ભેદ પડતાં નાની-મોટી બનીને રજોગુણથી વિક્ષેપવાલી અનેકરૂપે થઈ ગઈ. ૧૬

વૃન્દાવનક્રીડામાં વાછડાં અને ગોપાલરૂપે ભક્તો થયાં તે પ્રકારે કહે છે.

कृष्णारामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ।
वत्सायन्तीं हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीम् ॥ १७ ॥

બે કૃષ્ણ અને બળદેવ થઈ, કેટલીક ગોપકુમારો થઈ, બીજીએ વત્સાસુરરૂપ ગોપીને મારી, બીજીએ બકાસુર થઈ હતી તેને મારી.

सुबोधिनी—બે ગોપીઓ કૃષ્ણ અને રામ બની. કેટલીક ગોપીઓ છોકરા બન્યા એટલે ગોપની જાતવાલા બાલકો થયા. કેટલીક ગોપીઓએ વાછડાનું રૂપ ધારણ કર્યું. ચકારથી બધાં ભેગાં થયાં. વત્સાસુરરૂપ થઈ તેને બીજીએ મારી એક એટલે (કૃષ્ણરૂપવાળી) એ, चकार છે તેથી તાડનાં ફલો પણ એકે પાડ્યાં, બીજીએ બગલા-રૂપ ગોપીને મારી. વત્સનો વધ બળદેવજીએ કર્યો છે એમ લોકપ્રસિદ્ધિ છે. પ્રલંબ વત્સ ધેનુકને મારનાર તે છે. તે બેમાંથી એકે બગલારૂપને મારી, બીજીએ વાછડાના રૂપવાલીને મારી, એમ સમજવું. ૧૭

आहूय दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुकुर्वतीम् ।
वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥

એક ગોપીએ કૃષ્ણનું અનુકરણ કર્યું અને દૂર રહી ગાયોને બોલાવી. બીજી વેણુ બજાવીને રમવા લાગી તેને અન્ય સખીએ વાહવાહ કહી વખાણી.

सुबोधिनी—ગાયના રૂપ કેટલીકે ધર્યાં ત્યારે કેટલીક ગોપાળરૂપે બની. તેણે જેમ કૃષ્ણ દૂર ગયેલી ગાયોને બોલાવવા વેણુ વગાડે છે તેમ દૂર રહેલ ગાયરૂપ ગોપીઓને બોલાવી. પોતે કૃષ્ણનું અનુકરણ કરનારી થઈ તે વેણુ બજાવવા લાગી ત્યારે નાના પ્રકારની ક્રીડામાં રહેલાં ગોપાલરૂપા સારૂં સારૂં એમ બોલી તેના વખાણ કરવા લાગ્યાં. ૧૮

એક ગોપીએ રમતમાં લીલા કરી તે ભાગવતમાં કહી જણાતી નથી. તે લીલાની ભાવના કરી તેને કરવા લાગી.

कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु ।
कृष्णोहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥

કોઈ ગોપરૂપની ઉપર પોતાની ભુજા રાખીને ચાલતી સખી બીજીને કહે છે, હું કૃષ્ણ છું, મારી લલિતગતિને બધાં જુઓ. એમ તન્મયતાથી બોલી.

सुबोधिनी—તેમાં પણ ત્રણ યુગલ પહેલાંની જેમ કહ્યાં અને ચોથી આ છે. પહેલાંમાં કૃષ્ણરૂપ અને રામરૂપ બે યુગલ અને સાધુ કહેનાર અને વેણુ વગાડનારનું યુગલ

એમ ત્રણ થયાં. આ ગોપી નિર્ગુણા છે. તે કોઈ ગોપરૂપ થએલી ગોપીની ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી ચાલે છે. બીજી તેનાથી જૂદી ગોપાળરૂપવાળીને કહે છે કે હું કૃષ્ણ છું, મારી સુંદર ચાલવાની રીતિને તમે જુઓ. તે તન્મય થઈને કહે છે એટલે તેમ કહેવામાં તેને દોષ લાગતો નથી. ૧૯

પહેલાં શરીરચેષ્ટા જ કરતાં હતાં હવે સાથે બોલવાનું પણ રાખ્યું. ફરીને ચાર પ્રકારથી કહે છે.

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मया ।
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

તમે વાયુ કે વર્ષાથી ન ડરો, તેનાથી તમારૂં રક્ષણ મેં કર્યું છે. એમ બોલી પોતાના એક હાથથી વસ્ત્રને ઊંચું ઉઠાવ્યું.

सुबोधिनी—આ ગોપી નિર્ગુણા છે. કેટલીક ગોપરૂપ બીજી ગાયરૂપ અને ત્રીજી ગોપીરૂપ થઈ અને વૃષ્ટિથી ભય પામવાનો દેખાવ કર્યો. તેમને કૃષ્ણરૂપાએ કહ્યું, તમે મનમાં વાયુ-વૃષ્ટિથી મરવાનો ભય ન રાખો તેથી તમારૂં રક્ષણ મેં ક્યારનું કર્યું છે; એમ બોલી એક હાથથી વસ્ત્ર ઊંચું કરતી હાથમાં પર્વતને રાખતી હોય તેમ તેને ઊંચે લીધું. ગોવર્દ્ધનની જેમ વસ્ત્રને તેના માથે રાખ્યું અથવા પ્રયત્ન કરતી તે ગોપી એમ અનુકરણ કરવા લાગી. ૨૦

સાત્ત્વિકીની ચેષ્ટા કહે છે.

आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।
दुष्टाहे गच्छ जातोहं खलानां ननु दण्डधृक् ॥ २१ ॥

હે રાજન્! એક ઉપર ચડીને તેના માથા ઉપર પગ ધરી બીજીને કહે છે હે દુષ્ટ સર્પ કાલીય! અહીંથી તું ચાલ્યો જા, હું દુષ્ટને દંડ દેનાર થયો છું; અહીં તારૂં કામ નથી.

सुबोधिनी—એકની ઉપર ચડીને માથા ઉપર પગ લગાડીને બીજી ગોપી બોલી. શુકદેવે રાજાને નૃપ એવું સંબોધન આપ્યું કે તમને મારા કહેવામાં વિશ્વાસ છે, તો હું કહું છું. એમ સંબોધનનો ભાવાર્થ છે. આ લીલા કઠિનાઇથી બને તેવી લાગે છે. અથવા તો ઉપર ઝાડ હોય તેની શાખાને ઝાલીને બીજીના મસ્તકને પગ લગાડી શકાય તેથી તેમ કર્યું હોય. ખરીરીતે તો જે લીલા પ્રભુએ જેવીરીતે કરી તે તે રૂપમાં જ પ્રકટે છે. તેથી વૃક્ષનો આધાર ન લઈએ તો પણ ચાલે. હે દુષ્ટ સર્પ કાલીય! તું અહીંથી ચાલ્યો જા, હું દુષ્ટ લોકોને દંડ આપનાર થયો છું. નનુ શબ્દ સંબોધનમાં છે. તેમ કરવાથી તને હું મારીશ નહિ એમ બતાવ્યું છે. ૨૧

तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ।
चक्षुंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥

તેમાં એક બોલી હે ગોપો! આ ભયંકર દાવાગ્નિનો તમે જુઓ. તમે જલદી તમારી આંખો બંધ કરો, હું તમારૂં જલદી કુશળ કરીશ.

सुबोधिनी—તેમાં એક રાજસી થઈ, કેટલીક ગાયરૂપા બની. કેટલીક ગોપાલરૂપા બની તેને કૃષ્ણરૂપાએ કહ્યું હે ગોપાલો! ભયંકર વનમાં દાવાનળ લાગ્યો છે; તેને તમે જુઓ તો ખરા. ભગવાનના વિરહથી તેણે વનને સળગતું જોયું અથવા તે લીલાની ભાવના કરતાં તેને વન બળતું દેખાયું. બધી ભગવાનની ક્રીડારૂપ તે ભગવદ્રૂપ જ છે તે તે લીલાનો આવેશ આવે છે તેમાં દાવાગ્નિનું પણ દર્શન થયું. બીજી સાંભળનાર ગોવાળરૂપ ગોપીઓને આ કૃષ્ણ બનેલીમાં કૃષ્ણનો ભાવ ન્હોતો તેથી તેણે કૃષ્ણને રક્ષાની પ્રાર્થના ન કરી તેમ ગોવર્દ્ધનોદ્ધરણ લીલામાં પણ ભક્તપ્રાર્થના નથી તેનું તે જ કારણ સમજવું. અત્યન્ત ભગવદ્ભાવથી મત્ત હતાં તેને જ ભગવદ્ભાવના આવેશથી તેવું દર્શન થાય છે એ સાર છે. ૨૨

તામસી બોલે છે.

बद्धान्यया स्रजा काचित् तन्वी तत्र उलूखले ।
भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥

કોઈએ ફૂલની માલાથી બીજી સ્ત્રીને ઉખલી સાથે બાંધી દીધી ત્યારે તે ભય પામી મોઢું ઢાંકી ભય લાગ્યાનો દેખાવ કરવા લાગી.

सुबोधिनी—ખાંડણીયા સાથે કોઈએ માલાથી એક ગોપીને બાંધી લીધી તેમાં કૃષ્ણરૂપા એક, તેમ ખાંડણીયારૂપા પણ એક, યશોદારૂપા પણ એક હતી. ત્યારે કૃષ્ણરૂપા ભય પામવા લાગી. તેની દૃષ્ટિ ઉત્તમ હતી તેથી તેણે મુખ ઢાંકી દીધું અને ભયનું અનુકરણ કરી બતાવ્યું. આ ક્રમમાં પ્રયોજક ગુણો છે. તે તે અધિકારને અનુસારે તે તે લીલા થાય છે. લીલાનો અંત ત્યારે આવે જ્યારે ભગવાન્ ભક્તને વશ્ય થાય. જો એમ ન માનીએ તો ગોપીઓએ ભગવાનને ખાંડણીએ બાંધવાની છેલ્લી લીલા ન કરી હોત. માટે જણાય છે કે ભગવાનને વશ કરવા માટે લીલાઓ છે પછી તો ભક્તની ઇચ્છાને ભગવાન્ અનુસરે. આ પછી બીજું ભક્તને કરવાનું રહેતું નથી માટે આ બીજી લીલાની પણ સમાપ્તિ થાય છે એમ લીલાનો ભાવ કહીને ભગવદ્ભાવ કહેવા માટે ભગવાને બીક લાગી હોય એવો દેખાવ કર્યો. તેમાં બધી લીલા ખલાસ થઈ ગઈ ત્યારે એ લીલાનો આવેશ જ ઊઠી ગયો. ત્યારે પાછાં પૂછવા લાગ્યાં કેમકે તે પૂછતાં હતાં તેમાં લીલા પ્રકટ થઈ તે બંધ પડી તે જ્યાં હતાં ત્યાં પાછા ઊભાં થઈ ગયાં. આ લીલા તો ભગવાનના આવેશથી કરી તેથી શોધનલીલાનો તિરોભાવ ન થયો. ૨૩

એમ ગાંડાં વચન બોલતાં હતાં તે બંધ થયાં પણ પ્રશ્ન તો ચાલુ રહ્યો એની મધ્યમાં ભગવદાવેશની લીલા કહી તે બંધ થઈ ત્યારે ફરી વૃંદાવનની વેલો. અને વૃક્ષોને કૃષ્ણના ખબર પૂછતાં બોલ્યાં.

एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरून् ।
व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

એમ વૃંદાવનની વેલીઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ પધાર્યાનું પૂછતાં પૂછતાં આગળ ચાલ્યાં ત્યાં વનમાં પરમાત્માનાં ચરણકમળ નજરે પડયાં.

सुबोधिनी—જ્યારે કોઈ વૃક્ષોએ ભગવાનના ખબર ન આપ્યા ત્યારે ભગવાન્ ગોપીઓના હૃદયમાં રહ્યા છે તેણે તેમનો મોહ દૂર કર્યો અને બધું બતાવ્યું તે કહે છે.

અન્વેષણ, લીલાવેશ અને ભગવદાવેશ એ ત્રણ તેમનો તાપ મટાડવામાટે છે. તેમાં પ્રશ્ન અન્તરઙ્ગ છે તે સર્વત્ર કહેવાય છે. વૃંદાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને પૂછતાં ચાલ્યાં તેટલામાં વનના ચોગાનમાં પરમાત્માનાં પગલાં જોવામાં આવ્યાં. પરમાત્માનાં કહ્યાં એટલે પગલાંની પરમ પુરુષાર્થરૂપતા સૂચન કરી છે. ભગવાનનો આવેશ થાય ત્યારે તે સર્વજ્ઞ બને છે. ગોપીઓને ભગવાનનો હૃદયમાં આવેશ થતાં સર્વજ્ઞતા આવી. તેનું કામ એ થયું કે વનમાં ભગવાનનાં ચરણકમળ દેખાયાં. શ્રુતિ કહે છે કે તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે; તેને વિદ્વાનો સદા જોયા કરે છે. ૨૪

આ ગોપીઓ પણ પ્રથમની પેઠે સગુણનિર્ગુણભેદની દસ પ્રકારની છે. તેના વચનના પણ તેટલા જ પ્રકાર છે. પગલાં ભગવાનનાં બધાં જોઈ શકે છે. તેનું યથાર્થ જ્ઞાન સાધવાનું છે માટે તે પ્રથમ કહે છે.

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।
लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोजवज्राङ्कुशयवादिभिः ॥ २५ ॥

આ ચરણમાં ધ્વજ, વજ્ર, કમળ, અંકુશ અને યવના ચિહ્ન દેખાય છે. તે નંદપુત્રનાં જ પગલાં છે. એવાં મહાત્માના પગમાં જ ચિહ્ન હોય, સાધારણના પગલામાં એવાં ચિહ્ન ન હોય, તેથી તે કૃષ્ણચરણ છે.

सुबोधिनी—આ પગલાં નંદના કુંવરનાં જ છે એ બાતે સંદેહ નથી પણ તે ખરી વાત છે. ચિહ્ન તેના છે તેથી સામાન્ય પગલાં કરતાં વિશિષ્ટતાનું તેમાં જ્ઞાન થાય છે. ચિહ્ન કેમ પગમાં સંભવે ત્યાં કહે છે કે મોટા મહાત્માઓના પગનાં ચિહ્નો જૂદાં જ હોય છે. મોટાઓનો આત્મા બ્રહ્મરૂપ હોય. તેને તે તે કામ જગતમાં કરવાનાં હોય છે તેના ચિહ્નો ચરણમાં આવે છે. આ લીલામાં પણ તે ચિહ્નનો ઉપયોગ છે. તેથી તેને પ્રકટ કરે છે. અસાધારણ ધર્મથી ભગવાનનાં પગલાં છે એમ અનુમાન થાય છે. લોકમાં પણ એ ધર્મો પ્રસિદ્ધ છે તેથી લોકસંમતિ અમારા અનુમાનને મળે છે. ભક્તોને નિર્ભયતા આપવા માટે ચરણમાં ધ્વજનું ચિહ્ન છે. ભગવાનની સેવા કરવામાં જીવને કષ્ટ નથી પણ સુખ છે એ બતાવવા કમલનું ચિહ્ન છે. ભગવાનના ચરણમાં રહેનારનું ચક્રથી ભગવાન્ રક્ષણ કરે છે તેનું સૂચક ચક્રનું ચિહ્ન છે. મનરૂપ હાથીને નિયમમાં રાખવા માટે અંકુશનું ચિહ્ન ધર્યું છે. કીર્તિ ચરણમાં રહેનારને સિદ્ધ છે એમ બતાવવા યવનું ચિહ્ન છે. વજ્ર વગેરે આદિશબ્દથી લેવાનાં છે. ભક્તોના પાપરૂપી પર્વતોને તોડવા માટે વજ્રનું ચિહ્ન છે. ૨૫

એમ અસાધારણ ધર્મથી ભગવાનના ચરણ છે એવો નિશ્ચય કરીને આ માર્ગે ભગવાન્ પધાર્યા છે એ વાત કહે છે.

तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योग्रतोबलाः ।
वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥ २६ ॥

તે તે પદના ચિહ્નથી રસ્તાની તપાસ કરતાં અબળાઓ આગળ વધ્યાં. વધૂના પગલાંથી મળેલાં ભગવાનનાં પગલાં જોઈ તે દુઃખી થઈને બોલ્યાં.

सुबोधिनी—જ્ઞાનનું છેવટ કૃતિમાં આવે તે ભગવાનના માર્ગને જોતાં ભક્તો

બળરહિત થયાં, પગલે પગલે આગળ ચાલ્યાં, મધ્યમાં તે અટકી પડ્યાં. જો બીજાં પગલાં જોઈ તેને તે સખી ઉપર મત્સર ન થયો હોત તો તે ભગવાનની પાસે આ વખતે જ પહોંચ્યાં હોત, પરંતુ ભક્તના ઉત્કર્ષને સહન ન કરી શક્યાં તેથી આગળ જતાં તેને પ્રતિબંધ થયો. પ્રતિબંધ એ થયો કે વધૂ એટલે તેમના યૂથની જ કોઈ ગોપીનાં પગલાં ભગવાનનાં પગલાં સાથે દેખાયાં. તે પંક્તિના આકારે દેખાયાં. ભગવાનના અને તેનાં પગલાં સાથે જોઈને જોનારને દુઃખ થયું ત્યારે પરસ્પર બોલ્યાં. એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયાને ગૌણ કરી વાણીમાં નિષ્ઠાવાળાં થયાં. જો વાતો કરતાં ન બેઠાં હોત તો ભગવાન્ જલદી મળી ગયા હોત. ૨૬

સાથે ગયેલી ગોપીનું ભાગ્ય પોતાનાથી વધી ગયું જાણી તેની ઈર્ષ્યા કરતાં બોલવા લાગ્યાં.

कस्याः पदानि चैतानि यातायाः नन्दसूनुना ।
अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥ २७ ॥

નંદના પુત્રની સાથે ગયેલી કઈ સખીનાં આ પગલાં છે? જેમ હાથી હાથણી ઉપર સૂંઢ નાખે તેમ ભગવાને તેના ખભા ઉપર પોતાનો શ્રીહસ્ત ધર્યો છે.

सुबोधिनी—આ વૃંદાવનમાં ભગવાન્ શિવાય બીજા કોઈ પુરુષ હોય એમ સંભવતું નથી, તેમ અહીં બીજા ગામડાની સ્ત્રી પણ ન આવે તેથી તે અમારામાંની કોઈ સ્ત્રીના ચરણનું ચિહ્ન એ જણાય છે. આ પ્રશ્ન ભગવાન્ સાથે બીજી કોણ છે એનું વિશેષ જ્ઞાન થવા માટે છે. આ ચરણમાં તો લક્ષણો છે. (ચિહ્નો છે.) चकार છે તેથી ભગવાન્ અને એની પ્યારીએ લીલા કરી છે તે પણ આ ચરણચિહ્ન ઉપરથી જાણી શકાય છે. જેનાથી જણાય તે ચિહ્ન અથવા લક્ષણશબ્દથી બોલાય છે. તે સ્ત્રી નંદકુમારની સાથે જ ચાલી છે. ભગવાન્ એકલા તો આપણાથી જૂદા ન પડે; તેણે કાંઈ સમજાવી પોતાની સાથે લીધા જણાય છે. આપણા કરતાં તેનાં ભાગ્ય મોટાં કેમકે ભગવાન્ તેની સાથે ચાલે છે. તેમાં પોતાની ભુજા તેના ખભા ઉપર રાખીને ચાલે છે. એ ભગવાનનો પ્રકોષ્ઠ છે. કોણીથી ભુજબંધ સુધીનો હાથ તે પ્રકોષ્ઠ કહેવાય. હથેલી અને પાંચ આંગળાં (હાથ) કર–એવા નામથી બોલાય છે. તેટલા હાથનો પણ ક્યાંક તેને સંબંધ છે. તેના પગ પણ ભગવાનના પગથી નજીક છે એટલે એકબીજાના અંગનો સંબંધ કરીને ચાલ્યાં છે; તેમાં કોઈ જગ્યાએ તેમને રસ પણ પ્રકટ થઈ ગયો છે તે દૃષ્ટાન્તપૂર્વક કહે છે. જેમ હાથણીને હાથી સૂંઢથી પકડે તેમ શ્રીહસ્તથી તેનો કોઈ અંગનો સંબન્ધ જણાય છે. હાથણીના ખભા ઉપર હાથી પોતાની સૂંઢ ફેરવે ત્યારે તે બન્નેનાં પગલાં મલી જાય, સામસામા આવી જાય છે. અહિં ભગવાને સ્પર્શસુખ લીધું. સ્પર્શસુખ હાથી જ લઈ જાણે છે એમ પ્રથમ કહ્યું છે તેથી અહિં હાથીનું દૃષ્ટાન્ત છે. ૨૭

એ ત્રિવિધ ગોપીઓ કહી. ગુણાતીત ગોપીના બે વાક્યો કહે છે. એકમાં દોષના અભાવનું પ્રતિપાદન છે, બીજામાં ગુણનું પ્રતિપાદન છે. તામસતામસી ભગવાનના આવેશવાળી નથી થતી તે કહે છે.

अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः ।
यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ २८ ॥

આ ગોપીએ ભગવાનની સેવા સાચી કરી દેખાય છે કેમકે કર્તુંમકર્તુંમન્યથાકર્તું સમર્થ અને બીજાના દુઃખને હરનાર છતાં એવા ઐશ્વર્ય અને હર્તૃત્વ ધર્મોને ભરોસે ન રહેતાં તેનામાં બંધાયા એટલું જ નહિ પણ ગોવિંદ છતાં અમો બધાને છોડી તેને એકલીને એકાન્તમાં લઈ જઈને સુખ આપ્યું.

सुबोधिनी—તે સખીની સાથે ભગવાને વિશેષ રમણ કર્યું તેથી તેના ભાગ્યને વખાણે છે કે આ ગોપીએ ચોક્કસ ભગવાનની સેવા કરેલી. અમોએ સેવા તો કરેલી પણ એના જેટલી ચોક્કસ ન કહેવાય. કેમકે ભગવાનની સેવા ન કરનારને પણ તે ફલરૂપ હોવાથી ભગવાનનો સંબંધ તો થાય છે. પણ જ્યારે પૂર્ણ આરાધન થાય ત્યારે તો ફલરૂપ ભગવાન્ પોતે જ વશ થઈ જાય. તે વશ થવામાં પણ ઘણા ભેદો છે. તમે બધાં આરાધન તો મળીને કરો છો તેમાં એકને વિશેષ સુખ મળે, બીજાં બેઠાં જોયા જ કરે એ કેમ બને ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ભગવાન્ છે. સામગ્રીના ભેદથી કર્મોમાં ભેદ પડે છે તેના ફલ જૂદાં થાય છે. તેના બારીક ભેદ ભગવાન્ જ જાણે છે. માટે તે ગોપીને તેનું ફલ આપ્યું. ત્યાં કહે છે કે તમને ખબર ન પડે તેમ કર્યું હોત તો ઠીક થાત કારણ કે જેની ખબર ન પડે તેનું દુઃખ પણ તમને ન થાય. ત્યાં કહે છે કે તે ભગવાન્ દુઃખને હરનાર છે. છતાં ભક્તિનું વૈલક્ષણ્ય દેખાડવા આપણા જાણવામાં આવે એમ તેમણે તેને સુખ આપ્યું. તમારો સ્નેહ તો બધાનો સરખો છે તો તમને બધાને એકાન્તમાં ભગવાને સુખ કેમ ન આપ્યું અને તુલ્ય ફલવાળું કર્મ તો સ્વીકાર્યું એટલે તમારા અને તેમના સ્નેહરૂપ કર્મ તેમણે સ્વીકારી ફલ તેને આપ્યું, તમને કેમ ન આપ્યું ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ ઈશ્વર છે; કયારેક ભક્તિનો અંગીકાર કરે છે, કયારેક કર્મને સ્વીકારે છે, કયારેક તો ઇચ્છા મુજબ કરે છે. કેમકે તે ઈશ્વર છે, તેને કોઈ કાબૂમાં ન લઈ શકે. અમને ભક્તિમાર્ગમાં જોડે છે. અમારૂં કર્મ તેમને જોઈતું નથી માટે જ અમને બધાંને છોડી ગોવિન્દ એટલે ગાય, ગોપ અને ગોપીના સરખે ભાગે ઇન્દ્ર હોવા છતાં તેને એકાન્તમાં લઈ ગયા અને કૃપાનો વર્ષાદ એની ઉપર વર્ષાવ્યો. એનું કારણ એટલું જ કે સ્ત્રીના સમૂહમાં રમણ કરવા કરતાં એકાન્તમાં રમણ કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે. મુખ્ય કામનો રસ એકાન્તમાં એકની સાથે પ્રકટ થાય છે. તેમ ભગવાન્ કરે કયારે કે એમને પ્રીતિ થાય. પ્રીતિ તો કાર્ય કરે તો થાય, કાં સ્નેહ કરે તો થાય; વાતો કર્યે ન થાય. ૨૮

એમ તેના ભાગ્યનાં વખાણ કરી મનમાં માત્સર્ય-દોષ ગુપ્ત રાખીને પણ એવાં વચન બોલાય છે તેથી પોતાના ભાગ્યને વખાણે છે.

धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः ।
यान् ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥ २९ ॥

અહો ! આ ગોવિંદના ચરણની રજ પણ ધન્ય છે; હે સખિઓ, જે ભગવાનના ચરણની રજને બ્રહ્મા, શિવ અને લક્ષ્મી પોતાનાં પાપ મટાડવા માટે મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે.

सुबोधिनी—અહો આશ્ચર્યસૂચક સંબોધન છે. હે સખિઓ ! આ ભગવાનના પગલાંનાં રેણુઓને ધન્ય છે. પોતાની પ્હેલી સખીની મોટાઈ ખૂંચતી નથી એમ બતાવવા આ બોલે છે. જેવાં રેણુ પવિત્ર છે તેવી તે સાથે ગયેલી ગોપી પણ પવિત્ર છે.

એમ વિશ્વાસમાં લેવા, નહિ કે છેતરવા માટે, સંબોધે છે. એથી એમ બતાવ્યું કે રેણુ શ્રેષ્ઠ હોવાથી આપણા દોષ દૂર થવા માટે તેને જ આપણે મસ્તક ઉપર ધારણ કરીએ. પહેલાં તે રેણુઓ અહીં જ હતાં ત્યારે તે રેણુનો ઉત્કર્ષ ન હતો પણ જ્યારે ભગવાન્ પધાર્યા, તેમના ચરણનો સંબંધ થયો ત્યારે તે ધનને લાયક એટલે ધન્ય થયા. ધન એટલે કૃષ્ણ જેમ દેવને ઇન્દ્ર. જેમ ધન હોય તો પાંચ વિષયો મળે, તેમ ભક્તને કૃષ્ણથી બધા વિષયો પૂર્ણ થાય. તે કહે છે કે જે ચરણને બ્રહ્મા, શિવ અને રમાદેવી દેવતારૂપ પાલન કરનારી શક્તિ છે તે જગતમાં અધિકાર કરે છે. પોતપોતાનો અધિકાર બજાવતાં દોષ થવો સંભવિત છે; તે દોષ દૂર કરવા માટે તે પોતાના મસ્તક ઉપર ભગવચ્ચરણરજને ધારણ કરે છે. લક્ષ્મી બ્રહ્માનંદરૂપા તો જૂદી છે, એમ બતાવવા માટે રમાને દેવી કહી છે. માટે અમે પણ ભગવચ્ચરણરજને મસ્તક ઉપર ધારણ કરીએ તો સાથે ચાલતી ગોપીનાં જેવાં થઈશું. ૨૯

બીજી રજોગુણી ગોપીઓ બોલી.

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ।
यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुङ्क्तेऽच्युताधरम् ॥ ३० ॥

શ્રીકૃષ્ણ સાથે ચાલેલી તે ગોપીનાં પગલાં અમારા મનમાં મોટો ક્ષોભ પેદા કરે છે કારણ કે તે એકલી ભગવાનને ઉઠાવી ગઈ અને એકાન્તમાં સાથે જઈને અચ્યુતના અધરનું તે એકલી પાન કરે છે.

सुबोधिनी—ભગવાનના ચરણરજનું માહાત્મ્ય તો એવું જ છે પણ આ ગોપીનાં પગલાં ભગવાનની સાથે ચાલતાં પડ્યાં છે તે અમારા મનને ક્ષોભ કરે છે. તે પણ અત્યંત ક્ષોભ કરે છે. ગોપી ભગવાન્ સાથે ગઈ તેમાં તમને ક્ષોભ ન થવો જોઈએ કેમકે ભગવાન્ એકલા જાય તેના કરતાં સેવકને સહાયતા માટે લઈ જાય તો સારૂં ગણાય. ભક્તિમાર્ગમાં સહાયતાનો વિચાર રહે છે. તે સાથે ગઈ તેથી તમારે રાજી થવું જોઈએ તેને ઠેકાણે તમે કહો છો કે અમારા મનને ક્ષોભ થાય છે; એ કેમ વારુ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાનનો અધરરસ એ બધી ગોપીઓનું ધન છે, તેમાં બધી ગોપીઓનો સરખો ભાગ છે. તે બધીઓને છોડી ભગવાનને એકલી લઈ ગઈ અને તે અધરરસને એકલી ભોગવે છે, તેમાં પણ એકાન્તમાં લઈને ભોગવે છે. તે પણ અમારી સંમતિ વગર ભોગવે છે. અરે ભગવાનને હજારો સ્ત્રીઓ છે તેને તો તે વાતનો વૈરાગ્ય હશે! તે એકલી ક્યાંથી તેને ભોગવશે, માટે તે ચિંતા શા માટે કરો છો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ अच्युत છે એટલે ભગવાન્ સ્વરૂપથી પ્રચ્યુત ન થતાં ભોગવી શકે છે તેથી તેને કોઈ કાળે વિરતિ થતી નથી. તે પૂર્ણકામ છે, તેની ચ્યૂતિ ક્યારે પણ થતી નથી. ક્ષરણ અપૂર્ણ કામવાળાને થાય. આ ભગવાનની વાત જૂદી છે. ૩૦

અહીં તે સખીનાં પગલાં દેખાતાં નથી. કેમકે દર્ભના કાંટામાં તેના પગને દુઃખ થયું તેથી ભગવાને તેને ઉપાડી લીધી લાગે છે; કારણ કે તે ભગવાનને બહુ વ્હાલી છે. તેને ભગવાન્ પરિશ્રમ ન પડવા દે. તે સખીના પણ પ્રિય ભગવાન્ છે.

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।
खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ३१ ॥

सुबोधिनी—અહો ! એ વિચાર શા માટે કરો છો ? અધરામૃત તો તે પીએ એમાં તમે દુઃખી શા માટે થાઓ છો ! જુઓની ! આગળ ચાલતાં તેનાં પગલાં દેખાતાં નથી. તમે એમ ન કહેશો કે ઠીક થયું, કેમકે પગના તળીઆમાં ઘાસના કાંટા તેને વાગ્યા ત્યારે તેને ભગવાને તેડી લીધી. કેડથી ઉઠાવી અથવા ખભા ઉપર બેસાડી. ખરી રીતે તો ભગવાન્ બે હાથવડે તેને અદ્ધર લઈને ચાલ્યા એનો મોટામાં મોટો ખેદ થાય છે. ભગવાન્ એવીને ઉપાડીને કેમ ચાલે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ભગવાનને વ્હાલામાં વ્હાલી છે. તેને પણ ભગવાન્ એવા જ વ્હાલા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેને ખભા ઉપર ચઢાવી નથી પણ અદ્ધર લઈ લીધી છે. ૩૧

તેવી રીતે ભગવાન્ અદ્ધર રાખે તો બહુ લાંબે સુધી ન જવાય તેથી ક્યાંક વિશ્રામ કરીને તે સખીના માથામાં ગૂંથવા સારૂ ભગવાને પુષ્પ વીણ્યાં જણાય છે.

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ।
प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ॥ ३२ ॥

પ્રિયાને માટે પ્રિયતમે અહીં ફૂલ વીણ્યાં છે. શાથી તમે કહી શકો છો એમ પૂછે તો કહે છે કે ફેણાભર ભગવાન્ ઊભા રહેવાથી આખાં પગલાં તેમનાં પડ્યાં નથી તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે.

सुबोधिनी—ફૂલને એકઠાં કરવાં એટલે વૃક્ષમાં લાગ્યાં હોય તેને ચૂંટીને ભેગાં કરવાં. તે પોતાને માટે તો ન હોય. કારણ કે સખી સાથે છે તે થાકી છે. તેને માટે ભગવાને ફૂલ એકઠાં કર્યાં તે તો કાંઈ કરી શકે જ નહિ ત્યારે તેને વધારે ચાહતા હોય તે કરે. તે ફેણાભર ઊભી પણ રહી શકે તેવી નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રિયતમનું તે કામ છે. કેમકે પગના આગલા ભાગ ઉપર શ્રીઅંગનો બધો ભાર ઉઠાવ્યો છે. તેથી તેમના ચરણની પેનીનો ભાગ પગલામાં દેખાતો નથી. તેથી અધૂરાં પગલાં પડ્યાં છે તે તમે જોઈને ખાત્રી કરો. સંદેહમાં ન પડવા માટે બતાવે છે. ૩૨

બીજી સખી તેના કરતાં વધારે બતાવતી કહેવા લાગી.

केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ।
तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

કામી ભગવાને કામિની (સાથે ગયેલી સખી)નું અહીં માથું ગૂંથ્યું લાગે છે. તેના કેશમાં ફૂલ ગૂંથવા માટે અહીં ભગવાન્ ચોક્કસ નીચે વિરાજ્યા લાગે છે.

सुबोधिनी—નખથી કેશને છૂટા પડાય પછી તેની વેણી ગૂંથે અથવા તો મુકુટની પેઠે વાળને રખાય એમ બતાવવા તુશબ્દ કહ્યો છે. તે ભગવાન્ અહીં બેઠા તે તેને જ્ઞાન આપવા નથી બેઠા લાગતા કેમકે તે કામી છે અને સખી કામિની છે. કામ તો જ્ઞાનને ઉડાવી દેનાર છે. ત્યાં કહે છે કે આંગળાંથી કેશ છૂટા કરી બાંધી લેવા એટલું કાર્ય તો ઊભાં ઊભાં પણ બની શકે પરંતુ મસ્તકમાં વાળમાં પુષ્પો રાખવાં તે કામ ઊભાં રહીને ન થાય. ખોળામાં ફૂલને રાખીને વાળ સાથે ગોઠવવાં, તે કામ કરવા માટે આ ઠેકાણે ભગવાન્ વિરાજ્યા છે. એક વાત ચોક્સ છે; કાન્તાના વાળમાં અથવા ઉપકાન્તાસમીપે એવો અર્થ કરવો. અહીં બિરાજ્યાં હોય એવાં ચિહ્ન દેખાય છે. ૩૩

ભગવાન્ રસ માટે તેને સાથે લાવેલા તેને માટે સામગ્રી સંપાદન કરી તેનું માથું ગૂંથી તેમાં ફૂલ ગોઠવ્યાં, તેને શોભાવી. એ વાત કરીને જેને માટે તેને સાથે લીધેલી તે વાત હવે કહે છે.

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखण्डितः ।
कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥ ३४ ॥

ભગવાન્ આત્મારામ છે છતાં પોતે અખંડ રહીને તેની સાથે રમણ કર્યું તેથી એ પણ બતાવ્યું કે કામી સ્ત્રીને માટે કેટલો દીન બને છે અને સ્ત્રી કેટલી દુષ્ટ હોય છે. એ બે વાત ભગવાને કામલીલાથી લોકને બતાવી.

सुबोधिनी—પુષ્ટ કામ થયો ત્યારે આત્મારામ હતા છતાં તેની સાથે રમ્યા. **चकार** છે તેથી લક્ષ્મી સાથે પણ રમ્યા. અથવા હૃદયમાં ઘણી સ્ત્રીઓ છે તેનાથી રમ્યા. તે આત્મરત છે. પોતે નિષ્કામ રહ્યા છતાં તેની રતિ પૂરણ કરી. પોતે તો આત્મરત જ રહ્યા. તે રસનો આધાર થાય એવા હેતુથી આત્મા તેમાં સ્થાપિત કર્યો. આત્મામાં મુખ્ય રમણવાળા અને ક્રીડાવાળા ભગવાન છે, કેમકે તે ખંડિત થયા નથી પણ અખંડ રહી રમ્યા છે. ઇન્દ્રિયો અન્તઃકરણ અને વિષય ત્રણે અખંડિત રહ્યા છે. સ્વાનંદ જો અન્યત્ર જાય તો રતિ અન્યત્ર જાય. રમણ તો તેના સ્થાનમાં થાય. જંગલમાં ખરાબ જગ્યામાં આટલી મહેનત કરીને ભગવાનને રમણ કરવાનું શું કારણ? એ શંકામાં રમણનું તાત્પર્ય કહે છે કે કામીઓ કેટલા રંક બને છે તે ભગવાને કરી બતાવ્યું. કામાર્તો કૃપણ થાય છે તેનું અનુકરણ ભગવાને કરી બતાવ્યું. જો ભગવાન્ કામની ચેષ્ટા ન કરે તો કામીઓનું તેમાં મન ન લાગે. તે કામીઓના નિરોધ માટે ભગવાને તેમ કર્યું. બીજું પણ તેમાં કારણ છે તે કહે છે કે સ્ત્રીઓ કેટલી દુષ્ટ હોય છે તે પણ બતાવ્યું. સ્ત્રીઓમાં કાંઈ અશક્તિ નથી. તેમાં એવી સુકુમારતા પણ નથી. છતાં વશ થયેલા પુરુષ ઉપર તે પોતાનો દુષ્ટ ભાવ બતાવે છે. ફાડી ખાનાર જંગલી પ્રાણિના હૃદય જેવું સ્ત્રીઓનું હૃદય હોય છે. તેથી કામીની દીનતા અને કામિનીની દુષ્ટતા બતાવવા માટે આ લીલા ભગવાને કરી બતાવી છે. ૩૪

એમ ભગવાન્ હૃદયમાં પધારે ત્યારે ભક્તને ખરી વસ્તુ સ્ફૂરે એ કહ્યું. હવે આ લીલાને સમેટે છે.

इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ।
यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३५ ॥
सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ।
हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥ ३६ ॥

એમ ભગવાનની લીલા બતાવતી ગોપીઓ વનમાં ફરી તેટલામાં ભગવાન્ બધી ગોપીઓને છોડી એકને સાથે લઈ ગયા હતા તે ગોપી સર્વ સ્ત્રીઓમાં પોતાના આત્માને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. તેણે વિચાર કર્યો કે હું તો ઇચ્છતી ન્હોતી પણ ભગવાનને ઇચ્છનારી

ઘણી ગોપીઓને છોડી પ્રિય મને ભજે છે માટે હું પણ કાંઈક વસ્તુ છું, સાધારણ સ્ત્રી જેવી નથી.

सुबोधिनी—એ પ્રકારે ભગવાનની લીલા બતાવતી ગોપીઓ ફરવા લાગી. તે અનેક ભેદવાળી કેમ થઈ કે તે ગોપીઓ છે. તે શાસ્ત્રથી ભક્ત નથી પણ સ્વભાવથી છે. કૃષ્ણમાં ભક્તિવાળાં છે. સ્વભાવ તો જૂદા પ્રકારના અનેક હોય છે તેથી તેમાં અનેક ભેદ સંભવે છે. તે કાંઈ સમજીને બોલતાં નથી પણ ચિત્ત વગર જ બોલે છે. અથવા એમ લીલા બતાવતાં બેભાન થઈ ગયાં. અહીં લીલાના ત્રણે પ્રકાર સમાપ્ત થયા છે. તેથી તે આગળ એક ડગલું ભરવાનાં નથી તેમ એક વાક્ય બોલશે નહિ એમ શોધન કરનારી ગોપીઓનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે સાથે જનાર ગોપીનું સ્વરૂપ સાડાત્રણ શ્લોકથી બતાવે છે.

[1]'પ્રથમ દોષ બતાવે છે. પછી તે અભિમાનનું વચન બોલે છે. તે વચનનો ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે અને પહેલાંની પેઠે ભગવાન્ દેખાતા બંધ થાય છે.' પહેલાં જે ગોપીમાં માનરૂપ દોષ ન્હોતો તેને ભગવાને સાથે લીધી હતી કેમકે કૃષ્ણ સદાનંદ છે તે ગોપીમાં આનંદ સ્થાપન કરવાનો છે. બીજી સ્ત્રીઓ હતી, આ ગોપી તો મુગ્ધા હતી; એટલે તેને સાથે લીધી, બીજીઓને ત્યાં જ છોડી દીધી. વનમાં રહે તો વિવેક આવે એ કારણથી મુગ્ધાને સાથે લીધી. ૩૫

[2]'જ્યારે ભગવાનની સાથે અશિષ્ટ વ્યવહાર કર્યો ત્યારે પ્રકૃતિ વગેરેના અધિકારીઓએ તેની બુદ્ધિનો નાશ કર્યો ત્યારે તે બીજીના જેવી થઈ ગઈ.' ત્યારે તે ગોપી તો સર્વ જગતની સ્ત્રીઓમાં પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. चकार પૂર્વે કહ્યા અર્થને ભેગા કરનાર અથવા अपिના અર્થમાં છે. પહેલાં તે ગોપીને પોતાનામાં શ્રેષ્ઠતા ન હતી તેથી એમ બતાવ્યું કે સમુદાયના દોષથી ભગવાન્ છોડતા નથી. દરેકના દોષ જુએ ત્યારે દોષવાલાને છોડે છે. તેવો દોષ થવામાં આને કારણ શું બન્યું તે કહે છે કે ગોપીએ વિચાર્યું કે ઇચ્છા કરતી સર્વને છોડી મને ભગવાન્ ભજે છે. તેમાં પણ મારી પ્રીતિ વધે તેવી રીતે મને ભજે છે. મને ન ગમે તેવું કાંઈ કરતા નથી. તેથી હું સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છું. જો એવું ન હોય તો આ ભગવાન્ મારૂં આટલું રાખે ખરા? તેથી નક્કી થાય છે કે સ્ત્રીજગતમાં પહેલો નંબર મારો આવે છે. તેથી વરિષ્ઠ શબ્દ અતિશયવાચક વાપર્યો છે. ૩૬

દોષ ન હોય તો જ ઉત્તમતા ગણાય, બીજા ધર્મોથી ઉત્તમતા ગણાતી નથી. તેથી તે તો ભ્રમમાં ભમેલી ગર્વનું વાક્ય બોલી તે કહે છે.

ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ।
न पारयेहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३७ ॥

પછી વનના વિશાળ પ્રદેશમાં પહોંચ્યાં ત્યાં ગર્વ કરીને કેશવને ઉદ્દેશીને તે બોલી કે હું ચાલી શકીશ નહિ. તમારૂં જ્યાં મન હોય ત્યાં તમે મને પહોંચાડો.

सुबोधिनी—ભોગ જે જગ્યાએ કર્યો હતો ત્યાંથી થોડું આગળ ગયાં ત્યાં અતિ રમણીય વનનો પ્રદેશ આવ્યો. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો, મારૂં તો કામ થઈ ગયું, હવે

---

१ दोषोऽभिमानवचनं वचनोत्तरमेव च । पूर्ववच्च तिरोभावो विज्ञेयं दोषदर्शने ॥ १ ॥

२ स्वयं त्वयुक्तकरणात् प्रकृत्याद्यधिकारिणः । बुद्धिं स्म नाशयामासुः साप्यन्यैवाभवत्ततः ॥ २ ॥

ભગવાન્ પોતાના સ્વાર્થ માટે ચાલ્યા છે ત્યારે બીજીને માટે મારે શ્રમ શા માટે ઉઠાવવો જોઈએ ? એવો ગર્વ તેના મનમાં થયો. તેથી ભગવત્કૃપાની તે અધિકારિણી ન્હોતી. ભગવાને તેની ઉપર એટલો પ્રસાદ કર્યો કે તેને તે પાચન ન થતાં તેનું અજીર્ણ થયું. બ્રહ્માદિને મોક્ષ આપનાર, દેહાદિ સર્વ રહિત, પરમાનંદરૂપ-કેશવને ઉદ્દેશીને બોલી કે હું ચાલી શકું એમ નથી છતાં ઇચ્છિત જગ્યોએ જવું જ હોય તો તમે જ મને પહોંચાડો. ૩૮

ભગવાન્ તો અતિ ચતુર હોવાથી તેના વાક્યનો ઉત્તર આપે છે.

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्धमारुह्यतामिति ।
ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ॥ ३८ ॥

ભગવાનની સાથે રહેલી ગોપીએ એમ કહ્યું ત્યારે પ્રિયાને પ્રિયતમે કહ્યું કે ખભા ઉપર બેસીને ચાલો. એટલું બોલી કૃષ્ણ અન્તર્હિત થયા એટલે તેની પાસે જોવામાં ન આવ્યા, ત્યારે તેને અત્યન્ત સંતાપ થયો.

सुबोधिनी—પોતાની પ્રિયા છે તેથી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે. કે સ્કંધ (ખભા) ઉપર ચડો. ભગવાને વિચાર્યું કે આ ગોપી નાચવાનું કરે છે. નાચવાથી અંદર રહેલો રસ બહાર કાઢી શકાય છે ને પૃથ્વી ઉપર પગ રાખીએ તો ઊંચો ન રહે તો રસ ઢોળાઈ જાય. તેથી તમારા પોતાને ખભે ચડો એમ ભગવાનનો અભિપ્રાય છે. નટમાં પણ શ્રેષ્ઠ નટ તેને જ કહેવામાં આવે કે જે પોતાના કાંધ ઉપર ચડીને નાચે. ભગવાન્ આ ઉત્તર આપે છે તેમાં તેનાથી ન બને તે કરવાનું કહે છે. તેમાં ભગવાનનો દોષ નથી કેમકે ભગવાનને પણ તેણે કહ્યું કે 'મારાથી ચલાશે નહિ તો જ્યાં જવું હોય ત્યાં તમે લઈ ચાલો'. તે પણ ભગવાનથી અશક્ય છે તેથી ભગવાને તેવો જ ઉત્તર આપ્યો છે. ભગવાનનું મન અલૌકિક રસ બતાવવાનું છે તે પૃથ્વી ઉપર પગ રહે તો અલૌકિક રસ ન દેખાડાય. ભગવાન્ તેને અશક્ત માને તો કહે કેમ ? તેથી ભગવાન્ કહે છે. મારું એવું મન છે કે તું તારા ખભા ઉપર પગ રાખીને નાચ કરો તો હું તને મારે જવું છે ત્યાં લઈને ચાલું. જો તારો તેમાં અધિકાર ન હોય તો તને અનધિકારીને સાથે લેવાની પણ જરૂર નથી. ભગવાન્ ખોટું તો બોલે જ નહિ તેથી ભગવાન્ પોતાના ખભાનું તો કહે જ નહિ. સખીને તો મોહ થયો કે હું કહીશ તેમ જ હવે ભગવાન્ કરશે તેથી તને તેના ખંભા ઉપર બેસવાનું કહે છે એમ સમજીને તે મોહથી ભગવત્સ્કન્ધ ઉપર આરોહની ઇચ્છા કરવા ગઈ ત્યાં ભગવાન્ પોતે ત્યાંથી તિરોહિત થયા. કેમકે તે તો સદાનંદ છે તેથી આ માનીતી સખી પણ બીજીઓ જેવી વિયુક્ત થઈ તેને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. આ વધૂ તે કુમારિકામાંહેની એક વ્રત કરનારી. તેમાં પણ ગુણાતીત છે. તેથી તેને બહુ તાપ થયો. ૩૮

કેવલ અન્તરમાં તાપ ન થયો પણ બહાર પણ વિલાપ કરવા લાગી તે કહે છે.

हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ।
दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ३९ ॥

હે નાથ ! હે રમણ ! હે મહાભુજ ! આપ ક્યાં છો, ક્યાં છો ? હું આપની દીનદાસી છું. હે સખે ! દાસીને નજીકમાં રાખો અથવા દર્શન આપો.

सुबोधिनी—હા અવ્યય પશ્ચાત્તાપને દેખાડવા માટે વાપર્યું છે. તેથી મેં કહ્યું તે અયોગ્ય કર્યું તો પણ મારા સ્વામી આપ જ છો. તેથી મારા દોષ દૂર કરો, મને દૂર ન કરો. ભગવાન્ કહે કે દૂરથી તમારૂં પાલન કરીશ તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ રમણ છો. રતિ વધારનાર અમારા ભોક્તા છો. અમે આપને ભોગવવા લાયક છીએ તે ભોગ દૂરથી ન બને માટે પાસે રહો. તમારા કહેવાથી તેમ નહિ થાય કેમકે મારે ભોગની ઇચ્છા નથી. ભોક્તા હોય તે ભોગ્યની ઇચ્છાથી ભોગવતો નથી પણ પોતાની ઇચ્છા થાય તો ભોગવે તે મારી ઇચ્છા નથી. ત્યાં કહે છે કે આપ અમારા અત્યંત પ્રીતિપાત્ર છો. પ્રિયતમ બીજો કોઈ નથી કે જેને લીધે અમારૂં જીવન ટકે. અત્યંત વ્યાકુલ થઈને બોલે છે કયાં છો, કયાં છો ? મોહથી અંધારાં આવ્યાં અને પડી તેથી બેઠી કરો એમ કહેવા માટે સંબોધન કરે છે. હે મહાભુજ ! આપ આજાનબાહુ છો એટલે આપનામાં ક્રિયાશક્તિ પ્રબલ છે. તેથી મારા દોષ દૂર કરો. મને દૂર ન કરો. હું તો દાસી છું. તેમાં પણ હું આપની દાસી છું, સ્વભાવથી કૃપણ છું. કૃપણ એટલે વિચાર કર્યા વગર માગે. अनालोचितयाचका પાઠ હોય તો જેણે કોઈ દિવસ પોતાની પાસે યાચકને આવતાં જોયો નથી એવી એટલે અત્યંત લોભી એવો અર્થ થાય. તેથી હું તો અતિલોભને લઈને આપ કરતા ગયા તેમ વધારે કહેતી ગઈ તેથી આપ મને છોડો નહિ. એમ પ્રાર્થના કરી ત્યારે પરમ કૃપાલુ કૃષ્ણે તેને ઊભી કરી ચેતનમાં આવી ત્યાં સુધી તૈયાર કરી પણ તેને દર્શન આપ્યું નહિ. બધું કર્યું પણ અદૃશ્યરૂપે કર્યું ત્યારે ફરીથી બોલી કે હે સખે ! મને દર્શન આપો. ભગવાન્ પણ ત્યાં જ રહ્યા પણ દર્શન ન થાય તેમ બિરાજ્યા. ભગવાને ઉઠાડી તેમાં ભગવાનનો સ્પર્શ થયો તેથી ભગવાનના ધર્મો તેનામાં આવતાં તે આ પ્રમાણે બોલી. નહિ તો આપને જ્યાં જવું હોય ત્યાં મને લઈ જાઓ એમ કહેનારી હા નાથ વગેરે દીનતાના વાક્યો કેમ બોલે ? તે બોલવાનું કારણ ભગવત્સંબંધરૂપ સમજવું. ૩૯

अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विचेतसः ।
ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीम् ॥ ४० ॥

ભગવાનના માર્ગમાં ભગવાનની શોધ ચલાવતાં જેનું ચિત્ત ઠેકાણે નથી એવાં ગોપીઓએ પ્રિયથી જૂદી પડેલી મોહિત થએલી દુ:ખી પોતાની સખી જે એકલી ભગવાનને લઈ ગઈ હતી તેને જોઈ.

सुबोधिनी—ભગવાનની શોધમાં નીકળેલાં ભક્તો શોધી રહ્યાં છે તેની નજીકમાં જ પોતાની સખીને જોઈ. તેને એની ઉપર ક્રોધ ન થયો કારણ કે તે દુ:ખી હતી. દુ:ખીની ઉપર ક્રોધ ન કરાય. દુ:ખનું કારણ બીજું નહિ પણ પોતાને જે કારણ થયું તે જ તેને પણ હતું તે કહે છે કે પ્રિયના વિયોગનું દુ:ખ હતું તેથી જ મૂર્છા હતી. તે પોતાની સર્વની સખી તેથી મિત્રભાવે બધી તેને પ્રબોધ કરવા લાગી. 'પાંચ ભેગાં મળે તો દુ:ખ ન થાય' એવી કહેવત છે. પહેલાં આ ગોપીઓએ એમ ધારેલું કે અમારા દોષથી નહિ પણ ભગવાન્ કૌતુકી છે તેથી અમને મૂકીને બીજે ગયા છે. આને અભિમાન થયું તેને છોડી એ તેના મુખથી જાણ્યું ત્યારે તેમને પોતાનો પણ તે જ દોષ ભગવાનના તિરોધાનમાં કારણરૂપ હતો એમ જણાયું. એ પહેલાં તેમના મનમાં ન આવ્યું, નહિ તો ભગવાનની શોધ ન કરતાં પોતાનો દોષ દૂર કરવાનો યત્ન કરત.

તેથી નિશ્ચય થાય છે કે પોતાના દોષ ક્યારે જણાય કે જો ભગવાન્ કૃપા કરે તો. પોતાના પ્રયત્નથી પોતાના દોષ જણાય નહિ અને જાય પણ નહિ. તેથી તો ભગવાને આ ગોપીને સાથે લીધી. તેમાં પ્રથમ દોષ ન્હોતો ત્યાં સુધી રાખી, દોષ આવ્યો ત્યારે છોડી. તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભગવાન્ કૃપા કરે તો જ દોષ જણાય એ બતાવવા માટે તે લીલા ભગવાને કરી એમ સમજવું. ૪૦

ભગવાનની ઇચ્છાથી તેણે પોતાને ભગવાને છોડી દીધી તેનું કારણ વિગતવાર કહી બતાવ્યું તે બોલવાનું કારણ કહે છે.

तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।
अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥ ४१ ॥

તેનું કથન બધું સાંભળ્યું તેમાંથી તેમણે આ સાર કાઢ્યો કે ભગવાન્‌માં આને માન થયું અને પોતે ભગવાન્ સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર કર્યો ત્યારે ભગવાને તેને છોડી. આ સમજીને બધાં વિસ્મય પામ્યાં.

सुबोधिनी—માધવથી માન પ્રાપ્ત થયું. અપમાન થયું તે પોતાની દુષ્ટતાથી થયું. તેમનું કહેલું જો કે ઘણું સાંભળ્યું, તેમાંથી આ મુદ્દા તેમણે તારવી લીધા. તેમાં પણ ભગવાને તેમનું સન્માન કર્યું તે તેમના ગુણને લઈને નહિ પણ લક્ષ્મીપતિના ગુણથી તેમણે લક્ષ્મીપતિએ જ કર્યું કેમકે ભગવદ્ભોગ્ય ગોપીઓ આધિદૈવિકી લક્ષ્મીના અંશરૂપ છે. ભગવાન્ સાધારણ સ્ત્રીને ભોગવતા નથી. સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય છે. તે પોતાનો દોષ તેમણે ભગવાનને બતાવ્યો ત્યારે તેમનું માન ભગવાને ન રાખ્યું. चकारથી સ્વેદ ભ્રમણ વગેરે દોષો પણ પોતાના દોષથી તેમને થયા. ગોપીઓ એ ભગવાનનું અલૌકિક સામર્થ્ય જોઈ વિસ્મય પામ્યાં. એમ સખીના વાક્યથી પદાર્થનો નિર્ધાર થયો કે ભગવાન્ ગોતવા ગયે મળતા નથી (પણ ભગવદીય બતાવે તો જ મળી શકે. ભગવદીયદ્વારા પોતાના દોષ જણાય, સ્વતઃ સ્વદોષ જણાય નહિ. ભગવદીય પણ તેની કૃપાથી જ મળે, નહિ તો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છતાં તે દૂર રહે.) ૪૧

હવે આપણા દોષથી ભગવાન્ દૂર થયા તે કૃપા કેમ કરે એનું કારણ વિચારીને નક્કી કર્યું કે બધું છોડી દેવું એટલું જ નહિ પણ આ દેહને પણ છોડી દેવો. ત્યાં સુધી તેની કૃપાને માટે સાધના કરવી એમ નક્કી કરી તે કરવા લાગી.

ततोऽविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ।
तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुर्हरेः ॥ ४२ ॥

વનમાં જ્યાં સુધી ચંદ્રની ચાંદની હતી ત્યાં સુધી તે ચાલ્યાં ગયાં પણ જ્યાં અંધારૂં જોયું ત્યાંથી તે હરિની પ્રેરણાથી પાછાં વળ્યાં.

सुबोधिनी—પછી તે વનમાં પેઠાં. માણસો સંસારનો મોહ મટાડવા વનમાં પ્રવેશ કરે છે. વનમાં જવા છતાં મોહ ન જાય તો વનમાં જવાનું કારણ રહેતું નથી. ચંદ્રની ચાંદની જ્યાં સુધી દેખાઈ ત્યાં સુધી તો ગયાં. અત્યંત ઘાટા (ગાઢ) વનમાં ન ગયાં. ગાઢ વનમાં ચંદ્રનાં કિરણો ભૂમિ સુધી પહોંચતાં નથી ત્યારે ત્યાં અંધારૂં જોઈને ત્યાંથી પાછાં ફર્યાં. ત્યાં શંકા થાય કે પહેલાં જે ધારણાથી વનમાં ગયાં હતાં તે પાર પડ્યા વગર કેમ પાછાં ફર્યાં ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હરિ ભગવાને તેમને પાછાં ફેરવ્યાં અથવા તેઓ ભગવાનનાં સંબંધી છે તે અંધારામાં ન રખડે. અંધારૂં દેખે ત્યાંથી તેઓ દૂર જાય.

(ભગવાનના મનરૂપ ચંદ્રનો જે હૃદયમાં પ્રકાશ હોય ત્યાં સુધી ભગવદીયોની ગતિ છે. ભગવાનના મનનો પ્રકાશ જે હૃદયમાં નથી ત્યાં અંધારૂં છે. એવા જીવોથી ભગવદીયો દૂર રહે છે.) તેથી તે અંધારામાં ન જતાં પાછાં ફર્યાં. ૪૨

ભગવદીયો અંધારામાં જતાં નથી. ભગવાન્ જ તેમને અંધકારથી બચાવે છે. તે ત્યાંથી નીકળીને ઘેર ગયાં હશે એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છેઃ

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।
तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ ४३ ॥

તે ગોપીઓ ભગવાનમાં જ મનને રોકવા લાગી, તેની વાતો કરવા લાગી, તેની સેવાની કૃતિ જ કરવા લાગી, તે તદાત્મા થઈ, તેના ગુણનું ગાન કરતાં પોતાના દેહ અને ઘરને તેણે યાદ ન કર્યાં.

सुबोधिनी—તેમણે આત્મા અને ઘરને યાદ ન કર્યાં. આત્મા, દેહ અગર ઘરના સંબંધવાળી વસ્તુઓને યાદ ન જ કરી તે ઘર તરફ તો ક્યાંથી જ જાય? સ્મરણ ન કરવાનું કારણ તો એ જ કે તેમનું મન ભગવાનમાં હતું. એમ પાંચ પદથી પાંચ બતાવે છે. સ્મરણ તો મન કરીએ તો થાય. મન તો ભગવાનમાં ગયું હતું તે જ કહે છે કે તે તેમાં જ મનવાલાં છે. મન ભગવાનમાં હોય તો સ્મરણ કોણ કરે? બીજાને કહે કે મને યાદ આપજો તો તે યાદ કરાવે પણ તેટલું બોલવાનો તેમને વખત ન્હોતો—વાણીથી તેના જ ગુણ ગાતાં હતાં. બધામાં કોઈ એવી નીકળે કે ભગવાન્ શિવાયની બીજી વાત બોલે તો તેને યાદ આપવાનું પણ કહેવાય તેવું તો અહીં ન્હોતું. બધી ભગવાનને જ વાણીથી બોલતી હતી. તેથી બીજાથી પણ તેમને સ્મરણ ન થયું. ત્યાં શંકા કરે છે કે દેહની સ્વાભાવિક ક્ષુધાતૃષાની અસર દેહ ઉપર થતાં દેહનું ભાન તો તેને રહેતું હોવું જોઈએ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ભગવાનની લીલા જ પહેલાં કરતી હતી તેમ કરે છે એટલે તેને ભૂખપ્યાસ જણાતી નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે તેને લીલાસ્ફૂર્તિમાં સર્વજ્ઞતા થઈ છે તેમાં તેનો આત્મા તો તેને સ્ફૂરતો હોવો જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો કૃષ્ણરૂપ આત્માવાળાં છે; પોતાના આત્માની સ્ફૂર્તિ નથી. જેને કૃષ્ણાત્મતા સર્વદા હોય તેને સ્વાત્મા પણ કૃષ્ણરૂપે સ્ફૂરે તેથી તેને દેહાદિ સ્ફૂરણ નથી. ત્યાં શંકા કરે કે सद्दशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः એમ નૈયાયિકોનું કથન છે તો તેના અદૃષ્ટાદિથી સ્મૃતિ થવી જોઈએ. ત્યાં કહે છે કે તેના ગુણનું ગાન કરતાં વખત નથી કે સ્મરણ આવે. થોડીવાર બેસી યાદ કરે તો સ્મરણ આવે પણ અહીં તો અન્યાસક્તા તે બીજા કાર્યમાં રોકાયાં છે. તે કાર્ય ભગવાનના ગુણગાનરૂપ છે. ગુણગાનથી દૂરદષ્ટ નષ્ટ થતાં સ્મરણમાં દષ્ટ કારણ કહ્યું તે ગોપીઓને ન હોવાથી બીજું યાદ આવતું નથી તેથી સ્મરણ થતું નથી. ૪૩

ત્યારે તેનું શું થયું તે હવે કહે છે.

पुनः पुलिनमागत्य कालिन्द्याः कृष्णभावनाः ।
समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे (द्वितीयतामसफलप्रकरणीयद्वितीयः) सप्तविंशोऽध्यायः ॥

કૃષ્ણની ભાવનાવાળાં તે બધાં ભક્તો વનમાંથી પાછાં ફર્યાં તે શ્રીયમુનાજીના પુલિન ઉપર આવ્યાં અને ભેગાં થઈને કૃષ્ણ અહીં મળશે એ ઇચ્છાથી બધાં કૃષ્ણનું ગાન કરવા લાગ્યાં.

सुबोधिनी—પહેલાં જે પુલિન ઉપર રમ્યાં હતાં ત્યાં પાછા આવ્યાં. અહીં શંકા થાય કે તેમનું ચિત્ત તો ભગવાનમાં ગયું છે, તેઓ વિચેતસ છે, તો તે મૂળ જગ્યાએ કેમ આવી શક્યાં? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તેઓ કૃષ્ણની જ ભાવનામાં તત્પર છે તેથી બુદ્ધિપૂર્વક નહિ પણ કાકતાલીયન્યાયથી આવ્યાં પણ તેમાં ઈશ્વરેચ્છા તો કારણરૂપ ખરી જ. તેથી તેમનાં હૃદયમાં એમ આવ્યું કે જ્યાં ભગવાન્ આપણી સાથે રમ્યા છે તે સ્થાને જ ભગવાન્ આપણને મળશે, તે જ સ્થાન આપણું હિત કરનાર છે એમ ધારી ભગવાને ચલાવ્યાં. તેમ ચાલતાં પૂર્વે રમણ કરેલ યમુનાપુલિન ઉપર આવ્યાં. તેમાં પણ કોનું ભાગ્ય ઉત્તમ હોય કે એને લીધે ભગવાન્ મળે? તેથી પોતાનું ગૌરવ ન માનતાં બીજાના ભાગ્યની સહાયતાથી પોતાનું કામ થાય એ આશાએ બધાં ભેગાં મળ્યાં. ત્યાં પુલિનમાં સેવાનું બીજું સાધન ન હોવાથી મુખથી કૃષ્ણનું ગાન કરવા લાગ્યાં. દોષનિવારણમાં હરિના ગુણ ગાવા એ ઉત્તમ સાધન છે. દોષ ગયા એટલે તો ભગવાન્ પોતાની મેળે આવે એમ જાણીને પણ ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. ૪૪

[૧]'શ્રીકૃષ્ણની ગોપીઓ અહીં બે ભેદથી છે. ગુણભેદથી નવ પ્રકારની થાય છે. તે સમુદાયથી જૂદી છે, ગતગર્વા છે, સાધનરહિત છે. ભગવાનને પોતાનું જ્ઞાન વ્હાલું જાણીને ગાય છે અથવા વિરહમાં જીવન ટકાવવા ગાય છે. તે ભગવાનના પ્રિય છે છતાં હું જ પ્રિય છું એવી ખાત્રી નથી તેથી સમુદાયમાં એકની પ્રીતિ પણ સાચી હશે તો તેને માટે ભગવાન્ પ્રકટ થશે તો આપણને તેને લીધે દર્શન થઈ જાય એ બુદ્ધિથી બધાં સાથે મળીને નાના પ્રકારના ગુણોવડે ગાન કરવા લાગ્યાં.'

એમ ભાગવત દશમસ્કન્ધ સુબોધિની તામસફલપ્રકરણમાં રાસના પાંચ અધ્યાયમાંના બીજા અધ્યાયનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર સમાપ્ત થયું.

અધ્યાય ત્રીજો—ગોપીગીત

[૨]'અઠ્ઠાવીશમા અધ્યાયમાં સ્વભાવથી અને પોતે ભગવાનનો અપરાધ કર્યો છે

---

૧. श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र द्विविधा नवधा गुणैः । समुदायेन भिन्ना वा गतगर्वा असाधनाः ॥ १ ॥
हरेर्गानं प्रियं मत्वा जीवनार्थमपि प्रियाः । स्वसंदेहात्तु मिलिता जगुर्नानाविधैर्गुणैः ॥ २ ॥

२. अष्टाविंशे हरेर्गानं स्वभावादपराधतः । कृतावज्ञा गोपिका हि स्तोत्रं चक्रुरितीर्यते ॥ १ ॥
एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्याधिकारतः । एकोनविंशतिविधां स्तुतिं चक्रुर्हरेः प्रियाम् ॥ २ ॥
राजसी तामसी चैव सात्त्विकी निर्गुणा तथा । एवं चतुर्विधा गोप्यः पतिमत्यो निरूपिताः ॥ ३ ॥
तथैवानन्यपूर्वाश्च प्रार्थनामाहुरुत्तमाम् । गुणातीताः सात्त्विकीश्च तामसी राजसी तथा ॥ ४ ॥
कृष्णभावनया सिद्धा विशेषेणाह ताः शुकः । अनन्यपूर्विका एव पुनस्तिस्रो मुदा जगुः ॥ ५ ॥
सात्त्विकी तामसी चैव राजसी चेति विश्रुताः । सा पूर्वाश्च ततस्तिस्रः तामसी राजसी परा ॥ ६ ॥
पुनस्ता एव त्रिविधा अटतीत्यादिभिस्त्रिभिः । राजसी तामसी चैव सात्त्विकीति विभेदतः ॥ ७ ॥
अनन्यपूर्वा द्विविधा राजसी सात्त्विकी तथा । तमसा तामसी तत्र नास्तीत्येकोनविंशतिः ॥ ८ ॥
अथवा प्रार्थनाद्यायाः सप्तान्ते द्विविधा पुनः । चतुर्थ्यस्तु समास्तत्र तत एकोनविंशतिः ॥ ९ ॥
तत्तद्वाक्यानुसारेण तासां भावो निरूप्यते । अन्यथानेकता स्तोत्रे प्रकारैर्नोपयुज्यते ॥ १० ॥

તેથી તે અપરાધ કરનારી ગોપીઓએ અહીં સ્તુતિ કરી, એ વાત કહેવાય છે. પોતાના અધિકારથી ગોપીઓ આ અધ્યાયમાં ૧૯ પ્રકારની જણાય છે. ભગવાન્ સ્તુતિપ્રિય હોવાથી તે ઓગણીશ જાતની સ્તુતિ કરે છે. રાજસી તામસી સાત્વિકી અને નિર્ગુણા એ ચાર ભેદવાળી ગોપીઓ ધણીવાળી છે. તેવા જ ચાર ભેદ પતિ જેને નથી એવી કુમારિકાના છે. તેમણે ઉત્તમ રીતે પ્રાર્થના કરી છે. ગુણાતીત સાત્વિકી તામસી રાજસી એવા ભેદવાળી કૃષ્ણની ભાવનાથી સિદ્ધ થઈ છે તેનું વિશિષ્ટ રીતે શુકદેવજી વર્ણન કરે છે. પછી ત્રણ અનન્યપૂર્વા હર્ષથી ગાય છે. તે સાત્વિકી તામસી અને રાજસી એવા ભાવથી પ્રસિદ્ધ છે, તે તથા પહેલાંની ત્રણ તામસી રાજસી અને સાત્વિકી. ફરીને તે જ ત્રણ अटत्ति यद्भवान् એ શ્લોકથી ગાય છે. તેના રાજસી તામસી અને સાત્વિકી એવા ભેદ છે. કુમારિકાઓ રાજસી અને સાત્વિકી છે તેમાં તામસી નથી. તેથી પણ ૧૯ ભેદ છે. અથવા બીજો ક્રમ બતાવે છે કે ૧-૨-૩-૫-૬-૭-૮ એ શ્લોકથી પ્રાર્થના કરનારી કુમારિકા છે. ૧૩-૧૪ શ્લોક પણ તેની પ્રાર્થનાના છે. ચોથો શ્લોક બોલનારી ગુણાતીત છે. એટલે તે દશ થઈ. ૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯ એ નવ શ્લોકો અન્યપૂર્વા અથવા પ્રૌઢાના છે. બે મળીને ૧૯ શ્લોક અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયના છે. તે તે વાક્ય બોલતાં તેના હૃદયનો ભાવ કહેવામાં આવે છે. એમ ન માનીએ તો સ્તુતિમાં ઝાઝા પ્રકાર થાય તેનો ઉપયોગ નથી.' ૧૦

તેમાં પ્રથમ રાજસીઓ બોલી.

जयति तेधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।
दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १॥

હે દયિત ! આપના પ્રાકટ્યથી વ્રજનો ઉત્કર્ષ વધ્યો છે કેમકે આપને લીધે લક્ષ્મી અહીં નિરંતર રહેવા લાગી છે. લક્ષ્મી છે ત્યાં ઉત્કર્ષ છે. આપને માટે જેણે પ્રાણ ધારણ કર્યા છે એવાં આપનાં ભક્તો દિશાઓમાં ભટકે છે તેને તો આપ જુઓ.

सुबोधिनी—અહીં શ્લોકમાં જયતિ શબ્દ મૂક્યો છે તે મંગળવાચક છે. આ અમારી સ્તુતિ ભગવત્પ્રાકટ્યરૂપ ફલ આપે તેમાં વિઘ્ન ન આવે તે માટે પણ જય-શબ્દ છે. એમ ન હોય તો પ્રથમ જ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ન થાય. આપ વ્રજમાં અવતર્યા તેથી વ્રજ સમગ્ર કૃતાર્થ થયો છે. તેમાં અમે જ અકૃતાર્થ રહ્યાં છીએ. તેથી આપે બીજાંને કૃતાર્થ કર્યાં તેમ અમને કૃતાર્થ કરવાનો આપે યત્ન કરવો જોઈએ એમ કહેવા માટે આપનો અવતાર થતાં વ્રજ સર્વ રીતે બધાંથી શ્રેષ્ઠતા ભોગવવા લાગ્યો તે કહે છે કે આપના જન્મથી વ્રજ અધિક ઉત્કર્ષવાળો થયો છે. બધાંથી ઉપર રહેવું એ ઉત્કર્ષ કહેવાય. અધિક જય તેનું નામ કે વૈકુણ્ઠથી પણ જે ઉત્તમ ગણાય. કેમકે ભગવાન્ વૈકુણ્ઠમાં એવી લીલા કરતા નથી. જો કે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મથુરામાં થયું છે પણ તેથી મથુરાની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ થઈ નથી, પણ વ્રજની ઉત્કૃષ્ટતા થઈ છે. ભગવાન્ જન્મ્યા તેથી તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ નથી. કેમકે વ્રજ અને મથુરાં જૂદાં નથી. પણ એ વ્રજના ઉત્કર્ષનું અસાધારણ કારણ બતાવવું જોઈએ એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ પ્રકટ્યા ત્યારથી લક્ષ્મી અહીં સ્થિર થઈને રહી છે. તે પણ પોતે હીનભાવ સ્વીકારીને વ્રજનો આશ્રય કરીને રહી છે.

વૈકુણ્ઠમાં તો તે ભગવાનની નિત્યપ્રિયા છે. સ્ત્રી છે તેને સર્વદા ધ્યાન રાખીને રહેવું પડતું નથી. અહીં તો અમારા જેવી અનેક લક્ષ્મીઓ સેવામાં હાજર છે. તેથી લક્ષ્મીને સુખ રહેતું નથી. ક્યારે મારે સેવાનો સમય આવશે? તે માટે નિરંતર સેવામાં તત્પર રહે છે. લોક તો ઘરમાં લક્ષ્મી રહે તો ઉત્કર્ષ માને છે. લક્ષ્મી પોતે તો ગોકુલનો આશ્રય કરે છે. તે વાત યોગ્ય છે એમ બતાવનાર હિ શબ્દ છે. લક્ષ્મી પતિવ્રતા છે. જ્યાં પતિવ્રતાના પતિ ભગવાન્ બીજી સ્ત્રીને આધીન હોય. ભક્તની ઉપર કૃપા બતાવવા માટે (તે વાત ઉલૂખળના પ્રકરણમાં કહી છે.) ત્યાં તેની સ્ત્રી લક્ષ્મીને જવું પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. આપના જન્મથી વ્રજનો ઉત્કર્ષ સર્વજનપ્રસિદ્ધ થયો છે તેથી આપને રમણમાં ન્યૂનતા નથી અથવા લક્ષ્મીના મનમાં ખેદ નથી કેમકે પતિ-વ્રતા પતિ જે કરે તેને અનુમોદન આપે પણ તેનો દ્રોહ ન કરે. આપ વ્રજમાં અમારે માટે પધાર્યા છો તે અમને તો આપ જુઓ. આ ગોકુલને એક વાર જુઓ. અથવા અહીં વાક્યાર્થ જ આગળ કહેવાશે તે કર્મ છે. આપને માટે પ્રાણને ધારણ કરનાર દિશાઓમાં આપને ગોત્યા કરે છે તેને તો આપ જુઓ. આ વાત ઠીક ન કહેવાય. તે અનુચિતતા દેખાડતાં કહે છે કે બ્રહ્માદિલોકમાંથી બધા દેવો આપ પધાર્યા તેથી આપના દર્શન કરવા વ્રજમાં આવે છે ત્યારે આપનાં દાસો અમે વ્રજમાં રહેનાર બીજે દિશાઓમાં આપને શોધવા નીકળીએ એ મોટા દુ:ખની વાત ગણાય. ત્યાં કદાચ ભગવાન્ કહે, વ્રજસ્થને ભક્તિ નથી; જો એનો સાચો સ્નેહ હોત તો વિરહમાં તેઓ મરી જાત પણ જીવત નહિ તેથી તે અભક્તો અમને ન જુએ તે જ સારૂં. આમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે વ્રજભક્તોને વિરહ તો ઓછો નથી પણ આપને માટે જ તેમણે પ્રાણ રાખ્યા છે. તેઓ જ્યારે જાણશે કે અમારા પ્રાણનો ભગવાનને ઉપયોગ નથી ત્યારે તેમના પ્રાણ તત્કાળ ચાલ્યા જશે તેથી પ્રાણને ફોસલાવવા માટે આમ તેમ આપને ગોતવામાં ફરે છે. હવે જો થોડો પણ વિલંબ કરશો તો તેમના પ્રાણ ચાલતા થશે. જો એવી વિરહાવસ્થા તેમની ન હોય તો રાતના ઘરમાં જઈને સૂઈ રહે તો સવારે તો આપ વ્રજમાં ચોક્કસ મળો જ તેથી તેના શોધનનો કાંઈ અર્થ રહેતો નથી; છતાં રાતના તમને શોધે છે તે વિરહમાં પ્રાણને બચાવવા માટે જ, એમ સિદ્ધ થાય છે. આપના સેવકો આપને શોધવા દિશાઓમાં ભટકે એ કેટલી હીનતા ગણાય! તેથી એકવાર તેમને દર્શન આપો. એમ એક ગોપીએ ભગવદ્દર્શનથી પ્રાર્થના કરી. દયિત એ સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે ધણીની નજર આગળ રહેવું તેમાં સ્ત્રીનું જીવન યોગ્ય ગણાય જો કે ભગવાન્ ભક્તને જોઈ લે તેમાં તેનું ભાગ્ય ઊઘડવાનું નથી પણ જુએ તો દયા આવે. દયાથી પોતાનું સ્વરૂપ પણ બતાવે માટે પ્રાર્થના કરી છે. ૧

અમારા દૈન્યમાં આપની શ્રેષ્ઠતા ન ગણાય એમ કહ્યું તેથી તે રાજસી છે. તામસી તો કહે છે કે અમને મારો માં કેમકે આપ દર્શન ન આપો તે અમારો નાશ કર્યા બરોબર અમને શિક્ષા છે. તે કહે છે.

शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ।
सुरतनाथ ते शुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥२॥

હે સુરતનાથ! શરદૃઋતુમાં જલાશયમાં સારી રીતે થયેલ કમળની પાંખડીની શોભાને ચોરનાર દૃષ્ટિવડે આ વિનામૂલ્યની દાસીઓને મારો છો તે હે વરદ! અમારો આપે વધ કર્યો ન ગણાય? ગણાય જ.

सुबोधिनी—શરદકાળમાં નાના તલાવમાં સારી રીતે તૈયાર થયેલ કમળની શોભાને ઝાંખી પાડે એવા નેત્રોવડે હે વરદ! જે મારે તેને મારવાનું પાપ ન લાગે શું? ખરી રીતે તો શસ્ત્રથી મારે તે વધ કહેવાય તેમ નેત્રથી મારે તે પણ વધ જ કહેવાય. જે સાધનથી બીજાના પ્રાણ જાય તે પ્રાણવિયોજક—ઘાતક કહેવાય. કોઈકના પ્રાણ શસ્ત્રથી જાય તેમ કોઈકના પ્રાણ કટાક્ષથી પણ જાય તો તે કટાક્ષ કરનાર પણ ઘાતક ગણાય. 'આથી ભગવાનની દૃષ્ટિ સર્વને મારનારી કહી.'. આયુષ્ય અને મન વગેરેને દૃષ્ટિથી ખેંચો છો એમ કહ્યું છે, તેમ ઘણુંકરીને અમને પણ ક્રૂરદૃષ્ટિથી જુઓ છો, નહિ તો અમારા પ્રાણને બાધા કેમ થાય? આપનું રૂપ તો આનંદમય છે તે આનંદમય-દૃષ્ટિથી જુઓ તો તો અમો જીવી શકીએ. તેવી દૃષ્ટિ કરતા નથી તેથી આપ ક્રૂરદૃષ્ટિથી અમારો નાશ કરવા તૈયાર થયા છો પણ અમે મારવાલાયક નથી, આપની હલકી દાસીઓ છીએ. કોઈ વગર કારણે સ્ત્રીઓનો વધ કરતા નથી. અમે શુલ્કદાસીઓ છીએ, આપ સુરતના નાથ છો. સર્વ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનાર સંબોધન બોલાય. જેવો અધિકાર તેવાં સંબોધન પણ નિયત હોય છે. ધર્મમાર્ગમાં બોલાવવું હોય તો ધર્મપાલક, બ્રહ્મણ્ય, યજ્ઞેશ્વર, એવા શબ્દથી બોલાવવા જોઈએ. અર્થમાર્ગમાં ચાલનાર લક્ષ્મીપતે, સર્વસિદ્ધિદાતા એવા સંબોધનથી બોલાવે. મોક્ષમાર્ગમાં મુકુન્દ, હે યોગેશ્વર, હે જ્ઞાનનિધે, એવા સંબોધનથી બોલે. ધર્મ, અર્થ, મોક્ષમાર્ગીઓ સંબોધે છે તેમ અમે પણ સુરતનાથ કહીએ છીએ. જગતમાં સુરત એટલે સારી રીતે ભોગ હોય તો તેના નાથ આપ સુરતના નાથ છો. સર્વ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનાર નથી. માટે બ્રહ્મા અથવા કામે લોકમાં સુરતનો પ્રચાર કરાવવા માટે લોકને અમ શુલ્કદાસીઓ આપી. 'માર્ગમાં ચાલવામાં ઉપયોગી દ્રવ્ય' તે શુલ્ક કહેવાય. પ્રતિબંધનિવર્તક સુરત જો ભગવાનમાં જ રોકાઈ રહે તો લોકમાં રસ પ્રકટે નહિ. તે રસ પ્રકટ કરવા અમોને જગતમાં મોકલ્યાં છે. આપ અમારાથી સુરત કરો એટલે આપનામાં રોકાયલું સુરત અમારાદ્વારા જગતમાં ચાલુ થાય. તે માટે અમે લોકમાં આવ્યાં છીએ. જે કામ માટે આવ્યાં તે કામ તો દૂર રહ્યું પણ અહીં તો મરણનો વખત આવ્યો છે. એટલે સુરત કરવું જોઈએ તેને બદલે આપ તો સુંદર કટાક્ષથી અમને મારવાને તૈયાર થયા છો. એમ જો આપ કરશો તો બધું કામશાસ્ત્ર વૃથા થશે; કામ પુરુષાર્થમાં ગણાય છે તે નહિ ગણાય. માટે અમને જે માટે કામે અથવા બ્રહ્માએ અહીં મોકલ્યાં છે તે કાર્ય આપે પ્રથમ કરવાનું છે. જો તે કામ કરવાનો સમય ન હોય તો તેનો સમય આવે ત્યારે કરવું પણ ત્યાં સુધી અમને જીવાડવાં જોઈએ. તે જીવાડવાનું તો અમને દર્શન આપો તો જ બને. આપની દૃષ્ટિ મારક છે કેમકે તે કમળની શોભાને ચોરનારી છે. જે ચોર હોય તે બીજાની હિંસા કરનારો પણ હોય. જેમ જેમ ચોરીમાં કુશળ તેમ તેમ તે મારવામાં ઉસ્તાદ. તેમાં પણ જે કિલ્લામાં થયેલ તે અત્યંત ચતુર હોય. તેમાં પણ જલના કિલ્લામાં રહેનાર. એમ જલના કિલ્લામાં રહેનાર કમળ છે. તેની ફરતો જળનો કોટ હોય છે તેમાં કમળ સારી રીતે ખીલે છે. તેમાં પણ સૂર્યનો વખત હોય, ઠંડી ન હોય તેવે વખતે તેની શોભા વધારે હોય છે. એમ દેશકાળ અને વસ્તુથી કોઈ લઈ ન શકે તેવી દશામાં પણ આપની દૃષ્ટિ તેની શોભાને હરી લે તે ગોપીઓના શરીરમાં રહેલા પ્રાણને હરે એમાં વિસ્મય પામવા જેવું કાંઈ નથી. બળીયો હોય તે પોતાની અપકીર્તિ ન થવા માટે ચોરી કરે તે તો અહીં આપને સિદ્ધ

થશે નહિ કેમકે દૃષ્ટિથી આપ અમને મારશો તે લોકો જાણશે અથવા અહીં अदृशा એમ જ કાઢ્યો એટલે દર્શન નથી દેતા તેથી અમારા પ્રાણ જાય છે તે અમને આપે માર્યાં એમ કેમ ન ગણાય? અમે તો આપ સુરત કરશો એ માટે આવ્યાં ત્યાં તે તો દૂર રહ્યું પણ તેને બદલે મૃત્યુ વચમાં ઊભું થયું. તેથી આપ જો સુરત નહિ કરો તો સુરતના નાથ પણ આપ નહિ કહેવાઓ. યોગી હોય તે ઘોડો બનાવી શકે એવો હોય છતાં તે અશ્વપતિ ન કહેવાય. પણ ઘોડાને પાસે રાખે તો ઘોડાનો માલિક કહેવાય તેમ આપ પણ સુરત કરી શકો એવા છો તેથી સુરતનાથ ન કહાવો પણ અમને સુરત કરી લોકને તે બતાવો તો આપે સુરત પ્રથમ કર્યું તેથી આપ તેના પ્રવર્તક ગણાઓ. અમારો વધ કરો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? આપના દર્શન ન થાય તો લક્ષ્મી પણ અહીં ન રહી શકે તે કહે છે કે અંદર રહેલી શોભા બહાર કાઢીએ તો તે શોભાનો નાશ થાય. જેમ પાક્યા વગરનો ગર્ભ બહાર નીકળે તો તેનો નાશ થાય. કેમકે બહાર નીકળ્યા પછી તેને પોષણ મળતું નથી. જો કે અંદર પાકે છે તેને પકવનાર કાળ દેશ દ્રવ્ય વસ્તુ વગેરે બહુ પોષક છે તથાપિ આપ ન જુઓ તો તે ન જીવે. તેમ અમારૂં પણ આપ સમજો. વળી આપ બધાને વરદાન આપો છો ત્યારે અમો આપનાં છીએ તેને આપ મારો છો એ મોટું આશ્ચર્ય છે. વરદાન આપે તે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે. અથવા અમે આપની વગરપૈસાની દાસીઓ છીએ, ધર્મની દાસીઓ છીએ, માટે ન મારો. ૨

એમ અનેકવિધ ક્રૌર્યની ભાવનાથી કેટલીક ભગવાનને ઠપકો આપે છે.

[૧]'અંદર રહેલો રસ પુષ્ટ થઈને બહાર ન આવે તો તે પૂર્ણ ન કહેવાય. તેથી વાણી નીકળે છે.'

બીજી કોમળ સ્વભાવની કહે છે કે આપે ઘણીવાર અમારી રક્ષા કરી છે તેમ આ વખતે પણ અમારૂં પાલન કરો.

विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।
वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥

ઝેરી જલથી, સર્પથી, રાક્ષસથી, વર્ષાદ, પવન, વીજળી તથા દાવાગ્નિથી, વત્સાસુર મયાસુર અને એવા બીજા ઉપસ્થિત ભયોમાંથી હે શ્રેષ્ઠ! આપે અમને રક્ષણ આપ્યું છે તો અત્યારે પણ આપ અમને બચાવો.

सुबोधिनी—ઝેરવાળું કાલિયહ્રદનું જળ પીવાથી બાળકો અને ગાયો મરી ગઈ તેને ભગવાને જીવતી કરી. વ્યાલ એટલે સર્પ કાલિય અને સુદર્શન વગેરે. રાક્ષસો તૃણાવર્ત પ્રભૃતિ તેનાથી રક્ષા કરી છે. ઇન્દ્રે વ્રજ ઉપર કોપ કર્યો, વર્ષાદ ત્યાં વર્ષાવ્યો, વાયુના ગણને ઉડાવી દેવા મૂક્યા તેમાં વજ્રપ્રહારથી અને વિદ્યુતથી બચાવ્યાં. વનમાં દવ લાગ્યો તેમાંથી રક્ષા કરી. મયનો પુત્ર વ્યોમાસુર ગુફામાં પૂરતો હતો તેનાથી અમોને બચાવ્યાં. તે ગોપીઓ ભગવાનની લીલા કહે છે તેમાં તેને ભૂત ભવિષ્યત્ વર્તમાન કાલનું અનુસંધાન નથી કેમકે તે હૃદયમાં લીલા આવવાથી સર્વજ્ઞપણાને પામ્યાં છે તે બધું એક સાથે કહે છે. વધારે શું કહેવું? સર્વત: ભયમાત્રથી આપે રક્ષા કરી છે. કારણ

---

१ अन्तः स्थितो रसः पुष्टो बहिश्चेन्न विनिर्गतः । तदा पूर्णो नैव भवेदिति वाग्निर्गमस्तथा ॥ १ ॥

કે આપ અમારા ભર્તા છો તેનો ધર્મ પાળવાનો છે મારવાનો નથી. તેથી હમણાં પણ પાલન કરો. જે લીલા ગણાવી તેમાં મારનારા બહારના હતા અને અત્યારે તો મારનાર કામ છે તે હૃદયમાંથી પ્રકટ થયો છે. તેથી સાવધાનીથી રક્ષા કરશો તો જ અમારો બચાવ થશે, ઉપેક્ષા કરશો તો અમે સ્મરણશેષ બનશું. ૩

બીજીઓ તો ભગવાનનો મોટો પ્રતાપ જાણીને તેના સ્વરૂપનું કીર્તન કરે છે. તેથી જેમ જ્ઞાનીને મોક્ષ આપો છો તેમ અમને અમારે લાયક મોક્ષ આપો એ માટે સ્તુતિ કરે છે.

न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥४॥

હે મિત્ર ! આપ યશોદાનંદન નથી પરંતુ સમગ્ર દેહધારીના અંતરને જોનાર છો. જગતના રક્ષણાર્થે બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી સાત્ત્વત એટલે યાદવોના કુલમાં આપ ઉદય પામ્યા છો.

सुबोधिनी—જો આપ નંદરાયના દીકરા હો તો અમે આપને ઠપકો આપીએ તે ઘટે પરંતુ તે વાત જ નથી. તેથી આગળ ગોપીઓ કહી ગઈ: અમને મારો છો, અમારા હૃદયને ચોરો છો વગેરે ઠપકો આપને આપવો યોગ્ય નથી. તેથી જ નિશ્ચયવાચક खलु શબ્દ લખ્યો છે. આપ યશોદાના પુત્ર નથી. જો યશોદાના પુત્ર હો તો તેણે જાણ્યા, વશ કર્યા એમ ગોપીઓ પણ કરી શકે કેમકે ગોકુલપતિ નંદના આપ પુત્ર થાઓ. સરખી યોગ્યતા હોય ત્યાં વિદ્યા–અને યોનિસંબંધ બંધાય. તેમ કેવલ આપ વૈકુણ્ઠમાં રહેનાર પુરુષોત્તમ પણ નથી. પણ સમગ્ર જીવોના અન્તરને આપ તેમાં રહીને જોઈ શકો છો. જો અમારા હૃદયમાં તેવો તાપ જુઓ તો આપ પ્રસન્ન જ થાઓ તેથી અમારે તે વાતમાં કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. આપ આવ્યા છો તે અમારા જેવાના સર્વથા પરિપાલન માટે તો જો આપ જાણો કે આનો નાશ થશે તો આપ બચાવો. આપની પ્રાર્થના રક્ષા કરવા માટે કરી છે ત્યારે આપ પધાર્યા છો એમ ને એમ. પોતાની ઇચ્છાથી આપ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા નથી. તે કહે છે કે વેદોના અર્થને વિશેષ વિચારે તે વિખના કહેવાય. એટલે રાત દિવસ તે વેદને જ વિચાર્યા કરે તેથી વૈખાનસમત બ્રહ્માનું કરેલું છે. વૈખાનસમત ભગવાનના ભજનને કહેનાર છે તેના મત પ્રમાણે ભગવાન્ પૂજા સ્વીકાર કરે છે. વેંકટાદિમાં તે પ્રમાણે પૂજા ચાલુ છે તેથી બધાંની પૂજા સ્વીકારવા માટે તથા જગતની રક્ષા કરવા માટે બ્રહ્માએ વિનતિ કરી તેથી આપ પધાર્યા તેમાં રક્ષા મુખ્ય કર્તવ્ય છે. બધાના અંતરાત્મા છો, બધાના મિત્ર છો તે આપ લોકમાં મિત્રતા પ્રકટ કરવા માટે સાત્વત નામના યાદવોના કુલમાં વૈષ્ણવ કુલમાં પ્રકટ્યા છો, એ કામ માટે આવ્યા છો. પ્રથમ પણ આપ મિત્ર હતા. અંતર્યામી હોવાથી યથેચ્છ પ્રેરણા કરો છો છતાં આપ ભૂતલ ઉપર પધાર્યા છો તેથી કાંઈ વિશેષ સેવા કરવી જોઈએ તે તો અમારો આત્મા આપને અમે નિવેદન કરીએ એ જ પ્રત્યક્ષમાં કર્તવ્ય છે. આપને યોગ્ય લાગે તેમ આપ કરો. ૪

બીજી સાત્ત્વિકસાત્વિકી રાજસી કરતાં વધારે ડાહી હતી તેણે વિચાર્યું કે માગ્યા વગર તો મા પણ ન દે તો ભગવાન્ કેમ દે ? માટે માગવું જોઈએ. તેથી આપનો શ્રીહસ્ત અમારા મસ્તક ઉપર ધરો એવી પ્રાર્થના કરે છે.

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते शरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।
करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

હે વૃષ્ણિકુલનો ભાર ઉઠાવનાર, હે કાન્ત, સંસારના ભયથી આપના રક્ષણ નીચે આવતા જીવોને અભયનું દાન કરનાર, લક્ષ્મીનું પાણિગ્રહણ કરનાર, આપનું કરકમળ અમારા મસ્તક ઉપર આપ ધારણ કરો.

सुबोधिनी—હે સ્વામિન્! હૃદય ફાટી પડે છે. તેથી જેમ બધા અંગોને બળ મળે તેમ અમારા માથા ઉપર આપના કરકમળને ધારણ કરો. કમળ શીતલ હોય છે. તેમાં પણ તળાવમાં જ રહેલું. અહીં પણ તળાવને ઠેકાણે ભગવાનનો શ્રીહસ્ત અને કમળ પણ ભગવાનનો શ્રીહસ્ત તેથી તેને તેના સ્થાનથી અન્યત્ર લઈ જાઓ તો પણ તેની રસાલતા જવાની નથી કેમકે તે જલથી વિયુક્ત થવાનું નથી. કાન્ત શબ્દ સંબોધનમાં યોજ્યો છે. પહેલાં જ મસ્તક ઉપર હસ્ત સ્થાપન કરે તો સ્વાધીન કરી લે એમ બતાવ્યું. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત કેવળ તાપને જ દૂર ન કરે પણ કામને પણ આપે. જે મનમાં આપણે ઇચ્છા કરીએ તે આપે પણ ખરૂં. ત્યાં શંકા કરે કે ભગવાન્ તો યોગીને પણ ધ્યાનમાં દર્શન દે તે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કેમ કરે? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તેમને સ્ત્રીને અડકવામાં કાંઈ વાંધો નથી કેમકે લક્ષ્મીને પરણ્યા ત્યારે તેના હાથનો સ્પર્શ કર્યો હતો તેથી ભગવાન્ પણ ગૃહસ્થ છે. લક્ષ્મીનો હાથ પકડ્યો તો અમારા મસ્તક ઉપર હાથ મૂકતાં શું ભારે પડવાનું હતું? ત્યાં શંકા કરે કે લક્ષ્મી સાથે તો લગ્ન કર્યું છે. માણસમાત્રને પોતાની સ્ત્રી સાથે સંબંધ હોય તેવો સંબંધ બીજે ન કરાય. ભગવાને વિધિપૂર્વક અગ્નિની સાક્ષીએ તેનો હાથ ગ્રહણ કર્યો છે તેથી તેને બધું કરી શકે. તમને કેમ અડકે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમે પણ સંસારના ભયથી આપના ચરણને શરણ કર્યું તેણે અમને અભયદાન આપ્યું છે. માટે વિવાહમાં જેમ વેદની આજ્ઞા છે તેવી આજ્ઞા શરણે આવે તેનું પાલન કરવા માટે પણ છે. વિવાહ કરતાં પણ શરણે આવેલાની રક્ષા મોટી છે. કેમકે પરણવાનું તો સાધારણ જીવ પણ કરી શકે, શરણે આવેલાની રક્ષા તો ઈશ્વર જ કરી શકે. તેમાં પણ તમારો પ્રકાર નિષિદ્ધ છે તે ભગવાન્ કેમ કરે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે વૃષ્ણિકુલમાં શ્રેષ્ઠ છે. વૃષ્ણિ યદુવંશમાં થયો છે તેને ઘણી સ્ત્રીઓમાં ઘણી પ્રજા થઈ હતી તે વંશમાં આપ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેમ કરશો. વળી સ્ત્રીઓ સંસારના ભયથી આવી છે. તે સંસાર સ્વભાવથી દુષ્ટ નથી. પણ અસહ્ય દુ:ખ સંસારીને થાય છે તેથી તે દુષ્ટ છે તેમ અમે પણ અત્યારે મોટું દુ:ખ પામીએ છીએ તેથી દેખીતા ઉપાયથી અને અલૌકિક અદૃષ્ટ ઉપાયથી પણ આપ તે દુ:ખને દૂર કરી શકો તેમ છો. અમે તો શરણ આવ્યાં તેથી નિર્ભય છીએ. સ્ત્રીના [1]વ્રતનો વિચાર કરી અમારો મનોરથ પૂરો કરો. ૫

૧. ઇન્દ્રની બ્રહ્મહત્યા લીધી ત્યારે અથવા બીજી વખતે ઇન્દ્ર સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન થયો છે. તેણે આજ્ઞા કરી કે 'भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यात्'. એ સ્ત્રીનું વ્રત. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । એ શ્લોકની મિતાક્ષરા નામની ટીકામાં એનો વિસ્તાર છે તેથી વિશેષ જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોવું.

તામસી કાંઈક જૂદી શૈલીથી ધૃષ્ટતાથી તે જ અર્થની માગણી કરે છે.

व्रजजनार्तिहन् वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित ।
भज सखे भवत्किङ्करीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥

હે વ્રજના દુઃખને હરનાર, હે સ્ત્રીઓના વીર, હે નિજજનના ગર્વને સ્મિતમાત્રથી દૂર કરનાર, હે સખે, અમે આપની આજ્ઞાધારિણી દાસીઓ છીએ તેને આપ ભજો. આપના અતિસુંદર શ્રીમુખકમળનું દર્શન કરાવો.

સુબોધિની—હે ભગવન્, આ સખીઓ બોલવાનું જાણતી નથી. હું તો મનમાં નક્કી કર્યું હોય તે કહી શકું છું. હે મિત્ર એમ સંબોધન અપ્રતારણા માટે છે. આપ અમને ભજો એમાં આપનું હિત છે એમ હું કહું છું. તમે તો ધૃષ્ટતાથી આમ કેમ બોલો છો? તેમાં પણ અમારાથી ન બની શકે એવું કેમ બોલાય? એમ પ્રિય કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપની અમો દાસીઓ છીએ. આપની પ્રતિજ્ઞા છે કે 'જે જેવા ભાવથી મને ભજે તેને હું તેવી રીતે ભજું છું'; એટલે અમે દાસીઓ ભજીએ છીએ એ પ્રકારે આપ અમને ભજો. અમો દાસીઓ છીએ. આપની પ્રતિજ્ઞા છે તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ બતાવવા માટે પ્રસિદ્ધિવાચક स्म લખ્યો છે. અમારા ભજન માટે આપની આ એક જ પ્રતિજ્ઞા છે એમ નથી પણ બીજાં પણ કારણો છે. તેમાં પ્રથમ આપ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા તેનું કારણ વિચારો. તે તો વ્રજજનના દુઃખને દૂર કરવા માટે આપ પધાર્યા છો. અમને અત્યારે જે દુઃખ છે તેના જેવું બીજું દુઃખ નથી. એ તો અમે સામાન્ય કારણ કહ્યું. વિશેષ પ્રયોજન એ છે કે આપ યોષિતાઓના વીર છો એટલે શૂર પુરુષોને વીર હોય તે મારી શકે છે. તેમ બીજાના શરીરમાં પેસી ગયેલા કામાદિને આપે કાઢી નાખવો જોઈએ. તેમાં મુખ્ય કામ બહુ પ્રકારનો છે. અંદર અને બહારના પદાર્થોથી પૂર્ણ કરી તેને અમારા શરીરમાં આશ્રય ન મળે એવો નિરાધાર કરવો જોઈએ. લોકોમાં પણ દેનારની કીર્તિ વધે છે. શૂરવીર કરતાં પણ દાતાનું યશ વધે છે. આપ તો મહાવીર છો કેમકે આપ અંદર રહેલો આનંદ અમારા શરીરમાં પૂરો છો. અમે તો અતિદરિદ્રી છીએ. બ્રહ્મા પણ અમારી ઇચ્છાને પૂરવામાં અસમર્થ છે. તે ઇચ્છા આપ જ પૂર્ણ કરી શકો એ આપની વાત સર્વની જાણમાં છે. તેથી જ આપને સંબોધ્યા કે આપ યોષિતના વીર છો. કૃષ્ણવિના કોઈ પણ આવા સંબોધનને લાયક નથી. કેમકે આપ વિના જગતમાં બધા અપૂર્ણકામ છે. તેથી અવતારના સામાન્યવિશેષપ્રયોજનનો વિચાર કરી અમને ભજો. તે તમારી વાત ઠીક છે પણ તમને અભિમાનરૂપ દોષ થયો હતો તેને મટાડવા માટે તમારૂં ભજન હું નથી કરતો એમ ભગવાન્ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પોતાના સેવકને ગર્વ થાય તો તેને દૂર કરવા ભગવાનને ફક્ત મંદ હસવું જ જોઈએ, બીજું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. મંદહાસ એ માયાનું રૂપ છે તેને ધીમેથી ભક્તમાં મૂકવું એ સ્મિત શબ્દનો અર્થ છે. માયામોહ વિના કોઈને ગર્વ થતો નથી તે હાસ્યનો સંકોચ કરો તો માયાનો મોહ મટી જતાં ગર્વ ચાલ્યો જાય. નિજજનના ધર્મો દુષ્ટ થાય છે. ધર્મિ એટલે સ્વરૂપ દુષ્ટ નથી. જો સ્વરૂપથી દુષ્ટ હોય તો તે નિજ ન કહેવાય. તેથી અમારી પાસે જરા સ્મિત કરો તો અમારો ગર્વ દૂર થઈ જશે. લોકમાં પણ આપના હસવાથી માયાનો મોહ થતાં આપની તુલ્યતા માને છે. જ્યારે આપ હાસ્યનો સંકોચ કરો ત્યારે તેનો

ગર્વ ઊતરી જાય છે. અભિમાનરૂપ દોષ સ્ત્રીમાં ત્યાં સુધી રહે છે કે જ્યાં સુધી આપનું મંદહાસવાળું મુખ તે જોતી નથી. કોઈ જગતમાં એવી નથી કે ભગવાનનું મંદહાસ્યવાળું મુખ જોઈ પોતાનું અભિમાન ઘડી ભર નિભાવી શકે. લોકમાં બીજાનું અભિમાન દૂર કરવામાં મંદહાસ્ય કારણ છે એવું સાંભળવામાં નથી આવ્યું તેથી કેમ જણાય કે તમે એ સાચી વાત કહો છો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે મંદહાસવાળું આપનું મુખકમળ અમને બતાવો અને પછી જુઓ કે અમારૂં અભિમાન ઘડી ભર ટકે છે? વળી જરૂર જળમાં ઉગતા કમળ જેવું આપનું શ્રીમુખ છે તે આપના શ્રીમુખમાંથી અમૃત સ્રવે છે. અમૃત પીવા પછી કોઈને રોગ દોષ રહેતો નથી એ યુક્તિ પણ આ વાતને દૃઢ કરે છે. આ સાધન છે એમ અમે ચોક્કસ કહીએ છીએ છતાં એમાં આપને સંદેહ હોય તો એ પ્રયોગ કરીને ખાત્રી કરો. અભિમાન મનનો ધર્મ છે; આપનું સુંદર શ્રીમુખ તો મનને હરનાર છે. જ્યારે આપનું શ્રીમુખ અમારા મનને ચોરશે ત્યારે મનથી થતું અભિમાન કોને આધારે રહી શકે? ધર્મીને લઈ ગયા પછી ધર્મ રહેશે નહિ તેમ ગર્વ રહેશે નહિ. વળી મિત્ર મિત્રનું ભજન કરે તે પણ યોગ્ય જ છે, એમાં કાંઈ દોષ જેવું નથી. ૬

રાજસી તેના કરતાં પણ ઉત્તમ છે એ જ વાત પ્રકારાંતરથી કહે છે.

प्रणतदेहिनां पापकर्षणं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ।
फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥७॥

પ્રણત જીવોના પાપને દૂર કરનાર, ગાયો પાછળ ચાલનાર, લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ, કાલિયની ફણા ઉપર રહેલું આપનું ચરણ, અમારા સ્તન ઉપર ધરી હૃદયમાં પેઠેલા કામદેવને કાપી નાખો.

सुबोधिनी—આપનું ચરણકમળ અમારા સ્તનને વિષે સ્થાપન કરો. कृणुष्वમાં છાંદસલોપ છે તેથી कृणु કહ્યું છે, તેનું કારણ કે તેનાવડે હૃદયમાં શયન કરનાર ચોરની જેમ પેઠેલા કામને નસાડો. એક સ્ત્રીને તો બે કુચ હોય પણ કહેનાર ઘણાં છે તે બધાં કુચવાળાં છે તેથી कुचेषु એમ બહુવચન કહ્યું છે. અથવા બે છે પણ વિરહથી તેના ટુકડા ઘણા થયા એટલે બહુવચન વાપર્યું છે. પ્રથમ શ્લોકમાં મસ્તક ઉપર શ્રીહસ્ત ધરો એમ કહેવાથી પાસે આવવાનું કહ્યું છે તે પછી ભજનનું કહ્યું તેથી સંબંધ કહ્યો, આ વાકયથી વિપરીત રસ કહ્યો છે. અથવા તિર્યક્ બંધનો કોઈ ભેદ કહ્યો. એક વચન કહ્યું છે તેમાં કોઈ બંધમાં એક પગ સ્તનને અડકતો હશે એવા બંધની માગણી કરી છે. એટલું જો આપ કરો તો અમારા હૃદયમાં રહેલ કામ ચાલ્યો જાય. અથવા સ્ત્રીઓ સમુદાયથી વિલાસ કરતાં શયન કરે છે તેમાં છેવટે રહેલીને ચરણનો સંબંધ થાય છે તેથી તેમ કહ્યું છે. ગોપીઓના સ્તન કઠણ છે તેની ઉપર કોમળ ચરણ કેમ રાખવાનું કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે તે ચરણ તો કાલિય નાગની ફણા ઉપર નાચ કરી આવ્યું છે તેના કરતાં અમારા સ્તનો વધારે ક્રૂર નથી. કાલિયના મસ્તક ઉપર ચરણસ્થાપન કરીને કાલિયના દોષ દૂર કર્યા એમ અહીં અમારા સ્તન ઉપર ચરણ ધરી અમારો દોષ દૂર કરો. આપનું ચરણ કમળ છે. કમળ તાપને હરે તે વાત પ્રત્યક્ષ છે માટે તેમ કરો. ત્યાં કહે કે સ્ત્રીની છાતી ઉપર પગ મૂકવો યોગ્ય ન ગણાય. વક્ષઃસ્થલ તો લક્ષ્મીનું સ્થાન છે. લક્ષ્મીને તે વક્ષઃસ્થલનો સ્પર્શ છે, તો બીજીનું તો શું જ કહેવું?

ત્યાં કહે કે તમે તો મૂર્ખ છો; તમારૂં હિત કેમ કરવું ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપનું ચરણ ગાયોની પાછળ ફરનાર છે તે ગાયો શું ઘાસ છોડીને અમૃત ખાય છે ? તેને તો ઘાસ જ અમૃત છે. તેમ અમારે કામ અમૃત છે. એમ કરવાથી આપ તો પરમ કૃપાલુ છો તેને કોઈ અર્થનો ક્ષય થવાનો નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે તમો જિતેંદ્રિય નથી તે તમારામાં પાપ છે તે દૂર થયા પછી હું ચરણ ધરીશ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપને માણસ પ્રણામ કરે તો તેનાં પાપ ન રહે. અમે આપને સારી રીતે પ્રણામ કર્યા છે. અમે પાપને દૂર કરવા માટે બીજું કાંઈ કરી ન શકીએ કેમકે ભક્તના પાપ તો આપના ચરણમાં પ્રણામ કરવાથી જ જાય છે. તેમાં પણ દેહધારી દેહથી અત્યંત નમન કરે છે તેથી તેણે ધર્મમાર્ગનો પણ પરિત્યાગ કર્યો છે. દેહનું અભિમાન છે તેથી જ્ઞાન થયું ન કહેવાય. પ્રણત થયા તેની અધોગતિ થવાની નથી. તેના પાપ તો આપના ચરણ-સ્પર્શથી જ દૂર થાય. ચિંતન કરવાથી દૂર થાય; દર્શનથી, આલિંગનથી દૂર થાય. ૭

આ જ વસ્તુની તેનાથી ઉત્તમ બીજી ગોપી પ્રકારાન્તરથી પ્રાર્થના કરે છે.

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ।
विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

હે કમલનયન ! હે વીર ! જેમાં સુંદર વાક્યરચના છે એવી મધુરવાણીથી મુગ્ધ બનેલી આપની આજ્ઞાકારી આ દાસીઓને બોલાવી અધરરૂપી કેફીપીણાથી પુષ્ટ બનાવો.

सुबोधिनी—[1]'હાથથી, સ્વરૂપથી અને ચરણથી ઉપકાર કરવાની પ્રાર્થના કરી. હવે આપ શ્રીમુખથી ઉપકાર કરો એમ ગોપીઓ ભગવાન પાસે માગે છે. પૂર્વે કહ્યું બધું જ્યાં સુધી સ્પષ્ટતાથી ન કહેવાય ત્યાં સુધી તે સરસ ન ગણાય એવી રસની મર્યાદા છે.'

હે સ્વામિન્ ! આપની મધુરવાણીમાં મોહ પામતી આપની ગોપીઓને આપ પુષ્ટ બનાવો. મોહ, મરવા પહેલાંની અવસ્થા છે. ગોપીઓને પુષ્ટ બનાવવામાં કારણ કહે છે કે તે આપના હુકમને ઉઠાવનારી છે. અથવા સેવા કરનારી છે. આપ નામાં અસામર્થ્ય તો નથી. કેમકે આપ વીર છો. શૌર્ય દુઃખીના દુઃખ દૂર કરનાર છે. આ આપની દાસીઓ છે એમ બતાવે છે. આને ક્ષણવાર વિલંબ કરશો તો તે મરી જશે એમ દેખાડીને સૂચવે છે. ત્યાં કહે કે વાણીમાત્રથી મોહ થયો હોય તે કેમ મટે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે મોહ તો માયારૂપ છે. તે આપના સત્ ચિત્ અને આનંદાત્મકરૂપથી નિવૃત્ત થાય. તેમાં આપની વાણી આનંદરૂપ છે તે જ કહે છે. મધ અસાધારણ રસ છે. તે મધવાળો એટલે મધુર. વલ્ગુ એટલે સુંદર વાક્ય. જ્યાં વાણી જ મન હરે તેમાં સત્યતા કે પ્રિયતા હોય તો જ મન હરે તેથી વાણીને સદ્રૂપ કહી. ડાહ્યા પુરુષોને આહ્લાદ કરનારી તેથી તે જ્ઞાન અથવા ચિદ્રૂપ છે. તે જ્ઞાનથી જ ડાહ્યા પુરુષોને આનંદ થાય છે. મુખમાં બે નેત્ર છે તેનો પણ બોલવામાં ઉપયોગ કરતા જવું તે કહે છે કે કમળસરખાં પારકાના તાપને દૂર કરનાર નેત્ર છે. વળી અધરરૂપી

---

१. हस्तेन च स्वरूपेण पदा चोपकृतिर्मता । मुखेन चोपकारो हि कर्तव्य इति ता जगुः ॥ १ ॥
पूर्वोक्तमपि सर्वं हि यावत् स्पष्टं न भाषते । तावत्सरसतां याति न कदाचिदिति स्थितिः ॥ २ ॥

અમૃતથી પણ અમને પોષણ આપો. મૂર્છા આવી હોય તેને મૂર્છા ઉતારવા માટે મોટા મંત્રો બોલાય છે. કમળ વગેરે ઠંડા દ્રવ્ય હૃદય ઉપર રાખે છે. સર્વથા અસાધ્ય રોગમાં અમૃત પણ અપાય છે. અથવા અત્યંત ગુપ્ત રસ અપાય છે. અમારી મૂર્છા સાધારણ ઉપચારથી મટે તેવી નથી તેથી વીર એવું સંબોધન આપ્યું છે. અમારી આ છેલ્લી અવસ્થા છે. પૂર્વે વર્ણન કર્યા અર્થો આપનું સ્મરણ કરાવે છે ત્યારે મૂર્છા વધે છે. તેથી આપ જલદી બચાવો. ૮

એમ ચાર વાતની પ્રાર્થના કરી તે નથી મળતી એમાં પોતે જ કારણ કલ્પીને તેનો ઉત્તર આપે છે.

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥

આપની કથા અમૃતરૂપ છે, કવિઓવડે સ્તુતિ કરાયલી છે, પાપને દૂર કરનારી છે, સાંભળતાં મંગળ કરનારી છે, શોભાવાળી છે, સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તે કથાનું દાન કરનારા જગતમાં મોટા દાતા ગણાય છે.

सुबोधिनी—તમારી પ્રાર્થના પ્રમાણે તમને મળવાનું નથી કેમકે દેવાનું તો ભક્તને હોય અભક્તને ન હોય. તમને ભગવાનનો વિરહ થયો છતાં જીવતાં રહ્યાં તેથી તમારો ભગવાનમાં ખરો સ્નેહ નથી. ભગવાન્ તો કોઈ જીવની અપેક્ષા રાખતા નથી. તમો જીવો તેમાં ભગવાનને કાંઈ લાભ નથી. લક્ષ્મી જેવી કરોડો દાસીઓ તેમને છે માટે તમારે માટે અમે પ્રાણ બચાવી રાખ્યા છે વગેરે તમારૂં કથન સંગત થતું નથી તેથી હવે વધારેવાર પ્રાર્થના કરવી વ્યર્થ છે એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીઓ કહે છે: અમે ભગવાનના વિરહમાં જીવીએ છીએ તે અમારા પ્રયત્નથી નહિ પણ આપની કથાથી જીવીએ છીએ. આપની કથા વિરહથી જતા પ્રાણને રોકે છે. જેવો આપનો પ્રભાવ તેવો આપની કથાનો પ્રભાવ છે. આપ છ ભગવાળા છો તેમ આપની કથા છ ગુણવાલી છે. તે ઉપરાંત મોક્ષ અને પરમાનંદને આપનારી છે. આપની કથા જ અમૃત છે. કથા ભગવદ્રસરૂપ છે. સર્વના મરણને જે પાછું ઠેલે તે અમૃત કહેવાય તેથી તેમાં મોક્ષ આપવાપણું અને પરમાનંદપણું સિદ્ધ થાય છે. હવે છ ગુણો છ વિશેષણથી બતાવે છે કે કથા સંસારમાં તપ્ત લોકોનું જીવન છે. અમૃત તાપ મટાડે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. વૈરાગ્ય અથવા ભગવાનનું જ્ઞાન સર્વ તાપને દૂર કરે. જેને સંસ્કારની યોગ્યતા હોય તે જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય. જેને સંસ્કાર થઈ ન શકે તેને છોડી દેવાથી નિવૃત્ત થાય. માટે જ સ્માર્તો સંસ્કાર કરનાર છે તે છેલ્લો સંન્યાસ કરે છે. માટે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય તાપને દૂર કરનાર છે. જલ વગેરે ઉપર ઉપરના તાપ દૂર કરે છે. તે માટે કહે છે કે આ ઉપાય તો ડાહ્યા પુરુષોનો કહેલો છે. શબ્દ અને તેના અર્થમાં રસ જોનાર કવિ કહેવાય. તેણે તાપ દૂર કરવાનાં બે કારણ કહ્યાં—જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. થોડો ઉપરઉપરથી તાપ સ્ત્રી પણ દૂર કરી શકે છે. તેથી કહે છે કે તે જ્ઞાન-વૈરાગ્યમાં પાપ દૂર કરવાની શક્તિ છે. ઐશ્વર્ય અને ધર્મ એવો પાઠ પણ છે તેથી અલૌકિકને સિદ્ધ કરી આપે તે વીર્ય કહેવાય. તે વીર્યથી ધર્મ લેવાનો છે. જે ધર્મરૂપ હોય તે પાપને દૂર કરનાર હોય. કથાનું તેવી રીતે પાપ દૂર કરવાનું પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ કહે કે કથાથી જ પાપ દૂર થાય એવું નથી, પાપ પ્રાયશ્ચિત્તથી પણ ઉપરઉપરથી દૂર થાય છે તો તેના ઉત્તરમાં

કહે છે કે કથા તો સાંભળનારનું મંગળ કરે છે. પ્રાયશ્ચિત્તમાં તો ગોબર શરીરને ચોપડવું પડે, ઉપવાસ કરવો પડે. તે સ્વરૂપથી અમંગળ ગણાય. કેમકે તેનું સ્વરૂપ જ ભયંકર છે. સાંભળે ત્યાં જ અનિષ્ટ માલુમ પડે. કથાનું શ્રવણ તો આનંદ આપે છે. એ તો અનુભવથી સિદ્ધ થએલી બાબત છે. શ્રવણથી મંગળ તેથી તે કીર્તિરૂપ કહ્યું. ત્યાં શંકા કરે કે દીકરાનો જન્મ સાંભળે તે મંગળરૂપ છે તે પણ મંગળરૂપ ગણાશે ત્યાં કહે છે કે છોકરો જન્મે ત્યારે તો હજારોનો ખર્ચ કરવો પડે છે. પૈસા બીજાને આપવા પડે, આ કથામૃત તો લક્ષ્મીને અપેક્ષિત હોવાથી કથામાં લક્ષ્મી આવે પણ જાય નહિ તેથી શ્રોતાવક્તા બન્ને લક્ષ્મીવાળા થાય છે. ત્યાં કહે છે કે કોઈને રાજ્ય મળે તો તેમાં ખર્ચ નહિ અને લાભ મોટો મંગળરૂપ પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ ગણાય ત્યાં કહે છે કે કથામૃત તો અન્તરબહાર વ્યાપ્ત થાય છે, રાજ્ય તો અમુક ગાઉમાં જ હોય છે; તેથી આગળ ગયા એટલે હુકમ ન ચાલે. કથામાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય આવે તેનો પ્રભાવ તો સર્વત્ર જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. કથામૃત સર્વ લોકમાં વ્યાપીને રહ્યું છે. કથાનું માહાત્મ્ય જગતમાં બધે છે. તેમાં ખર્ચ નથી પણ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ છે માટે રાજ્ય કરતાં કથામૃત શ્રેષ્ઠ છે. તેથી સ્વરૂપથી અને ધર્મથી આપના જેવી આપની કથા છે. તે કથાથી અમારૂં જીવન ટક્યું છે, અમારા પ્રયત્નથી અમે જીવ્યાં નથી. આપના કરતાં પણ આપની કથા વધી જાય. આપ તો વખતે કોઈકને મારો પણ ખરા, કથા તો કોઈને મારતી નથી પણ મરણનો વખત આવે ત્યારે ભગવાનનું નામ લે તો થોડીવાર તે જીવે છે. ભગવાન્ સ્વતંત્ર છે, કથા તો વક્તા-શ્રોતાને આધીન છે. એટલો કથામાં આપના સ્વરૂપથી વિશેષ છે. આપ તો બ્રહ્માદિ દેવો ભેગા થઈ આપને પ્રાર્થના કરે ત્યારે આવો અને આવીને પાછા તિરોધાન કરો. કથા તો ચાલી તે બંધ ન થાય. માટે એ કથારૂપ અમૃત લોકમાં પ્રવર્તાવનાર વ્યાસાદિ છે તે જ મહાન્ દાતા છે. યે શબ્દ કહ્યો છે. તેવા ઝાઝા નથી પણ વ્યાસજી જેવા કોઈક જ હોય છે તે પણ કેવળ [1]અજન અને [2]ભૂરિદ હોવાથી ભગવદ્રૂપ છે. પણ અમૃત વિરલ છે. કેવલ મરતાને બચાવે છે. પરંતુ તે બધું મળીને વધારે રસ આપી ન શકે. જેમ ખાંડનો રસ અને ખાંડની પૂતળીમાં ભેદ છે તેમ કથામાં અને સ્વરૂપમાં ભેદ છે. રસને સંભાળવાની પંચાત પડે; સ્વરૂપ સ્વતઃ રક્ષિત રહે છે. જો સ્વરૂપમાં વિશેષ ન હોત તો બધા કથા સાંભળત; ભગવાનના સ્વરૂપની કોઈ ઇચ્છા ન કરત. તેથી કથા તો વિરહમાં પ્રાણ જતા હોય તેને બચાવી દે એટલા અંશમાં કથાનો ઉપયોગ છે. ભગવાનની કથા કહેનાર મોટા દાતા છે. અમારૂં પણ ગુણગાનથી જીવન ટકી રહ્યું છે. આ સાત્વિકીનાં વચન છે. ૯

તામસીનું વચન હવે કહેવાય છે.

प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ।
रहसि संविदो या हृदि स्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥१०॥

હે પ્રિય ! આપનું વિશિષ્ટ હસવું, પ્રેમ સાથે વીક્ષણ કરવું, ધ્યાન કરનારનું મંગળ કરનાર આપના વિહારો, એકાન્તમાં હૃદયમાં ચોંટી જાય એવા સંકેતો આપે આપેલા તેનો વિચાર કરતાં હે કપટી, અમારા મનને ક્ષોભ થાય છે.

---

૧ જન્મવગરના. ૨ સર્વસ્વ આપનાર.

सुबोधिनी—જો કે કથાથી જીવન ટકી રહે છે; પણ જો આપના ધર્મો મનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન કરે તો. જેમ ભગવાનમાં ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણો છે તેમ તેમનામાં છ મોહ કરનાર ગુણો પણ છે. જો એ ગુણો ન હોય તો કથાથી માણસ કૃતાર્થ થઈ શકે પરંતુ કથામાં નિષ્ઠા ન રખાવવા માટે માયાવડે ભગવાન્ કપટલીલા પણ કરે છે. ગોપીઓને પોતાના સ્વભાવમાં દોષ છે તે ભગવાનમાં દેખાયો છે. જેમ તાવવાળાને અમૃત જેવું અન્ન પણ મોઢામાં નાખે ત્યાં વિરસતા દેખાય. તેથી કહે છે કે આપનું હસવું વગેરે અમારા મનમાં ક્ષોભ કરે છે. ભગવાન્ મોટેથી હસે છે. ગોપી સ્વભાવથી દુ:ખી હોય તેને છોડી બીજી ગોપીપાસે ચાલ્યા જાય છે. તેની પાસેથી આવી મોટેથી હસે છે ત્યારે અમારા મનમાં ઘણો આઘાત થાય છે. પ્રિય એમ સંબોધે છે તેમાં એમ સૂચવે છે કે આપનો સંબંધ યાદ કરીએ તો પણ મનને ખેદ થાય છે. જેને આપનો સંબંધ નથી તેના મનને ક્ષોભ નથી. આપ પ્રેમથી જુઓ છો તેનાથી પણ અમારૂં મન ક્ષોભ પામે છે. તેને યાદ કરીને તેમાં વિશ્વાસ રાખે તેને પણ આપના અંતરમાં કપટ હોય તેથી મન ક્ષોભ પામે છે. જો આપનામાં કપટ ન હોય તો બોલો કાંઈક અને તે પ્રમાણે ચાલો નહિ એ કેમ બને? મનને અદ્ધર તોળે છે. અથવા અમને આશા બંધાય છે, આશાથી શ્રમ પડે છે. આપના વિહારો પણ અમારા મનને ભાંગી નાખે છે. ભગવાનના વિહાર એટલે વેણુ વગાડતાં વિલાસથી ચાલવું. ભગવાન્ રસની ખાણ છે તેમાંથી વિહાર કરે ત્યારે, રસ બહાર નીકળે. વિશેષે કરીને હરણ કરવું એનું નામ વિહાર છે. તે વિહારમાં શ્રીઅંગને ત્રણ ઠેકાણે વાંકું દેખાડે ત્યારે તે ત્રિભંગલલિત કહેવાય. તેનું અમે પ્રથમ ધ્યાન કર્યું હતું તે ધ્યાનથી અમને ફલ સારૂં મળેલું તેને સંભારતાં પણ અત્યારે અમારા મનને આઘાત થાય છે કેમકે ત્યારે આપ દર્શન આપતા હતા અને આજે આપ દર્શન આપતા નથી. બીજું માયાથી પણ આપ તેમ કરો છો તેથી મુખ્ય લીલા અહીં કહી છે. એમ રૂપના સંબંધમાં ચાર વસ્તુ મનને મથી નાખનારી છે. હવે બે નામ સંબંધી કહે છે કે એકાન્તમાં આપ અમારી સાથે લીલા કરવાની ગુપ્ત વાતો કરો તેમાં બંધાદિકનું જ્ઞાન કરાવો તેમાં પણ અમારા હૃદયમાં ચોંટી જાય એવી વાણી બોલો. જેને અમારી સાથે જ સંબંધ હોય એવી બંધાદિકની વાતો કેવળ સાધારણ નાયિકાને લાયક જ નહિ. એ વખતે અમને સુખ થાય પણ તેમ ન કરો ત્યારે તેને યાદ કરતાં અમારા મનને ક્ષોભ થાય. આ બધી અનુભવની વાત છે. તેથી हि શબ્દ લખ્યો છે. આપના અનુભવમાં આવેલી બધી ગોપીઓ આપના સ્વભાવને જાણે છે. તેને આપનો અનુભવ હોય છે. ૧૦

રાજસીનાં વચન કહે છે.

चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुंदरं नाथ ते पदम् ।
शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥११॥

હે નાથ! આપ વ્રજમાંથી પશુને લઈને વનમાં પધારો છો ત્યારે રાત્રિવિકાસી કમળના સરખું કોમલ આપનું ચરણ કાંકરા અને દર્ભના અંકુરથી દુભાય છે તેનો હે કાન્ત, અમો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અમારૂં મન ક્લેશવાળું થાય છે.

सुबोधिनी—આપ કોઈ એવે ઠેકાણે ફરો તેમાં આપને વિનોદ હોય છતાં તેનો પણ અમારા મનમાં વિચાર થાય છે. અમે દુ:ખી છીએ તો પણ આપને અમારી કાંઈ પડી નથી, તેમાં ન્યાયવિરોધ બતાવે છે. આપ જ્યારે ગાયોને ચલાવતા વનમાં પધારો છો ત્યારે ચાલવામાં પોઇણી કરતાં પણ કોમળ, હે નાથ! આપનું ચરણ રસ્તામાં કાંકરા, ઘાસના કોંટા વગેરે ઉપર આવે તેમાં તામસ સાત્ત્વિક રાજસભાવ કહ્યા અથવા શિળ (કાંકરા) રૂપ એટલે કઠણ, ઘાસના અંકુર અતિ તીખા હોય તેના ઉપર ચરણ આવતાં આપને અથવા આપના ચરણને કેટલું દુ:ખ થતું હશે! ખરી રીતે તો આપને તેમાં કાંઈ દુ:ખ નથી. છતાં અમારૂં મન તેના સ્મરણથી દુ:ખી થઈ જાય છે. વ્રજાત્ એમ કહ્યું તેથી સવારથી દુ:ખ જ રહે છે. ખરી રીતે તો આપના ચરણો અમારા હૃદયથી અન્યત્ર જતાં જ નથી. તોપણ આપ ચરણને બલાત્કારે ચલાવો છો. વ્રજમાં રહેલી ગાયોને અરણ્યમાં લઈ જાઓ છો તે માર્ગે ચાલ્યાં જાય તો તેને ચરવાનું ઘાસ માર્ગમાં ન હોય તેથી માર્ગ વગર આડેધડ ચાલવું પડે છે. ભૂમિને ચરણસ્પર્શ કરાવી તેનું દુ:ખ દૂર કરવા માટે ચરણમાં જોડા પહેરતા નથી. જેને પાળીએ તેના ચામડાના જોડા ન પહેરાય. તેથી નલિન જેવું ચરણ જ શિળ તૃણ ઉપર આવવાથી દુ:ખી થાય છે. કમળ તો જળ અથવા જળપૂર્ણમાં જ રહેવા યોગ્ય હોય. આપ તો નાથ છો, ગાયો ચરાવવાનું બીજાને કહો તો ઘણા છે, છતાં તેને ન કહેતાં આપ સ્વત: પધારો છો. વનમાં ભૂમિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. પર્વત, અરણ્ય અને કચ્છરૂપા એમ ત્રણ ભેદ છે તેમાં પર્વતમાં કાંકરા હોય, અરણ્યમાં ઘાસ હોય અને જળવાળા કાંઠાની જમીનમાં અંકુર હોય. અથવા ત્રણેમાં ત્રણ હોય છે. ખેદ થાય છે તે અમો અશક્તિથી એક જગ્યાએ રહીએ છીએ તેની ચિંતા થાય છે. મનમાં તો એમ થાય છે કે અમે વનમાં જઈ ભગવાનનું ચરણ સ્થાપવાનું હોય ત્યાં અમારૂં હૃદય રાખી તેના ઉપર ચરણને લઈએ અથવા આપ મનના કાન્ત છો તેથી મનને રોકીએ તોપણ તેના આપ કાંત હોવાથી આપની પાસે તે મન આવે છે, અમારી પાસે તે રહેતું નથી. ૧૧

એમ સાત પ્રકારની કુમારિકાઓ કહી, ચાર અન્યપૂર્વાઓ કહી. હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત છે તે જ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ રાજસતામસી બોલે છે. તે બહાર નીકળી ભગવાનને જોઈ શકતાં નથી. તેથી જ્યારે સંધ્યાસમયે ભગવાન્ વનમાંથી વ્રજમાં આવે છે ત્યારે તે ભગવાનનાં દર્શન કરે છે. દર્શન કરતાં તેને મનમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભગવાન્ પાસે બન્ધની પ્રાર્થના અને અધરામૃતની પ્રાર્થના કરે છે. તેનું કારણ રાજસસાત્વિકભાવ છે. અનન્યપૂર્વાનો કામ તો નિત્ય છે તે જ કહે છે.

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम् ।
घनरजस्वलं दर्शयन् मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥

હે વીર! સંધ્યાઆર્તિના સમયે ગાયોની રજ નીલકુંતળ ઉપર છવાઈ ગઈ છે. એવું શ્રીમુખ બતાવતા આપ અમારા મનમાં કામને અવકાશ આપો છો.

सुबोधिनी—દિવસનો ચારે તરફથી ક્ષય એટલે સંધ્યાને સમય. દિનનો ક્ષય કહ્યો તેથી તે ગોપીઓને દિવસો ગમતા નથી કેમકે તેમાં ભગવાન્ વનમાં પધારે તેથી

તેમને વિયોગ થાય છે તેથી દિવસની ઉપર દ્વેષ જણાય છે માટે તેનો પરિક્ષય કહ્યો છે. આ સમય રજોગુણનો અથવા કામનો છે. શ્યામ કમળો ભમરાની જેમ રસોદ્બોધક છે. જે મુખકમળનું લાવણ્ય પીએ તે રસના ઉદ્બોધક થાય છે. તેથી નીલકુંતળથી વીંટાયલું શ્રીમુખ કમળ જેવું દેખાય છે. એવા કમળજેવા શ્રીમુખને ધારણ કરનાર હે વીર! અમારા મનમાં કામને પ્રેરો છો. સંધ્યા વખતે કાળા વર્ણવાળાથી વ્યાપ્ત હોવાથી તે કાળી કાન્તિ તે મુખકમળ ઉપર પડે છે તે કહેવાથી અને વનરુહ પદ કહેવાથી કુવલયના જેવી આપના શ્રીમુખની કાંતિ છે એમ કહેવાથી એવું બતાવે છે કે તે કુવલય રાત્રિએ ચંદ્રના કિરણોથી વિકસિત થાય છે તેમ ભગવાનના શ્રીમુખ-રૂપ કુવલય ઉપર પણ સ્વામિનીઓના મુખચંદ્રની કાંતિ પડતાં ભગવાનના શ્રીમુખનો ઉત્તરોત્તર અધિક વિકાસ થશે તેવું શ્રીમુખ પહેલાં નહોતું એમ પણ એમાંથી બતાવ્યું છે. તેથી પ્રિયતમની પણ સર્વ ભક્તોમાં આસક્તિ બતાવી છે. તેથી જલ શબ્દ ન કહેતાં વન શબ્દ કહ્યો છે. તેથી વનમાં જે અવસ્થા હોય તે અવસ્થા બતાવવા માટે તે ધર્મો ધારણ કરતા મુખનું વર્ણન કર્યું છે એમ ધ્વનિત થાય છે. ધન એટલે ગાયો તેની રજથી રજવાળું મુખારવિંદ બતાવે છે. માર્ગની મધ્યમાં ચાલે છે. માર્ગની બન્ને બાજુ દર્શનાર્થે ઊભી રહેલી ગોપીને પર્યાયથી દર્શન દેતા ચાલે છે. એટલે થોડીવાર આ બાજુની ગોપીને જુએ તો થોડીવાર બીજી બાજુની ગોપીને જુએ છે. તે પણ વારંવાર જુએ છે. અથવા જતાં જતાં પાછળ દૃષ્ટિ કરીને જુએ છે. એમ જુએ તેમાં પોતાને અપેક્ષા છે એવો ભાવ બતાવે છે. એમ જોવાથી મન વધારે થાય છે. વારંવાર એક જગ્યાએ જોવાથી તેમાં રસનો આસ્વાદ થાય છે. તેથી સ્મરની ઉત્પત્તિનો અવસર રહેતો નથી. વારંવાર જોવું એ સ્મરાગ્નિને ફૂંકીને વધારવા જેવું છે. પછી તેને પૂર્ણ કરવા માટે અથવા તે કામને દૂર કરવા માટે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું પડે છે. તેથી વીર એમ સંબોધન કહ્યું છે. વીર હોય તે શત્રુને દૂર કરવામાં પાછો ન પડે. ધનથી રજસ્વળમુખ કહ્યું તેથી તેમને શ્રમ થયો છે એમ બતાવ્યું છે. તે શ્રમ ઓછો તો અમારાથી જ થશે. વળી વનમાં તેનો ભોગ થાય તેથી તે મુખકમળ વનમાં પધાર્યું છે. તેથી ઘર ચાલો તો તમને રતિ આપીશ એ પક્ષ ટકી શકતો નથી. બલાત્કારથી તે અવસ્થાનું જ સ્થાપન કરે છે. જો મુખ લૂંછીને પધારે તો ભક્તને તેનાથી જ્ઞાન થાય પણ રજસ્વલથી તો કામ ઉત્પન્ન થાય, ક્રોધ ન થાય. જેમ પાત્રને પકડી તેમાં રહેલું અન્ન ખાવા આપે છે તેમ મુખને ધારણ કરીને તેમાં રહેલો રસ કામાત્મા અમારા મનમાં સ્થાપન કરો છો તે શ્રીમુખને ધારણ કરવાનું તાત્પર્ય છે. તેથી કામરસ તો આપે અમને ભોગ માટે આપ્યો તેથી અમારે તેનો ભોગ કરવો જોઈએ. આ કામ તો આપનો આપેલ છે, તેને બીજો પૂરો ન કરે પણ આપ જ કરો. ૧૨

તેથી ઉત્તમ ગોપી, પ્રથમ કુમારિકામાંની ગોપીએ સ્તન ઉપર ચરણધારણની પ્રાર્થના કરી છે તેવી પ્રાર્થના કરે છે.

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।
चरणपङ्कजं शंतमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥

હે આધિહન્! હે રમણ! પ્રણામ કરનારના કામને આપનાર, લક્ષ્મીથી પૂજાયેલ

પૃથ્વીના આભૂષણરૂપ, આપત્કાળમાં ધ્યાન કરવા લાયક, આપનું ચરણકમળ અત્યંત સુખદ હોવાથી તેને અમારા સ્તન ઉપર આપ ધરો.

सुबोधिनी—વિજાતીય યૂથની ગોપીની ભાષા અને આ ગોપીની ભાષા એક જાતની છે તેથી અહીં પુનરુક્તિ નથી. પણ પહેલાં બોલેલી ગોપી કરતાં આની ભાષામાં ચરણનું માહાત્મ્ય વધારે છે. તેથી આ સ્તુતિ, સ્તુતિ કરનારમાં ગુણને પેદા કરનાર છે. પહેલીએ કરેલી સ્તુતિ તો માત્ર દોષ મટાડનાર છે એમ સમજવું. (પહેલી ૭ મા શ્લોકથી બોલી છે, આ અન્યપૂર્વા ૧૩ મા શ્લોકમાં બોલી છે.) હે રમણ ! હે રતિ કરનાર ! અમારા સ્તન ઉપર ચરણકમળ ધરો, કારણ કે તે મનની પીડાને દૂર કરનાર છે. આર્તિહન્ પાઠ હોય તો દુઃખ હરનાર એવો અર્થ થાય. હૃદયનો તાપ અને ચિંતા મટાડવી જોઈએ. આ તાપ દૃષ્ટઉપકારથી જશે. અમારા હૃદયમાં આપનું ચરણકમળ છે પણ તે બહાર આવતું નથી. માટે બહારથી આપ સ્તન ઉપર ધારણ કરો તે આપનો દૃષ્ટઉપકાર ગણાશે. ભગવાનના છ ગુણ છે તેવા ચરણકમળના પણ છ ગુણ છે. તેમાં પહેલું ઐશ્વર્ય છે. તે એ કે જે તેને નમન કરે છે તેની કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે. કામના સિદ્ધ કરવી એ ઈશ્વરનું કામ છે. ભગવાનનો કામ અભિમાની લઈ શકતા નથી તેથી પ્રણતશબ્દ વાપર્યો છે. કમલના વનમાં પેદા થએલી લક્ષ્મીથી સેવાયું છે તેમાં બીજો ગુણ ધર્મ કહ્યો. બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે તે ચરણ પૃથ્વી ઉપર આવ્યું છે તેમાં કીર્તિ કહી. પૃથ્વીના આભૂષણરૂપ કહ્યું તેથી શ્રીગુણ કહ્યો. આપત્તિના કાળમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય કહ્યું તેથી કીર્તિ અથવા શોભા કહી છે. કમલની તુલ્ય કહ્યું તેથી તેના સ્વરૂપની શ્રેષ્ઠતા કહી. શંતમ એટલે આત્યંતિક સુખ આપનાર એટલે જ્ઞાનરૂપ. આર્તિહન્ સંબોધન છે તથા આપનું ચરણકમળ એમાં સંબંધ બતાવ્યો છે. રમણ કહેવાથી કોઈનાથી ન થાય એવું ભલું કરનાર આપ છો એમ બતાવ્યું. આર્તિહનથી અનિષ્ટનિવારક આપ છો અથવા લોકમાં જે પાંચ રીતે ઉપકાર કરે છે તે બધા ઉપકાર આપનું એક ચરણકમળ કરો એવી પ્રાર્થના કરે છે. નમન કરનારને કામ આપે છે. તે પહેલાં ગોપીએ કહ્યું છે કે 'આપનું ચરણ અમારા મનમાં કામને પેદા કરે છે' અથવા અત્યંત નમન કરનારના કામને ખંડે છે. બ્રહ્માએ અથવા લક્ષ્મીએ સેવેલું છે. ઐશ્વર્ય અથવા કામને માટે પદ્મજોએ (નખોએ) પૂજ્યું છે અથવા તેની તુલ્ય છે. એમ ન હોય તો તે નખો ચરણકમળમાં જન્મ ક્યાંથી મેળવે ? સ્રીરૂપ પૃથ્વીને ભોગવવી તે અલંકાર ન પહેર્યાં હોય તો ભોગને લાયક ન ગણાય. ભોગવાય નહિ માટે તેની ઉપર ચરણ સ્થાપન કરે છે. ભગવાન્ કરતાં પણ ચરણ મોટો છે. આપત્તિમાં ધ્યાનમાત્ર કરવાથી આપત્તિને દૂર કરે છે. જેમ તે બધાં સર્વ ઉપકાર કરનાર છે તેમ અમારા ઉપર આ ચરણ ધરો. આ કથનથી સર્વ સુરતના બંધો આક્ષેપથી આવી ગયા સમજવા. ૧૩

પછી તેનાથી ઉત્તમ ગોપી બોલી.

सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ।
इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥ १४ ॥

સુરતને વધારનાર, શોકને દૂર કરનાર, સ્વર પૂરેલા વેણુને પોતાની ઉપર રાખનાર

અથવા ચુંબન કરનાર—સ્પર્શનાર, મનુષ્યની ભગવાન્ શિવાય બીજામાં પ્રીતિ મટાડનાર એવું આપનું અધરામૃત હે વીર ! અમને આપો.

सुबोधिनी—અહીં અધરામૃતની પ્રાર્થના છે તે ગુણારોપણ કરનારી છે. આઠમા શ્લોકમાં અધરસિદ્ધુથી પોષવાની વાત કહી છે તે દોષનિવર્તિકા છે. અન્યત્ર ભગવાનના ચરણને ભગવાનની કથાની જેમ છ ગુણવાળો કહ્યો છે તેમ અહીં અધરામૃત ઐશ્વર્યાદિ ચાર ગુણવાળું છે કેમકે તેમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપયોગ નથી. તેનું ઐશ્વર્ય કહે છે કે તે સુરતને વધારનાર છે. ગોપિકાઓમાં પરિચ્છિન્ન કામ એટલે મનુષ્યની શક્તિથી સહ્ય છે. ભગવાનનો કામ અપરિચ્છિન્ન છે. તેની સાથે યુદ્ધ ચાલે તો ભક્તોનો કામ નિર્બલ હોઈને ક્લિષ્ટ થાય તે ન થવા ઔષધનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેમ અધરનો ઉપયોગ છે. જેમ રસ ભૂખને પ્રદીપ્ત કરનાર છે તેમ આ અધર કામને વધારનાર છે. તે અધર કેવળ કામને જ પુષ્ટ નથી કરતો પણ બધા અંતઃકરણદોષને દૂર કરે છે. શોકનો નાશ કરે છે. તેથી જ્ઞાનવૈરાગ્ય ધર્મો પણ આવી ગયા કેમકે શોક તો જ્ઞાન અથવા વૈરાગ્યથી ઓછો થાય. અથવા ઐશ્વર્યધર્મરૂપતા કહી છે. યશોરૂપતા કહે છે કે નાદ કરતો વેણુ તે અધરનો રસ લઈ રહ્યો છે. યશ તો નાદને જાણનાર કહી શકે છે. વેણુ પરમ ભક્ત છે તેણે અધરને ચુંબન કર્યું છે, પણ પાન કર્યું નથી. શ્રીમુખનો સંયોગમાત્ર કર્યો છે. બહાર રહેલાને અંદર મોકલવું તે પાન છે તેવું પાન થયું નથી. બીજામાંથી પ્રીતિ ઓછી કરાવે છે એથી લક્ષ્મીરૂપતા કહી. લક્ષ્મી બધાને ભૂલાવનારી છે. તેથી તે અધરામૃત સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે એમ કહીને તેના સ્વરૂપનું બળ કહ્યું પૂર્વવિશેષણથી પ્રમાણબળ કહ્યું છે. શોકને મટાડનાર કહ્યું તેમાં ફળનું બળ બતાવ્યું. સુરતને વધારનાર કહેવાથી સાધનબળને વધારનાર કહ્યું તેથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થને આપનાર સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ આપનું અધરામૃત છે એ સ્પષ્ટ થયું. નૃણાં કહેવાથી અમે અનધિકારવાળા છીએ. પુરુષાર્થ જેને દુર્લભ છે એવાને આ ન દેવાય છતાં દાતા દાનવીર હોય તો સંપ્રદાનનો અધિકાર જોતો નથી તેથી આપ વિતર આપો એમ પ્રાર્થના કરી છે. વીર સંબોધન કહેવાથી અનધિકારીને ન આપો ત્યાંસુધી આપ દાનશૂર ન બની શકો તેથી આપ પોતાને શૂર કહેવરાવો તો અધરામૃત અમને આપો એમ પ્રાર્થના કરી. ૧૪

એમ ત્રણ પ્રકાર કહીને પુનઃ ત્રણ તામસીઓની ઉક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં દૈવને નિંદનારી સાત્ત્વિકતામસી છે. ભગવાનને નિંદનારી તામસતામસી સમજવી અને પોતાની નિંદા કરનારી રાજસતામસી જાણવી. તેનું વર્ણન હવે કરે છે.

अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद् दृशाम् ॥१५॥

આપ જ્યારે દિવસમાં વનમાં પધારો છો ત્યારે એક ક્ષણ આપનું દર્શન ન થાય તે અમને યુગ જેવું લાગે છે. કુટિલ કુંતળવાળું આપનું શ્રીમુખ અમે જોઈએ છીએ ત્યારે આંખને પાંપણ બનાવનારા બ્રહ્મા અમને જડ લાગે છે.

सुबोधिनी—આપ દિવસમાં વનમાં ફરો છો તે દિવસની એક ક્ષણ અમને યુગ જેવડી લાગે છે. તેનું કારણ એ જ કે તે વખતે આપનાં દર્શન નથી થતાં. જ્યારે

આપના દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે વાંકડિયા કુંતળવાળું શ્રીમુખ જોનાર અમો એમ નિશ્ચય કરીએ છીએ કે આંખોને પાંપણ કરનાર બ્રહ્મા જડ છે. જેમ દેવને મટકું મારવાનું સાધન આંખમાં નથી. કેમકે તેની દૃષ્ટિ અલૌકિક છે. અમારે તો ભગવાનનાં દર્શન કરવાં તે ભગવાન્ મહાન્ અલૌકિક છે તેના દર્શન કરનાર અમારી આંખમાં બ્રહ્માએ પાંપણ કરી. ભગવાનના દર્શનરસના પ્રવાહની વિચ્છેદક પાંપણ કરી તેથી બ્રહ્મા દર્શનરસનો અનુભવી નથી પણ જડ છે એમ અમે નક્કી કરીએ છીએ. દેવો કલ્પ સુધી જીવે છે તેવા અમે પણ છીએ. ત્રુટિશબ્દ અસ્ત્રીલિંગ છે. જો આપનું વનમાં જવાનું સાર્થક થતું હોય તો અમને ચિંતા ન થાય પણ આપ તો દિવસમાં વનમાં ફરો છો. વનમાં કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. અમે દિવસના બહાર નીકળી ન શકીએ તેથી અમારો પુરુષાર્થ પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૫

એમ ભગવાને દેવપણું તો અમને આપ્યું છે છતાં બ્રહ્માએ પાંપણ કરી તે પાંપણ કરનાર બ્રહ્મા મૂર્ખ છે એમ કહ્યું. આ બોલની સખી કરતાં હીન અધિકારિણી હવે બોલે છે.

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः ।
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ॥ १६ ॥

હે અચ્યુત! પતિ, પુત્ર, વંશના મોટેરાઓ, ભાઈઓ, બાંધવો, એ બધાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી અમો આપની પાસે આવ્યાં કારણ કે જીવની જે જે ગતિઓ થાય છે તેના જાણનાર આપ છો તે આપ અમારી સદ્ગતિ કરશો એમ જાણી અમે આપના ગીતના મોહને લીધે રાતના સમયે વનમાં આપની પાસે આવ્યાં. હે કપટિ! રાતમાં વનમાં મળેલી સ્ત્રીને કોણ છોડે?

सुबोधिनी—હે અચ્યુત! આપને સ્વતઃ કામનિવૃત્તિનો ભય નથી એવું આપનું સ્વરૂપ ચ્યુતિરહિત છે. પતિ, પુત્રો, અન્વય–વંશ, ભાઈ, બાંધવો, સંબંધિઓ, તે બધાની આજ્ઞા સ્ત્રીએ માનવી જોઈએ છતાં તેને ન ગણકારીને આપની પાસે અમે આવી પહોંચ્યાં. આપ સર્વની ગતિને જાણો છો તેથી ગતિવિત્ છો. બધા જે ગતિ મેળવે તેને આપનાર આપ છો અથવા આપની કૃતિઓને અમો જાણીએ છીએ એટલે પતિભજનનું અને ભગવદ્ભજનનું શું ફલ છે તે ગતિ અમારી જાણમાં હોવાથી અમે તેના ભજનમાં વખત ન રોકતાં આપની પાસે આવ્યાં. આવવાનું કારણ કે આપનું ઉચ્ચસ્વરનું ગીત અમે સાંભળ્યું તેથી અમને મોહ થયો. આપે અમને મોહ કરી ગીતવડે અહીં સુધી ખેંચ્યાં. અહીં આવ્યા પછી આપ અમારો ધડો નથી કરતા. અમે પતિ વગેરે લોકોના વચન ઉપર પગ દીધા તેથી ત્યાં જઈએ તો તે અમને ન રાખે. એમ ઉભયભ્રષ્ટ થએલી સ્ત્રીને વનમાં રાતને સમયે કોણ રજા આપી દે? રાત હોય કે દિવસ હોય છતાં સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી જોઈએ. તેમાં પણ જંગલમાં રાતમાં તો તેને એકલી ન જ છોડાય. જે માટે બોલાવ્યાં તે તો આપ્યું નહિ અને જવાનું કહો છો તેથી સંબોધે છે કે આપ કપટી છો અથવા અમે કપટીનાં સંબંધવાળાં છીએ તેથી તે લોકો માયામોહથી અમને પોતાની સ્ત્રીઓ માને પણ અમારા તો આપ જ પતિ છો તેની પાસેથી અમે કોઈ રીતે જઈ શકીએ એવું નથી. આ ગોપીએ ભગવાનને કપટી કહ્યા. ૧૬

આના કરતાં ઉત્તમ સખી પોતાના આત્માની નિંદા કરે છે.

रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।
बृहदुरःश्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहं मुह्यते मनः ॥ १७ ॥

એકાન્તમાં આપે સંકેત કરેલો તેને યાદ કરતાં આપ કામને ઉત્પન્ન કરનાર છો. હસતા મુખકમળને લઈને, તથા પ્રેમભર્યા નિરીક્ષણ તથા મોટી છાતીની શોભાને જોઈને આપનામાં સ્પૃહા થતાં અમારૂં મન મૂર્છિત થાય છે.

સુબોધિની—અમારૂં મન બહુ ઇચ્છા કરીને મૂર્છિત થાય છે. તેમાં ત્રણ ગુણવાળાં ત્રણ કારણો છે. વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષસ્થળ. તે કામ, આનંદ અને અધિકારીને કહેનાર છે. એકાન્તમાં આપે કહેલું તે જ્ઞાન, કામનો જેનાથી ઉદય થાય, હસતું શ્રીમુખ, પ્રેમપૂર્વક કામથી જોવું, લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ મોટું વિશાળ ઉરઃસ્થળ. અથવા ભગવદ્રૂપના છ ગુણ કહ્યા. એકાન્તમાં જેણે સંકેત આપ્યો એવા આપ, કામનો ઉદય છે જેનાથી એવા આપ, હસતું મુખારવિંદ છે જેનું એવા આપ, પ્રેમપૂર્વક જોવું જેનું છે એવા આપ, મોટું ઉર અને શોભાનું ધામ એવા ભગવદ્રૂપમાં પ્રમાણરૂપતા કહી. વક્ષસ્થળમાં પોતાને રહેવા માટે યશ અને શ્રીનું નિરૂપણ કર્યું. મુખનું દર્શન કરતાં હાસ્ય જોતાં પૂર્વસ્થિતિ બદલી ગઈ તેથી કામ થયો. પ્રેમથી જોતાં તે કામ સ્થિર થયો. તેથી પોતાની યોગ્યતા પણ જણાઈ. પછી પ્રથમ-વિશેષણથી ભોગની ચતુરાઈ કહી. એમ બધું થશે એ વિચાર આવતાં સ્પૃહા વધી જાય છે ત્યારે મન મૂઢ બને છે. કેમકે પદાર્થનો લાભ થતો નથી. વારંવાર મૂર્છા થાય છે, જેથી જીવાતું નથી તેમ મરાતું પણ નથી. આવા જીવવાને ધિઃકાર છે. એમ આ સખીએ આત્માની નિંદા કરી. ૧૭

હવે અનન્યપૂર્વા અત્યાર સુધી મનોરથ કરતી હતી તે કાંઈક પ્રાર્થના કરે છે.

व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमङ्गलम् ।
त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् ॥१८॥

વ્રજના અને વનવાસીઓના પાપને દૂર કરનારી આપની વ્યક્તિ છે. હે અંગ! એટલું જ નહિ પણ તે વ્યક્તિ વિશ્વનું મંગળ કરનારી છે. અમો આપની સ્પૃહાવાળાં છીએ તેને માટે આપની વ્યક્તિનું થોડીવાર અમને દાન કરો કેમકે આપની વ્યક્તિ સ્વજનના હૃદયના રોગને મટાડનારી છે.

સુબોધિની—આ આપની વ્યક્તિ એટલે મૂર્તિ વ્રજ અને વનમાં રહેનારના પાપને દૂર કરનારી છે. વિશ્વનું મંગળ કરનારી છે તેમાં અમારૂં વિશિષ્ટ મંગળ કરનારી છે. સર્વના ગુણ વધારનારી છે. એવી મૂર્તિને થોડીક વાર છોડો. એટલે આપ તેમાંથી અભિમાન છોડી અમારે સ્વાધીન કરો. ત્યાગ કરવાની જરૂર એટલા માટે કે અમારો આત્મા તે વ્યક્તિની સ્પૃહાવાળો છે. આપનામાં સ્પૃહાવાળો આત્મા એટલે અંતઃકરણ છે જેનું એવાં અમો છીએ. પ્રિય કહે કે તમે છોડવાનું કહો છો તે મારે શું છોડવું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સ્વજનના (ગોપીઓના) હૃદયના રોગને (કામાદિને) જે મટાડે તેને છોડો. આપ કેટલાકના પાપને નાશ કરો છો, કેટલાકને ફલ આપો છો તેમ અમારા રોગના નાશક આપ બનો. ૧૮

કોઈ રાજસતામસી પોતાનો ખેદ જાહેર કરે છે.

यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु
भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।
तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित्
कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे (तामसफलप्रकरणे रासपञ्चाध्याय्यां तृतीयः) अष्टविंशोऽध्यायः ॥

હે પ્રિય ! અત્યંત કોમલ આપનું ચરણકમળ અમારા કઠણ સ્તન ઉપર ધારણ કરતાં અમને બીક લાગે છે તેથી તેને ધીરેથી ધારણ કરીએ છીએ તે જ કોમળ ચરણવડે આપ જંગલમાં ફરો છો તેથી તે ચરણને કાંકરાઓવડે દુ:ખ નહિ થતું હોય ? થાય જ. એ બાબતમાં અમારી બુદ્ધિ ચકર ખાય છે, નિશ્ચય ઉપર આવતી નથી.

સુબોધિની—સારી રીતે થયેલા ચરણરૂપ-કમળને અમે ભય પામતાં અમારા સ્તન ઉપર ધીરેથી મૂકીએ છીએ. ધીરે મૂકવાનું કારણ એટલું જ કે સ્તન કઠિન છે. પ્રિય એમ સંબોધન કર્યું છે તે સ્નેહને લીધે. સ્નેહીનું બધું સારૂં લાગે તેથી ચરણને સ્તન ઉપર ધરીએ છીએ. સુજાત કહ્યું છે એટલે કમળ મોટું સારી રીતે ખીલેલું ઠંડું સુગન્ધ-વાળું હોય તે તાપને દૂર કરે છે. તેવું સુંદર આપનું ચરણકમળ છે. હૃદયનો તાપ દૂર કરવા માટે અમે તેને અમારા સ્તન ઉપર ધારણ કરીએ છીએ. આપની આજ્ઞા માગવાની તો જરૂર નહિ પણ ના કહો તેને ન માનીને બધી રીતે જબરજસ્તીથી ચરણને અમારા સ્તન ઉપર ધારીએ. તેનું કારણ કે આપ પ્રિય છો તે આપનું બધું અમને ગમે, તેમ અમે કરીએ તે આપને ગમે, એમ ધારી સ્તન ઉપર રાખી હૃદયના તાપને દૂર કરીએ. આપના કામને પ્રજ્વલિત કરનાર અમોને આપે અમારા દોષથી છોડી દીધાં અને એ ઉપર કહ્યા કોમળ ચરણથી આપ જંગલમાં ફરો છો. લોકમાં તો પોતાને દુ:ખ ન થતું હોય પણ બીજાને દુ:ખ થતું હોય તો તેવું કામ લોક કરે છે. પણ પોતાને દુ:ખ થતું હોય તેવું કામ લોક કરતા નથી. તેથી અમને સંદેહ થાય છે કે વનમાં ફરતાં આપના ચરણને દુ:ખ થાય છે કે નથી થતું ? થાય છે એમ તો અમારી ઉત્પ્રેક્ષા છે. એ **स्वित्** શબ્દથી કહ્યું છે. શું દુ:ખ ન થાય ? થાય જ. ત્યારે નિ:સંદેહ વાત હોય ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષા કેમ સંભવે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમારી બુદ્ધિ એ વિષયનો નિશ્ચય કરતાં ભમી જાય છે. જો આપના ચરણને દુ:ખ થાય છે એમ નક્કી થાય તો બુદ્ધિ શાંત થાય. વનમાં પાછો પધારો છો તેથી દુ:ખ થતું હશે કે નહિ તેનો સંદેહ થાય છે, કેમકે દુ:ખ થતું હોય તો તે કામ પુન: ન કરો. અમને દુ:ખ થાય તેનું કારણ તો એ જ કે આપને માટે અમારૂં જીવન છે. પહેલાં તો ખેદથી મનની પીડા કહી છે. અહીં તો મૂર્છા કહે છે માટે છેલ્લા તબક્કાની વાત થાય છે. એમ બધાની મૂર્છા પર્યન્ત સ્થિતિ જાણવી. વળી લીલાંમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે પ્રલાપ થાય. સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે ત્યારે ગાન કરે એમ સાધન દૂર થતાં સુધી તેનો તાપ રહ્યો. ૧૯

એમ ભાગવત દશમસ્કન્ધ (તામસફલપ્રકરણની શ્રીવલ્લભાચાર્યપ્રણીત સુબોધિની ટીકાનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદનો રાસ પંચાધ્યાયીનો ત્રીજો અધ્યાય) અઠ્ઠાવીસમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

અધ્યાય ૪ થો.

[1]"ગોપીઓ સાધન કરતાં થાકી ગયાં ત્યારે સાધનને છોડી રુદન કરવા લાગ્યાં. તેનાથી ભગવાને તેની ઉપર કૃપા કરી એ વાત ૨૯ મા અધ્યાયમાં કહેવાય છે. તેના રુદનથી પ્રભુને પ્રસન્ન થયા જોઈ પોતે રાજી થઈ પછી ભગવાનને પોતાના મનમાં રહેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય પૂછે છે તેનું જ જ્ઞાન આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.[1] ભગવાન્ હરિ સાધનસંપત્તિથી કોઈને પ્રસન્ન થતા નથી. ભગવાનને સંતોષવાનું સાધન દીનતા છે[2]. ભગવાન્ સંતુષ્ટ થાય તો સર્વ દુઃખનો સર્વથા નાશ કરે માટે તેના ભજનને માટે નિર્ણયના વાક્યો કહે છે.[3]"

એમ અઠાવીશમા અધ્યાયમાં ગોપીઓની સ્તુતિ કહી તેની પહેલાના અધ્યાયમાં તેનો પ્રલાપ કહ્યો. તે બન્ને ભગવાનને મેળવવામાં સાધનરૂપ ન થતાં છેલ્લે ભગવાનને માટે તેમણે રુદન શરૂ કર્યું તે હવે કહે છે.

श्रीशुक उवाच–

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા હે રાજન્! એ પ્રકારે ગોપીઓ ગાય છે અને પ્રલાપ કરે છે તેમાં કૃષ્ણદર્શનનો અતિલોભ થતાં સુંદર સ્વર કાઢતી રોવા લાગી.

સુબોધિની—પૂર્વાધ્યાયમાં કહેલા પ્રકારે સર્વ ગોપીઓ ગાવા લાગી અને પ્રલાપ કરવા લાગી. અમોએ તો એક પ્રકાર કહ્યો છે; તે તો ચિત્રધા ગાન અને પ્રલાપ કરવા લાગી. જ્યારે તેમ કરતાં ભગવાન્ મળ્યા નહિ ત્યારે તેથી ભગવાન્ નહિ મળે એમ જાણી બધી સાથે મળી મોટે સાદે રોવા લાગી. રોદનમાં કારણ કહે છે કે તેને કૃષ્ણદર્શનની લાલસા છે. પોતાનો દેહ રક્ષવાની પરવા નથી પરંતુ કૃષ્ણદર્શન કેમ થાય તેનાં સાધન કરતાં થાક્યાં ત્યારે રોવા લાગ્યાં. ૧

પછી ભગવાન્ [2]બ્રહ્મા, [3]વિષ્ણુ, [4]રુદ્રરૂપ થયા. પુન: [5]કૃષ્ણ થયા તે કહે છે.

---

१ एकोनत्रिंशकेऽध्याये प्रसादं भगवत्कृतम् । रोदनात्प्राप्य तुष्टास्ता निर्णयज्ञानमीर्यते ॥ १ ॥
नहि साधनसंपत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम् ॥ २ ॥
सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः । अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयत् ॥ ३ ॥

૨ આદિકલ્પમાં ભગવાન્ બ્રહ્મા થયા હતા તેણે તપ કર્યું. નામરૂપસૃષ્ટિ કરી, તેમ લીલાસૃષ્ટિમાં શૃંગારના બધા ભાવો ભક્તના હૃદયમાં આ બ્રહ્માએ પ્રકટ કર્યા. રજોરૂપ, માનરૂપ, તાપરૂપ અને વિવિધ-લીલારૂપે હૃદયમાં ભગવાન્ પ્રકટ્યા એ બ્રહ્મા સમજો.

૩ વિષ્ણુ એટલે વિક્ષેપરહિત જેમ જેનું પાલન થાય તેમ કરનાર. સખીનાં વચન સાંભળ્યા પછી ગોપીઓએ પોતાના દોષથી ભગવાન્ પધાર્યા છે એ જાણ્યું ત્યારે બધા ચિત્તના તરંગો છોડી યમુનાજીના પુલિનમાં આવી પોતાનો ભાવ પ્રકટ કર્યો તે ભાવનું પાલન તે ભગવાનનું વિષ્ણુપણું સમજો.

૪ જ્યારે સાધન સિદ્ધ ન થયાં ત્યારે નિ:સાધન થઈ રોવા લાગ્યાં તે રુદ્રપણું એટલે ભાવના તરંગો હૃદયમાં વિસ્તરેલા તે બધા લોપ થઈ ગયા તે રુદ્રનું કાર્ય.

૫ કૃષ્ણ એટલે સદાનંદ. ગોપીઓના ભાવો લુપ્ત થયા તેની પછી તુરત તેના મનમાં સદાનંદ ન પ્રકટે તો તેના દેહો વિરહાગ્નિથી ભસ્મ થઈ જાય, તેથી પોતે બહાર પ્રકટી સ્વરૂપાત્મક પોતાનો આનંદ તેમાં સ્થાપન કર્યો એ પુનઃ કૃષ્ણ થયા એ વાક્યનું તાત્પર્ય સમજવું.

तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ।
पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥

બધાં ભેગાં મળ્યાં, સાધન કરતાં પણ ભગવાનનાં દર્શન ન થયાં ત્યારે હૃદયમાં દૈન્ય આવતાં રોવા લાગ્યાં. તે જ સમયે ત્યાં પીતાંબરધારી વનમાળા પહેરી છે જેણે એવા, સાક્ષાત્ મન્મથના પણ મનનું મંથન કરનાર જેનું ગર્વ અને માનવાળું મુખારવિંદ છે એવા, શૂરના વંશમાં પ્રકટેલા કૃષ્ણ પ્રકટ થયા.

सुबोधिनी—તે ગોપીઓના વૃંદની વચમાં ભગવાન્ દેખાયા. ભગવાન્ તો સર્વત્ર છે, માયા દેખવા દેતી નથી, તે માયાને દૂર કરી એટલે દર્શન થયાં. તે શૂરના પૌત્ર છે. શૌર્ય બતાવવું છે; બધાના દુઃખ દૂર કરવા યદુવંશમાં પ્રકટ્યા છે. પ્રકટ્યા ત્યારે ભક્તોના દોષ દૂર કરવા હસન્મુખથી પ્રકટ્યા. તેમની દીનતા જોઈ પોતે પ્રસન્ન થયા. મંદહાસ્યવાળું તે **स्मयमान** કહેવાય. અથવા સ્મય અને માનવાળું મુખ છે જેનું એવા કૃષ્ણ થયા. ભક્તનો દોષ ભક્તમાંથી નીકળી ભક્તિ એટલે ભગવન્મુખમાં આવ્યો. એટલે જે બે દોષો ભક્તમાં હતા તે બે દોષો ભક્તમાંથી નીકળી ભગવાના મુખમાં આવ્યા. તે બે દોષો ગર્વ અને માન. ગોપીઓને અમો જગતની સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છીએ એ ગર્વ હતો. ભગવાન્ અમારી પ્રાર્થના કરશે તો અમે તેને રસ આપશું તે માન હતું તે બન્ને દોષો ભગવાનના મુખમાં દેખાયા. ભગવાનને ગર્વ એ થયો કે જગતમાં મારા ભક્તો જેવા કોઈના ભક્ત નથી. માન એ રાખ્યું કે ભક્ત જેની ઉપર કૃપા કરે તેને હું લીલામાં દાખલ કરીશ, અન્યથા મુક્તિ આપીશ. તે સમયના રૂપનું વિશેષ વર્ણન કરે છે કે પીતાંબર ધર્યા છે, હાસ્યસંકોચ માટે પીતાંબર હાથમાં રાખ્યું છે. અથવા વ્યાપિવૈકુંઠમાં આટલો વખત લક્ષ્મી સાથે રમણ કરતા હતા તે રૂપે અહીં પ્રકટ્યા એટલે તેનાં વસ્ત્રો પોતે ધર્યાં છે. ચરણસુધી લાંબી વનમાલા ધરી છે. તેથી બ્રહ્માદિની પૂજા પણ પોતે સ્વીકારી છે. અથવા લક્ષ્મીએ સેવા કરી તેમાં માળા ધરાવી છે. તેથી જ આટલો વિલંબ થયો. તે જ ગતઅધ્યાયમાં કહ્યું છે કે એ વ્રજમાં લક્ષ્મી પણ આવીને રહી છે. હવે તો તેની ઉપેક્ષા ન થઈ શકે તેથી પ્રકટ થયા છે. વ્રજમાં પધાર્યા એ આગળ કહ્યું છે. અથવા પ્રકટ થયાનું કારણ કહે છે કે જો હમણાં પ્રકટ ન થાય તો રસ પણ જાય અને યશ પણ જાય. ભક્તો મરે તેથી લોક ભગવાનની અપકીર્તિ કરે, ભક્ત જ્યારે ન હોય તો ભગવાનમાં એકલામાં રસ કેવો? તેથી પ્રકટ્યા એટલે રસ રહ્યો, યશ પણ રહ્યો, પણ તે રસને પીતાંબરથી ઢાંકીને પ્રકટ્યા છે. રસ ગુપ્ત રહે ત્યાંસુધી રસ કહેવાય; લોકમાં પ્રકટે ત્યારે રસાભાસ થાય છે. કીર્તિરૂપ માળા છે. ભક્તો જીવતા ન રહે તો ભગવાનની કીર્તિ અને ભગવાનનો રસ બન્ને ન રહે. ત્યાં શંકા કરે કે સ્ત્રીઓ તો કામદેવની સેના ગણાય. સેનારૂપી ભક્તોના દુઃખ જોઈ કામદેવે ભગવાનને કેમ વશ ન કર્યા? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે મન્મથ ત્રણ જાતનો છે. આધિભૌતિક મન્મથ દેવરૂપ છે. બધાના હૃદયમાં આવેશરૂપ દેખાય તે આધ્યાત્મિક છે. તેનું પણ આધિદૈવિકરૂપ તે આપ પોતે છે તેથી કામદેવ પણ આધિદૈવિકને જોઈને મોહિત થઈ ગયો એટલે તે સેનાની સંભાળ ન લઈ શક્યો. ભગવાન્ પોતે આધિદૈવિક કામ છે. તેમને મોહ નથી. જ્યારે ભક્તોને દૈન્ય થયું તે દૈન્ય દૂર કરવા માટે ભગવાને કામનું રૂપ ધર્યું તેના દર્શનથી તે કામવાળાં થયાં. ૨

પછી જે વાત બની તે હવે કહે છે.

तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ।
उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

પ્રિયતમને આવ્યા જોઈને બધી સ્ત્રીઓનાં નેત્ર પ્રફુલ્લ થયાં. જેમ શરીરમાં પ્રાણ આવે કે તરત જ તે ઊભું થાય તેમ બધાં ભક્તો ભગવાનને જોઈ ઊભાં થયાં.

सुबोधिनी—તે કૃષ્ણને આવતા જોઈને બધાં ભક્તો જલદીથી એકસાથે ઊભાં થયાં. પ્રથમ શ્લોકમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા એમ કહ્યું. આ શ્લોકમાં ભગવાન્ આવ્યા એમ કહ્યું તે સ્વામિનીના ભાવનો અનુવાદ છે અથવા પહેલાં હૃદયમાં હતા, હમણાં બહાર દર્શન દે છે તેથી આવ્યા એમ કહ્યું છે. ભગવાન્ પધારે ત્યારે સેવકે ઊઠવું જ જોઈએ તેમાં આશ્ચર્ય થવાનું કારણ શું છે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રથમ રોતાં રોતાં નિર્જીવ બની ગયાં હતાં તે ભગવાન્ પધાર્યા જાણી નિર્જીવ છતાં ઊભાં થયાં એ આશ્ચર્યરૂપ થયું. તેમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે હાથ પગ વગેરે અવયવો સજીવને હોય તેમ જીવ ગયો હોય તેને પણ હાથ પગ હોય પણ તે સ્વક્રિયા ન કરે છતાં તેમાં પ્રાણ આવે ત્યારે હલનચલનવાળા થાય છે તેમ ગોપીઓ ભગવાન્ ન્હોતા ત્યારે તો મુડદા જેવાં બન્યાં હતાં પણ જ્યારે તેમના હૃદયમાં અને બહાર પ્રભુ પધાર્યા ત્યારે તેઓ એકદમ ઊભાં થઈ ગયાં. આપણે અંગને પ્રયત્નથી ચલાવીએ તે જ અંગ ચાલે, ન ચલાવીએ તે ન ચાલે. પ્રાણ આવે ત્યારે તો હાથ, પગ વગેરે બધાં અંગ ચાલે. તેથી બધાં સાથે ઊભાં થયાં એમ કહેવા માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને જીવ એ પાંચે ઉત્થિત થવાં જોઈએ. તેમાં જીવનું ઉત્થાન બીજાઓને અધીન છે પણ ભગવાન્ હૃદયમાં આવતાં બધાં ઊભાં થઈ ગયાં. જીવ તો ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ હતો. ભગવાન્ પધાર્યા તેની સાથે આવ્યો, ભગવાન્ ઊઠ્યા તેથી તે ઊઠ્યો. અન્તઃકરણ તો ઊઠેલું હતું કેમકે અન્તઃકરણને અત્યંત પ્રિય ભગવાન્ છે. તે પ્રેષ્ઠને જોઈને ઉઠ્યું. ભગવાનમાં પ્રીતિને લીધે આંખો પ્રફુલ્લ થઈ. પ્રીતિથી બીજાં ઇન્દ્રિયો પણ જાગ્રત થયાં. તે બધાં ઇન્દ્રિયો તૈયાર થયાં. તેણે પહેલાં સામાન્યરીતે દર્શન કર્યાં પરંતુ નેત્ર પ્રફુલ્લ થયાં તેનું કારણ જૂદું છે. ફુલવાનો ધર્મ પુષ્પનો છે તેથી ભગવાનના નેત્ર કમળ જેવાં છે. તેનું કારણ પ્રીતિ કહી. પ્રીતિનું કાર્ય નેત્રમાં હમણાંસુધી ન્હોતું. હમણાં જ પ્રફુલ્લતા આવી તેથી ભગવાન્ હમણાં જ પ્રકટ્યા એમ જણાય છે. જેમ રવિના કિરણ કમળ ઉપર પડે કે કમળ પ્રફુલ્લ થાય તેમ ભગવાનની દૃષ્ટિ ન્હોતી ત્યારે ગોપીઓ વિરહમાં હતાં તેથી તો તેમને બળવગરનાં એમ કહ્યું છે. કાર્યમાત્રમાં સ્વસામર્થ્યનો અભાવ છે એમ अबला કહી સૂચવ્યું છે. ચેતનવગરના શરીરનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તેથી જીવના પ્રાણના પણ ભગવાન્ પ્રાણ છે. શરીર તો પહેલાં કહેલ સેવામાટે ઇચ્છિત પદાર્થ છે. શરીર ઊભું થયું તેમાં ભગવાન્ કારણરૂપ છે. એમ ઉત્થિતનો તં સાથે સંબંધ લેવો. ૩

એમ બધાં ઊભાં થયાં અને ભગવાનની સાથે બેઠાં તેણે જે કર્યું તે પાંચ શ્લોકથી હવે કહે છે.

काचित्कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ।
काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चन्दनरूषितम् ॥ ४ ॥

કોઈ સખીએ શૌરીનો હાથ આનંદથી અંજલિમાં લઈ લીધો. બીજી સખીએ ચંદનચર્ચિત ભગવાનનો બાહુ પોતાના સ્કંધઉપર ધારણ કર્યો.

सुबोधिनी—પહેલાં ગોપીઓ અનેક પ્રકારની હતી પણ સર્વને માટે ભગવત્પ્રાકટ્ય હોવાથી ભગવત્પ્રાકટ્ય થતાં તે સાત પ્રકારની થઈ. તેમાં જે આગળ હતી તે બહુ નજીક ગણાય તેને પહેલી કહે છે. શુદ્ધસાત્ત્વિકી, શુદ્ધરજોગુણવાળી, રજોગુણ-સત્ત્વગુણવાળી અને નિર્ગુણ. એ શિવાયની બીજી સાત પ્રકારની ગણાવે છે. કોઈ સખી કૃષ્ણનું કરકમળ હર્ષથી બે હાથની અંજલિમાં પકડી રહી. ભગવાને એક જ હાથ પસાર્યો હતો. પોતે પીતાંબરધર છે તેથી બીજા શ્રીહસ્તથી હાસ્યસંકોચાર્થે પીતાંબર ધારણ કર્યું હતું. બહુમાનસાથે ગ્રહણ કરવું હોય તો બે હાથ ભેગા કરી તેમાં લેવાય છે. વીરત્વ બતાવવામાટે શૂરના પૌત્ર કહ્યા છે. હર્ષથી લીધું એમ કહેવાથી પ્રથમ વિયોગ હતો તે હાલ રહ્યો નથી. બીજીએ એના કરતાં પણ અન્તરંગ સખી હું થાઉં એમ વિચાર કરી ચંદનચર્ચિત ભગવાનનો બાહુ પોતાના ખભા ઉપર ધર્યો. જેનાથી ભગવાને આલિઙ્ગન કર્યું હોય એવી તે દેખાઈ. આગળ ભ્રમરગીતમાં **भुजमगरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु** એ શ્લોકમાં આ સખીનો વિનિયોગ કહેવાશે. શ્રીહસ્તનો સુગંધરૂપ ધર્મ તેનામાં રહેલો તે સુગંધ સખીનો નિરોધ સિદ્ધ કરશે. તેથી ચંદનરૂષિત એવું શ્રીહસ્તને વિશેષણ આપ્યું છે. ચંદનનું કારણ પૂજા અથવા લક્ષ્મીનું ચંદન લાગેલું હોય તથા તામ્બૂલમાં પણ તેવો ભાવ સમજવો. ૪

એમ સામગ્રી બતાવીને તે દેવોમાં પણ ઉત્તમ છે તેમનું કાર્ય બતાવ્યું. આ ભક્તો તો ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયાં છે, દેવોત્તમા તો પૂજા કરનારાં છે.

काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।
एका तदङ्घ्रिकमलं सन्तप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

કોઈ સખીને ભગવાને તાંબૂલ ચર્વિત આપ્યું તેણે તેને બે હાથ ભેગા કરીને લીધું. બીજી એક સખીએ તો અત્યંત સન્તપ્ત થવાથી ભગવાનના ચરણકમળને પકડીને પોતાના તપેલા બે સ્તનોઉપર ધરી દીધું.

सुबोधिनी—કોઈએ તાંબૂલ ચર્વિત અંજલિથી ગ્રહણ કર્યું તેનામાં તાંબૂલ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા કહે છે કે તે તન્વઙ્ગી છે. કોમળાંગી છે. બીજી સખી બહાર હતી ભગવાનનો તેને સાક્ષાત્ સંબંધ ન થતાં ત્યાં ભીડ હતી તેથી પોતે ઉઠીને ભગવાનને ભેટે તેવું ન હતું. તે બેઠી હતી ત્યાં જ ભગવાનનું ચરણકમળ હતું તેને પોતાના સ્તનઉપર ધારણ કર્યું ઉઠી નહિ અને સ્તનઉપર ચરણ ધારણ કર્યું તેનું કારણ કહે છે કે તે ભગવાનના વિરહથી અતિસંતપ્ત હતી એટલે વિરહમાં જે મળ્યું તેનાથી જીવનનિર્વાહ કરવો એવા ભાવથી તેમ કર્યું. વિરહમાં કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિર્ણય બુદ્ધિ કરી શકતી નથી પણ પ્રિયની કોઈપણ વસ્તુના વિનિયોગથી વિરહશમનમાં તેમનું તાત્પર્ય હોય છે. ૫

एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।
घ्नन्तीवैक्षत् कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥

એકે તો ભગવાનની સાથે ભમર ખેંચી પ્રણયકોપમાં વિહ્વલ બનીને પ્રિયને નેત્રરૂપ બાણ મારતી હોય તેમ કટાક્ષ ફેંક્યો તથા હોઠને દાંતથી દાબીને જોવા લાગી.

सुबोधिनी—બીજી સખી ભગવાનથી થોડી દૂર હતી. તામસી હતી તેથી તમોગુણથી ભમર ચઁડાવીને કટાક્ષથી હૃદય વિંધતી હોય તેમ જોવા લાગી. અહીં 'સવર્ણમાં વર્ણલોપ થાય' તેથી કટાક્ષક્ષેપ જોઈએ ત્યાં ક્ષનો લોપ થતાં કટાક્ષેપ કહ્યો છે તે પ્રયોગ વ્યાકરણાનુશાસનાર્હ છે. પ્રેમને લીધે ગુસ્સો થાય છે તેનાથી અસ્વસ્થ ચિત્તવાલી છે. સારી રીતે અધરને દાંતથી દાબ્યો છે. એવી થઈને ભ્રકુટી બાંધી તેથી ચિત્તની કુટિલતા બતાવી. પ્રેમ સાથે ક્રોધથી ઇન્દ્રિયની વિકલતા બતાવી. અધરને દાંતથી દાબ્યો તેથી દેહને ક્ષોભ દેખાડ્યો. મારતી હોય તેમ દેખાવ કર્યો તેથી પ્રાણથી બળ દેખાડ્યું. તેના જ્ઞાનનું સાધન (નેત્ર) પણ વિકૃતિવાળું થયું. નેત્રના છેડેથી જોવાનું તે કટાક્ષ કહેવાય. તેમાં પણ આક્ષેપનો ભાવ દેખાડ્યો. જેમ વાણીથી બાંધી લેવાય છે તેમ કટાક્ષથી કર્તવ્યાકર્તવ્ય સૂચન થાય છે. તેનાથી આક્ષેપો પ્રવૃત્ત થયા. તેવો ભાવ એ પૂર્ણ કહેવાય. તેમાં કાલને નિયમન કરવા માટે ભ્રકુટીનો ભંગ કહ્યો છે. પોતાના ભાવને મનમાં જ રાખવા માટે ક્રોધ બતાવ્યો છે. લોભના નાશને માટે અધર ઉપર દાંત માર્યો છે. મોક્ષ ન થવા માટે નેત્રના જ્ઞાનમાં કુટિલતા કહી છે. પ્રમાણને દૂર કરવા માટે આઘાત છે. એમ કરવાથી લૌકિક સ્નેહ પુષ્ટ થાય છે એ ભાવ દેખાડવા માટે આ સખીનું નિરૂપણ અહીં કરેલું છે. ૬

એમ અત્યંત કૃપાપાત્રનું નિરૂપણ કરીને હવે અતિઉત્તમનું નિરૂપણ કરે છે.

अपराऽनिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजम् ।
आपीतमपि नातृप्यत् सन्तस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥

બીજી સખી તો બન્ને નેત્રવડે તે પ્રભુના મુખારવિંદનું પાન કરવા લાગી. તેણે ઘણીવાર પાન કર્યું પણ સન્તો જેમ તેના ચરણમાં ઘણું રહેતાં ધરાય નહિ તેમ આ સખી પણ દર્શન કરતાં તૃપ્ત ન થઈ.

सुबोधिनी—આ સખી ભગવાનના દર્શનથી દોષરહિત બની છે તેથી નેત્રદ્વારા ભગવાનને ખેંચી હૃદયમાં લાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. શ્રીમુખમાં લાવણ્યરૂપી અમૃત પીવાનું છે કેમકે મુખને કમળ કહ્યું છે. કમળમાં મકરંદ રહે છે તેમ મુખકમળમાં લાવણ્યામૃત છે તેનું પાન નેત્રદ્વારા થાય. નેત્રને પણ નિમેષ નથી એટલે પાનમાં વિચ્છેદ નથી. દ્રવદ્રવ્ય એટલે પ્રવાહીપદાર્થને ઇન્દ્રિયદ્વારા અંદર લેવો એનું નામ પાન કહેવાંય. નેત્ર વીંચાય તો રસનો તાર તુટી જાય તેથી અનિમિષ નેત્રથી પાન કરવાનું કહ્યું છે. નેત્રરૂપી ખોબાથી પીવાનું છે કેમકે લાવણ્યામૃત વિરલ છે એટલે રસનો પ્રવાહ નથી પણ થોડું લેવાય છે. जुष् प्रीतिसेवनयोः જુષ ધાતુનો પ્રીતિથી સેવા કરવી અથવા પ્રીતિ કરવી. સેવા કરવી એવો અર્થ થાય છે તેથી તે ગોપી પ્રેમપૂર્વક લાવણ્યામૃતને હૃદયમાં ઉતારે છે તે ધર્મની સાથે સ્વાધીન થયું છે જયારે ધ્યાન કરે ત્યારે શ્રીમુખને હૃદયમાં જોઈ શકે છે છતાં તેટલાથી તેનું મન તૃપ્ત ન થયું તેમાં તેને અલંબુદ્ધિ ન થઈ. ઘણું જોયું એવો ભાવ ન થયો. તેનું કારણ એ જ કે શ્રીમુખની સુંદરતા એવી છે કે જેને અલંબુદ્ધિ તેમાં થાય તે પશુથી સારો ન ગણાય. માણસ

ખાન પાન કરે તેને જેટલું જોઈએ તેટલું લઈ લે એટલે છોડી દે તેવું અહીં નથી. તેને માટે દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે સત્પુરુષો ભગવચ્ચરણમાં રહેતાં કદી તૃપ્ત થતા જ નથી તેનું કર્તવ્ય કાંઈ રહ્યું નથી પણ ચરણમાં એને એવો રસ પડે છે કે તેને છોડી શકતા નથી. તેનાથી તેને કાંઈ મેળવવાનું કે કાંઈ છોડવાનું હોતું નથી છતાં તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે તેમ આ સખી ભગવલ્લાવણ્યમાંથી નેત્રને પાછું વાળી શકતી નથી. ૭

કોઈ બીજી સખી પૂર્વસખીના જેવા સ્વભાવવાળી છે તેણે યોગના માર્ગથી ભગવાનને હૃદયમાં લઈને સ્થાપન કરી દીધા તે હવે કહે છે.

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ।
पुलकाङ्ग्युपगूह्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुता ॥ ८ ॥

કોઈ સખીએ નેત્રના છિદ્રવડે ભગવાનને હૃદયમાં લઈને નેત્રને બંધ કરી દીધાં ત્યારે તેનાં સમગ્ર રોમ ઊભાં થયાં તે હૃદયમાં ભગવાનને આલિઙ્ગન કરીને યોગિની જેમ આનંદમાં ડુબી ગઈ.

सुबोधिनी—પહેલાં લૌકિકી કહી. પછી ભક્તિમાર્ગને અનુસારે ચાલનારી કહેવામાં આવી. આ યોગને રસ્તે ભગવાનને હૃદયમાં લેનારી કહેવાય છે. તેથી આ સખીને ભગવાનના સર્વ અવયવમાં દૃષ્ટિ છે. બેનો સંયોગ થાય તેથી એકીકરણ કહ્યું છે. એમ ન કહીએ તો દૃષ્ટિભેદ થાય. પૂર્વગોપીને તો દર્શનમાત્રનું કામ હતું. આ તો દુર્લભ છે તેથી **काचित्** શબ્દથી કહી છે. **तं** શબ્દથી ભગવાનનું ગ્રહણ કરવું. જે ગોપીગીતમાં **न खलु गोपिकानन्दनः** એ વચન બોલનારી છે તે જ આ ગોપી છે. **नेत्ररन्ध्रेण** એમ બે નેત્ર છતાં રન્ધ્ર એક કહ્યું તે રૂપનો હૃદયમાં પ્રવેશ થવા માટે કહ્યું છે. **हृदिकृत्य** એ પદમાં સમાસ નથી છતાં क्त्वાનો લ્યપ્ થયો છે. અથવા हृदि એ સપ્તમીનો અલુક્ સમાસ સમજવો. હવે હૃદયદ્વારા અંદર પેઠા તે બહાર ન નીકલી જાય તેથી આંખને વીંચી દીધી. તેની બુદ્ધિમાં તો ભગવાન્ મારા હૃદયમાં બધા આવી ગયા છે. આ વિના બીજા જગતમાં ભગવાન્ છે જ નહિ આટલા જ છે એમ જાણનારી આ ગોપી છે. અથવા ભગવાનમાં પોતાનો ભાગ હતો તેટલો પોતે પોતાને સ્વાધીન કર્યો બીજી બધી ઇન્દ્રિયોને પણ સ્વવિષય છોડાવ્યો ત્યારે અન્તરાનંદ પૂર્ણ થતાં તેને રોમાંચ થઈ ગયાં. કેવલ આનંદથી પુલક દેખાય તો તે ગોપી ન કહેવાય. હૃદયમાં ગુપ્ત રાખે તે ગોપી કહેવાય. પુલકથી ભગવાનનો આનંદ બહાર જણાય તો તેને માટે વિશેષ કહે છે. આ રોમોદ્ગમ તો સાત્ત્વિકભાવરૂપ થયો. તેથી હૃદયમાં આલિંગન કરીને તે બેસી ગઈ. એટલે પકડી લીધા તે મારી જ પાસે રહે એ સ્થિતિને કાયમ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, અર્થાત્ સંયોગાવસ્થા જ રહો, વિયોગ ન થાઓ, એમ ધારી આલિંગન કરી રહી. તેને આગળ ઉપર કરવાના કામમાં ભગવાન્ સાથે સંભોગ, વાર્તાલાપ કર્યા પછી ઘેર જવાનું કર્તવ્ય છે તેનો વિચાર ન કરતાં પકડ કરીને કેમ બેસી ગઈ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે યોગીને હૃદયમાં પ્રાકટ્યની અવસ્થા આવે તે અવસ્થાથી જ પોતે ધારેલું કાર્ય પાર પાડે છે તેમ આણે પણ કર્યું. આનંદમાં ડૂબી ગઈ તેથી બહાર શું છે તેને આ જાણતી નથી. બહારનું યાદ કરે તો બાકી રહેલું કાર્ય કરવાનું મન થાય પણ તેને બહારનું ભાન નથી. કેમકે જ્યારે પૂર્ણ આનંદમાં હોય ત્યારે એના મનમાં કોઈ કામ ન હોય. એટલે કામની પર આનંદ છે એમ આથી બતાવી આપ્યું. ૮

એમ વિશેષરીતે ગોપીનું કાર્ય બતાવીને બધી ગોપીઓનાં ભગવાનમાં સામાન્ય રીતે પ્રયોજનને બતાવે છે.

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।
जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

બધી ગોપીઓને ભગવાને જોઈ. તેમના જોવાથી તેમના મનમાં મોટો ઉત્સવ થયો અને પરમ સુખી થયાં એટલું જ નહિ પણ જેમ સુષુપ્તિના સાક્ષીને પામીને જીવ સુખી થાય છે તેમ બધાં ભક્તોને વિરહ જતાં અને સંયોગ થતાં બહુ સુખ પ્રાપ્ત થયું.

सुबोधिनी—જે બળવાન રજોગુણ અને તમોગુણમાં લિંપાયલા બ્રહ્મા અને શિવને પણ મુક્તિરૂપ ફલ આપે તે ભગવાનને ક્ષુદ્રગુણના ક્ષોભથી દુઃખી થતાં ભક્તને સુખી કરતાં શું મહેનત પડે વારુ? એ વાત બતાવવા માટે મૂળમાં કેશવશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે કેશવનો આલોક એટલે ચારે તરફથી જોવું અથવા તેણે કરેલો પ્રકાશ એટલે હૃદયમાં અને બહાર પ્રકાશ થતાં બહુ મોટો ઉત્સવ ભક્તના મનમાં થયો. જેમ લૌકિક માણસને રાજ્ય મળે તો આનંદ થાય એમ ભગવાને પ્રેમથી જોયું તેનો ભક્તોને ઉત્સવ થયો અને તેથી એવું જ સુખ થયું એમ કહેવાથી જે એને જોઈતું હતું તે મળ્યું. હવે જે એને ન્હોતું ગમતું તે ગયું એ વાત કહે છે કે ભગવાનથી વિખુટાં પડ્યાં તેનું દુઃખ હતું તે સંયોગથી દૂર થયું. ત્યારે તો તેનો મોક્ષ થવો જોઈએ કારણ કે ઇષ્ટ-અનિષ્ટના ભોગ માટે અહીં રહેવાનું છે તે બન્ને થઈ ગયાં તેથી મોક્ષ કેમ ન થયો? તે શંકાનો ઉત્તર દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે સુષુપ્તિઅવસ્થાના સાક્ષી પ્રાજ્ઞને જીવ મળે ત્યારે सुखमहमस्वाप्सम् એમ માને છે તેમાં વાસના સાથે જીવ રહે છે તેથી ભગવાનને મળે તો પણ તેની સાથે તે વધારે વાર રહી શકતો નથી પણ વાસના તેને પાછો ખેંચી દેહમાં લાવે છે એટલે કર્તવ્યપરાયણ થઈ જાય છે તેમ અહીં પણ સમજવું. કેમકે તે લોકમાં જન્મ લેનાર છે, ઉત્તમાધિકારી નથી, પણ ભગવાન્ તો 'તમે મારા છો' એ બતાવવા પ્રકટ્યા છે. ૯

એમ તે ભક્તોનું ભગવાન્ પ્રત્યેનું કૃત્ય બતાવીને હવે ભગવાન્ ભક્તને જે કરે છે તે કહે છે.

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ।
व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥

પુરુષ જેમ પોતાની બધી શક્તિઓ સાથે શોભે છે તેમ શોકરહિત એવાં ભક્તો ભગવાનને વર્યાં ત્યારે તેનાથી વિંટાયલા ભગવાન્ અત્યંત શોભવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—તે ભક્તોને કોઈ પ્રાકૃત માને અને તેમની સાથે રમનાર ભગવાનમાં પણ પ્રાકૃતભાવની શંકા કરે તે અહીં દૂર કરે છે. એમ જો ખુલાસો ન કરે તો ભગવાન્ સ્વાર્થ માટે તિરોહિત થયા હતા એવો કોઈને ભાસ થાય. [1]'તે નિશ્ચયપૂર્વક રમ્યા નહિ માટે ભગવાન્ એકલા રમતા નથી પણ બીજાને ઇચ્છે છે' એમ શ્રુતિ કહે છે. એકલા ભગવાનને જોઈને ભક્ત સુખી નથી થતા જેટલા સ્વામિની સાથે ભગવાનને જોઈને ખુશી થાય છે. पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न એ વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

---

१ स वै नैव रेमे तस्मादेदाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् ।

ભગવાન્ સુખ આપે ત્યારે જ સુખી થવાય છે. જો ભગવાન્ તેમને સુખ ન આપે તો ઉત્તમતા ન કહેવાય. પહેલાં કહી સખીનો શોક દૂર કર્યો તેના ગુણો તો પહેલાં કહ્યા છે. સર્વથા પ્રપત્તિવાળાં ન્હોતાં અટલે મધ્યમાં શોક થયો તે દૂર થયો ત્યારે તો પહેલાં હતાં તેવાં થઈને ભગવાન સાથે મળ્યાં. ભગવાન્ છ ગુણવાળા છે તો પણ તે પ્રાકૃતની પેઠે જો પરિચ્છિન્નકામ થાય તો પણ તે શોભે નહિ પણ ભગવાન્ તેવા પ્રાકૃતકામવાળા નથી તે કહે છે. ભગવાન્ અચ્યુત છે. તેમને અચ્યુત જાણીને ભક્તો વર્યાં છે. તેથી ભગવાન્ અધિક શોભાયુક્ત છે. ભગવાન્ એકલા શોભતા તેના કરતાં સ્ત્રીઓ સાથે સારીરીતે શોભે છે. પિતા જેમ પુત્રને સ્વાર્થ જાણી પોષણ કરે છે તેમ અહીં શ્રોતા વક્તાનું સ્વાર્થને માટે પોષણ કરે છે. આગળ અત્યંત ગુપ્ત ભગવાનની લીલા કહીને વક્તા શ્રોતાને પુષ્ટ કરશે. જો એમ ન હોય તો શ્રોતાને ભગવદ્રસના અનધિકારી માનીને અલૌકિક અર્થરૂપ તેને તેવી લીલા કહે જ નહિ. ચાલતા પ્રસંગમાં રાજા પરીક્ષિતનો પોતાનામાં વિશ્વાસ જોઈને અતિ સ્નેહ અને સંતોષથી બાપની જેમ હે તાત કહી સંબોધે છે. ભગવાનની કાંતિ તો સહજ છે, એમાં ભક્તોની સાથે રહેતાં પણ કાંઈ ફેર ન થાય. અને ફેર પડે તો ભગવાન્ સહજ કાંતિવાળા ન ગણાય. ત્યાં કહે છે કે પુરુષ જેમ શક્તિવડે શોભે તેમ ભગવાન્ પોતાની શક્તિરૂપ ભક્તની સાથે શોભવા લાગ્યા. જેમ પ્રાકૃત પુરુષ પણ બધાં સામર્થ્યો જાય ત્યારે શોભતો નથી તે દવા કરીને ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિ મેળવે ત્યારે તેનું તેજ વધારે પડતું દેખાય છે, બધાને જોઈને ખાત્રી થાય છે કે આ તન્દુરસ્ત છે–તેમ ભગવાન્ શોભે છે. ભગવાન્ પણ ભક્તોની સાથે રહ્યા ત્યારે ભાવુકના અન્તઃકરણમાં અધિક શોભાવાળા દેખાય છે. અત્યંત સૌંદર્ય પ્રકટ કર્યું તેથી ભગવાન્ પરમાનંદયુક્ત થયા. શ્રુતિ પણ બોલે છે કે 'એ જ આનંદ આપનાર છે.' ૧૦

તે ભક્તોમાં આનંદ પેદા કરવાને જે કર્યું તે હવે કહે છે.

ताः समादाय कालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ।
विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥

જ્યાં સુંદર કુંદ મંદારના પુષ્પોથી શીત મંદ સુગંધ પવન ચાલે છે. ભ્રમરો પુષ્પમાં ગાન કરે છે એવા કાલિન્દીજીના પુલિનમાં તે ભક્તોની સાથે ભગવાન્ પધાર્યા.

सुबोधिनी—તે ભક્તોને સારી રીતે સાથે રાખીને કાલિન્દીજીના પુલિનમાં ભગવાન્ સમર્થ થઈને વિરાજ્યા. કલિન્દપર્વતની કન્યા એટલે કલિન્દનો અર્થ એવો થાય છે કે કલિ એટલે કલેશ તેને ખંડન કરે તે કલિન્દ કહેવાય આ કલિન્દની પુત્રીના પુલિનમાં મળેલાં ભક્તોને પરસ્પરમાં કે ભગવાનની સાથે કલેશ નહિ થાય એવો અર્થ કાલિન્દીનો કર્યો છે. આ પુલિન ભગવાનને રમવા લાયક છે. તેનું વર્ણન દોઢ શ્લોકથી કરે છે. સર્વત્ર, ઉપર અને નીચે એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવે છે. તેમાં પહેલાં ચારે તરફ સૌભાગ્યનું વર્ણન કરે છે. સર્વત્ર કુન્દ મંદારના પુષ્પો વિકાસ પામ્યાં છે તેમાં ચાલનારો પવન સુગંધવાળો છે. ત્યાં ભ્રમરો પણ મકરંદપાન કરીને આમતેમ ફરે છે. વાયુમાં શીતળ મંદ અને સુગંધ એ ત્રણ ગુણો સ્પષ્ટ છે. પુષ્પમાં રસ પણ વધારે છે. તેના ખોરાકથી મદવાળા ભમરાઓ ગુંજતા ફરે છે. તે ભગવાનના સંગીતમાં

સાથ આપનારા થશે. ફૂલ ખીલ્યાં છે તે વાયુને સારો ગંધ આપવા માટે તેની ખિલાવટ છે. કુંદના પુષ્પનો ગંધ શાન્ત છે. મંદારનો ગંધ પુષ્ટ છે. તેનાથી ગુપ્ત અને પ્રકટ કામનો ઉદ્‌બોધક તે ગંધ થાય છે. विकसत् એ શતૃન્ત વર્તમાન પ્રત્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે ભગવાન્ અહીં પધાર્યા ત્યારે જ તે પુષ્પો ખીલ્યાં છે. પવન પણ તે જ સમયથી ચાલુ છે તે પહેલાં તેવું કાંઈ ન હતું. જો પ્રથમ હતું એમ કહેવું હોત તો શુકદેવજી विकसित એવો ભૂતકાલિક પ્રયોગ કરતે. તે ઉપરથી એમ સમજવું કે જે ક્ષણે જે વસ્તુનો ઉપયોગ છે તે ક્ષણે તે વસ્તુ બને છે. તેમાં લીલામાત્રમાં ઉપયોગી અહીંની બધી વસ્તુ છે. એમ ન માનીએ તો સાડાત્રણ અધ્યાયની લીલા કરી એમાં ઘણી રાતો જવી જોઈએ તો હમણાં જ પુષ્પનો વિકાસ થયો એમ કહેવાનું કારણ ન રહે તેથી તેમ કહે પણ નહિ છતાં કુંદાદિ અને વાયુવગેરેને અહીં હાલમાં પ્રવૃત્ત થએલ કહ્યા તેથી ભગવાન્ ઇચ્છા કરે તે વસ્તુ તે જ વખતે તુરત પ્રકટે છે. પ્રથમ તે બનેલી હોતી નથી એનો સુગંધ પણ તે જ વખતે તેટલો જ સમય રહે છે તેથી સર્વ લીલોપયોગી છે. એમ ચારે બાજુ જળ ચારે બાજુ સુગન્ધ ચારે બાજુ ફૂલ ચારે બાજુ વાયુ અને ચારે બાજુ ભ્રમરના નાદ છે એમ કહ્યું. ૧૧

હવે ઉપરના ભાગમાં ઉત્તમતા કહે છે.

शरच्चन्द्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवम् ।
कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥

શરદ ઋતુના ચંદ્રકિરણોનો સમુદાય ફેલાતાં રાતનો અંધકાર જતાં પુલિન પવિત્ર બન્યું છે. કૃષ્ણા-યમુનાજીના હાથરૂપ તરંગોથી કોમળ રેતી બરોબર જોઈએ તેવી સરખી રહી ગઈ છે.

सुबोधिनी—શરદૃતુના ચંદ્રના કિરણોના સમૂહને લીધે રાતનો અંધકાર દૂર થયો છે તેથી અત્યંત કલ્યાણરૂપ તે પુલિન બની ગયું છે. અંધારૂં તો જાય પણ ભૂતનો આવેશ હોય તો તે સ્થળ કલ્યાણરૂપ ન કહેવાય. માટે કલ્યાણરૂપતા કહી છે. અને આગળ આ જગ્યામાં ભગવાન્ સાથે રાસ રમવો છે તેમાં કાંઈ વિઘ્ન નહિ થાય પણ આપણું સર્વ ઇચ્છિત થશે એ પણ शिव શબ્દ વાપર્યો છે તેથી સૂચિત થાય છે. ઉપર નીચે કે ફરતાં કોઈ પણ ખરાબ પદાર્થ નથી. તે પુલિનના ગુણ કહે છે. ભગવાનનું નામ કૃષ્ણ છે તેવું શ્રીયમુનાજીનું નામ કૃષ્ણા છે. એટલે બન્નેનાં સમાન નામ છે. એવાં યમુનાજીના હાથરૂપી તરંગોએ કોમળ રેતી સરખી પાથરી દીધી છે. જો હાથથી કામ ન થાય તો સરખાઈ ન આવે તેથી તરંગને હસ્ત કહ્યા છે. તેનાથી કોમળપણું શીતળતા સમતા એ ગુણો સ્થાનમાં કહ્યા. ત્યાં ભગવાન્ પધાર્યા. બેસવાનું હવે કહેશે. અત્યારે તો ભાવથી બેઠક લીધી. ૧૨

પછી ગોપીઓએ જે કર્યું તે કહે છે.

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।
स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबन्धवे ॥ १३ ॥

ભક્તોને ભગવાનના વિપ્રયોગના અંતમાં દર્શન થતાં વિયોગવખતની હૃદયની વેદના ચાલી ગઈ. શ્રુતિઓ જેમ પોતાનો મનોરથ હતો તેના કરતાં વધારે પામ્યાં તેમ આ ગોપીઓએ પણ ભગવાન્ મળે તો જે સુખનો મનોરથ કરેલો તેનાથી વધારે તેમનો મનોરથ સિદ્ધ થયો. કુચઉપરના કુંકુમના ડાઘાવાળાં પોતાના ઉપવસ્ત્રો ભેગાં કરી પોતાના આત્માના બંધુ ભગવાનને તેનું આસન કરી આપ્યું.

सुबोधिनी—ગોપીઓને સંયોગ થતાં વિયોગનો શોક ગયો પણ હૃદયમાં તાપ કામાત્મક તો હતો જ કેમકે ભગવાનનો સંબંધ થયો નથી ત્યાંસુધી તાપ ન જ જાય. જ્યારે ગોપીઓને ભોગ કરવાની ઇચ્છાથી આપ ભોગલાયક સ્થાનમાં પહોંચ્યા ત્યારે ભગવાનમાં પણ તેમણે ભોગેચ્છા જોઈ. તેના દર્શનથી ભાવીઅર્થનો નિશ્ચય થતાં તેમના હૃદયમાં જે તાપ હતો તે ચાલ્યો ગયો. એમ પોતાનો (ભક્તનો) દોષ ગયો ત્યારે તેનું જે થયું તે હવે કહે છે. તેમણે તો ભગવાન્ મળશે તો થોડું સુખ મળશે એટલું જ ધારેલું પરંતુ ભગવાને તો તેમને અનન્તગણું સુખ આપ્યું કે જીવના વિચારમાં પણ એ સુખ આવી ન શકે. તેથી મનોરથનો પણ જ્યાં છેડો આવી જાય એવા સુખને પામ્યાં. જે સુખ આપણા મનમાં પણ ન આવી શકે તેવું સુખ ભગવાને આપ્યું તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે શ્રુતિઓ એટલે વેદની કંડિકાઓ ભગવાનના ગુણો હમેશાં ગાય છે. તેથી વાણિનું પૂર્વરૂપ મન, એ મનમાં ન આવી શકે એવા ભગવત્સ્વરૂપને પામ્યાં. શ્રુતિ પણ કહે છે [1] 'મનની સાથે વાણી જેને પહોંચ્યાવગર પાછી વળે છે' એવું ભગવત્સ્વરૂપ છે. તે ભગવદાનન્દ મનોરથાન્ત કહેવાય તેને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ થઈ. '[2]સર્વ વેદો જેના પદનું વર્ણન કરે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો પ્રમાણરૂપે ભગવત્સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી શકે છે. **सर्ववेदान्तप्रत्ययम्** એ વ્યાસસૂત્ર પણ એ જ વાત કહે છે. વેદનો અર્થ લૌકિક નથી પણ અલૌકિક છે તે શબ્દનો સંકેત લોકમાં નથી તોપણ શ્રુતિઓ નિરંતર ભગવાનનું કાર્ય કહ્યા કરે છે તેને લોકો સાંભળે છે. તે સાંભળનારનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે ત્યારે પોતાની મેળે ભગવાનનું સામર્થ્ય તે જોઈ શકે છે. શ્રુતિ ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રતિપાદન કરે છે તેનું સામર્થ્ય નથી. તેમ લૌકિક સાધન પણ નથી. યુક્તિ પણ ભગવત્સ્વરૂપ જાણવામાં ચાલતી નથી. તેમ આ ભક્તોને પણ ધ્યાનમાં ન આવે એવા સ્વરૂપનું દાન ભગવાને કર્યું તે મનોરથના અંતરૂપ થયું તેમનું સામર્થ્ય ન હતું સાધન ન હતું પરંતુ ભગવત્કૃપાથી તેનો મનોરથાન્ત ભોગ સિદ્ધ થયો. એમ પરમપુરુષાર્થ આપનાર ભગવાનને પધરાવવા તેમને બીજી વસ્તુઉપર પધરાવીએ તો તે આપણી સત્તાની બહારની વસ્તુ આપણું શ્રેય ન કરે તેથી પોતાના ઉત્તરીયોનું ભગવાનને આસન આપ્યું તે કહે છે. વ્રજતરફની સ્ત્રીને ત્રણ વસ્ત્રો હોય છે. સ્તન ઢાંકવાની કાંચલી, પહેરવાની સાડી અને એક તેનીઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર. તેમાં ઉપર ઓઢવાનાં વસ્ત્રો બે જાતનાં થાય છે એક ઘરની બહાર જાય ત્યારે ઉપર ઓઢવાની ચાદર હોય. એક ચાદર ભોગ સમયમાં ઘરમાં ઓઢવાની હોય. તે ઘરમાં ઓઢવાની ચાદર બારીક હોય છે. તે બધાં ભક્તોએ ઉતારી ભેગી કરી તેનું આસન આપ્યું. શ્રીઅંગને લાગેલું ચંદન સૂકાઈ ગયું હોય છતાં ભગવાન સાથે ક્રીડામાં સ્વેદ થતાં તે ચંદન ભીનું થાય તેના ડાઘ ચાદરને પડે તે ડાઘવાળાં ઉત્તરીયો

---

१ 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' ॥ २ 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' ।

ભગવાનના આસનમાં આપ્યાં. ત્યાં શંકા કરે છે કે પોતે પહેરેલું ભગવાનને આસન તરીકે કેમ અપાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ આત્માના બંધુ છે. રક્ષક છે. તે દેહ–આત્માના રક્ષણ કરનાર છે, તેને માટે દેહ–આત્મા છે તેથી દેહઉપર રહેલું તેનું આસન બન્યું એ યોગ્ય જ થયું છે. ૧૩

ભગવાન્ એ વસ્ત્રદ્વારા સર્વના હૃદયમાં પધાર્યા એમ બતાવવા તેમણે આપેલા આસનઉપર પોતે વિરાજ્યા તે હવે કહે છે.

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।
चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

યોગેશ્વરના હૃદયની અંદર જેના આસનની કલ્પના માત્ર કરાય છે એવા ષડ્ગુણૈશ્વર્યયુક્ત ભગવાન્ ઈશ્વર તે આસનઉપર વિરાજ્યા. ત્રણ લોકની લક્ષ્મીની શોભાનું એક જ સ્થાનરૂપ એવું શ્રીઅંગ ધારણ કરી ગોપીની સભામાં વિરાજ્યા ત્યારે ગોપીઓએ તેમની પૂજા કરી.

सुबोधिनी—સ્વયં ષડ્ગુણસંપન્ન છે તેથી ગોપીઓના કાર્યને સિદ્ધ કરશે એ સૂચવવામાટે ભગવાન્ કહ્યા. ત્યાં શંકા કરે કે ઉત્તરીય વસ્ત્રો વગર સ્ત્રીઓ સભામાં આવે તો રસાભાસ થાય. તેવી સભામાં ભગવાન્ કેમ વિરાજે? ત્યાં કહે છે કે તે ઈશ્વર છે એટલે કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તું સમર્થ છે. તેની પ્રથમ પ્રાર્થના કરી છે એ પોતે ઈશ્વર હોવાથી તેને કોઈ રોકનાર નથી. તેથી તો તેના વસ્ત્રો અલૌકિક થઈ ગયાં એ સૂચન થયું. એ વસ્ત્રો પહેરીને જળમાં ક્રીડા કરશે છતાં વસ્ત્રો ભીનાં નહિ થાય એ વસ્ત્રોની અલૌકિકતા. જેનામાં એવી અદ્ભુતશક્તિ હોય તે સ્ત્રીઓની સભામાં પણ બેસી શકે. અથવા પહેલાં ભગવાને ગોપીઓનાં વસ્ત્રો ચોર્યાં હતાં ત્યારે ગોપીઓને શરીર ઉપર બીલકુલ કપડું ન હતું ત્યારે રસાભાસ ભગવાને ન થવા દીધો તો અહીં તો એક વસ્ત્ર ઉત્તરીયમાત્ર ઓઢ્યું છે તેમાં રસાભાસ કેમ થવા દે? તેથી કહ્યું કે **स ईश्वरः** તે ઈશ્વર છે. તે વખતે પણ અનુચિત તો લાગે રસાભાસ ન થયો કેમ કહેવાય? એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ઈશ્વર છે. તેમનામાં કરવાનું સામર્થ્ય છે. તે જો રસાભાસ થતો હોય તો તે ન થવા દે. અકર્તું સામર્થ્ય છે તેથી રસાભાસના કારણરૂપ તે આસનને પોતે છોડે નહિ. અન્યથા કરવાનું સામર્થ્ય છે તેથી રસાભાસ થતો હોય તેમાંથી પણ રસ પેદા કરાવી દે. તેથી સમર્થને કાંઈ ન કહેવાય. ત્યાં શંકા થાય કે અપવિત્ર અને ભોગના લિંપણવાળા તે આસન ઉપર ભગવાન્ કેમ વિરાજે? ત્યાં કહે છે કે સર્વથી શુદ્ધ વસ્તુનો વિચાર કરો તો યોગેશ્વરનાં હૃદય શુદ્ધ હોય છે. તેમાં પણ અંદરનો હૃદયનો ભાગ તેમાં પણ યોગિઓ ભગવાનનું આસન કલ્પે છે. તે હૃદયની અંદર કોઈ ચીજ આસન તરીકે રાખી શકતા નથી માત્ર માનસી કલ્પના છે. તે ઉપર માનસી મૂર્તિ વિરાજે છે સદાનંદ પોતે તો તેમાં પધારતા નથી. સદાનંદનું મુખ્ય આસન આ જ છે. તેથી તે આસન ઉપર વિરાજતાં શોભાવાળા થયા. અને ગોપીઓની સભામાં વચ્ચોવચ્ચ વિરાજ્યા. ચારે બાજુ ગોપીઓ બેઠી. સભાપતિ ભગવાન્ થયા ત્યારે ગોપીઓએ તેમની અર્ચા કરી. ભગવાને વિચાર્યું કે જેટલા ત્રિલોકીમાં ઇન્દ્રાદિ પદ છે, જે

લક્ષ્મીનો ભોગ કરે છે. તે બધા અંશોના અંશીરૂપ પોતાનું શ્રીઅંગ કર્યું એટલે દેશકાલની અપેક્ષાએ જે જે ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ જોઈએ તે બધા અત્યારે શ્રીઅંગધારણ કરીને દેશકાલાદિ પદાર્થો પ્રકટ કર્યા.

એમ ભગવાનને પહેલાં જોઈને પોતાના અન્તઃકરણના દોષ દૂર કરવા માટે પોતાનામાં જે કૃતઘ્નતા હતી તે પહેલાં ભગવાનમાં કલ્પિત કરી 'ભગવાને અમારી પ્રીતિની કદર ન કરી પણ અમે પ્રેમથી આવ્યાં તેને હેરાન કર્યાં' એમ લોકદૃષ્ટિ ભગવાનમાં કલ્પીને ભગવાનને કહે છે કે આપનામાં આટલો દોષ ખરો કે નહિ? તે પૂછવાનો પ્રથમ ઉદ્યોગ કરે છે.

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा ।
संस्पर्शनेनाङ्ककृताङ्घ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥१५॥

પ્રથમ અનઙ્ગને ઉદ્દીપન કરનાર ભગવાનનું સ્વાગત હાસ અને લીલાપૂર્વક કટાક્ષાદિવડે કર્યું. પોતાના ખોળામાં પ્રિયતમના શ્રીહસ્ત અને ચરણને લઈને તેને ચાંપતાં કાંઈક સ્તુતિ કરી સૂક્ષ્મ કોપ બતાવતાં ભગવાન્ સાથે ગોપીઓ બોલ્યાં.

सुबोधिनी—પ્રશ્ન કરવાનું છે તેથી તેમની સ્તુતિ તથા બડાઈ કરીને બોલ્યાં. ત્યાં કહે છે કે પાછલી વાત યાદ કરવાથી શું લાભ થવાનો હતો? ફલ છે તેનો અત્યારે તો લાભ લેવો જોઈએ, વાણીના યુદ્ધમાં ઉતરવાનો આ સમય નથી. આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનની સાથેનો વાક્વ્યવહાર અનઙ્ગને ઉદ્દીપન કરે છે, અંગનો તો નાશ કરે છે, એવો આમાં ધ્વનિ છે. તેથી એકવાર ભોગ કરવાથી કામ પૂરું થવાનું નથી. મનમાં દોષ રહેવા દઈએ અને ભોગ કરી લઈએ તો આગળ વધારે પસ્તાવો થાય માટે દોષ કોનો તે નક્કી કરવું. આપણો દોષ હોય તો તેને દૂર કરવો. ભગવાનના ધર્મમાં દોષ હોય તો તેને વાણીથી બાંધી લેવા. પ્રાર્થના કરવી કે આવી લીલા ન કરશો કેમકે અમને તેથી દુઃખ થાય છે. એ નિશ્ચય થયા પછી ફલભોગ કરવો. અનઙ્ગદીપનમાં સાધન હાસ છે. અથવા અમારી પાસે કાંઈ સાધન નથી એમ નિઃસાધનતા બતાવવી. દીનતા એ જ સાધન છે એમ કહેવું. હાસપૂર્વક લીલાપૂર્વક નિરીક્ષણ. તેનાથી વિલસતી ભ્રકુટીવડે આપ અમારા અનઙ્ગને ઉદ્દીપન કરો છો. તેમાં પાંચ સાધન કહ્યાં. હાસ, લીલા, ઈક્ષણ વિલાસ અને ભ્રૂ તે પાંચ કારણ અમારા કામનાં ઉદ્દીપક છે. પંચે કામ કર્યું તે કોઈ દિવસ બગડે નહિ મોહ કરનારી માયા સ્વરૂપને ભુલાવવામાટે છે. લીલા સ્વરૂપમાં આસક્તિને સિદ્ધ કરે છે. ઈક્ષણ તેનું જ્ઞાન કરાવે છે. જો એમ ન હોય તો બીજા જ્ઞાનથી તેનું નિરાકરણ થાય. વિલાસો પોષક છે. ભ્રૂ યમરૂપ છે. એટલે નિયામક કાલ છે. અથવા પ્રસાદ સુધીનો કાલ પણ ત્યાં જ છે. પછી પ્રશ્ન કરવામાટે તેમને રીઝવવા લાગ્યાં. ભગવાનના ચરણને ખોળામાં લઈ તેની ઉપર પોતાના બે શ્રીહસ્ત રાખી સારી રીતે સુખ થાય તેમ તેનું લાલન કરતાં ગયાં, પછી ધ્યાન દેવાની સૂચના કરી. એમ 'સર્વભાવથી પ્રપન્ન થએલને પણ આપ છોડી દો છો' એ ભગવાનમાં દોષ આરોપણ કરી કાંઈ કોપ કરતી બોલી. 'જીવના દોષ સાધનથી જીવ દૂર કરે તો પણ તે એવા ન મટે કે જેવા ભગવાન્ તે દોષને દૂર કરે અને મટે,' એ હેતુથી ભગવાન્ પાસે પોતાના દોષનું ખ્યાપન કરવા લાગી. ૧૫

હવે તેના પ્રશ્નનું વર્ણન કરે છે.

गोप्य ऊचुः-

भजतोऽनु भजन्त्येके एक एतद्विपर्ययम् ।
नोभयांश्च भजन्त्येके एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ॥ १६ ॥

ગોપીઓએ કહ્યું—કેટલાક ભજતો હોય તેને ભજે છે, કેટલાક ન ભજનારને ભજે છે, કેટલાક ભજતા અને અભજતા બન્નેને ભજતા નથી, તે બધું અમને સમજાય એમ સ્પષ્ટતાથી કહો કે તેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ?

सुबोधिनी—સ્વરૂપથી, સાધનની અને ફલથી ત્રણ પક્ષ સંદેહવાળા છે. કેટલાક ભજન કરે છે, કેટલાક ભજન નથી કરતા, તેથી સંદેહ થાય છે. તેમાં એક પક્ષ એવો છે કે જેવી રીતે બીજો ભજે તેવી રીતે પોતે પણ ભજે છે. બીજો પક્ષ એવો છે કે તે ન ભજતાને પણ ભજે છે. ત્રીજો પક્ષ ભજનાર અને અભજનાર એ બન્નેને ભજતો નથી. તે ત્રણમાં બે [1]પ્રતિયોગિને શું ફલ તે કહેવું જોઇએ. જે ભજે તેને અનુરૂપ ભજે છે તે [2]કૃતઘ્ન ગણાય. [3]ધૂતારા ગણાય, અથવા [4]સારા ગણાય. કોઇકે પગ ધોયા. તે મળે ત્યારે તે પણ પગ ધોવે તો તેનું ફલ શું. ફલને માટે તે કરતો હોય તો ફલ હેવું જોઇએ. ફલમાટે ન કરતો હોય તો તેણે પણ તેમ, કરવું કરે તેમ કરવું? નિરપેક્ષ રહીને કરે તેમાં તો સંદેહ જ રહે છે. અભજનારને ભજવામાં ક્યાંક દોષ થાય છે. જેમ [5]નિષ્કામ પુરુષને કામની ભજે તો તેમાં કામિનીને દોષ થાય કવચિત્ [6]ઉપકાર થાય છે. જો તે અર્થ તેને અપેક્ષિત હોય તો. કવચિત્ સ્નેહ દેખાય છે કવચિત્ ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. આ બધાનું નિર્ધારિત એક ફલ કહેવું. જે ભજનારને

---

૧ અભજનારને ભજે તે પહેલો પ્રતિયોગી, ભજનારને જે ભજતો નથી તે દ્વિતીય પ્રતિયોગી.

૨ કૃતઘ્ન એટલે માણસ નિષ્કામતાથી કરે તો ઇશ્વર તેને ફલ અવશ્ય આપે પરંતું તેમ કરનારને પણ બીજો તેના જેવું ભજન કરે તો તે ભજનારને અલૌકિક ફલ ન થાય કેમકે પ્રતિયોગીએ ભજન કર્યું તેથી પૂર્વનું ભજન લૌકિક થઈ ગયું. મિથો ભજન થયું તેથી તેના અલૌકિક ફલની આશા નહિ પણ તે લોકવ્યવહારમાં નિપુણ ગણાય. પરલોકાત્મક ફલ નહિ, તેથી તેને કૃતઘ્ન કહ્યો છે.

૩ ધૂર્ત્ત કેમ ગણાય કે કોઈએ કઠણ સમયમાં સહાયતા કરી તેનો ઉપકાર તેના મનમાં હોય છતાં વખત આવ્યે પોતે થોડોપણ ઉપકાર કરી અમે પણ અમારાથી બને તે કરીએ છીએ એમ કહી પૂર્વકૃતને ન ગણે તે ધૂર્તમાં ગણાય.

૪ કોઈ ભજન કરતો હોય તેને કાંઈ આશા હોય તો તે તેને આપવું જોઈએ, પરંતુ તેને એવો નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી મારો ઉપકાર કર્યો છે એમ ઉપકારભાર મનમાં રાખે તે સારો કહેવાય. લોકમાં એવા કરનારા મળે છે. તેથી કરે એમાં સંદેહ તો થાય જ. સ્વરૂપથી ફલથી અને સાધનથી સંદેહ કહ્યા છે. તેમાં આટલા ગ્રંથમાં કર્તવ્યના સ્વરૂપનો સંદેહ બતાવ્યો. હવે ફલમાં સંદેહ બતાવે છે.

૫ કશ્યપ સંધ્યાના સમયમાં નિષ્કામ હતા તેને દિતિએ ભજ્યા તેમાં તેને દોષ થયો તે સ્પષ્ટ છે. શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધ જુઓ.

૬ બ્રહ્માએ વિપ્રચિત્તિને આગ્નિધ્રપાસે મોકલી. તે નિષ્કામ હતો છતાં બ્રહ્માની મોટાઈ રાખી તેનું ભજન કર્યું તો તેનો ઉપકાર આગ્નિધ્ર ઉપર થયો. ભાગવત પંચમસ્કન્ધ આગ્નિધ્રોપાખ્યાન જુઓ.

નથી ભજતો તેને શું ફળ? જે બન્નેને ભજતા નથી તે બન્નેને શું ફલ? સાધન કર્યું તેનો ઉપયોગ શું? એ બધું કહો. સારી રીતે ધ્યાનમાં આવે તેમ કહો. ભોઃ એ સંબોધન સાવધાનપણું બનાવવા માટે છે. એમના ભેદ તથા તેનાં ફલનો ઉત્તર ભગવાન્ આપે છે. ૧૬

ભજન કરનાર પુરુષને તેના ભજન પછી પોતે પણ તે જ પ્રમાણે ભજે તે એક, બીજો એવો છે કે જે ભજન નથી કરતો તેનું ભજન કરે છે. એ બે ભજન કરનારા છે. બીજાઓ ભજનરહિત છે. તેમના ભેદો તથા તેનું ફળ કહે છે.

श्रीभगवानुवाच–

मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ।
न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું, હે સખીઓ! જે પરસ્પર ભજન કરનારા છે તેનો ઉદ્યમ એક સ્વાર્થ માટે જ છે. તેમાં સ્નેહ નથી, ધર્મ નથી, પણ સ્વાર્થને માટે જ તેમનું ભજવું છે. બીજો તેનો કાંઈ અર્થ નથી.

सुबोधिनी—તેમાં પહેલા પક્ષનો ઉત્તર આપે છે. જે પરસ્પર એકબીજાનું ભજન કરે છે તે એકલો સ્વાર્થ જેનું ફલ છે એવા છે. તેઓ સમજીને પરસ્પર ભજન કરે છે. તે ભજનમાં વધારોઘટાડો પણ એક બીજાના ભજનથી જ કરે છે. તેથી તેમાં પરસ્પર પ્રતારણાની પણ શંકા નથી. તેથી તે મિથોભજન લૌકિક સાચવવા માટે જ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે બન્ને બ્રાહ્મણ હોય તે એક બીજાનું ભજન કરે તો તેમાં ધર્મ અથવા સ્નેહ તો હોવો જોઈએ. ત્યાં સ્વાર્થ કેમ કહેવાય? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમાં પણ સ્વાર્થ જ સમજો. ત્યાં સૌહાર્દ કે ધર્મ નથી. કેમકે એક ભજે અને બીજો તેના જેવું ભજન નહિ કરે તો સામાને ક્રોધ થશે. માટે એવે સ્થળે પણ સ્નેહ કે ધર્મ છે એમ ન સમજવું. 'બ્રાહ્મણો ભેગા થઈને જમે છે તેને ધર્મશાસ્ત્ર પિશાચભિક્ષા કહે છે. તે દેવોને કે પિતૃઓને પહોંચતી નથી પણ બીજા ઘરમાં બાંધેલી વાછડા વગરની ગાયની જેમ આ લોકમાં જ ક્ષીણપુણ્ય થતાં નષ્ટ થાય છે.' ગુરુસેવામાં પરસ્પરમાં દૃષ્ટાર્થતા હોય તો ત્યાં પણ ધર્મ નથી. શાસ્ત્રમાં ગુરુની સેવાનો વિધિ છે તે જાણી સેવા કરે તો તે મિથોભજન નથી. સેવાથી પ્રસન્ન થઈ ગુરુ મંત્રોપદેશ કરે તે મિથોભજન ન કહેવાય, તે તો ફલરૂપ ગણાય. સખીઓ એમ સંબોધન આપ્યું તે મિત્રતામાં પ્રતારણા ન હોય એ બતાવવા માટે છે. તે પરસ્પર ભજન કરનારા વાણીયા છે, સ્વાર્થ માટે જ તે પરસ્પર ભજન કરે છે. ધર્મ વગેરે પણ ફલના ઉદ્દેશથી થતા હોવાથી તેમાં સ્વાર્થ તો છે તો પણ તે અન્યોન્ય ભજનથી સિદ્ધ થતા નથી. તેમ સૌહાર્દમાં પણ સામાની અપેક્ષા રહે તો તે સૌહાર્દ ન કહેવાય. તેથી પરસ્પર ભજન કરનારા સ્વાર્થ માટે જ કરે છે. તેમાં બીજાને માટે કરવાનો દેખાવ છે, ખરી રીતે મુખ્ય સ્વાર્થ છે. એવી રીતે સેવા આપવામાં પણ સ્વાર્થ છે. દુઃખનિવૃત્તિ તે સેવાનું ફલ છે. આ વાત સર્વલોકમાં પ્રમાણરૂપ ગણાય છે તેથી મૂળ શ્લોકમાં तत् हि એમ હિશબ્દ પ્રસિદ્ધાર્થક મૂક્યો છે. જો સ્વાર્થ માટે ન હોય તો તેમાં પરોપકાર ધર્મ ખરો. પરંતુ જ્યાં બીજાના હૃદયમાં તેનો બદલો વાળવાની ચિંતા થાય તે ધર્મ

ન કહેવાય, કેવળ સ્વાર્થ કહેવાય. નામમાત્રથી તે ધર્મ કહેવાય છે, ખરી રીતે એમાં ધર્મનો છાંટો સરખો પણ નથી. ૧૭

જે ન ભજતાને ભજે છે તે બે પ્રકારના છે તેને ગણાવે છે.

भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरौ यथा ।
धर्मो निरपवादोत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ १८ ॥

હે સુમધ્યમા ! નહિ ભજનારને ભજવાવાળા બે જણ હોય છે. દયાવાલા અને માબાપ. તેમાં પહેલામાં નિરપવાદ ધર્મ છે. અને બીજામાં સૌહાર્દ છે.

सुबोधिनी—જે નહિ ભજતા કેવલ વગરબોલે બેસી રહેનારને ભજે છે તેમાં બે કારણ છે. લૌકિક અને વૈદિક. સ્નેહ એ લૌકિક અને વિધિ એ વૈદિક છે. તેમાં સ્નેહ લૌકિકમાં છે. વૈદિકવિધિમાં ધર્મ છે. જે પહેલો સૌહાર્દથી કરે છે. તેનો વખત આવે ત્યારે તેના ઉપર ઉપકાર કરવો જોઈએ. નહિ તો તે કૃતઘ્ન થાય. ધર્મશેષ હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. તેનો ધર્મ તેની મારફત તેમાં દાખલ થાય છે. ધર્મમાં જ્યાં દેવતા પ્રધાન હોય અથવા કર્મ પ્રધાન હોય તે અહીં કહેવાનાં નથી. કેમકે તેના પ્રતિયોગીમાં ભજનની શંકા જ થતી નથી. જ્યાં અસમાનતા હોય ત્યાં શંકા નથી. જેમ ગાયને ગારામાંથી કાઢી તો તે બદલો આપવાને તૈયાર નથી હોતી પરંતુ સામો માણસ બદલો આપી શકે તેવો છે તેમાં પહેલો ભજન કરે અને બીજો તેનું ભજન ન કરે તો નિરપવાદ ધર્મ કહેવાય. અથવા સ્નેહ કહેવાય. અધિકારિ વિશેષણમાં તો દયા અને દેહસંબંધ. તે જ કહ્યું કે કરુણાવાળા અને માબાપ તેવી સેવા કરનાર છે. બીજે પણ એ ધર્મો દેખાય છે. સંસારીમાં કેટલાક નિર્દય હોય છતાં ગરીબોની ઉપર દયા કરે છે. સ્નેહી હોય તેવા થાય છે. તેને આ બે પક્ષમાં ગણવા માટે યથા શબ્દ કહ્યો છે. સંબંધ તો જન્માન્તરનો પણ હોય તેથી ઉપમાન અને ઉપમેયનો અભેદ માની એક પ્રકાર કહ્યો છે. સામાવાળો ઉપકાર કરે તો પહેલાના ભજનનો અપવાદ થાય અન્યથા નિરપવાદ ધર્મ ગણાય. તેથી જ્યાં પ્રત્યુપકારની સંભાવના પણ નથી ત્યાં ધર્મ કહ્યો. તેથી કેટલાક કરે છે પણ પોતે કર્યું એમ કહેતા નથી. સૌહાર્દમાં પણ ધર્મ છે તેથી મૂળમાં ચકાર કહ્યો છે. સુમધ્યમા એ સંબોધન ગોપીઓને ભગવાને આપ્યું છે. એટલે તમોએ પણ પૂર્વે ધર્મ તો કર્યો છે કેમકે સુમધ્યમત્વ પણ પૂર્વના ધર્મવગર થતું નથી તે તમારામાં જોવામાં આવે છે. માટે તમે ધર્મવાળાં છો એ વાત સંબોધન ઉપરથી કહી શકાય છે. મધ્યભાગ શરીરનો એટલે કટિભાગ. તેનું સૌંદર્ય પૂર્વધર્મનું ફલ છે. ૧૮

જે ભજન માટે ભજતા અને સૌહાર્દને લીધે ભજતા એ બન્નેને ભજતો નથી. ધર્માર્થ ભજનારને તો તેના બદલાની આશા ન હોય એટલે તેમાં શંકા જેવું નથી, પરંતુ પૂર્વે કહેલ બન્નેને ભજતા નથી તેમાં અભજન કરનાર, દીન, ધર્માધિકારીને પણ ભજતો નથી. તેનું સ્વરૂપ ભગવાન્ કહે છે.

भजतोपि न वै केचिद् भजन्त्यभजतः कुतः ।
आत्मारामा आप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ १९ ॥

કેટલાક ભજન કરનારને પણ ભજતા નથી તો અભજન કરનારને તો ક્યાંથી ભજે. તેવા વર્ગમાં આત્મારામ, આપ્તકામ, સામાના કાર્યને નહિ જાણનાર અને ગુરુદ્રોહી એ ચાર આવે છે.

सुबोधिनी—કેટલાક મહાપુરુષો હોય છે તેની કોઈ સેવા કરે તેને પણ તે ભજતા નથી ત્યારે તેને ન ભજે તેને તો ક્યાંથી બોલાવે. એવાના ચાર પ્રકાર દુનિયામાં છે તેમાં બે સારા અને બે નઠારા છે. જે દયાધર્મના અધિકારી છે તે અધમ છે. જે લૌકિક નિમિત્તવાલા તે ઉત્તમ છે. તેને એકબીજાથી જૂદા ગણાવે છે કે તે બધા એક કોટિમાં ન ઘૂસી જાય. જે આત્મામાં રમનાર હોય છે. બીજા કોઈ દેહની સેવા કરે પણ આ મહાત્માને તો દેહમાં પણ મમતા નથી. તેથી તેનું સેવન કરે તેમાં પોતાની સેવા માનતા નથી. તેને ભજન કરવાનું સાધન દેહાદિ તેને પણ તે જોતા નથી. બીજા પ્રકારમાં આપ્તકામ છે, ઇચ્છા પૂરી થઈ ગઈ છે. તે, જેમ કોઈ ખાતો હોય તેને કોઈ કહે તું ખા, કોઈ કહે ન ખા, પરંતુ જેને ખાવું નથી, તેને બન્નેનું કામ નથી. જેણે કહ્યું ન ખા તેમાં આને પ્રવૃત્તિ નથી. જેણે કહ્યું ખા તે તો કરતો હતો એટલે અનુવાદ કહ્યો. તે બન્ને વ્યર્થ છે. જે કહે છે ખા તેનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. અથવા જે કામ કરે છે તેને કહે છે એટલે કહેનાર કાંઈ સમજતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. એ બે ઠીક ગણાવ્યા. હવે એ અધમને ગણાવે છે. જે ઉપકાર કરનારના ઉપકારને જાણતો નથી તે ઉપકાર કરવાને સમર્થ છે છતાં કરતો નથી. તે ભજતો નથી કેમકે તેતે ભજવું જોઈએ તે વાતને પોતે સમજતો નથી. જાણતો હોય, સામર્થ્ય હોય છતાં ન ભજે તે ગુરુદ્રોહી ગણાય છે. જે કોઈ પોતાનો પુરુષાર્થ સાધવામાં ઉપયોગી હોય તે આપણા ગુરુ પૂજ્ય ગણાય. તેને આપત્તિ આવે તે વખતે આપણામાં શક્તિ હોય તો તેની આપત્તિ આપણે દૂર કરવી જોઈએ તેમ ન કરતાં તેને દુઃખી થવા દઈએ તો ગુરુદ્રોહ ગણાય. એમ ભજન કરનાર ભજન નહિ કરનાર બન્નેને છોડનાર એ ત્રણે પ્રશ્નના ગુણદોષનો વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યો. ગોપીઓના હૃદયમાં એમ છે કે આ ત્રણ પક્ષમાં ભગવાન્ કયા વર્ગમાં ગણાય. આપણે ભગવાન્ પાસે આવ્યા છતાં તેમણે ભજન કર્યું નથી. તેનામાં ભજનનું સામર્થ્ય છે તેથી પરસ્પર પક્ષ અને અભજન પક્ષ તો તેને લાગુ થતા નથી. દ્વિતીય પક્ષમાં ગોપીઓનું ભજન સ્નેહથી ગણાય. ભગવાન્ તો ભજનીય તરીકે તેના નિરૂપક રહે તો ચાલે. ત્યાં કહે છે કે ઈશ્વર આ જીવની કોટિમાં આવી શકે નહિ માટે ભગવાનનો આમાં વિચાર ન થાય. ત્યાં કહે છે કે ગોપીઓ ભોગ્ય છે એ નિઃસંદિગ્ધ વાત છે. તે તો ભોગ્ય આપીને ખલાસ થાય. માટે ભગવાનનો વિચાર કરવો રહ્યો. ઈશ્વરનું પણ જો ફલને માટે ભજન હોય તો તેનો વિચાર ન કરાય પરંતુ વ્યવહારમાં તે દૃષ્ટફલ આપે એવો હોય તો તે દીધેલું લેતોદેતો હોય તો તેનો વિચાર કરવો પડે. એ ભગવાન્ આત્મારામ નથી કેમકે પહેલાં તે અમારી સાથે રમી ચૂક્યા છે. પૂર્ણકામ પણ તે કારણથી જ નથી. ત્યાં કહે કે પ્રથમ વખતે જ રમીને ધરાઈ રહ્યા તેથી પછી તે ન રમ્યા ? તે વાત બરોબર નથી કેમકે તૃપ્ત થયા હોય તો ભજન ન કરે પણ અમારો ત્યાગ તો તે ન કરી શકે. તેથી અણસમજુ કહીએ તો તે પણ ન કહેવાય કેમકે તે તો સર્વજ્ઞ છે એથી તે ગુરુદ્રોહી કાં ન ઠરે એમ ગોપીઓ ધારે છે. ૧૯

મોટાઓ ફલ દેનારા કોઈ વખતે એમ કહે છે એ શંકા દૂર કરવા ભગવાન્ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

नाहं तु सख्यो भजतोपि जन्तून्
भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ।
यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे
तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥

હે સખીઓ ! ઉપરના ચારે પક્ષમાં તમે કોઈ પક્ષમાં મને ગણો તો હું તેમાં આવી ન શકું કેમકે જેમ ધન પહેલાં હોય અને પછી તે બધું જતું રહે ત્યારે તેની ચિંતામાં તે ધન વગરનો માણસ ધનવિના કાંઈ બીજું જોતો નથી તેમ તમારા મનને મારામાં સ્થિર કરવા માટે તમે ભજો તો પણ હું તમને ભજતો નથી. જેથી તમે મારા વગર બીજું કાંઈ ન દેખો.

सुबोधिनी—તુ શબ્દ પક્ષને ઉડાવી દે છે. ઈશ્વર પણ ભજે એ પક્ષ અહીં નથી કેમકે હું તમારો સખા અને તમે મારી સખીઓ એટલે મારે તમારા ઈશ્વર થવું નથી. સમાનશીલવ્યસનમાં સખ્ય થાય ગોપીઓ રસમાં સમાન છે. એક અર્થમાં ધ્યાનવાલાં છે. હું ભગવાન્ છું, જીવ નહિ. તે જ વ્યવસ્થા કહે છે. હું ભજનારને ભજતો નથી. એનું કારણ એ છે કે તે જીવો છે. તેને મારામાં અનુવૃત્તિ થવા માટે હું તેને ભજતો નથી. તે ભગવાનને કોઈની જરૂર નથી. ભગવાન્ ફલ છે તેની અપેક્ષા સર્વને છે. એટલે તેનું ભજન સર્વને ઇચ્છિત છે. ઇષ્ટસાધન પણ ભજન છે. તેમાં હું જો ઇષ્ટસાધનત્વેન પ્રવેશ કરૂં તો ભજનનો નાશ કરૂં. પછી આગળ ભજનનો પ્રતિબંધ થાય. પહેલાં ભજન કર્યું હોય તે વૃથા જાય. ભગવાનનો ઉપયોગ ચાર પ્રકારે થઈ શકે. ભગવાન્ ભોગ્ય કે ભોક્તા; ભોગ્ય પક્ષમાં કામપૂરકપણાથી કે સ્વતંત્રતાથી ભોગ્ય, તે ભોક્તા હોય તો પ્રેમથી ભક્તે આપેલું ભોગવે કે વિષયપણાથી ભોગ કરે. આદ્યપક્ષમાં ભજનનો નાશ થાય. કેમકે તે ફલ તો સ્વલ્પ થાય. સ્વરૂપથી ફલ મોટું છે પણ કાલથી તે પરિચ્છિન્ન છે. દ્વિતીયપક્ષમાં તે સ્વતંત્ર ભોગ્ય અતિભજનથી થઈ શકે તેવું ભજન ગોપીઓમાં નથી. તે સિદ્ધ થવા માટે હું તેનું ભજન કરતો નથી. માટે અપેક્ષા ન હોવાથી વિષયની રીતે હું ભોક્તા થતો નથી. ભક્તિને માટે તો મારે ભજન ન કરવું એ જ યોગ્ય છે. આમાં બધા સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ થઈ ગયો. મારા અભજનથી તમારા મનની મારામાં અનુવૃત્તિ થાય. તે પ્રકાર હવે કહે છે, કે જેમ પહેલાં ધન વગરનો હોય તેને ધન પાછળથી મળે તે જો ગયું તો તેની ચિંતામાં એવો પડી જાય કે બીજું કાંઈ તેનાં મનમાં આવે જ નહિ. આ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમ ગોપીઓને પણ પહેલાં ભગવાન્ મળ્યા ન હતા, પછીથી મળ્યા, તે જો દેખાતા બંધ થયા તો તેમાં ચિત્ત તેનાં ચોંટી જાય તેથી તે પ્રપંચને ભૂલી જાય. એકચિત્ત થાય તેનું પ્રયોજન પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૦

એમ ભગવાને પોતે ભજતા નથી તેનું કારણ કહી બતાવ્યું. હવે આપણા સંબંધમાં મારે તમને અનુસરવાની જરૂર નથી તે કહે છે.

एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ।
मया परोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥२१॥

હે અબલા! મારી સેવા કરવાના હેતુથી તમે મારે માટે લોક, વેદ અને આત્માને છોડ્યા. તમને હું પરોક્ષ ભજ્યો છું તે તમને દેખાણો નથી તેથી હે પ્રિયાઓ! હું તમારો પ્રિય હોઈને તમારે મને ઈર્ષ્યાથી જોવો ન જોઈએ.

सुबोधिनी—ગોપીઓએ કહ્યું કે જંગલમાં રાતના વખતે સ્ત્રીઓને કેમ છોડી દેવાય? તેને માટે ભગવાન્ કહે છે કે બે વાત કરવી જોઈએ. તમારૂં ભજન ચાલુ રહેવામાટે મારે તમારૂં અભજન અને રાતમાં રક્ષાને માટે ભજન, તે બન્ને મેં પરોક્ષ-ભજન કરીને સિદ્ધ કર્યાં છે. તેથી હું તમારી આંખથી છેટો રહ્યો પણ રહ્યો તો સાથે જ, કેમકે તમે મારે માટે લોક, વેદ અને પોતાના શરીરની પણ પરવા કરી નથી. તેમાં પણ તમે વૃથા પરિત્યાગ કર્યો નથી. મોક્ષને માટે પણ પરિત્યાગ કર્યો નથી પણ મારે માટે ત્યાગ કર્યો છે. વૃથા પરિત્યાગ પક્ષમાં તમારૂં અનિષ્ટ થાય. મોક્ષ માટે ત્યાગ કરો તો મારે માથે ભાર ન રહે. ત્રણ પદાર્થો છોડવા જેવા છે. લોક છૂટે તેવો નથી, વૈદિક માર્ગ છૂટી ન શકે. હું જ તેમાં લોકની શ્રદ્ધા કરાવનારો છું. પતિ, પુત્ર વગેરે છૂટી શકે નહિ. તેમાં પણ હું મળી ગયો. હું મળું તો તમે લોકાદિ છોડો પણ 'આપ મળશે' એવી આશાથી તમે લોકાદિ છોડ્યા ત્યારે તો મારે વિચાર કરવો પડે. મેં ગીતામાં કહ્યું કે સર્વ ધર્મો છોડી મારે શરણ થાઓ, હું એવાનો જ રક્ષક છું. તે ત્રણ પદાર્થો તમે છોડ્યા એટલે મેં તમારૂં ભજન કર્યું. ખરી રીતે તો સ્વપદથી પતિપુત્રાદિ નહિ પણ પોતાનો આત્મા લેવો જોઈએ. કેમકે પતિપુત્રાદિશબ્દ તો લોકમાં આવી ગયાં. લોક છોડતાં તે છુટી ગયા તો સ્વશબ્દ વધારે થાય અર્થવગરનો થાય તેથી સ્વશબ્દથી આત્માપણાથી સ્નેહ દેહમાં તમે ન રાખ્યો પણ આત્મા મને માની સ્નેહ મારામાં કર્યો. આત્માપણાથી સ્નેહ નહિ તે જ સ્વત્યાગ. સાર એટલો જ કે ગોપીઓની પ્રીતિનો હું એક જ વિષય રહ્યો. ત્યારે અનન્યનું પાલન કરવું એ યોગ્ય જ ગણાય. તમને મારામાં અનુવૃત્તિ રહેવા માટે એવો વઃ શબ્દનો અર્થ છે. અબલા સંબોધનથી એમ બતાવ્યું કે સત્પુરુષો મને ભજે છે તેમ મારાથી તમારૂં ભજન ન કરાય. અથવા મેં પરોક્ષ ભજન કર્યું તેમાં હું તમારાથી જૂદો રહ્યો ન્હોતો. અથવા વઃનો દ્વિતીયારૂપ અર્થ ન કરતાં મદર્થોજ્ઝિત લોકવેદસ્વના વિશેષ તરીકે અન્વય કરવો. એમ અભજન પ્રકારથી મદમાન પ્રકારથી ભજન અથવા ભોગ કર્યો. ભોક્તા હું છું તે મારૂં કામ ચાલુ રાખીને હું તમારી નજરે ન ચડ્યો પણ મારી હાજરી તમારી મંડલીમાં જ હતી. તેથી મેં ભજ્યા નથી એ પક્ષ ઘટતો નથી. જો મેં ઉપેક્ષા કરી હોય તો તમે અસૂયા કરી શકો. અમારા સ્નેહને જાણી ન શક્યા એવા દોષનો મારામાં આરોપ કરી મને નિંદવાને તમે લાયક નથી. કેમકે હું તમારો પ્રિય છું. પ્રિયને દોષ દઈએ તે પોતાને જ લાગે કેમકે તે છૂટે તો નહિ. તમે પણ મારાં પ્રિય છો. પ્રીતિ હોય ત્યાં તેના કૃતજ્ઞતાદિ ગુણો જોવાના નથી. તેમ તેનામાં ઉદાસીન થવાનું નથી તેમ તેના ગુણો જોવાના નથી. તે ગુણો ઉદાસીનતાની સાથે રહેનાર છે. ૨૧

એમ તે ગોપીઓના મનમાં દોષ હતો તેને દૂર કરીને ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવા માટે તેની સ્તુતિ કરે છે.

न पारयेऽहं निवरद्यसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ।
या मा भजन् दुर्जरगेहश्रृङ्खलाः
संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमपूर्वार्धे (गोपीसान्त्वनं नाम)
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

તમે નિર્દોષ ભાવવડે મારામાં જોડાયાં તે તમારૂં મોટું ઋણ દેવતાઓના લાંબા આયુષ્યવડે પણ હું ચુકાવી ન શકું. તમે ન તૂટે એવી ગૃહરૂપ બેડીને તોડીને મને ભજ્યો તે તમારો ઉપકાર મારીઉપર કાયમ રહો. મારૂં ભજન કરીને જ તમો રાજી રહો. મોટા પુરુષો મોટું કામ કરીને રાજી થાય છે તેમ.

सुबोधिनी—નિરવદ્ય—નિર્દુષ્ટ ભજનવાળાં તમે તેમનું આ સારૂં કૃત્ય તમે જે મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો તેનો બદલો આપવાનું, બ્રહ્માની આયુષ્યસુધી અથવા મન્વંતર કાળસુધી અથવા અનન્ત આયુષ્યવાળા જ્ઞાનીના કાળસુધી હું કરી શકું તેમ નથી, કેમકે ભજન અને તેનો સામો ઉપકાર એ બેનો મેળ મળતો નથી. તમારૂં ભજન કપટરહિત છે. અમારૂં ભજન કપટવાળું છે. અલ્પ પણ જળ હોય એની બરોબરી ઝાંઝવાનું ઘણું જળ ન કરી શકે. સત્ય ભજન બ્રહ્મ ન કરી શકે કેમકે ભજન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે. તેમાં વિશેષ બતાવે છે. ઘરરૂપ બેડી જૂની થતી નથી. બધાંને કાળ ખાય પણ તેને કાળ ખાતો નથી. તે બેડીને તોડીને તમે મારૂં ભજન કર્યું. અને મારી સાથે પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં. પહેલાં જેનાથી બંધાઈને બેઠા હતાં તેમાં સ્વાર્થ હતો તે બધું મારામાં મૂકીને મને ભજ્યો. બહારની સાંકળ તોડાઈ ખરી પરંતુ ચારે તરફથી ઘરને વિંટાયલી સાંકળ તોડી ન શકાય. એમ જો અલૌકિક સ્ત્રી બનીને કોઈએ ભજન કર્યું હોય તો તે તો તમે જ છો. તે કામ તમારૂં સારામાં સારૂં માની તમે ખુશી થાઓ તે ખુશી જ તેનો બદલો સમજો. ભગવદ્ભક્તો મોટાં કામ કરીને પોતે પ્રસન્ન થાય છે, પણ મેં આ કામ કર્યું એનો બદલો મને મળે એમ ઇચ્છા કરતા નથી. મારામાં તો ભજન નથી. ભજન જીવધર્મ છે. માટે હવે પછી પણ જો તમને સંતોષ થતો હોય તો મને ભજજો, નહિ તો મનમાં આવે તે કરજો. બદલાની આશા મારામાં રાખવાની નથી કેમકે જે જેનાથી ન થઈ શકે તે તે ન જ કરી શકે એટલે થયું. ૨૨

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધનો (ફલપ્રકરણની શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિની-
ટીકાના ગુર્જરઅનુવાદનો રાસપંચાધ્યાયીનો ચોથો)
ઓગણત્રીશમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૨૯

અધ્યાય ૫ મો.

'कारिकाः 'પ્રસન્ન થયેલ ભગવાન્ 'આ ત્રીશમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રાદિને દુર્લભ એવી કામકૃત લીલા પોતાનો આનંદ ભક્તમાં સ્થાપન કરવા માટે કરે છે તે કહેવાય છે.[1] આ લીલા સર્વ લીલાની ઉપકારિકા હોવાથી તેનું ફલ કહેવામાં આવે છે. જો અહીં કામમાં લૌકિકભાવ હોય તો તે શંકા દૂર કરવા સિદ્ધાન્ત કહે છે.[2] રસાત્મક કામ અત્યંત ગુપ્ત રહે છે. તે કામને દૂર કરવા માટે કામશાસ્ત્ર તથા ભરતકૃત નાટ્યશાસ્ત્ર લોકમાં પ્રવૃત્ત થયાં છે.[3] તેથી જ ભગવાને નૃત્ય કર્યું અને ગોપીઓ પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. તેનું કારણ એ જ કે સર્વાઙ્ગમાં છુપાયેલો કામ નૃત્યાદિથી સર્વાઙ્ગમાંથી પ્રકટ થાય છે તે માટે નૃત્ય અને બંધોનો ઉપયોગ છે.[4] ભગવાન્ નૃત્ય કરે તેમાં શ્રમ થાય તેમાં વાયુ અપેક્ષિત છે. ભગવાનને ગરમી લાગે ત્યારે જલ અપેક્ષિત છે તેથી લીલામાં જલ અને વાયુ સામગ્રીરૂપે ઉપયોગી છે. આ લોકમાં ઉત્તમ આધિદૈવિક પ્રકટ થયેલું કામસુખ કૃષ્ણ જ ભોગવે છે. બીજો કોઈ આધિદૈવિક કામભોક્તા (જીવ) નથી.'[5]

એમ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના અન્તમાં ભક્તોને સર્વભાવ આપી પ્રમાણથી અને પ્રમેયથી સર્વ દુઃખ દૂર કર્યું. તે દુઃખ અજ્ઞાનથી થયું હોય તો તે જ વખતે દૂર થાય. જો એમ ન માનીએ તો એ ભગવાને દુઃખ આપ્યું ગણાય. તેથી જ ભગવાન્ તેમને છોડીને અન્યત્ર ક્યાંઈ ગયા જ નથી. ભગવાન્ તેને દુઃખ આપનાર નથી પણ તે ભક્તોનું અજ્ઞાન જ તેના દુઃખનું કારણ બન્યું છે. એ અજ્ઞાન જ્યારે ભગવાનના વાક્યથી ગયું ત્યારે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલ દુઃખ પણ ગયું. તે વાત શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને આ પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં કહે છે.

श्रीशुक उवाच–

इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ।
जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः ॥ १ ॥

શુકદેવજીએ કહ્યું એમ ભગવાનની સુંદર છટાદાર વાણી સાંભળી ગોપીઓએ વિરહનો તાપ છોડી દીધો. અને તેમના શ્રીઅંગના સ્પર્શથી તેના શરીરના ઘટેલા ધાતુઓ પૂર્ણ થતાં મનમાની સુંદરતા તેમાં આવી ગઈ.

सुबोधिनी—ભગવાનની વાણી સાંભળી વિરહનો તાપ ગોપીઓએ છોડ્યો. ભગવાન્ તો અમને છોડીને ગયા નથી અમે ભ્રમમાં પડ્યાં અને વિરહ ન હતો છતાં અમે વિયોગ માની લીધો તેથી દુઃખી થયાં. આમ માની દુઃખ છોડ્યું. ત્યાં શંકા

कारिकाः

१. त्रिंशत्तमे हरिः प्रीतो लीलां कामकृतामपि । इन्द्रादिदुर्लभां चक्रे स्वानन्दार्थमितीर्यते ॥ १ ॥
अस्याः सर्वोपकाराय फलश्रुतिरुदीर्यते । लौकिक्यपि यदा दृष्टिस्तदा सिद्धान्त ईर्यते ॥ २ ॥
रसात्मकस्तु यः कामः सोत्यन्तं गूढ एव हि । अतः शास्त्रं प्रवृत्तं च तृतीयं भारतं तथा ॥ ३ ॥
अतोत्र भगवांश्चक्रे नृत्यं कारितवांस्तथा । सर्वाङ्गेषु तु यो लीनः स यथा व्यक्ततां व्रजेत् ॥ ४ ॥
जलं वायुश्च सामग्री श्रमाच्छीताच्च जायते । अत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तमम् ॥
कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो भुङ्क्ते न चापरः ॥ ५ ॥

કરે છે કે પ્રિય વચન બોલ્યા ત્યાં તેનું અજ્ઞાન કેમ જતું રહ્યું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે છ ગુણવાળા તે ભગવાન્ છે. તે ધારે તો વચનમાત્રથી દુ:ખને દૂર કરી શકે. તેની ભાવના વિપરીત હતી તે મટી ગઈ, કેમકે તે તો ગોપી છે. ભગવાનની વાણી મનનું આકર્ષણ કરે તેવી નીકળી, તેણે સંદેહમાત્ર નિવૃત્ત કર્યા. સંદેહ હોય ત્યાં શંકા થવાનો સંભવ. અહીં તો શબ્દો જ એવા નિકળ્યા કે સંદેહ થાય જ નહિ. જ્યારે અજ્ઞાનથી વિરહ હતો તે પ્રત્યક્ષ ભગવાન્ થતાં ચાલ્યો ગયો એટલે તત્સંબંધી દુ:ખ રહ્યું નહિ. જેમ સ્વપ્નમાં દુ:ખી થતો હોય તેને કોઈ જગાડે ત્યારે સ્વપ્નમાં દુ:ખ હોય તે ન રહે, તેમ ગોપીઓને દુ:ખ ન રહ્યું. ભગવાનના શ્રીઅંગના સંબંધથી મનમાં તૈયાર થવાને ધારતાં હતાં તેવાં તે થઈ ગયાં. ભગવાનને કાંઈ કરવું ન પડયું, કેવળ ભગવાનના અવયવવડે જ તેના બધા મનોરથો પૂર્ણ થઈ ગયા. ૧

એમ ભગવાને દુ:ખ દૂર કર્યું, સુખ કર્યું, તેના પ્રતિબંધક દુ:ખની [૧]સ્વરૂપ અને વાણીથી નિવૃત્તિ કરી ને ભક્તોની સાથેનું કર્તવ્ય આરંભ્યું.

तत्रारमत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।
स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः ॥ २ ॥

અનુસરનાર પોતાના ભક્તો સાથે ગોવિંદ ભગવાન્ રાસક્રીડા રમવાનો આરંભ કરવા લાગ્યા. પ્રસન્નતાવાળાં સ્ત્રીરત્નો રાસ રસવાને પરસ્પર હાથ મેળવી ગોળ ચક્રમાં ઊભાં છે તેમાં પોતે સામેલ થયા.

सुबोधिनी—આ માટે જ પોતે ગોપીના ઇન્દ્ર થયા છે. તેથી તેમણે અસાધારણ ભોગ કરવો જ જોઈએ. અનુસરનારાં સ્ત્રીરત્નોની સાથે રાસ રમવાનો આરંભ કર્યો. બહુ નાચનારી સ્ત્રીઓ જેમાં હોય એવી જાતનું નૃત્ય તે રાસ. રસ જેમાંથી પેદા થાય તે રાસ. રસ પેદા થવા માટે જ નૃત્ય છે. રાસમાં ક્રીડા લીલા એટલે ભગવાન્ રાસમાં ક્રીડા કરે છે, ભક્તો નૃત્ય કરે છે. ક્રીડા કરવાથી મનમાં રસ પેદા થાય છે. નૃત્ય કરવાથી દેહમાં રસ પેદા થાય છે. કામ તો ભોક્તામાં રહેલો છે. તેથી ભક્તોનું અહીં પ્રાધાન્ય છે. સમાજમાં પણ રસ પેદા થાય છે તેથી અહીં રાસક્રીડા એક જ કહી છે. જેમ શેરડીના સાંઠામાંથી રસ પેદા થાય, જેમ ભક્તિની ભૂમિકાઓથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અહીં કામરસ ઉત્પન્ન થશે. ગોપીઓ રસને લાયક છે કેમકે તે નાયકની મરજીને અનુસરનારાં છે. જે અનુકૂલતાથી વર્તે તેને રસ જરૂર મળે અથવા જરૂર તેમાં રસ પેદા થાય. વળી જેવો ભગવાનનો રસ ઉત્પન્ન કરવાનો અભિપ્રાય છે તેવો રસ આમાંથી ઉત્પન્ન થશે. આ રસ તો અલૌકિક છે, તે લૌકિકીઓમાં ન પેદા થાય, એટલે તમારો શ્રમ વૃથા છે. વેળુ (રેતી) ગમે તેટલી ઘાણીમાં પીલો તેમાંથી તેલ ન નીકળે. તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ સ્ત્રીઓ તો સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપા છે. સ્વભાવથી

---

૧ सर्वास्ता એ શ્લોકમાં तापं जहुः એમ કહ્યું છે. આ (પહેલા) શ્લોકમાં પણ 'जहुर्विरहजं तापं' એમ કહ્યું છે તે બન્ને તાપનું સ્વરૂપ જુદું છે. ભગવાનના દર્શનમાં પ્રતિબંધક અહીં તાપરૂપ દુ:ખ છે. તેને ભગવાને સ્વરૂપનાં દર્શન આપી દૂર કર્યો. એ सर्वास्ता ત્યાં કહ્યું. આ શ્લોકમાં ભગવાન્ સાથે રમવામાં ભક્તોના દેહનું કાર્શ્ય છે તે દુ:ખરૂપ છે. તેને ભગવાને પોતાની વાણી તથા શ્રીઅંગનો સંબંધ કરાવી મટાડ્યું તે તાપરૂપ હતું. એમ બન્ને તાપ ગયા પછી ભગવાને રાસનો આરંભ કર્યો એ અવતરણમાં પ્રતિબંધકશબ્દથી એ દુ:ખ કહ્યાં તે બન્ને તાપો તે બન્નેથી ભગવાને દૂર કર્યા.

સ્ત્રીઓ ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં મનુષ્યસ્ત્રીમાં પદ્મિની વગેરે ચાર ભેદ છે. અશ્વપ્રકૃતિ વગેરે વાસનાના ભેદ ૧૪ છે, તે બધી લોકની સ્ત્રીઓમાં આ રત્નરૂપા છે. પોતાના અસાધારણ ધર્મોથી તે ઉત્તમનાયિકાના ધર્મને પ્રકાશિત કરનારી છે. સર્વભાવથી આ સ્ત્રીઓમાં રસોત્પત્તિની યોગ્યતા છે. તેથી ભગવાનની સાથે જોડાયા છે. એટલે પોતે નાયકમણિ છે. જેમ હારમાં નાયકમણિ પદક હોય તેમ ભગવાન્ છે. મણિઓરૂપ ગોપીઓ છે. બન્ને એકરસ થવા માટે મળ્યાં છે. આ કહેવાથી રસ, પ્રકટ કરવા માટે કામે અથવા બ્રહ્માએ શુલ્કદાસીઓ આપી છે એ પૂર્વે કહ્યું છે તેનું આથી સમર્થન થયું. ત્યાં શંકા ઉઠાવે છે કે ગોપીઓ જીવો છે, ભગવાન્ આનંદમય છે, વિષમતામાં કેમ રસ ઉત્પન્ન થશે ? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે પ્રીતિવાળાં એટલે ભગવાન્ જેવાં જ છે. સર્વ રીતે પ્રસન્ન છે. તેમને રમવાનો અભિનિવેશ થઈ ગયો છે તે કહે છે કે અન્યોન્ય હાથમાં હાથ લઈને ચક્રાકારે ઊભાં રહ્યાં છે તે ચક્રમાં ભગવાનને સાથે રાખ્યા નથી. ૨

ભગવાન્ તે ગોપીઓના કુંડાલાની બહાર રહ્યા છતાં તેના સંબંધમાં આવે તેમ રહ્યા તે કહે છે.

रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।
योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥
प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः ॥ ३ ॥
यं मन्येरन् नभस्तावद्विमानशतसङ्कुलम् ।
दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥ ४ ॥

ગોપીઓના મંડલથી મણ્ડિત થયેલો રાસનો ઉત્સવ શરૂ થયો. તે ગોપીના ચક્રાકાર-મંડલની બહાર ભગવાન્ રહ્યા, તે ભક્તોના ખભા ઉપર શ્રીહસ્ત રાખીને ઊભા રહ્યા. સ્ત્રીઓ પણ પોતાને બહુ નજીકમાં ભગવાન્ છે એમ માનવા લાગી. ઉત્કંઠાથી જેના મન ભગવાનની ક્રીડા તરફ ખેંચાયાં છે એવા અને સ્ત્રીઓની સાથે બેઠેલા દેવોનાં હજારો વિમાનથી આકાશ છાઈ ગયું.

सुबोधिनी—આ ક્રીડામાં બધું ગૌણ છે, રસ મુખ્ય છે, માટે તેને રાસોત્સવ કહ્યો છે. તે સારી રીતે શરૂ થયો. ઉત્સવ એટલે 'મનને બધું ભુલાવી દેનારો આનંદ.' બધાને ભુલાવવા માટે, સજાતીય અનેક રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે, વિશેષ બતાવે છે કે ગોપીઓમાં એક ભાવવાળાનું એક મંડળ એવા અનેક મંડલોથી મંડિત તે ઉત્સવ પ્રવર્તે છે. સરખા સ્વભાવવાળાં, રસ માટે એકત્ર થએલાં, જૂદા જૂદા મંડલમાં વહેંચાયેલાં, આવાં અનેક મંડલોથી મંડિત છે. પછી તે રસને પોષણ આપનારા રસો ઉત્પન્ન થયા. ઉત્તર ઉત્તર મણ્ડલ પૂર્વ પૂર્વ રસને પોષણ આપે છે. તેથી તે રસ અન્યત્ર ન જતાં તે મણ્ડલોમાં જ રહે છે. સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયો એટલે રસ વિચ્છેદ ન થતાં નિરંતર ચાલુ થયો. કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ એ સર્વના પ્રતિબંધક હોવાથી અનેકમાં થતો રસ કેમ એકત્ર થઈ શકે? એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે કૃષ્ણ રસનો સમુદાય કરનાર છે, તે યોગેશ્વર છે, તે બધા યોગને જાણનાર છે, સર્વ વસ્તુમાં રહેલું ભગવાનનું ઐશ્વર્યાદિ યોગમાં પ્રકટ થાય છે. તેથી સાધનમાં યોગ પ્રધાન છે. તેમાં પણ ઐશ્વર્યવડે સર્વત્ર મૂળભૂત રસ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, એ વાત સિદ્ધ છે.

આ ભગવાન્ કૃષ્ણ છે. પોતે સ્વયં સદાનંદ છે. અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો તે સર્વને અગ્નિરૂપ બનાવી દે છે. તે ભગવાનનો તે ગોપીઓમાં પ્રવેશ કહે છે કે બબ્બેની વચ્ચે પોતે રહે છે. મંડલમાં બધી ગોપીઓમાં બબ્બે જૂદી જૂદીનું ધ્યાન કરવું. એ દ્વિત્વ એકમાં ન સમજવું. એટલે બે ભક્તોના શ્રીહસ્ત જ્યાં જોડેલા છે ત્યાં ભગવાનનું ઉદર આવે તેમ ભગવાન્ મંડળની બહાર ઊભા રહ્યા. છતાં તેનો બે ગોપીઓ સાથે સંબંધ બતાવે છે કે બબ્બેની વચ્ચે રહીને ભગવાનના બન્ને બાહુ બન્ને ગોપીના કંઠ ઉપર આવે છે. ભગવાન્ બે બાહુથી બે ગોપીને કંઠથી પકડી રાખે છે. બે પડખે રહેલીને બે હાથથી ભગવાને ગ્રહણ કર્યું છે. એટલે સોળ ગોપીના મંડલમાં આઠ કૃષ્ણ છે. જો એમ ન માનીએ તો બબ્બે કૃષ્ણ એક ગોપીની બાજુમાં આવવાથી રસાભાસ થાય. તેથી જ બન્ને ગોપીએ ભગવાનને પોતાની જ નિકટમાં માન્યા છે. બીજીની પાસે ભગવાન્ હોવાનું પોતે માનતી નથી. પોતાની સામે રહેલી ગોપીના કંઠમાં પોતાની ભુજા ધરી રહેલા ભગવાનને પોતે જોતી જ નથી. એમાં ભગવદિચ્છા જ કારણ છે. ભગવાને રાસ સિદ્ધ કરવા રૂપ કર્યાં છે, તે ગોપીની અર્ધ સંખ્યાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે તેથી સમાન સંખ્યાની જરૂર નથી. આગળ રાસ થશે તેમાં ભગવાન્ જેટલી ગોપીઓ છે તેટલા રૂપ ધરશે તે 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः' ઇત્યાદિ શ્લોકથી કહેવાશે. બીજા કોઈએ રાસનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં કહ્યું છે કે 'अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवः'। એક એક સ્ત્રીની પછી ભગવાન્ છે. એ શ્લોકમાં વિસર્ગયુક્ત પાઠ હોવો જોઈએ. અથવા દ્વિવચનનો પ્રયોગ બહુવચનની જગ્યાએ જોઈએ. અથવા એ મંડલ શ્રીભાગવતમાં કહેલા રાસમંડલથી જૂદું મંડલ હોવું જોઈએ. વચમાં વેણુનાદ પણ તેમાં કહ્યો છે. શ્રીભાગવતના રાસમંડલમાં વેણુનાદ કહ્યો નથી. માત્ર રસને માટે નૃત્ય કહેવામાં આવ્યું છે. ગાવામાં વગાડનારની જરૂર પડે તે કામ ભગવાને દેવો જોવા આવ્યા છે તેનાથી લીધું જણાય છે. 'मध्ये मणीनां हैमानाम्' ત્યાં તો દર્શન માટે વર્ણન છે. રાસમાં નહિ જોડાયેલી એવી ગોપીઓ અને દેવોને દર્શન થાય તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. ૩

એમ રસને માટે સર્વ સામગ્રી થઈ ત્યારે સર્વમાં રસ પ્રકટ થયો હશે એમ કોઈ ધારે, કેમકે દેવો વગેરે સર્વ અલૌકિક જ્ઞાનવાળા છે તે ભગવદ્દર્શનાર્થ આવ્યા છે તે કહે છે. એટલામાં તો હજારો વિમાનોની આકાશમાં ભીડ દેખાઈ. મણ્ડપમાં નૃત્ય થાય તો રસ આવે. એમ ન હોય અને ઉપર ખુલ્લું રહે તો વિચિત્રતા ન ગણાય. તેને માટે કહે છે કે હજારો વિમાનોથી આકાશ ભરાઈ ગયું. જેમ રસને માટે રસ ભોગવવાનું ઘર હોય ત્યાં સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધ દેખાડતાં ચિત્રો રસ ઉત્પન્ન થવા માટે બંધાય છે, તેમ ભગવાને દેવોને પ્રેરણા કરવાથી તે સ્ત્રીઓ સાથે વિચિત્ર રીતે ઉપર આવીને રહ્યા એટલે તે ચંદરવા જેવા દેખાયા તેથી ખુલ્લા આકાશમાં નૃત્ય છે એવો ભાસ ન થયો, પણ મંડપમાં નૃત્ય થતું હોય એમ બધા જોનારને લાગ્યું. માટે જોનાર દેવોને 'ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્' એવું વિશેષણ આપ્યું છે. ભગવાનની લીલા જોતાં તેનું મન પણ ઠેકાણે રહ્યું નહિ. તે દેવાંગનાઓ ઉત્સવના દર્શન કરવા આવી છે. ભગવાનની ઇચ્છા તો ચિત્રવાળા ચંદ્રવાનું કામ તેમનાથી લેવાનું છે. તેથી તે કામ જ તેમણે કર્યું. મન હરાઈ જવાથી ભગવાનની લીલાનું દર્શન કરવું હતું તે ન થયું. વિમાનમાં બેઠેલા દેવાઙ્ગનાના સંબંધીઓને બતાવે છે કે તે સ્વર્ગવાસી છે, સ્ત્રી સાથે છે, એટલે બીજી

સ્ત્રીને દેખતાં તેનું મન બગડવા સંભવ નથી. તે દેવોએ સ્ત્રીઓને ગૌણ ગણી છે, તેમનો ભાવ ભગવાનમાં છે. તેથી તૃતીયા વિભક્તિ મુખ્યાભાવમાં છે. તેથી જ સ્વર્ગમાં રહેનાર છે. માટે રસને લાયક છે. રસના અનુભવી છે. ત્યાં શંકા થાય કે આ તો ઈશ્વરની લીલા છે, તે તેમણે જોવી ન જોઈએ, તે જોવા દેવો કેમ આવ્યા? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાને રાસ કર્યો ત્યારે તેમને એટલી બધી ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ કે તેના ગુણદોષનો તે વિચાર કરી ન શક્યા પણ તે જોવા દોડી આવ્યા. રજોગુણી નવું જોવામાં તૈયાર હોય છે એવા પોતાના સ્વભાવથી તે ચાલ્યા આવ્યા છે, પણ ભગવત્સ્વરૂપ કે તેની લીલાનો વિચાર તેમના મનમાં નથી આવ્યો. ૪

પછી નૃત્યનો આરંભ થયો તેમાં જે થવું જોઈએ તે થયું એ હવે કહે છે.

ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।
जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥

નૃત્યના આરંભમાં દેવનાં નગારાં વાગ્યાં, ઉપરથી દેવોએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, સ્ત્રીઓની સાથે ગંધર્વપતિઓ ભગવાનના વિમળગાનને ગાવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—પ્રથમ આરંભમાં દુંદુભિ વાગ્યાં. 'દુંદુભિ એ પરમ વાણી ગણાય છે.' એમ શ્રુતિ કહે છે. પછી મંગલને માટે ચોતરફથી ફુલની વૃષ્ટિ થઈ. પુષ્પાંજલિ પ્રસિદ્ધ છે. આવનારા રસની અથવા રસના અધિષ્ઠાતાની પુષ્પોથી પૂજા થાય છે. અનેક જાતનાં ફુલ જૂદા જૂદાએ છાંટ્યા તેથી બહુવચન કહ્યું. પછી સાધારણ ગાન થયું. ભગવાન્ સાંભળનાર છે એમ ધારી ગાનારમાં શ્રેષ્ઠ હતા તેમણે ગાન છેડ્યું. ગંધર્વપતિઓ વિશ્વાવસુ વગેરે અધિકારી હોવાથી તેમને ભગવાનનું દર્શન દોષાવહ નથી. જેમ નટ જુએ તો તેને દોષ લાગતો નથી. એમ ન માનીએ તો ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં ઇન્દ્ર છે તેને પણ દોષ લાગે. અર્થ અને દ્રવ્યનો વિરોધ હોય ત્યાં અર્થ બળવાન્ ગણાય છે, એ ન્યાય છે. તેથી જ્યાં જેના વગર ન ચાલે ત્યાં તેનો દોષ ગણાતો નથી. જેમ ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં ઇન્દ્ર રહે છે તેનો દોષ નથી ગણાતો. ઇન્દ્ર ન રહે તો તે શ્રીહસ્ત પોતાનું કામ જ ન કરે તેથી તેની જરૂર છે એટલે તેનો દોષ નથી. પરંતુ તે દેવો ગાન કરે પણ ભગવાનની ક્રીડા જુએ તો તેની બુદ્ધિમાં દોષ તો આવે? એમ શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેઓ સ્ત્રી સાથે જોવા આવ્યા છે તેથી તેમની બુદ્ધિમાં તેવું કશ્મળ થવાનો સંભવ નથી. વિષયનો દોષ તેનામાં નથી. કેમકે તે ભગવાનનું વિમળ યશ મુખથી ઉચ્ચારે છે. તે યશ મનમાં વિમળતા જ રાખે દોષ પેદા થવા ન દે, કેમકે તે યશ મળનિવર્તક છે, એટલે વિમલ છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને તે સમયમાં જે ભાવની જરૂર છે, તે શિવાયમાં તેમનું મન નથી ગાનપૂરતું જ તેનું ધ્યાન છે. તે રાગ તાનમાં એવા લીન થયા છે કે વિષયાન્તરની તેમના મનમાં સ્ફુર્તિ થતી જ નથી. ૫

એમ બહારથી ગીતવાદ્ય થયા તેને બતાવીને નૃત્યમાં રસ પેદા કરનાર વાજીંત્રોને હવે કહે છે.

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।
सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

પ્રિયની સાથે રસમાં ફરતી સ્ત્રીઓના વલય, નેપુર અને ઘુઘરીઓનો મોટો શબ્દ રાસમંડળમાં સંભળાયો.

सुबोधिनी—ત્રણ સ્થળે વાજાં જોઈએ. નીચે ભૂમિ ઉપર, મધ્યમાં અને ઉપર. તેમ જ તાલના ભેદ નૃત્યમાં અપેક્ષિત છે. એમ અહીં હાથમાં પહેરેલી બંગડીનો શબ્દ ઉપર છે, કટિમેખલાની ઘુઘરીઓનો શબ્દ મધ્યમાં છે, અને એકબીજાના હાથમાં હાથ મિલાવે છે તેને વચમાં છુટા પાડી તાલ આપે છે તેથી વલયના શબ્દ થાય છે. શબ્દ ઉત્પન્ન કેમ થાય છે તે 'पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः' એ શ્લોકમાં આગળ ઉપર કહેવાશે. તે સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રિયની સાથે છે તેથી સર્વ[1]લાસ્યસંપન્ન થાય છે. સર્વ ભક્તોને ભગવાનનો સંબંધ થાય એ માટે લાસ્ય કરે છે. चकार છે તેથી બીજા કૂજનના શબ્દો સુખના શબ્દો કહ્યા. બધા શબ્દો એકત્ર થતાં મોટો શબ્દ થયો કે દૂર રહેલા માણસથી તે કોનો શબ્દ છે એ પારખી ન શકાય. તેથી જ રસનો સમૂહ રાસ તેનું મંડલ એટલે રસ આવ્યો પણ વિશેષ જણાયો નહિ. જેમ અનધિકારી શૂદ્રને વેદશબ્દ કાનમાં પડે તો તેને ભણનાર તથા તે મંત્ર એ બન્નેની શક્તિ ઓછી થાય, તેમ જ સાંભળનાર શૂદ્રને પાપ લાગે તેમ આ રસનો શબ્દ ભક્તશિવાયના, પછી તે ભલે દેવ હોય છતાં—તે બધા અનધિકારી ગણાય. તેના કાનમાં એ શબ્દપડે તો આ મંડળમાં રહેલા ભક્તોને રસ ચાલ્યો જાય. સાંભળે તો તેને શોધવા નીકળી પડે તે શોધનારનું અનિષ્ટ કરનારૂં થાય, એને જ તે પાપરૂપ થાય. ૬

એમ ભગવાન્ સ્ત્રીના નૃત્યમાં પ્રવિષ્ટ થયા તે ગૌણભાવને લઈને કદાચ ન દેખાય, એમ કોઇને શંકા ન થવા માટે ભગવાનની શોભા સર્વલોકપ્રસિદ્ધ થઈ એ વાત હવે કહે છે.

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ।
मध्ये मणीनां हैमानां महामारकतो यथा ॥ ७ ॥

તે રાસની મધ્યમાં દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ સુવર્ણના મણિઓની વચ્ચે મરકતમણિ શોભે તેમ શોભાયુક્ત દેખાયા.

सुबोधिनी—સ્વાભાવિક શોભાથી પણ અતિશય શોભવા લાગ્યા તે પ્રથમ કહ્યું છે કે પુરુષ પોતાની શક્તિ સાથે અધિક શોભે છે. કદાચિત્ પોતે પોતાના સ્વરૂપથી શોભાને પ્રકટ કરે એમ કોઈના મનમાં આવે તેમ ન સમજવા માટે કહે છે કે તે ભક્તોથી ભગવાન શોભે છે ન સ્વતઃ. ત્યાં કોઈ કહે કે જે શોભાવાળું સ્વતઃ હોય એને બીજાથી શોભા કેમ વધારે દેખાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ શોભાવાળા છે છતાં ગુણોથી વધારે શોભે છે તેમ. ત્યાં કહે છે કે ભગવાનના તો ગુણ સર્વોત્તમ છે એવાં આ ભક્તો નથી ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ દેવકીપુત્ર છે; દેવકીની ભક્તિ દેખીને તેના પુત્ર થયા. સ્ત્રીઓની ઉપર ઉપકાર કરવાને પ્રકટ થયા તેમ ગોપીઓમાં પણ પોતાનું સામર્થ્ય મૂકી તેનાથી પોતાની શોભામાં વધારો કરશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સહજસુંદર વસ્તુને બનાવટી વસ્તુથી શોભાવી ન શકાય. તેના ઉત્તરમાં દૃષ્ટાન્ત

૧ સ્ત્રીઓનું નૃત્ય લાસ્ય કહેવાય.

આપે છે કે સોનાના મણકા સોનીના બનાવેલા હોય છે તેની વચ્ચે મરકતમણિ સહુ જ છે તેને શોભા આપનાર તે મણકા થાય છે એમ ભક્તોથી પણ ભગવાન્ શોભે છે. ૭

એમ રાસક્રીડાની પૂર્વપીઠિકા કહીને હવે મુખ્ય નૃત્યનું વર્ણન કરે છે.

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासै-
र्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।
स्विद्यन्मुख्यः कबररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो
गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥

બધી સખીઓ સાથે એક પગને ધરે તેથી, એક સાથે હાથને હલાવવાથી, મંદહાસ્યયુક્ત ભ્રૂવિલાસથી, કટિને નાચતાં વાંકી કરવાથી, સ્તનના વસ્ત્રો ખસી જવાથી, ગાલ ઉપર કુંડલના પ્રકાશ પથરાવાથી, જેને મુખ ઉપર સ્વેદ આવ્યો છે, જેના અંબોડા અને કંદોરાની ગાંઠો ઢીલી થઈ ગઈ છે એવી કૃષ્ણની વધૂઓ ભગવાનનું ગાન કરતી મેઘના ચક્રમાં વિજલી શોભે તેમ શોભાયમાન દેખાય છે.

सुबोधिनी—પગ મૂકવાનું કહ્યાથી અનેક નૃત્યમાં જેટલા ચરણ ધરવાના પ્રકાર તેના શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તે બધા સમજી લેવા, એમજ ભુજને હલાવવાના નૃત્યમાં જે પ્રકારો નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે તે બધા સમજી લેવા. એક અવયવને ઊંચો કરતાં બીજા અવયવો કેમ રહેવા જોઈએ તેની રીત શાસ્ત્રમાં છે તે પ્રમાણે આ ભક્તો નૃત્ય કરે છે. મંદહાસ્યયુક્ત સર્વ કટાક્ષો કહ્યા ભ્રૂના ભેદો પણ તે તે રસ હૃદયમાં આવે ત્યારે તેમજ થાય છે. કટિનો ભાગ ભંગવાળો છે એટલે કેડથી વળી જાય છે. ઉપરના ભાગ સરલ ન રહેતા એક બાજુ ઝુકે છે. રસના આવેશવાળાં તે ભક્તોના અવયવોમાં રહેલો રસ આમતેમ દેહના ફરવાથી તે સ્થાનમાંથી નીકળી એકત્ર થાય છે. અથવા આમતેમ ફરવાથી રસ એકત્ર થાય છે. ચપલ કુચની ઉપર પટ એટલે કપડાં ચલિત થાય છે તેમાં કંપનના બધા ભેદ બતાવે છે. કુંડળ ગાલ ઉપર ચાલીને આવી જાય છે તેથી નૃત્યમાં મસ્તક ફેરવવાના ભેદો કહ્યા છે તે બધા લઈ લેવા. મસ્તક હલાવવાના ભેદ કહેવા છે ત્યાં કુંડલને ચળાયમાન થવાનું કહ્યું તે વિજલીથી શોભા આવે એવી મુખશોભા માટે કહ્યું છે. કુંડલની કાંતિ ગાલ ઉપર બધી ખરચાઈ ગઈ એમ બતાવવા કુંડળને ગંડલોલ વિશેષણ આપ્યું છે. ગંડ ઉપર કેવળ રસ છે. પાન કરવાનો રસ ગંડ ઉપર જ પીવાય છે. તે રસ પ્રકટ થવા માટે કુંડળનો પ્રકાશ તેની ઉપર પડે છે. તેથી અંદર રહેલો રસ પુષ્ટ થાય અને બહાર દેખાય તે કહે છે કે ભક્તોના મુખ ઉપર સ્વેદ છાઈ ગયો છે. કબરગ્રન્થિ અને રશનાની ગાંઠ છુટી ગઈ. બધા અવયવમાં રહેલો રસ એકઠો થયો ત્યારે દેહ હલકો થઈ ગયો તેથી કેશનો બંધ અને કટિનો બંધ ઢીલો થયો. ત્યાં શંકા કરે છે કે નૃત્યમાં શ્રમ કેમ થાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે કૃષ્ણ સદાનંદ છે તે આનંદનો ઉપયોગ કરનારીઓ ગોપીઓ છે, માટે ભોગમાં ક્રિયા કરવાની હોય તેથી શ્રમ થાય. એમ શ્રમિત છતાં અન્તરમાં સંતોષ થવાથી તે ગાવા લાગ્યાં. શ્રીઅંગમાં શ્રમ થયો છતાં તે સૌન્દર્યમાં વધી ગયાં. તેનું સૌન્દર્ય શ્રમથી ઓછું ન થયું પણ વધ્યું. તેની શોભાનો પાર ન રહ્યો. લોકો દર્શન કરે તો તે વર્ણન કરે કે શોભા સારી છે. આ ભક્તોને બધાએ કેમ જોયાં? પહેલાં તો દેવોએ પણ

મનવિના જોયું તે અમુક રમે છે, તેને જાણી ન શકયા; એમ કહ્યું છે તેનું કેમ? ત્યાં કહે છે કે તેને જોયાં પણ મેઘમાળામાં વીજલીને જુએ તેમ જોયા એટલે વીજલી બહુ વખત દેખાય નહિ પણ મેઘચક્રને શોભા આપે તેમ આ ભક્તોને આઠ કૃષ્ણોએ આચ્છાદિત કર્યાં તેથી સ્પષ્ટ ન દેખાયાં પણ જેટલાથી શોભા વધે તેટલું જ તેમણે કાર્ય કર્યું. ૮

શાઠનૃત્ય કહીને હવે મધ્ય નૃત્ય કહે છે.

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठयो रतिप्रियाः ।
कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

રાસમાં ગોપીઓ નૃત્ય કરે છે. ઉચ્ચસ્વરે ગાન કરે છે. તેનો કંઠ રંજક છે. રતિમાં પ્રીતિવાલા કૃષ્ણના સ્પર્શથી આનંદિત થયાં છે, જેના ગાનથી આ જગત વ્યાપ્ત થયું છે.

સુબોધિની—ઊંચે સ્વરે ગાન કરે છે અને નૃત્ય કરતી જાય છે. અથવા પ્રથમ ગાન કરે છે. પછી નાચે છે. બન્નેનું કારણ કહે છે કે તેનો સ્વર રંજક છે એટલે મધુર છે. રતિમાં પ્રીતિવાલી છે. ગાવાથી અને નાચવાથી તે મોહ કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં શંકા થાય કે પ્રથમશ્લોકમાં તેને શ્રમ થયાનું લખ્યું છે તો થાકેલાં કેમ નાચવા લાગ્યાં? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણનો સ્પર્શ થાય કે શ્રમ જતો રહે અને આનંદ પ્રકટે. એ સ્પર્શ ભગવાનનો એક અંગમાં નથી થતો પણ જ્યારે તે નાચે છે ત્યારે તેને શ્રમ થાય. તેને ભગવાન્ સર્વાંગસ્પર્શ કરી તેનો પસીનો લુઈ દે છે તેનાથી તેનો શ્રમ જતો રહે છે અને અન્તઃકરણમાં આનંદ વધે છે એટલે નૃત્ય કરે છે. બીજું તેને કાંઈ યાદ ન આવે માટે નાદ કાંઈક વિશેષરૂપમાં કરે છે કે જેનાથી આખું જગત વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. એટલે ગોપીઓએ ભગવાન્ સાથે ક્રીડા કરી તેને બધા લોક ગાય છે તેનાથી આ જગત્ ભગવદ્રસથી વ્યાપ્ત થાય છે. ભગવાને આ રસ લોકમાં પ્રકટ કરવા રાસક્રીડા કરી છે. નાદ ઉત્પન્ન થયો પરંતુ તે નાદમાં ભગવાનનો નાદ મળે ત્યારે તે અમૃતમય બને તે ભગવાન્ મધુર નાદ કરે તેનાથી જગત્ પૂર્ણ થાય. ૯

તે તો બને તેવી વાત નથી. તેને માટે કહે છે.

काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः ।
उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साध्विति ॥
तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बह्वदात् ॥ १० ॥

કોઈ સખી મુકુંદની સાથે [1]સ્વર અને જાતિ ન મળે એ પ્રમાણે સ્વરને ઉપાડવા લાગી. તેનાથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા, તેની પૂજા કરી, અને વાહ વાહ બોલીને તેને વખાણી. બીજીએ તે જ ધ્રુવસ્વરને ઊંચે લીધો, તે ધ્રુવમાં મેળવ્યો, તેને પણ ભગવાને બહુ માન આપ્યું.

સુબોધિની—મુકુન્દની સાથે સ્વર તથા જાતિ ન મળે તેવી રીતે કોઈએ સ્વરને ઊંચે લીધો. કાચિત્‌શબ્દથી સારી રીતે ભગવદ્ભાવને પામેલી સમજવી. ભગવાનને

---

૧ સ્વર સાત છે. સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, ની. એની જાતિ ૧૮ છે. તેમાં સાત સ્વરની સાત શુદ્ધ તથા અગ્યાર મિશ્ર જાતિઓ છે. બાવીશ શ્રુતિઓ છે.

નાદ કરવાનું કારણ મોક્ષ આપવો એ જ હતું એ માટે મુકુંદશબ્દ ભગવાનને કહેવામાં વાપર્યો છે તેથી જણાય છે. ભગવાને પોતાનો નાદ ઉપનિષદરૂપ ગોપીની સાથે ઉઠાવ્યો. બન્નેના નાદ એક થઈ ગયા. મોક્ષમાં બે કાર્ય થાય. નવો દેહ ન થાય અને આત્માનો મોક્ષ થાય. તેમાં બીજો દેહ ન થવામાં ઉપનિષદનો નાદ છે. ભગવન્નાદ મોક્ષસાધક છે. ષડ્જાદિ સપ્ત સ્વર છે તેમની જાતિઓના પણ ભેદ છે જેમ મયૂર ષડ્જ બોલે છે. બીજા પક્ષીઓ મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણિઓ પણ ષડ્જ બોલે છે. તો પણ તેમાં પેટા જાતિઓ છે. તે જો તેની જાતિ તેનો રસ વ્યક્ત થાય તેવીરીતે ક્રમથી બોલાય તો (એટલે બ્રહ્માએ સૃષ્ટિના આરંભમાં જે સ્વરૂપમાં સ્વરજાતિ પ્રકટ કર્યા તે સ્વરજાતિમાં મિશ્રણ ન થાય તેમ બોલાય તો) રસ પ્રકટે. તે તો ભગવાન્ શિવાય અમિશ્ર ભાવથી કોઈ તેનો ઉચ્ચાર કરી ન શકે તે જો ગોપી કરે તો ભગવાનને સંતોષ થાય તે યોગ્ય ગણાય. પોતે બ્રહ્મ છે, પોતે વિરચિત સ્વરજાતિનો ઉચ્ચાર કરવાથી પોતે ગાન કરે તો તેમાં આશ્ચર્યનું કારણ રહે નહિ પણ બીજા તો તેનું સ્વરૂપ જ જાણતા નથી ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર તો ક્યાંથી કરી શકે? છતાં આ ગોપીએ તે પ્રમાણે કર્યું. તેથી ભગવાને તે ગોપીની પૂજા કરી. તેના સ્વરઉન્નયનનું કાર્ય પણ થયું. ભગવાને તેના ઉપર પ્રીતિ કરી અને 'વાહ વાહ' એમ કહ્યું એટલે જેનું સ્વરૂપ સારૂં, તેનું ફલ પણ સારૂં એમ દ્વિરુક્તિથી બતાવ્યું. પ્રીતિ થવાનું કારણ કે તેણે ભગવાન્ કરે તે કર્યું. ભગવાનના મનમાં હતું તે કર્યું તેથી ભગવત્કૃપા થઈ. બીજી સખીએ ઊંચે લીધેલો સ્વર ભગવાન્ ઝીલે ત્યાંસુધી ઊંચો જ રાખ્યો. તે ઊંચે લીધેલો સ્વર ધ્રુવ ઉપર આવે ત્યાંસુધી ઉંચો જ રાખ્યો. ધ્રુવ નાદ એટલે કારણનાદ. 'રાગ જ્યાં બેસે તે ધ્રુવ કહેવાય.' ભગવાને તે પ્રમાણે ગાયું. ધ્રુવતાલમાં તેણે જોડ્યું એમ કેટલાક કહે છે તે વિચાર કરતાં ઠીક લાગતું નથી. એમ ધ્રુવમાં લઈ જનારને ભગવાને મોટું માન આપ્યું. તેને ઇચ્છિત પણ આપ્યું. એ ચકારનો અર્થ છે. 'એ ગોપીઓની અંદરનું સામર્થ્ય શું કહેવું?' એવો ભાવ છે. બહુ માન એટલે બધી ગોપીઓથી તેને વધારે માન આપ્યું. તેથી આ બે ગોપીઓ ઐશ્વર્ય અને વીર્યગુણરૂપા છે. બીજી ચાર ક્રમ-વડે હવે કહેવાય છે તેવા ગુણવાલી સમજવી. ૧૦

કીર્તિ ભગવાનને આધારે રહે છે. બન્ને સખીનો કાયિક વ્યાપાર હવે કહે છે.

काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ।
जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥

વાળમાં ગૂંથેલાં મલ્લીનાં પુષ્પો ઢીલાં પડવાથી ખરવા માંડ્યા છે એવી કોઈ એક સખી રાસમંડળમાં ફરતાં ચારે બાજુથી થાકી જતાં તેણે પાસે રહેલા ગદાને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણના ખભા ઉપર પોતાનો બાહુ ધર્યો.

सुबोधिनी—રાસથી બહુ રીતે થાકતાં પોતાની એક બાજુ રહેલા ભગવાનનો ખભો પકડ્યો. ભગવાનને ગદાભૃત કહેવાનું કારણ કે તે સ્થિર છે એટલે તેની ઉપર ભાર આવે તો તે સહન કરવાને સમર્થ છે એમ કહ્યું. પ્રયત્ન વધારે થાય અને આધાર ન લે તો રાસમાં વિચ્છેદ થાય, પરિશ્રમ તો અધિક રસ પ્રાપ્ત થતાં થયો છે. જો એમ ન હોય તો રસ માટે તેની પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. સખી મંડલની બહાર નીકળતી

હોય તો તેને મંડળમાં લેવા માટે ભગવાન્ પણ તેનો હાથ પકડે. તેથી એક બાજુ તો ભગવાન્ એક જ છે. પડખે રહેલા ભગવાનનો કંઠ પકડવો એ वृक्षाधिरूढालिङ्गन નામના બંધમાં સંભવિત છે. પ્રથમ તેને ભગવાને કંઠથી ગ્રહણ કરી હતી તેથી આ સખી પણ પોતાના મિત્ર જાણી તેના કંઠમાં ભુજા ધરે તો તે વ્યાજબી ગણાય. પણ તેમ નથી. અહીં તો તેના કેશપાશમાં ગોળ વેણી બાંધેલી હતી તે શિથિલ થઈ તેથી તેને દેહનું ભાન નથી રહ્યું તે વખતે ભગવાને તેને મદદ કરી પોતાનું આસપણું બતાવ્યું છે. આ શ્લોકમાં કીર્તિગુણરૂપા કહી. ૧૧

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।
चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

તે મંડલ માંહેની કોઈ ગોપીએ પોતાના ખભા ઉપર રહેલો કમળની સુગંધવાળો ચંદનથી આલિપ્ત થયેલો શ્રીકૃષ્ણનો બાહુ ખુબ સુંઘ્યો. તેનાથી રોમાંચ થતાં તે બાહુનું તેણે ચુંબન કર્યું.

सुबोधिनी—બીજી સખીએ પોતાના એક અંસઉપર આવેલો ભગવાનનો રાત્રિ વિકાસી કમળ કરતાં પણ વધારે સુગન્ધવાળો ચંદન ચર્ચિત બાહુ સુંઘ્યો તેનો સુગંધ તેના અંતરમાં ગયો. ત્યારે તે પૂર્ણાનંદ થઈ એટલે તેના રોમાંચ ઉભાં થયાં તેથી તેણે ભગવાનની ભુજાનું ચુંબન કર્યું. રૂપ અને સ્પર્શ તો પ્રથમથી હતાં. સુંઘવાથી અને ચુંબન કરવાથી ગંધ રસનો પણ અનુભવ કર્યો. આશ્ચર્યવાચક ह અવ્યય મૂળમાં મૂક્યો છે. તે સમય અથવા તે ભગવાન્ એમ બે અર્થ तत्र ના કરવાના છે. આથી બન્ને બાજુએ રહેલી બે ગોપીઓનો વિનિયોગ ભગવાનમાં કહેવાયો. અથવા એક ખભા ઉપર રહેલો બાહુ એવો અર્થ કરવો. તે જ ગોપી તેમ કરવા લાગી એમ કેટલાક ટીકાકારો કહે છે. કૃષ્ણ સદાનંદ છે તેથી બન્ને ભક્તોને સમરસ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્પલ રાત્રિમાં વિકાસ પામનાર અને સ્ત્રીઓના મનને ગમે તેવું પુષ્પ છે. શ્રીકૃષ્ણના બાહુને સુંઘ્યો તેમાં ચંદનનો લેપ કર્યો છે તેનો સુગંધ કારણરૂપ નથી પણ તે ચંદન કરતાં પણ અત્યંત સૌરભ શ્રીઅંગમાં સહજ છે. અતિ અલૌકિક ભાવવાળીને જ તેનું જ્ઞાન થઈ શકે તેથી શ્રીઅંગનું સહજ સૌરભ બતાવવામાટે આ વિશેષણ છે. ચંદન ધારણ કર્યું છે. તે વિવેક અને ધૈર્યના નાશ માટે છે. તેને સુંઘવાથી તે સુગંધ ગોપીઓના હૃદયમાં પહોંચે છે, એ આ ગોપીમાં વિશેષ છે. આ ગોપી શ્રીધર્મરૂપા કહી. ૧૨

ભગવાને શ્રીમુખમાં ચાવેલું તાંબૂલ જ્ઞાનની પેઠે આપ્યું તે કોઈ ગોપીએ ગ્રહણ કર્યું એ વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે.

कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ।
गण्डं गण्डे संदधत्याः अदात्तांबूलचर्वितम् ॥ १३ ॥

કોઈ ગોપીએ નૃત્ય કરતાં શ્રીમસ્તક ચલિત થતાં કુણ્ડલની કાંતિ ગાલ ઉપર પડી તે ગાલને શ્રીકૃષ્ણના ગાલ સાથે જોડ્યો ત્યારે ભગવાને ચાવેલ તાંબૂલ તેના મુખમાં આપ્યું.

सुबोधिनी—ભગવાને ચાવેલું તાંબૂલ કોઈ સખીને આપ્યું. પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલને લગાવ્યો તેથી અપેક્ષાલાઘવ પ્રકટ કર્યું. સામે ઉભી રહી મુખમાં મુખ લગાડે તો દેવાનું ઠીક પડે. આ તો પડખે રહી છે છતાં ભગવાને શીઘ્ર આપી દીધું. આ [1]તાંબૂલ આપ્યું તેને ભગવાને પોતાની વિદ્યાનું દાન કર્યું એમ્ જણાવ્યું. તેથી ભગવત્પરોક્ષમાં આ ગોપી સર્વને ઉપદેશ કરનારી થશે. આ ગોપી વિદ્યાનું દાન કરવાને લાયક છે એમ તેનામાં લૌકિક ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે તે કહે છે. નાચવાથી ચલિત થતા કુંડળની કાંતિ ગાલ ઉપર પડતાં તેની કાંતિ પ્રકટ થઈ. નાટ્યમાં ક્રિયાશક્તિ રહી છે. કુણ્ડલમાં જ્ઞાનશક્તિ છે. ક્રિયાશક્તિના અત્યભ્યાસથી જે કાંતિ એટલે અનુભવ તેનાથી અલંકૃત ભક્તિ એટલે પ્રેમ. ભગવત્પ્રેમ સાથે જોડાયું એટલે તે જેવી ભગવાનમાં આસક્ત હતી તેવા ભગવાન્ તેનામાં આસક્ત થયા. તેમાં પણ ગણ્ડપદ સાધ્યરૂપ ભક્તિ છે. ભગવત્પ્રેમ તે ભગવદ્ગણ્ડ જે સ્વામિનીના ગણ્ડરૂપ પ્રેમ તેને મળ્યો એટલો ગંડનો અર્થ થયો. હવે તાંબૂલનો અર્થ કરે છે કે તામ્ મૂલ એટલે લક્ષ્મી પ્રત્યે મૂળપર્યટન પણ વારંવાર યાદ કરવું, વારંવાર જોવું, અભ્યાસ કરવો. તેથી જ્ઞાન અને તાંબૂલની સમાનતા કહી. ચાવેલ છે એટલે સાધનનો પ્રયાસ નથી તેથી ભગવાને સિદ્ધ વસ્તુનું દાન કર્યું છે. આમાં જ્ઞાનરૂપા કહી. ૧૩

બીજી સખીએ ક્રિયારૂપ, વૈરાગ્યાત્મક-જ્ઞાનને સહાય કરનાર વૈરાગ્યરૂપ, શ્રીકૃષ્ણના શ્રીહસ્તને પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપિત કર્યો તે કહે છે.

नृत्यती गायती काचित् कूजन्नूपुरमेखला ।
पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधात्स्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥

નૃત્ય કરતી અને સાથે ગાન કરતી તેથી જ જેની મેખલા તથા નેપૂરના અવ્યક્ત શબ્દો સંભળાય છે એવી કોઈ સખી થાકી જતાં પાસે રહેલા અચ્યુતના શ્રીહસ્તને પોતાના બે સ્તન ઉપર ધરવા લાગી.

सुबोधिनी—બે ગોપી નૃત્ય અને ગાન કરતી હતી તેથી ગાનનો ભાવ દેખાડતાં હાથ છાતી ઉપર મૂકાય છે તેમ પોતાનો શ્રીહસ્ત ન મૂકતાં આ ગોપીએ શ્રીકૃષ્ણનો શ્રીહસ્ત સ્તન ઉપર ધર્યો. શબ્દજ્ઞાન અને તેને લગતી ક્રિયા કરી બતાવવાનું સામર્થ્ય આ ગોપીમાં છે એમ બતાવવા માટે **नृत्यती गायती** એ શબ્દથી નૃત્ય ગાન કહ્યું. અવ્યક્ત શબ્દ કરતી મેખલા અને નેપૂર જેણે ધર્યાં છે. ઉપર ગાય છે તેનો દેખાવ કરે છે ચરણથી નાચે છે. તેથી નૂપુર અને મેખલાનો શબ્દ થાય છે. તે શબ્દ ભાવને ઉદ્દીપ્ત કરનાર છે. તેથી આ સખીની પ્રથમની બધી ક્રિયાશક્તિ સફલ થઈ. તેણે પોતાની એક બાજુ રહેલા ભગવાનના શ્રીહસ્તને લઈને પોતાના સ્તન ઉપર ધર્યો. કારણ કે તે શ્રાન્ત થઈ હતી તેનો તાપ દૂર કરવા માટે તે પ્રયોગ તેણે કર્યો. કમળ તાપને દૂર કરે છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. શ્રમ સુખનો સૂચક છે. પોતે

---

૧ તાંબૂલને જ્ઞાનતુલ્ય કહ્યું છે. તામ્થી તે સખીને ભગવાન્ ચર્વિત આપવા માટે મૂલપર્યન્ત જુએ છે. મૂળ એટલે ભગવાનનો દાનનો વિચાર ત્યાંસુધી વારંવાર મુખમાં એકત્ર કરેલ ચર્વિત તેને આપવા માટે જોયું એ જ્ઞાનેન્દ્રિયનું કાર્ય થયું. ચર્વિત પણ સ્નેહરૂપ દંતમાં વારંવાર એકત્ર થઈ સિદ્ધ થાય તે આપે એટલે તેમાં પછી પણ શ્રમ નથી એથી કૃપાવિશેષનું સૂચન થાય છે.

પહેલાં ક્રિયા કરી તેનો બહારથી ત્યાગ કર્યો એ ભગવાનની એક બાજુ સ્થિતિથી જણાય છે. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ ક્ષીણ થતી નથી એ બતાવવા તેને अच्युत કહ્યા છે. આગળ પણ સંબંધ કરવો છે તેમાં વિઘ્ન આવે નહિ એટલા માટે પણ ભગવાનની અચ્યુતતા ઉપયોગી છે. તે શ્રીહસ્તને કામોદ્બોધકપણું છે તેથી તાપનો તે નાશ ન થવા દે એ શંકાથી શ્રીહસ્તને શિવરૂપ કહ્યો છે. ભગવાન્ આનન્દરૂપ હોઈને તેનો શ્રીહસ્ત કલ્યાણ કરનારો છે. આમાં વૈરાગ્યાશ્રયા કહી. ૧૪

એમ છ ધર્મોનું સ્વરૂપ સખીઓમાં મૂકી રમ્યા. હવે ધર્મિરૂપથી સર્વ ભક્તોની સાથે સાધારણ લીલા કરી તે કહે છે.

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ।
गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्रिरे ॥ १५ ॥

લક્ષ્મીના એકાન્ત વ્હાલા અચ્યુત ભગવાન્ પોતાના કાન્ત થવાથી અને ભગવાને તેના કંઠને બે હાથથી પકડેલો હોવાથી ગોપીઓ ગાતી ગાતી તેની સાથે વિહાર કરવા લાગી.

सुबोधिनी—अच्युत કાન્ત તો ભગવાન જ છે. અંદર અને બહાર નિત્ય આનંદ આપનાર છે. માટે બધી સ્ત્રીના મૂળરૂપ લક્ષ્મીના એકદમ પ્રિય છે. પરમ પ્રેમાસ્પદ છે. તેવા ભગવાન્ પોતાના પ્રેમના પાત્ર થયા તેથી તેનું જ ગાન કરતાં તેની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યાં. ત્યાં શંકા કરે છે કે જ્યારે જીવ આનંદ ભોગવે છે ત્યારે ક્રિયા જતી રહે છે. ક્રિયા રહે ત્યાંસુધી પૂર્ણ આનંદ ન કહેવાય. ત્યારે ગોપીઓએ વિહાર કેમ કર્યો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ભગવાનના બન્ને બાહુથી તેના કંઠ વ્યાપ્ત છે એટલે ક્રિયા ભગવાનની તેનામાં છે. પોતે તો સુખાસ્વાદ જ અનુભવે છે. ભગવાને પોતાની ક્રિયાશક્તિ કંઠમાં સ્થાપન કરી છે તેથી નૃત્ય અને ગાન બન્ને ચાલી રહ્યાં છે. આ સખી ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપા છે તેથી તેની સ્વતંત્રતા અહીં બતાવી છે.

હવે રાધાદામોદરની પેઠે બન્નેનું નૃત્ય કહે છે.

कर्णोत्पलालकविटङ्ककपोलधर्म-
वक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ।
गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश-
स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥

ગોપીઓ ભગવાનની સાથે નાચે છે. ત્યારે તેના કાન ઉપર ધરેલાં કમળો શોભે છે. તેના અલકોથી શોભતા કપોલ ઉપર સ્વેદબિંદુ શોભે છે ત્યારે વલય નૂપુર તથા ક્ષુદ્રઘંટિકાના શબ્દો વાદ્યનું કામ કરે છે. ભમરાઓ ગવૈયાનું કામ કરે છે તે રાસગોષ્ઠીમાં ગોપીઓના કેશની માલાઓ શ્રમને લીધે બાંધી છે ત્યાંથી ખસી જાય છે.

सुबोधिनी—આ નૃત્ય પણ રાસને માટે છે પણ પ્રત્યેકને રસ ઉત્પન્ન થવા માટે ગોષ્ઠી કહી છે. ભગવાન તથા ગોપી તો ગાઢ નૃત્ય કરી રહ્યાં છે ત્યાં ગાનારનું

કામ ભમરા કરે છે. વાજાં તો પહેલાં કહ્યાં તે જ હશે તે જ કહે છે કે હાથમાં પહેરેલાં વલય પગમાં પહેરેલાં નેપુર અને કટિમાં કટિમેખળા પહેરી છે તેની ઘુઘરીઓના શબ્દો વાજાનું કામ કરે છે. અત્યંત રસ આવી જતાં કેશમાં વેણી તરીકે ફુલની માળા બાંધી છે તે ખસી જાય છે. એવી ગોપીઓ નૃત્યમાં અભિનિવિષ્ટ છે. અથવા ગાન કરનાર ભમરાઓ છે. તેને મકરંદની જરૂર છે. તે પુષ્પમાં હોય. તે પુષ્પ તેના સ્થાનથી જૂદાં પડે તો મકરંદ તેમાં ન રહે તેથી પોતાના નોકર ભ્રમરોને તેના ગાનથી પ્રસન્ન થઈને તેને કેશની માલાઓ ઈનામ તરીકે ગોપીઓ આપે છે જો એમ ન માનીએ તો રસને માટે પોતાના કેશમાં રાખેલી માળાને શોભા આપનારી ગણીને પાછી બાંધી લે પણ જવા ન દે. કેમકે તેઓ થાકયાં છે. તેનો થાક પુષ્પથી ઓછો થાય તેથી તે બીજાને ન આપે પણ પોતે જ રાખે. એ ભ્રમરો ગાવામાં ચતુર છે અને તેની કદર કરનારી ગોપીઓ ગાનની નિપુણતાને સમજનાર છે. એવો આમાંથી ધ્વનિ નિકળે છે. નૃત્યની શરૂઆતમાં તેમની શોભાનું વર્ણન કરે છે કે જો તેમ ન હોય તો પહેલાં થાકેલાં હતા તે પુન: નૃત્ય ન કરે અને કરે તો તેમાં રસ ન આવે પણ તેની શોભા ઉપરથી તે થાકયાં નથી તેથી જ વિશેષ નૃત્ય કરે છે. તે કાન ઉપર રાત્રિવિકાસી કમળ રાખીને નાચે છે. તેમાં તે પુષ્પ પડે નહિ એ તેની ચતુરાઈ છે. તે પુષ્પ સાથે અલકો ભ્રમરાની જેમ મુખકમળના રસનું પાન કરનાર છે. તેની શોભા જ્યાં છે એવા કપોલ ઉપર શ્રમથી સ્વેદ થાય છે તેથી મોતીથી ગાલ શોભાવ્યા હોય તેવી શોભા કપોલની થઈ છે. જોનારને તો મોતી ગાલ ઉપર રાખ્યાં છે એમ જ લાગે છે. નાચતાં શ્રમને લીધે પસીનાનાં ટીપાં છે તેવું જણાતું નથી. તે શ્રમબિન્દુઓ ભગવાનને ચુંબનાદિથી અનુભવ કરાવનારા થાય છે. અહીં ક્રિયાનિવૃત્તિનું સૂચન કર્યું છે. તે તો ગોપીઓ છે છતાં ભગવાનની બરોબર ગાન અને નૃત્ય કરે છે તે ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે સ્વસામર્થ્યની વાત નથી તેથી જ જેમ ભગવાન્ નાચે છે તેમ ગોપી પણ નાચે છે. ૧૬

એમ રસ પ્રકટ થયો ત્યારે તેને વધારવામાટે સાક્ષાત્ કામશાસ્ત્રમાં કહેલી ચેષ્ટાઓ શરૂ થઈ તે વાત હવે કહે છે.

एवं परिष्वङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।
रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः ॥१७॥

બાલક જેમ આયનામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ તેની સાથે રમે છે તેમ ભગવાન્ લક્ષ્મીના પતિ પણ વ્રજસુંદરીઓની સાથે આલિંગન, હસ્તસ્પર્શ, સ્નેહથી દર્શન, નિર્મર્યાદ વિલાસ અને હસવા સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—આલિઙ્ગન વગેરેના ભેદો કામશાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યા છે. રસ વધારવા માટે અહીં પરિષ્વંગ કહ્યો છે. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત તે તે અવયવોનો સ્પર્શ કરે છે. પછી હૃદયના ભાવને સૂચવનાર સ્નેહથી જુએ છે. પછી મર્યાદા મૂકીને વિલસે છે. પછી હસે છે. હાસ મનોરથની પૂર્ણતા સૂચક છે. આલિઙ્ગનથી હાસ સુધી સર્વ ક્રિયાઓ ગોપીઓ સાથે થઈ. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાન્ મહાઅલૌકિક આનંદમય તે પ્રાકૃતિઓની સાથે કેમ રમે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે રમાના પતિ છે. ભગવાનની આજ્ઞાથી

બધા ભક્તોમાં રમા પ્રવિષ્ટ થઈ છે. કારણ કે ગોપીઓ પણ રમાના સ્થાનરૂપે છે. ત્યાં બીજી શંકા કરે છે કે ભગવાન્ તો આત્મારામ છે તે કેમ બીજીથી રમે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે લક્ષ્મી તો બ્રહ્માનંદરૂપા હોવાથી તેની સાથે રમવાનું ઉચિત ગણાય. આ ગોપીઓમાં તો લક્ષ્મીનો આવેશ પણ ન થવો જોઈએ. કેમકે ગોપીઓ બ્રહ્મરૂપ નથી. તે શંકાને દૂર કરવા માટે કહે છે કે જેમ બાલક સામે દર્પણ રાખી તેમાં પોતાનું મુખ જોઈ તેની સાથે રમે છે તેમ ભગવાન્ પણ પોતાનું સામર્થ્ય અથવા સ્વરૂપ તેમાં સ્થાપન કરી બ્રહ્મ અથવા બ્રહ્માનંદને તેમાં પ્રકટ કરીને પોતે રમણ કરે છે. ત્યાં કહે છે કે એ પણ ઠીક નહિ. ભગવાને એવું શા માટે કરવું જોઈએ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે જેમ બાલલીલા બતાવી તેમ આ કામલીલા પણ કરી. અથવા કોઈ વખતે લક્ષ્મી સાથે ક્રીડા કરે છે પણ આવો રસ તેમાં પ્રકટ થતો નથી, પણ આ રસ તો ગોપીઓમાં જ પ્રકટે છે એ બતાવે છે કે ભગવાન્ રમેશ અને ગોપી વ્રજસુંદરી છે. ભગવાન્ લક્ષ્મીના ભર્ત્તા છે પોષક છે સ્વામી છે. આ વ્રજની સ્ત્રીઓ છે. ભગવાન્ સાથે તેનું લગ્ન થયું નથી. રમા સાથે રમણ કરે છે ત્યારે બન્નેને એવું સુખ નથી થતું કેમકે રસનું સ્વરૂપ જ એવું છે. ઈશ્વરે પારકી સ્ત્રીઓ સાથે એવી લીલા ન કરવી જોઈએ એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેમ બાલક લીલા કરે તે પ્રકારની આ લીલા છે માટે એમાં દોષ ન ગણાય. **संमुष्णन्नवनीतमन्तिकमणिस्तम्भे स्वबिम्बोद्गमं दृष्ट्वा** ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જેમ ભગવાનની મુગ્ધ લીલા વર્ણવી છે તેવી આ પણ મુગ્ધલીલા કહી છે. પોતે પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા છે છતાં મુગ્ધ બને છે રસનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેમાં મુગ્ધ બન્યા વગર રસ પેદા થતો નથી. તેમ અહીં પણ ભગવાન્ પોતાના બધા ધર્મો છોડીને રસને માટે રમે છે. ભગવાન્ સ્વરૂપથી રસ છે એટલે તે સ્વરૂપ પણ અધિકારીપરત્વે વ્યક્ત કરવું જોઈએ તે અહીં ભગવાને કર્યું છે તેથી શંકા કરવાની કાંઈ જરૂર નથી તેમ તે ભગવાનમાં કાંઈ ન ઘટે તેવી વાત નથી. તેથી એવી શંકાઓ કરવાની નથી. જેવા પ્રભુ અને તેનો ભાવ છે તેવાં ગોપીઓ અને તેનો ભાવ છે એટલે તેમાં તારતમ્ય નથી. જેમ બિંબ જેવું પ્રતિબિમ્બ. અહીં એક ભગવાન્ બહુ સાથે ભોગ કરે છે અથવા બે બે નો ભોગ છે. આગળ દરેક સાથે ભગવાન્ રમશે. એ વાત હવે પછી કહેવાશે. ૧૭

એમ સર્વભાવથી ભગવદ્ધર્મનો આવેશ આવ્યો ત્યારે તેને પોતાના દેહનું ભાન ન રહ્યું અને મહારસમાં તે છક થઈ ગયાં તે વાત હવે કહે છે.

तदङ्गसङ्गप्रमदाकुलेन्द्रियाः केशान् दुकूलं कुचपट्टिकां वा ।
नाञ्जः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह ॥१८॥

શ્રીકૃષ્ણના અંગસંગથી મોટો મદ વધતાં ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ, પોતાના કેશનું પોતે પહેરેલાં કપડાનું તેમ જ સ્તનઉપરના વસ્ત્રનું તેમને ભાન ન રહ્યું એટલું જ નહિ પણ પહેરેલી માળાઓ અને આભરણો ખસી ગયાં તેનું પણ હે પરીક્ષિત્! એ વ્રજની સ્ત્રીઓને ભાન ન રહ્યું.

सुबोधिनी—આ ભગવાનના શ્રીઅંગનો સંબંધ થતાં તેમને દેહને ભુલાવનારો મદ ઉત્પન્ન થયો. એ એક જાતનો ભાવવિશેષ છે. તેનાથી તે વ્યાકુલ થઈ ગયાં. આપણે

આ વખતે શું કરવું જોઈએ એ તેમને સૂઝયું નહિ. પોતાનો ચોટલો છૂટી ગયો, પહેરેલું વસ્ત્ર ખસી ગયું તેનો વિચાર પણ તેમને આવ્યો નહિ. શ્રીકૃષ્ણના થોડા સ્પર્શથી ભાન ભૂલી ગયાં તેનું કારણ કે તે વ્રજની સ્ત્રીઓ છે. શ્રમ પણ તેમને થયો. માળા આભરણો વગેરે ખસી ગયાં. ઇન્દ્રિયો વ્યાકુળ હતી તેથી લૌકિક વિચાર ન આવ્યો. જંગલમાં રહેનારી તેને પરમાર્થનો વિચાર ન આવ્યો. શ્રમ થયો તેથી દેહને સંભાળી ન શક્યાં તેથી આદિ મધ્ય અને અન્તમાં તેમને ભગવાને જ ધારણ કરી. પોતે પોતાના બળે ન રહી શક્યાં. જો કે બીજાને તો એમ લાગ્યું પણ પોતે સ્વતઃ દેહને ધારણ કરવાને સમર્થ ન થયાં. પરીક્ષિતને કુરૂદ્વહ એવું સંબોધન શુકદેવજી દે છે. તેમાં બતાવે છે કે આ ભગવલ્લીલા છે તેને સાંભળી ભ્રમમાં પડવાનું નથી. મારા કથનમાં તમને વિશ્વાસ છે માટે હું કહું છું. ૧૮

એમ સમુદાયલીલા કહી તેનું જ્ઞાન કોઈને ન થયું એમ કહેવા માટે દેવની સ્ત્રીઓને અને ચંદ્રને વિસ્મય થયો તે હવે કહે છે.

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ।
कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

વિમાનમાં બેઠેલી દેવની સ્ત્રીઓ કૃષ્ણની વિશેષ ક્રીડા જોઈને કામની પીડાનો અનુભવ કરવા લાગી. શશાંક ચંદ્ર પણ પોતાના ગણની સાથે વિસ્મય પામ્યો. (દેવીઓ ભગવાનની લીલાનું દર્શન ન કરી શક્યાં પણ તેમને કામ થવાથી તેમનું મન વ્યાકુલ થતાં રાસલીલાનો નિર્ણય ન કરી શક્યાં.)

<u>सुबोधिनी</u>—જગતની કોઈ પણ સ્ત્રીનો પતિ પરમાનંદ ન થાય. જેમાં આનંદ નથી તે બીજાને આનંદ ન આપી શકે. શ્રુતિ કહે છે કે 'એ બ્રહ્મ જ આનંદને આપે છે.' અહીં એવકાર કહ્યો છે તેથી ભગવાન્ વિના કોઈ આનંદ આપનાર નથી. તેમાં પણ વિશેષ ક્રીડા ભગવાન્ જ જાણે છે. જીવ વિશેષક્રીડાને જાણતો નથી. ખેચરની સ્ત્રીઓને સર્વદર્શન થવાનો ભગવાને વર આપ્યો છે. સ્ત્રીનું દર્શન દોષરૂપ નથી. પરંતુ તેને મોહ જ થયો. ભગવત્ક્રીડાનું જ્ઞાન ન થયું. તેમ તેને જોવામાં રસ પણ ન આવ્યો. લૌકિક ચંદ્રે પણ ભગવાનની લીલા જોઈ. ગોપીઓના દેહ સોમાત્મક છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'કન્યાને પહેલો સોમ ભોગવે છે, પછી ગંધર્વો ભોગવે છે, અને છેલ્લે મનુષ્ય ભોગવે છે.' અહીં જોવા આવેલી સ્ત્રીઓ ભગવાનની લીલાસ્થ સ્ત્રીઓથી ભિન્ન છે. તે ભગવાનની લીલા જુએ તેમાં તેનું હિત નથી. ચંદ્રને સસલાના ચિહ્નવાળો, કલંકવાળો કહ્યો. આનંદમય છે તો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ નક્ષત્રો તેની સાથે વિસ્મય પામ્યો. સામગ્રી છે, ઉદ્દીપન છે છતાં તેનું ચિત્ત બીજી તરફ ગયું નથી. चकार શ્લોકમાં છે તેથી તે ચંદ્ર પણ મોહિત થયો. તે ખેચર સ્ત્રીઓ પણ મોહ પામીને વારંવાર ઉદ્બુદ્ધકામ થયાં. આપણે પણ ઘેર જઈ કામક્રીડા કરશું એમ કામથી દુઃખી થયાં તેમ ચંદ્ર પણ ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવા માટે યત્નવાળો થયો, તેથી તેને પણ કામે દુઃખી કર્યો. આ કહેવાથી આગળ 'નિસર્ગથી સુખ થાય છે' એ પક્ષમાં યુક્તિ કહી છે. આ ચંદ્રના અંશો તેના સ્વરૂપમાંથી નિવૃત્ત થશે. એમ ન હોય તો 'सहस्त्रदर्शनान्मुक्तिः' એ સૂત્રનો વિરોધ આવે. સહ-સ્ત્રવણનો અભાવ થાય

તો વિરોધ આવે. તે ચંદ્ર પોતાની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓને સાથે લઈને આવ્યો છે. છતાં તે પોતે વિસ્મય પામ્યો. તેને વિસ્મયરસ ઉત્પન્ન થયો શૃંગારરસ ન પ્રાપ્ત થયો. તેમ બીજો પણ કોઈ જાતનો રસ તેને મળ્યો નહિ. ૧૯

એમ આધિભૌતિક ગોપીઓને આધિદૈવિક ભગવાને રસાભિનિવેશ કરાવ્યો એ વાત કહેવામાં આવી. હવે સાધનપ્રકરણમાં કુમારિકાઓએ દેવીપાસે માગ્યું છે કે 'મારા પતિ કૃષ્ણ થાય' તે દરેકના સંકલ્પ છે તેને ભગવાને 'सत्यो भविमुर्महति' એ 'તમારો સંકલ્પ સાચો થવા યોગ્ય છે' એમ વરદાન આપ્યું છે તેથી પ્રત્યેક સાથે ભગવાન્ હવે રમે છે.

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषिता ।
रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लीलया ॥ २० ॥

જેટલી ગોપસ્ત્રીઓ હતી તેટલાં સ્વરૂપો ભગવાને કર્યાં અને પોતે આત્મામાં રમનાર છે છતાં લીલાવડે તેમની સાથે રમ્યા.

सुबोधिनी—ગોપની જાતની જેટલી સ્ત્રીઓ હતી તેટલાં પોતાનાં સ્વરૂપો કર્યાં એટલે તેટલી જગ્યાની માયાને દૂર કરીને પોતે પ્રકટ થયા. આ મહાસૌરત છે. એમ કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે. તે જ કહે છે કે તે ભગવાન્ છે એટલે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ છ ગુણો હમેશાં સાથે જ રહે છે. એટલા માટે જ પ્રાકટ્ય છે. તેના વ્રતને માટે તેની સાથે રમ્યા છે. પણ પોતાની આત્મારામતા પહેલાંની જેમ રાખી નથી. તેજ કહ્યું કે તે નર્યા આત્મારામ નથી રહ્યા પણ ચંદ્રના પ્રવેશથી રમણ સંભવે છે. તેથી રમણ કરતાં છતાં તેનું આત્મારામત્વ ક્ષીણ થતું નથી. તેથી તેમાં 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिः' એ ન્યાય સિદ્ધ થયો. તેમાં પણ આત્મરમણમાં મુખ્યતા છે. તે કહે છે કે મોટા કવચિત્ પોતાને યોગ્ય ન હોય એવું પણ કરે છે. કવચિત્ મૃગયામાં પગે ચાલે છે તેમ ભગવાન્ અવતાર ધરીને બીજી લીલા કરે છે તેમ આ પણ એક લીલા છે. તે ભક્તોને તેવી ઇચ્છા થતાં તે લીલા પણ પોતે કરે છે. ૨૦

ત્યારે ભક્તોને સુરતાન્ત થયો એ વાત હવે કહે છે.

तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।
प्रामृजत् करुणः प्रेम्णा शंतमेनाङ्ग पाणिना ॥ २१ ॥

હે અંગ! તે ગોપીઓ રાસ રમતાં વધારે રમત કરતાં અત્યંત થાક્યાં ત્યારે દયાવાળા શ્રીકૃષ્ણ સુખરૂપ પોતાના શ્રીહસ્તવડે તેના મુખનું માર્જન કરવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—અત્યંત વિહાર કર્યો એટલે રસને એકત્ર કરવા અનેક બંધ કર્યા તેનાથી ભક્તો સારી રીતે શ્રાન્ત થયાં. ભગવાનને તો તેની સાથે હજુ લીલા કરવાની છે તેથી પોતાના સુખરૂપ શ્રીહસ્તવડે તેના મુખારવિંદને સારી રીતે પોંછ્યાં કેમકે તે કૃષ્ણ છે એટલે તે ભક્તોને માટે જ આ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા છે. સર્વત્ર તેમ થયું તે કહેવા માટે वदनानि એમ બહુવચન કહ્યું છે. તેમ ભગવાનને કરવાનું કારણ તો તેમની ભક્તઉપરની દયા જ છે. તે દયા પણ ઉદાસીન નથી તેથી કહ્યું કે પ્રેમથી શ્રીહસ્ત ફેરાવ્યો કે તેનો ક્લેશ દૂર થઈ ગયો. તે શ્રીહસ્ત જ અત્યંત સુખદ છે. અંગ

એ સંબોધન તમને છેતરવાની વાત ન કહેવાય એ સૂચવવા માટે છે એમ તેમનામાં દુઃખનિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદને ભગવાને સ્થાપન કર્યો. ૨૧

એટલું ભગવાને કર્યું ત્યાં તો અત્યંત હર્ષમાં આવીને તેણે જે કર્યું તે હવેના શ્લોકથી (શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને) કહી બતાવે છે.

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड्-
गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि
पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ २२ ॥

પ્રકાશમાન સુવર્ણના કુંડળની અને કુન્તળની કાન્તિવાળા ગંડસ્થલની શોભાથી અમૃતરૂપ હાસ્યની સાથે ભાવપૂર્વક અવલોકન કરવાથી મોટા માનને ધારણ કરતાં ભક્તો ભગવાનના નખક્ષતથી જેના હર્ષનો પાર નથી રહ્યો એવાં તે ભગવાને કરેલી પવિત્ર-લીલાનું ગાન કરવા લાગ્યાં.

सुबोधिनी—ગોપીઓ 'અમને ભગવાને મોટું માન આપ્યું' એમ સમજી ભગવાને કરેલી લીલાનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ગાન કરવાનું કારણ એ કે તેમને રજોગુણનો અભિનિવેશ થયો. તેથી તે ગાવા લાગ્યાં. તેમાં એક સહજ કારણ તથા એક ભગવત્કૃત એમ બે કારણ બતાવે છે. તેમાં પ્રથમ સહજ કહે છે. ચળકતા સોનાના કુંડળ ઉપર કુંતળ આવતાં તેની કાંતિથી ગાલની શોભા વધી એટલે ગાલ પીળો દેખાયો, ઉજ્જવલ દેખાયો અથવા શ્યામ દેખાયો. એમ ત્રણ કાંતિ મૂળભૂત ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ—તેનાથી સર્વથી તેનો ઉત્કર્ષ થયો. અમૃત જેવું હાસયુક્ત અવલોકન, એમાં પણ અંદરનો પ્રેમ, હાસ અને અવલોકન, એ ત્રણ ભગવાનનાં સમજવાં. એ બન્નેથી સન્માન માન્યું અથવા તેમને અભિમાન થયું. પોતાના હૃદયમાં વિપરીત બુદ્ધિને લઈને દોષ થયો તે દૂર કરવા માટે ભગવલ્લીલાનું ગાન કરવા લાગ્યાં. તેનાથી કેવળ પાપ ગયું એટલું જ નહિ પણ પુણ્ય પણ સંપાદન થયું. ભગવાનની લીલા પાપને દૂર કરીને પુણ્યને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તેમના દોષો બધા ચાલ્યા ગયા. આગળ લીલા કરશે તેનાથી પુણ્ય વધારશે. પૂર્વક્લેશ ભૂલવા માટે આનંદ પ્રકટ્યો. ભગવાનના નખના સ્પર્શથી પીડા થતાં ભગવાને કરેલો સંભોગ યાદ આવ્યો તેથી રાજી થયાં, હૃદયમાં પૂર્ણાનંદ થયાં. ગાનથી પણ આનંદિત થયાં તેથી છેલ્લું વિશેષણ कररुहस्पर्शप्रमोदाः એમ કહ્યું. ૨૨

ભગવાને ભક્તોને પોતાતુલ્ય બનાવ્યાં અને તેની સાથે જળક્રીડા કરી તે વાત હવે કહે છે.

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-
घृष्टस्रजः स्वकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।
गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः
श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ २३ ॥

થાકેલો હાથી જેમ હાથણીઓની સાથે સેતુને તોડતો જલમાં ક્રીડા કરવા પડે તેમ ભગવાન્ તે ગોપીઓ સાથે શ્રમનિવૃત્તિને માટે જળમાં ક્રીડા કરવા પધાર્યા. અંગસંગથી ચોળાઈ ગએલી પોતાની માળાની સુગંધમાં લુબ્ધ થતા ગંધર્વપતિરૂપ ભ્રમરો જેમની પાછળ પડ્યા છે એવા ભગવાને જળમાં પ્રવેશ કર્યો.

सुबोधिनी—તે બધી ગોપીઓને ભગવાને સાથે લીધી. અરધી રાતે શ્રીયમુનાજીમાં જલક્રીડા કરવા પધાર્યા. ભક્તોના થાકને દૂર કરવા જળમાં પધાર્યા છે. તેનો સર્વાઙ્ગશ્રમ જલક્રીડાથી દૂર કરવાને ભગવાન્ તેની સાથે ગયા તે સમયની શોભાને કહે છે. માળાના ભ્રમરો ગંધર્વપતિઓનું કામ કરે છે. તે ભગવાનની પાછળ જાય છે. અથવા આ યમુનાનું વિશેષણ કરવું. ગંધર્વના રક્ષક તે ગંધર્વપતિ કહેવાય એવા ભમરા જેની પાછળ દોડે છે તેવી યમુના. સંગમાં દોડતા ગયા ત્યાં ભગવાન્ જલમાં પધાર્યા. સંભોગથી શ્રમનો પસીનો થાય તેમાં પદ્મિનીઓના શરીરમાંથી કમળની સુગંધ આવે છે. તેને લીધે ભમરાઓ ફરે છે તે પાછળ ન આવે એ હેતુથી તેને આવતા અટકાવવા જલદી જલમાં પ્રવેશ કરે છે. તે ભમરાઓ ભગવદીયો છે. નાયિકાનાયકના અંગસંગથી માળા ચોળાઈ જાય. એવી માળાના તે ભમરાઓ છે. એ કહેવાથી નાયિકાની તે માળા છે. એ માળા કુચના કુંકુમવાલી છે. શ્રીકૃષ્ણની તે માળા છે. કાલિન્દીને પણ કુચકુંકુમથી રંગીત બનાવવી છે. તેમાં દેહનો, પુષ્પનો અને કેસરનો એમ ત્રણ આમોદ છે. તે ભગવાનની માળા કહેવાથી તેનું અસાધારણપણું કહ્યું. આધિદૈવિક ભમરો તેની ગંધને ભોગવે છે. તેથી ગંધર્વપ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. થાકેલો હાથી કહેવાથી તેને વિચાર ન હોય એમ કહ્યું. થાકેલો લીલાવડે ચાલે તેથી શ્રાન્ત કહ્યો. પ્રત્યેકના સંભોગ સુધી ભગવાનને બીજો ભાવ ન આવ્યો એમ કહ્યું. તે ભાવ બદલાયો ત્યારે શ્રમ થયો. गजीभिः કહેવાથી અન્યનો શ્રમ કહ્યો છે. જલ રાખવા માટે પાળ બાંધે છે. એવો હાથી બધી પાળોને તોડી પાડે છે. ભગવાને પણ આત્મારામત્વરૂપા બ્રહ્મની મર્યાદા છોડી. જીવની મર્યાદા પણ છૂટી ગઈ, કેમકે કામરૂપ સ્પર્શ થયો. પરસ્ત્રીઓનો સ્પર્શ પણ થયો. પહેલાં ગોપીઓએ ભગવાનનો સ્પર્શ જ કર્યો હતો, પરંતુ ભગવાને અત્યાર સુધી તેનો સ્પર્શ ન કરેલો, કેમકે ભગવાનને તેમાં કામ ન્હોતો. દેશકાલની મર્યાદા પણ નષ્ટ થઈ તેથી મદોન્મત્ત હાથી જેમ જલક્રીડા માટે જલની દેવતાને દૂર કરીને પોતે પ્રવેશ કરે તેમ ભગવાને કર્યું. ૨૩

પછી તેમની સાથે ભગવાને જલક્રીડા કરી તે હવે કહે છે.

सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः
प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो
रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥ २४ ॥

હે અંગ!—ત્યાર પછી તે યુવતીઓ હસે છે, પ્રેમથી જુએ છે, ભગવાનને ખૂબ જલનો છંટકાવ કરે છે. વિમાનમાં બેઠેલા દેવો પુષ્પનો વરસાદ વરસાવી સ્તુતિ કરે છે. એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ ગજેન્દ્રની લીલા કરતા પોતાના સ્વરૂપમાં રતિ રાખીને ગોપીઓ સાથે રમ્યા.

सुबोधिनी—જે પ્રથમ કહ્યા તે પ્રિયતમ સ્ત્રીઓની સાથે જલમાં પધાર્યા. તેમના પર યુવતીઓએ ખૂબ જલ છાંટયું, પ્રેમવડે જોયા, કૌતુકમાં આવીને ખૂબ હસ્યાં. ભગવાન્ પણ જે સામે આવે તેની સાથે રમે છે. એમ વારાફરતી બધી સ્ત્રીઓથી રમ્યા. શુકદેવજી મહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક નિર્ભર સ્નેહથી નિર્દોષભાવથી કહે છે તેમ રાજા તેવા ભાવથી સાંભળે છે. તેથી સ્નેહથી પોતાના જાણી હે અંગ! એમ વક્તા સંબોધે છે. તમે લાયક છો માટે હું તમને આ લીલા કહું છું. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાન્ આવી લીલા કરે તેનો દેવો કેમ નિષેધ ન કરે? તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે દેવો તો વિમાનમાં બેસીને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે. બધા દેવ ભગવાનના કાર્યને અભિનંદન આપે છે. નિષેધ કરતા નથી. જો દેવતાઓ નિષેધ કરે અને ભગવાન્ કામરસને લોકમાં પ્રકટ ન કરે તો તે લોકમાં પ્રસિદ્ધિમાં ન આવે. યુવતીઓ કહી તેથી યુવાવસ્થામાં વિચાર આવતો નથી તેથી તેમણે ભગવાનને સેચન કર્યું પરંતુ વીરરસથી નહિ પણ પ્રેમથી સેચન કર્યું. પ્રેમવડે દર્શન કર્યું. સ્વયં રેમે એમ કહ્યું એથી ભગવાને પણ કોઈને બલાત્કારે પ્રેમથી સીંચન કર્યું હોય એમ સ્વયં શબ્દથી પ્રતીત થાય છે. ત્યારે પણ રતિ તો પોતાના સ્વરૂપમાંજ રાખી છે, પણ ગજેન્દ્ર જેવી લીલા દેખાડી છે. જેમ જેમ પ્રિયને જલ છાંટે છે તેમ તેમ સુખ થાય છે તેથી હાથીનું દૃષ્ટાન્ત કહ્યું છે. ૨૪

પછી ભગવાને પુષ્પાવચય ક્રીડા કરી એટલે ફૂલ વીણ્યાં તે કહે છે.

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्तटे ।
चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः ॥२५॥

પછી શ્રીયમુનાજીના ઉપવનમાં જલ અને સ્થલના પુષ્પની સુગંધવાળો વાયુ જે સ્થાનોને સુવાસિત કરે છે એવા વનમાં મદ ઝરતો હાથી હાથણીઓ સાથે ફરે તેમ ભમરા તથા પ્રમદાગણ જેની પાછળ ચાલે છે એવા શ્રીકૃષ્ણ વનમાં ફર્યા.

सुबोधिनी—જલક્રીડા કર્યા પછી યમુનાજીના જલ અને ઉપવનમાં પુષ્પોની ગંધવાળા વાયુથી જે દિશાઓના ભાગ સુવાસિત બન્યા છે એવા વનમાં ભગવાન્ ફરવા લાગ્યા. તેમની સાથે પ્રમદાઓના તથા ભ્રમરના ગણ ચાલ્યા. ભ્રમરોને ચાલવાનું દૃષ્ટાન્તથી બતાવે છે કે જેના ગંડસ્થલમાંથી મદ ઝરતો હોય તેવો હાથી હાથણીઓ અને ભ્રમરો સાથે ફરે છે. સહજ અંદર રહેલો રસ બહાર નીકળ્યો કે ભ્રમરો પાછળ દોડવા લાગે છે. ચચાર કહેવાથી ફરતાં અનેક લીલા પણ કરી એમ સૂચવ્યું છે. ક્યાંક હાથી લતાને તોડી ઉડાવી દે, ક્યાંક વૃક્ષની શાખાઓને તોડી પાડે, તેમ ભગવાને મર્યાદામાર્ગ અને લૌકિકમાર્ગને અન્યથા કર્યો. આ ત્રણ પ્રકારની લીલા અતિ અલૌકિકી છે, તેથી અવિચારથી રમણ કર્યું છે. ૨૫

એમ લીલા કહીને હવે આ વાતને સંપૂર્ણ કરે છે.

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः स सत्यकामोनुरताऽबलागणः ।
सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥२६॥

સત્ય કામવાળા, જેનાઉપર સ્ત્રીઓ પ્રીતિવાળી છે, જેણે સૌરત પોતાના સ્વરૂપમાં રોક્યું છે, સર્વ કાવ્યકથાના રસના આશ્રયરૂપ એવા ભગવાન્ સર્વ શરતને, ચંદ્રના કિરણોથી શોભતી રાત્રિઓને સેવન કરવા લાગ્યા. તે બધામાં ક્રીડા કરવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—લૌકિક ચંદ્રથી શોભા આપતી રાત્રીઓને રમવામાં વિતાવી. રમવામાં પહેલો કહ્યો છે તે પ્રકાર લીલારૂપ છે તેનો વિરોધ આવતો નથી. ત્યાં કોઈ કહે કે એવી રીતે રમણ કરવામાં શું કારણ છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ગોપીઓનો કામ સત્ય છે. એવાં સત્ય કામવાળાં ગોપીઓ સાથે તેમની પ્રાર્થનાથી ભગવાન્ રમ્યા છે. એમ ભગવાને તેમની સાથે ક્રીડા કરી તો પણ તેમનો કામ તો સત્ય રહ્યો, ક્ષીણ ન થયો, તેમ કામનો વિષય કોઈ જીવ ન થયો, પણ ભગવાન જ રહ્યો. સ્ત્રીઓના ગણ પણ ભગવાનમાં આસક્તિવાળાં રહ્યાં. જે સર્વ પ્રકારે આસક્તિવાળાં હોય, જે નિત્ય સંબંધવાળાં હોય, જેણે પોતાની સાથે લગ્ન કર્યું હોય, જે સર્વથા પ્રપન્ન હોય, તેમાં કામક્રીડા કરવામાં કોઈ જાતની શંકા ન થાય. તેમ ભગવાને આ ભક્તોમાં યોગ્યતા જોઈ ક્રીડા કરી. આગળ જતાં મર્યાદાભંગ થયો તે રસ વધે ત્યારે મર્યાદા ન રહે એમ કામશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે: "[1]મનુષ્યો જ્યાં સુધી ઓછા રસવાળા હોય ત્યાં સુધી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તાવ કરે છે. પરંતુ જ્યારે રતિનું ચક્ર ચાલવા માંડ્યું ત્યારે શાસ્ત્રને છોડી દે છે અને ક્રમને પણ છોડી દે છે.' તોપણ ભગવાને તેમાં સત્ય કામ સ્થાપન કર્યો. જે કામનું પરિણામ મોક્ષમાં આવશે એ તેમનો કામ ભગવાનને મેળવી આપશે. એવી ગોપીઓની સાથે રાત બધી રમ્યા. પછી આત્મામાં સૌરતને રોકી દીધું પરંતુ તેમાં રતિનું સ્થાપન ન કર્યું. જો રતિ તેમાં મૂકે તો તે ગોપીઓને પ્રજા થાય. તે તો કર્તવ્ય નથી એટલે તેમાં બીજ મૂક્યું નહિ પણ સ્વરૂપમાં રોક્યું. એમ રાત્રીઓ, શરદો અને કાવ્યમાં કહેલી કથાઓ ગીતગોવિંદાદિમાં વર્ણવેલ રતિના પ્રકારો કરીને સમય વ્યતીત કર્યો. કેમકે કામનો રસ તે કાવ્યકથાઓમાં, શરદોમાં અને ક્રીડાની રાત્રિઓમાં હોય છે તે વાત પ્રસિદ્ધ છે. 'જ્યાંસુધી પુરુષ પોતાનું અધીનપણું ન બતાવે ત્યાં સુધી તે રસિક નથી થતો.' અથવા શરદનું જે કાવ્યમાં વર્ણન કર્યું હોય તેના રસના આશ્રયરૂપ એ રાત્રિઓ છે તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. પણ તેનું વર્ણન કાવ્યોમાં આવે છે. કાવ્યમાં નિયતિના નિયમ નથી હોતા. આહ્લાદ જ એક હોય છે, પોતાને સર્વસ્વાધીનતા હોય છે, એવા અનેક ગુણો [2]કાવ્યમાં કહ્યા છે. તેવી ભગવાનની લીલાની રાત્રિઓ પણ થઈ. ૨૬

આ લીલા સાંભળતાં પરીક્ષિત રાજાને સંદેહ થયો તે દૂર થવા પોતે શંકા કરે છે. તે હવે કહે છે.

राजोवाच—

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥

---

१ शास्त्राणां विषयस्तावद् यावन्मन्दरसा नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रमः ॥

२ नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥

स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताभिरक्षिता ।
प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥
आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ।
किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ २९ ॥

રાજા બોલ્યા—અધર્મને શાંત કરવા અને ધર્મને સ્થાપન કરવા માટે ભગવાન્ જગતના ઈશ્વર બલદેવની સાથે અહીં ભૂતળ ઉપર પધાર્યા છે. હે બ્રહ્મન્! તે જ ધર્મરૂપ મર્યાદાને કહેનારા, કરનારા તથા રક્ષક છે તેણે તેનાથી વિરુદ્ધ પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ કેમ કર્યો? યદુપતિ પૂર્ણકામ છે, તેણે લોક નિંદા કરે તેવું કામ કેમ કર્યું? હે સુવ્રત! આ અમારો સંદેહ આપ દૂર કરવા લાયક છો. ભગવાનનો એવું કરવામાં શું અભિપ્રાય છે તે આપ અમને કહો.

સુબોધિની—રાજાએ શુકદેવજીને પૂછયું કે આપે જે ભગવાનની લીલા મને સંભળાવી તે તો અવતારવિરુદ્ધ, લોકવિરુદ્ધ અને ભગવત્સ્વરૂપમર્યાદાથી વિરુદ્ધ છે. તેવું કરવામાં ભગવાનને સબળ કારણ હોવું જોઈએ, કેમકે તેમને લીલા કરવી હોત તો તેવી લીલા ન કરત અને બીજી રીતે કરત તો પણ ચાલત. તેમાં પહેલો અવતાર વિરોધ બતાવે છે કે ધર્મને સ્થાપવા અને અધર્મને ઉખેડવા ભગવાન્ અહીં પધારે છે. ગીતામાં તેવું વાક્ય પણ છે. તે બે કર્તવ્ય માટે ભગવાન્ અહીં પધાર્યા—દૈત્યો મારવા અને પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવો એ અધર્મનિવૃત્તિ માટે. એટલા માટે મૂળમાં हि શબ્દ લખ્યો છે. ભગવત્પણું તેનું સાધક છે, નહિ તો તેઓ અહીં પધારે નહિ, કારણ કે તેઓ તો પૂર્ણકામ છે. લોકનો ઉપકાર ઉપરના બે કાર્યથી થઈ શકે છે. અંશ સાથે આવે છે એટલે બળદેવજીને સાથે લાવે છે. તેમ કરવાનું કારણ તો તે જગતના ઈશ્વર છે. તે સર્વના રક્ષક છે. પાલન કરવા માટે એમ કરે છે. ૨૭

તેથી શું થયું કે તે ધર્મની બધી મર્યાદાઓના તે રક્ષક છે. એટલે જે ધર્મની મર્યાદાના પાલક હોય તેની પોતે રક્ષા કરે છે. ધર્મની મર્યાદાના કહેનારા છે, કોઈ તેને તોડવા તૈયાર થાય તો તેનાથી ધર્મને બચાવે છે. છતાં આપે કહેલી લીલામાં એમનું આચરણ ધર્મથી પ્રતિકૂલ છે; એમાં તો ધર્મનો નાશ કર્યો, અધર્મસ્થાપન કર્યો, અધર્મ કહ્યો, કર્યો અને અધર્મની રક્ષા કરી. તેથી વિપરીત આચરણ કર્યું તે અયોગ્ય કર્યું. હે બ્રહ્મન્! તેનું કારણ આપ કહો. જે પાંચ પદાર્થ કહ્યા તેનું સ્વરૂપ એકમાં જ આવી જાય છે કે તેમણે પરાઈ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કેમ કર્યો? ૨૮

કોઈ કહે કે ભગવાને કામથી તેમ કર્યું તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે યદુપતિ પોતે સ્વતઃ આપ્તકામ છે. તેમને તો કામ હોય ઘણી સ્ત્રીઓપણ છે. એવી તેમણે લોકો નિંદે એવું કામ કેમ કર્યું? એવું કરવાનું શું કારણ તે કહો. પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ સંભવે નહિ; વિરુદ્ધ ધર્મો એકમાં રહી ન શકે. કદાચ વિરુદ્ધધર્મના આશ્રય માનો તો તેમ કરવાનું કારણ બતાવો. આ કરવામાં લોકનું હિત નથી. પોતાનું તેમાં હિત નથી કેમકે પોતે તો પૂર્ણ છે. લોકને તો મર્યાદામાં રહેવું હિતાવહ છે. ગોપીઓને પણ મર્યાદા હિતરૂપા છે. ઈશ્વર તો અન્તર્યામી છે, તેને કાંઈ અસાધ્ય નથી. તેથી ભગવાનનો એ લીલા કરવાનો શું અભિપ્રાય હોય? આ અમારા બધાના મનમાં સંદેહ છે

તેને આપ દૂર કરો. હે સુવ્રત ! હે સદાચારવાળા ! જો તે અસંગત હોત તો તમે કહેત નહિ, જો તેમાં અધર્મ હોત તો તમારી તે બોલવાની રુચિ ન થાત. અમને તો તે વિપરીત લાગે છે. તેથી આપ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરો. ૨૯

પ્રશ્નમાં અવતારવિરુદ્ધ કર્યું એમ પ્રથમ કહ્યું છે તેનો ઉત્તર શુકદેવજી પ્રથમ આપે છે.

श्रीशुक उवाच-

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥

શુકદેવજી બોલ્યા—ધર્મનો વ્યતિક્રમ પણ દેખાય છે, ઈશ્વર પણ સાહસ કરે છે, પરંતુ તેજસ્વિઓને દોષ લાગતો નથી. જેમ અગ્નિ સર્વભક્ષક છે છતાં તે પવિત્ર કરનારો ગણાય છે, તેમ ઈશ્વર ધર્મવિરુદ્ધ કરે તો પણ તેને તે કર્મ દોષરૂપ થતું નથી.

सुबोधिनी—આ ઈશ્વરનું ચરિત્ર નથી, અથવા બીજે કામે આવ્યા અને કર્યું કાંઈક બીજું. એમ તમે કહો છો જે માણસ કાંઈક કામ કરવા આવ્યો તે તેટલું જ કરે, બીજું ન કરે એવો નિયમ નથી. કોઈ ઇમારત કરવા આવ્યો તે બીજાની ઈમારતને પાડે નહિ ? કોઈ મોટા લોકો લોકરક્ષાર્થ આવે તે પોતાનો ધર્મ છોડીને ન આવે. દીવો ઘરને પ્રકાશ કરવા આવ્યો છે, જો કોઈ તેને અડકે તો તેને તે બાળી પણ દે. એ ઈશ્વરનો ધર્મ છે. એવું ન કરે તો તેને ઈશ્વર કોણ કહે ? જેમ વાણિયાઓનો નિયમ છે તેવો ઈશ્વરનો નિયમ નથી. ઈશ્વરના ધર્મો ગણાવે છે. ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તવું, સાહસ કરવું, વગેરે. ધર્મનો વ્યતિક્રમ એટલે ચાલતા રીવાજને બાજુ પર મૂકવો. સાહસ એટલે ન થતું હોય તે કરવું. એ બે વાત ઈશ્વરમાં જોવામાં આવે છે. જે જોયું તે ખોટું કેમ કહેવાય. चकार છે તેથી ઈશ્વરના સેવકો પણ પરાક્રમવાળા હોય તો તે પણ ધર્મવિરુદ્ધ ચાલે, સાહસ પણ કરે, એ જ સાહસ કે જે તત્કાળ કરી લેવું. વિચાર કરવાનો વખત ન લેવો. તેવું કરે તો તેના કર્મનું ફલ કેમ તેને ન ભોગવવું પડે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અતિ તેજસ્વીને તે અધર્મરૂપ ગણાતું નથી. વિધિ-નિષેધવાક્યો જેને ઉદ્દેશીને કહ્યાં હોય તેને તે કર્તવ્યાકર્તવ્ય છે. જેમ લોકમાં છે તેમ વેદમાં પણ છે. મોટા તેજસ્વી થાય છે તેનાં બધાં કર્મો બળી જાય છે. તેને તે કર્મ દોષ કરી શકતું નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે અગ્નિ સર્વનું ભક્ષણ કરે છે. છતાં તેને પાપ લાગતું નથી, અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરે પણ તેને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નથી. તેમ સર્વ પીએ છે, સર્વમાં પેસે છે, સર્વનો સંબંધ કરી તે તે રૂપ થાય છે છતાં તે પવિત્ર છે. મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ જળથી ભીંજાયલી આત્મભૂમીમાં કર્મરૂપ બીજ ઉગે છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ તાપથી જે ભૂમિ બળીને ખારી થઈ ગઈ તેમાં કર્મનું બીજ ઉગતું નથી. ૩૦

ત્યાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મા જ્યારે સરસ્વતી પાછળ દોડ્યા ત્યારે સનકાદિકે બ્રહ્માને કહ્યું છે કે 'તેજસ્વીને પણ આવું કર્મ કરવું શ્રેયસ્કર નથી.' કેમકે મોટાએ કર્યું તેને જોઈને નાના કરે છે. તે નાનાનું કલ્યાણ થાય તેવું મોટાએ કરવું જોઈએ. આ બધા વિરોધમાં આવું ભગવાનથી કેમ કરાય ? તેના ઉત્તરમાં હવે કહે છે.

नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
विनश्यत्याचरन् मौढ्याद् यथा रुद्रोऽब्धिजं विषम् ॥ ३१ ॥

જે ઈશ્વર ન હોય તેણે આવું કર્મ મનમાં પણ લાવવું ન જોઈએ અને જો મૂર્ખતાને લઈને તે મોટાઓના જેવું આચરણ કરવા જાય તો તે પોતે પોતાનો નાશ કરે છે. જેમ સમુદ્રમાંથી નીકળેલું ઝેર શિવે પીધું તે જો બીજો કોઈ પીએ તો તેનો તત્કાળ નાશ થાય તેથી તેવું કામ શિવ કરે, પણ જીવ ન કરે, તેમ ઉપરનું ભગવચ્ચરિત્ર ભગવાન્ કરે, જીવ તેવું કરે તો તેનો તત્કાળ નાશ થાય. (તેથી શુકદેવજી બીજાને તે ન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.)

सुबोधिनी—ઈશ્વર કરે તે અનીશ્વરે કદી પણ ન કરવું. ઈશ્વર તેવું કામ કરે તો તેને તે બાધક ન થાય. અનીશ્વરને તો તે મારી નાખે માટે તેવું કામ ન કરવું. કોઈ દિવસ અજમાયશ તરીકે પણ મોટા કરે તે ન્હાનાએ ન જ કરવું. મનમાં પણ તેનો વિચાર ન કરવો. ઐશ્વર્યવાળાને તે કરવાનું, તેનો અનૈશ્વર્યવાળા મનથી પણ ખ્યાલ કરે તો તેનો વધ થાય. મોટા રાજાની ગાદી ઉપર રસ્તે ચાલતો માણસ બેસવા જાય તો તેનો નાશ થાય. તેથી મોટા કરે તેનું મનથી પણ નાનાએ આચરણ તો ન કરવું, પણ મનમાં પણ તે ન લાવવું. જો મૂર્ખતાથી તે ઐશ્વર્યસહભાવ કર્મ કરવા જાય તો તે નાનાનો નાશ થાય. એક જ કર્મ નાનાને મારે, ઐશ્વર્યવાળાને ન મારે તેનું કારણ શું? ત્યાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે રુદ્ર સમુદ્રમાંથી નીકળેલ ઝેરનું પાન કરે પણ અરુદ્ર કરે તો તેનો નાશ થાય. તેમ નિંદિત કર્મ મોટાઓને નુકશાન ન કરે નાનાઓનો તો નાશ કરે. તેવું કર્મ ઈશ્વરને તો શોભા આપનાર થાય. જેમ ઝેર કંઠમાં રાખ્યું, તેથી શિવજી નીલકંઠ કહેવાયા. તેમ ભગવાન્ પરસ્ત્રીઓ સાથે રમ્યા તો પણ તે ગોપીજનવલ્લભ કહેવાયા. મોટા કરે તે છોટાએ ન કરવું. ૩૧

ત્યાં શંકા કરે છે કે મોટાનું ચરિત્ર તો એવું જોઈએ કે જેનું અનુકરણ કરનાર પણ સુખી થાય; આ તો ચરિત્ર ઠીક નહિ; ત્યાં કહે છે.

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।
तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥ ३२ ॥

મોટાઓનાં વચન સત્ય હોય છે—આચરણ તો ક્વચિત્ સત્ય હોય. બુદ્ધિમાન્ પુરુષ તેમના વચનમાં જે પોતાને યોગ્ય હોય તેનું આચરણ કરે.

सुबोधिनी—ઈશ્વરનું તો વચન સત્ય હોય છે—આચરણ તો ક્વચિત્ અસત્ય પણ હોય. ક્વચિત્ આચરણ પણ વચન પ્રમાણે હોય છે, એમ મોટાઓના બહુ ધર્મો છે. જેવું ઐશ્વર્ય તેવું ધર્માત્મપણું, તેવી દયા. તેમાં ભગવાન્ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી જે કરે છે તે તેમનું સ્વચ્છંદચરિત કહેવાય. બુદ્ધિવાળો માણસ તેના સ્વચ્છંદચરિતનું આચરણ ન કરે. તે ખોટું બોલતા નથી. બીજાને માટે કહે છે તે બીજાનો અધિકાર જોઈને કહે છે. તેથી તે વિરુદ્ધ કહેતા નથી. ૩૨

જેમ બીજાને બીજું કહેતા નથી તેમ પોતે કેમ કરતા નથી ? ત્યાં કહે છે.

कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्येण वाऽनर्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥ ३३ ॥

હે પ્રભો ! ઈશ્વરને સારાં કામો કરવાથી કાંઈ લાભ નથી ઉઠાવવો. અકુશલ કર્મ કરે તો તેનાથી તેને કાંઈ અનર્થ થવાનો નથી. કેમકે જે તે કરે છે તેનું તેને અભિમાન નથી હોતું એટલે તેના ફલનો ભોગ તો તેને નથી હોતો તેથી તે તેના ફલથી અલિપ્ત રહે છે.

सुबोधिनी—ઈશ્વરને સારાં કામ કરીને કાંઈ લેવાનું નથી. કેમકે કુશલનું જે ફલ શાસ્ત્ર કહે છે તેનાથી અનંત ફલ તો ઈશ્વર પામીને જ બેઠા છે. જો તેઓ વિપર્યય કરે એટલે ખરાબ કામ કરે તો તેનાથી તેમને અનર્થ થવાનો નથી. ઈશ્વરને અનિષ્ટ નથી થતું એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનીનું પણ અનિષ્ટ થતું નથી. જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તુલ્ય છે કેમકે તે બન્નેને મેં કર્યું એવો અહંકાર હોતો નથી. તમે પ્રભુ છો એમ સંબોધન આપી એમ કહે છે. જેમ તમારો અને લોકનો હિસાબ જૂદો છે તેમ ઈશ્વરનો અને ગરીબનો પણ ધર્મ જૂદો છે તેથી ગરીબે ઈશ્વર કરે તેમ ન કરવું પણ કહે તેમ કરવું. ૩૩

જ્ઞાન સાથે તે કર્મ કરે તો અનિષ્ટ ફલ થતું નથી તો ઐશ્વર્ય સાથે કર્મ થાય તો તો અનિષ્ટકારક તે ન જ થઈ શકે તે હવે કહે છે.

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ३४ ॥

સમગ્ર પ્રાણિના એટલે પશુ, મનુષ્ય અને દેવોના પણ જે ઈશ્વર છે તે પોતાના તાબાના માણસથી કાંઈ કરે તો તેમાં તેની ઇષ્ટાનિષ્ટની વાત જ કયાં રહી ?

सुबोधिनी—ઈશ્વર સેવકને મારે કે તેને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મૂકે તેમાં તેને કાંઈ શંકા નથી. જેમ આ લોકમાં છે તેમ પરલોકમાં પણ સમજવું. જો કોઈ આપણને પૂછનાર હોય તો તે પૂછશે એમ શંકા રહે. ભગવાનનો કોઈ નિયામક નથી. બધા જીવો પશુ, મનુષ્ય અને દેવો ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ છે. અથવા જીવ અને જડ, અપ્રાકૃત અને પ્રાકૃત, તે સર્વની ઉપર હુકમ કરનાર ભગવાન્ છે. ચકાર છે તેથી દેહના તથા આત્માના તે નિયામક છે, તે બધાના સંબંધી છે. તે સારૂં કરે કે બુરૂં કરે તેથી ઈશ્વર ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી. દાસીઓ પોતાના આત્મારૂપ હોય તેની સાથેના સંબંધમાં આવતાં આ લોક કે પરલોકમાં તેનો કોઈ અપકાર કરી શકતું નથી કેમકે તે કોઈના નિયમ્ય નથી, અંદરના હોય તે જાણે છે કે દાસીનો સંબંધ માલિકને યોગ્ય નહિ પણ તેથી માલિકની કીર્તિ મલીન થતી નથી. તેમ કર્મમાર્ગના વિચારથી પણ કર્મને પ્રધાન માનો તે પક્ષમાં પણ ઈશ્વરને કાંઈ દોષ નથી. ૩૪

'પરમેષ્ઠીનો આ યજ્ઞ આગળ હતો, આ બધું આગળ બ્રહ્મમાત્ર હતું,' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જ્ઞાનકર્મનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે તેમ ખોટા જ્ઞાનકર્મથી ઈશ્વરનો અપકર્ષ પણ થાય એ શંકાના ઉત્તરમાં હવે કહે છે.

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।
स्वैरं चरन्ति मुनयोपि न नह्यमाना-
स्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

જે કૃષ્ણના ચરણકમળના પરાગની સેવાથી તૃપ્ત થયેલા, યોગના પ્રભાવથી જેના બધા કર્મના બંધ ટળ્યા છે એવા મુનિઓ ક્યાંય બંધાયાવગર સ્વેચ્છાથી ફર્યા કરે છે તો ઇચ્છાથી શ્રીઅંગને ધારણ કરીને ભૂતળઉપર આવતા ઈશ્વરને કર્મ, બંધનરૂપ કેમ થઈ શકે? ન જ થાય.

सुबोधिनी—બધા જીવ સરખું કર્મ કરે તો બધાને સમાન ફલ મળે એવો નિયમ નથી. જો એવો નિયમ હોય તો શાસ્ત્ર ખોટાં ઠરે. ઊંચા કર્મ કરનારો નીચું કર્મ કરવાથી કોઈવાર નિચો થતો નથી. તેમાં ત્રણ (કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ) માર્ગમાં ચાલનારો હલકો પડતો નથી. પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં ચાલનાર પણ જો ભગવાનની કૃપાવાળો હોય તો તેનું કાંઈ ખોટું થતું નથી. જે ભગવાનના ચરણકમળની રજરૂપ સેવકોની સેવા કરવાથી તૃપ્ત થયેલા, તે ભગવદ્ભક્તની સાથે ભગવદ્ગુણ ગાય છે તેથી આ લોકના સુખલેશાભાસને ભૂલીને મોજમાં ફરે છે. આ કર્મ આપણું ભલું કરે, આ કર્મથી આપણું બુરૂં થાય, એવી તેની બુદ્ધિ હોતી નથી. તેવું કર્મમાર્ગમાં પણ છે તે કહે છે. યોગ મોટો ધર્મ છે. 'આ પરમધર્મ છે, જ્યાં યોગથી આત્માનું દર્શન થાય છે.' એ યોગના પ્રભાવ અણિમાદિ ઐશ્વર્યસંપત્તિ અને જ્ઞાનાદિસંપત્તિ તે બન્નેવડે જેણે પાપોને ધોઈ નાખ્યાં છે એટલે પૂર્વે કર્મ કરીને બંધ થયેલા તે બંધોને તોડી નાખ્યા છે તેવા કર્મિઓ સ્વૈરવિહાર કરે છે. જ્ઞાનિઓ પણ તેમ કરે છે તે મુનિઓ ક્યાંય બંધાતા નથી. णह् ધાતુ બંધનવાચક છે. જ્યાં ભગવાનને પહોંચવાના ત્રણ માર્ગમાં ચાલતા માણસો બંધાતા નથી ત્યાં સાક્ષાત્ ભગવાનને બંધનની શંકા જ કેમ કરાય? ભગવાન્ ઇચ્છાથી શરીર ધારણ કરે છે; જેમ રાસ વખતે ગોપીઓને ભોગવવા માટે જેટલી ગોપીઓ તેટલાં પોતાનાં સ્વરૂપો કર્યાં તેને બંધન ન સંભવે. જે ભગવાન્ ભોગ કરવા સહસ્ર રૂપ ધારણ કરે, ભોગ કરીને એક રૂપે રહે, તેને કયા કર્મથી બંધન થાય? કર્મ તો નિયત હોય. તે જો જૂદા જૂદા જીવો હોય તો તેનાં કર્મો તેને ચોંટે તે કર્મ તેને બંધન કરે, અહીં તો ભગવાન્ આકાશવદ્વ્યાપક છે, ઘડી ઘડીમાં અનેક રૂપથી અનેક કર્મ કરે છે. તેમાં ભેદ પણ છે, છતાં તે એક જ છે. એમ દેશભેદથી પણ સર્વતઃપાણિપાદ હોય તે ભગવાનનો તેટલા દેશમાં પ્રાદુર્ભાવ થયો તે ઇચ્છાથી થાય છે. અથવા સ્વામિનીના વજુષો તેની ઇચ્છાથી પ્રકટ થાય છે માટે સર્વ રીતે પ્રમાણ અને પ્રમેયના વિચારથી પણ ભગવાનને બંધ સંભવતો નથી. ૩૫

ત્યાં હવે કહે છે કે તે ગમે તેમ કહો પણ અહીં લોકમર્યાદા તો તુટી પડી તેથી ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે મોટા કરે તેનું નાના અનુકરણ કરે, એ ન્યાયથી શબ્દબળના વિચારથી એ કર્મ બંધનકર્તા ગણાય ખરૂં? આપે ભક્ત કર્મિ અને જ્ઞાની કહ્યાં તે તો લોક છોડીને ફરે તેને વ્યવહારમાં કોઈ ગણે નહિ તેથી તે દૃષ્ટાન્ત વિષમ ગણાય. ત્યાં કહે છે.

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।
योन्तश्चरति सोध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥ ३६ ॥

ગોપીઓ, ગોપીના પતિઓ તથા સર્વ દેહધારી મનુષ્યોના અન્તઃકરણમાં રહેનાર ઈશ્વર આપણને અહીં પ્રત્યક્ષ દેહવાળા દેખાય છે અને ક્રીડા કરે છે તેને કોઈ રીતે દોષ સંબંધ ન હોય.

सुबोधिनी—પતિવ્રતા સ્ત્રીને પણ પોતાનો હાથ પોતાના શરીરને લાગે તો દોષ લાગતો નથી. સ્વનો દોષ નથી, તેમ પર એટલે બીજો તેની સ્ત્રી પરસ્ત્રી, તે સ્વપર ભગવાનને નથી. કેમકે તે તો ગોપીના અન્તરમાં અને તેના પતિના અંતરમાં આત્મારૂપે વિરાજે છે. એ વાત બધા લૌકિકો તેમ માનતા નથી. ત્યાં કહે છે કે જે માનતા નથી તેના અંતરમાં પણ તે જ કૃષ્ણ છે. તે આસન્ય અથવા જીવરૂપે અંદર રહે છે. બધા વાદીઓના સંગ્રહમાટે સામાન્ય વચન કહ્યું છે કે જે ભગવાન્ સર્વના હૃદયમાં રહે છે તે અહીં પ્રત્યક્ષ ક્રીડા કરવામાટે બહાર દેહને બતાવે છે. ખરી રીતે તો આ પુરુષ નથી તેમ સ્ત્રી પણ નથી. न स्त्री न षण्ढो न पुमान् એમ શ્રુતિ કહે છે. તેથી કોઈ પણ વિચારથી કૃષ્ણને દોષ લાગે નહિ. ૩૬

ત્યારે આ લીલા કરવામાં તેનો અભિપ્રાય શું હોઈ શકે? ત્યાં કહે છે.

अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः ।
भजते तादृशीः क्रीडाः याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥

ભક્તઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે ભગવાન્ મનુષ્ય દેહ ધારણ કરે છે અને તે એવી લીલા કરે છે કે જે લીલાને સાંભળતાં માણસ ભગવત્પરાયણ થઈ જાય.

सुबोधिनी—ભક્તની ઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે ભક્તના જેવું રૂપ ધારણ કરે છે વિજાતીયરૂપમાં ભક્તને વિશ્વાસ ન આવે માટે તેના જેવું રૂપ ધરે છે. મનુષ્ય ઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે મનુષ્યનો દેહ ભગવાને ધર્યો છે એમ જાણવું. એમ ગોપીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે પોતાનો આનંદ ગોકુલવાસિઓને આપવા માટે એવી ક્રીડા શ્રીકૃષ્ણ કરે છે. જીવના તે તે ધર્મરૂપે પોતે પ્રવેશ ન કરે ત્યાંસુધી જીવના દોષો ન જાય તેથી ભગવાન્ તેમ કરે છે. અથવા ભક્તોને મનુષ્યદેહમાં આસ્થા હોવાથી માનુષદેહ ધરે છે. તેમાં પણ ભગવાન્ પૂર્ણકામ છે. સ્વાત્માનંદ નિષિદ્ધ પ્રકારે આપતા નથી. જીવની જેમ ઇન્દ્રિયદ્વારા સુખ આપતા નથી. સર્વ આપવાને સમર્થ છે. તેથી આ અદેયદાનરૂપ લીલા નિરોધપૂર્વક જે સાંભળશે તે ભગવત્પરાયણ થશે. એવું ભગવાને તે લીલામાં આચરણ કર્યું છે કે સાંભળે તે ભગવત્પર થાય. ૩૭

તો પણ લોકવ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ પરાધીન હોય છે તેથી તેના પતિઓ રજા ન આપે ત્યાંસુધી તે સ્ત્રીઓ ભગવાન્ પાસે ન જઈ શકે. છતાં ગુપ્ત રીતે જાય એ વાત તેના પતિઓ જાણે કે મારી સ્ત્રી કૃષ્ણ પાસે ગઈ હતી તો તે દિલગીર થાય. એટલે ભગવાનની નિંદા પણ કરે એમ કરવામાં શું લાભ? એ શંકાનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી આપે છે.

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् व्रजौकसः ॥३८॥

ભગવાનની માયામાં તે ગોપીઓના પતિઓ મોહી પડ્યા તેથી તેમણે ભગવાનની ઈર્ષ્યા ન કરી, પણ પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે રહેલી છે એમ બધા વ્રજવાસિઓએ ખાત્રી કરી લીધી એટલે તેમને કોઈનો દોષ ન આવ્યો.

सुबोधिनी—તેણે ભગવાનની અસૂયા ન કરી. પહેલાં સ્ત્રીઓ ભગવાનની પાસે ચાલી ત્યારે એમ લાગ્યું કે આ કૃષ્ણ પાસે જાય તે ઠીક નહિ, પણ પછી તેને ભગવાનની માયાએ મોહ કરાવ્યો, ત્યારે તેમણે ભગવાનની અસૂયા ન કરી. આગળ ઉપર પોતાના પડખામાં પોતાની સ્ત્રીઓને જોઈ. કેમકે તે તો જંગલમાં રહેનાર છે. તેને પૂર્વાપરનું અનુસંધાન નથી, તેનું કારણ તે સર્વથા અંગીકૃત જીવો છે. એ ભગવાનમાં દોષ લગાડે જ નહિ. આ આખા વ્રજમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે એમ કહેવામાટે खलु અવ્યય કહ્યો છે. ભગવાનની પાસે રહેતાં છતાં તેને મોહ થયો તેનું કારણ બતાવે છે કે તે ભગવાનની માયા છે તેથી મૂળમાં तस्य શબ્દ કહ્યો છે; તેની બુદ્ધિમાં ભ્રમ છે; કૃતિ ભગવાનની છે. મનનમાત્રથી સર્વ દોષનો પરિહાર કરે છે. તેથી ગોપીઓમાં પણ દોષ નથી એમ કહ્યું. ૩૮

એ પ્રાસંગિક કહીને હવે આ લીલાનો ઉપસંહાર કરે છે.

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥

જ્યારે અરુણોદય થયો ત્યારે વાસુદેવની રજા મેળવીને ભગવત્પ્રિય તે ગોપીઓ પોતાની ઇચ્છા ન્હોતી છતાં પોતાને ઘેર ગયાં.

सुबोधिनी—અરુણનો ઉદય થાય એ સમય ब्रह्मरात्र કહેવાય. અજવાળું જણાયું ત્યારે ભગવાને અન્તર્યામિરૂપે તેના હૃદયમાં પ્રેરણા કરી કે 'ઘેર જવું જોઈએ.' એટલે ભક્તોની તેવી ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તેણે ઇચ્છા ભગવાનસુધી પહોંચાડી. ભગવાને તેને અનુમોદન આપ્યું. તે ભગવાન્ મોક્ષ આપનાર છે, તેમણે વિચાર કર્યો કે ભક્તો ઘેર જશે તો સવારથી સાંઝસુધી મારૂં સ્મરણ કરશે તો તેમનો મોક્ષ થશે એ સૂચવવા મૂળમાં वासुदेव શબ્દ વાપર્યો છે. જો કે ઘરમાં જવાની તેમની ઇચ્છા ન્હોતી કેમકે સર્વત્યાગ કરીને તે ભગવાન્ પાસે આવ્યાં છે. તેમને ઘરની કાંઈ દરકાર નથી છતાં ગોપીઓ છે તેથી તેની વિપરીત બુદ્ધિ કે હઠબુદ્ધિ થઈ નહિ, તે પોતાને ઘેર ગઈ તો પણ ઘર તેમને પ્રિય ન લાગ્યાં પણ ભગવાન્ પ્રિય લાગ્યા. તેમને લોકનું ભય ન થયું પણ તે ભગવાનનાં વધારે પ્રિય બન્યાં. ૩૯

આ ચરિત્ર મોક્ષને માટે છે એમ બતાવવામાટે આ ઉપાખ્યાન સાંભળવાનું ફલ હવે કહે છે.

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः
श्रद्धान्वितोनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडा-
वर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

વ્રજવધૂઓની સાથે આ વિષ્ણુની વિશેષ ક્રીડા જે કોઈ સાંભળે અથવા તેનું વર્ણન કરે એટલે સંભળાવે તે બન્ને ભગવાંનમાં પરમભક્તિને પામીને હૃદયના રોગ-રૂપ કામને જલદીથી દૂર કરીને પોતે ધીર બને.

सुबोधिनी—વ્રજવધૂઓની સાથેનું આ વિષ્ણુનું વિશેષ ક્રીડન શ્રદ્ધાળુ થઈને જે સાંભળે અથવા સારી રીતે કહેતો હોય તેને આદરપૂર્વક સાંભળે અથવા વર્ણન કરે એટલે સાંભળ્યા પછી કોઈની પાસે કીર્તન કરે. યઃ કહ્યો તેથી અહીં વર્ણાદિનો નિયમ નથી. પણ ભગવદ્ગુણ ગાન કરે તેની પાસેથી સાંભળતાં પણ ભગવાન્ મુક્ત કરે. ભક્તની સર્વથા પ્રતિપત્તિનું આ લીલામાં શ્રવણ છે. તેને સાંભળનાર ભગવાનમાં પરમભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. અન્તઃકરણમાં ભક્તિ સ્થિર થાય ત્યારે અન્તઃકરણના રોગરૂપ કામ હૃદયમાંથી ચાલ્યો જાય. જે પહેલાં હૃદયને બાધકરૂપે રહ્યો હતો જલદી બાધક હોય, તે જલદી ચાલ્યો જાય. પછી પૂર્વવાસનાથી પાછો ઉત્પન્ન થાય તો પણ શ્રવણ કરનાર પુરુષના હૃદયમાં ધીરજ આવે છે તેથી તેને તે બાધક થતો નથી. માટે આ કથાનો પ્રકાર અભિપ્રાય સાથે સાંભળવો. આ ફલપ્રકરણ છે, તેમાં પુષ્ટિનું ફલ કહ્યું છે. ૪૦

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધનો (ચતુર્થ તામસફલપ્રકરણની શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિનીટીકાના ગુર્જરઅનુવાદનો રાસપંચાધ્યાયીનો પાંચમો અને ક્ષેપક ૩. ન ગણતાં) દ. પૂ. ત્રીશમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. ૩૦

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

અધ્યાય ૩૧ મો

"[1]એમ રૂપપ્રપંચવડે પાંચ પ્રકારે રસવર્ણન કર્યું, તેનું નિરૂપણ પૂરું થયું, હવે નામપ્રપંચથી વર્ણન રસને માટે કરે છે.[2] એમ ભગવાને ઇન્દ્રના ભજનથી ઉદ્ધાર કરી સ્વાનંદમાં જોડેલા ભક્તો જો બીજાનો આશ્રય કરે તો તે દુઃખી થાય તો તે દુઃખથી તેને હરિ ભગવાન્ જ બચાવે.[3] આ ૩૧ મા અધ્યાયમાં સર્વભાવથી નિવૃત્ત થએલ ભક્તો સાથે ભગવાને પ્રમાણનો આનંદ સિદ્ધ કરવા માટે ગાયનપૂર્વક રમણ કર્યું.[4] બલદેવજી વેદરૂપ છે, પ્રમાણરૂપ છે, તેને સાથે લીધા. એ આનંદ પ્રમાણરૂપ છે, પરંતુ તેમાં દોષ હતો તે પણ હરિ ભગવાને દૂર કર્યો એ અહીં સ્ફુટ રીતે કહેવામાં આવે છે.' ૪

રૂપથી આનંદ થાય છે તેમ શબ્દથી પણ આનંદ થાય છે તે વાતને બતાવતા ગોકુલવાસિઓની અન્યાસક્તિને ભગવાન્ નિવૃત્ત કરે છે.

श्रीशुक उवाच–

एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः ।
अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तेम्बिकावनम् ॥ १ ॥

१. एवं रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रसवर्णनम् । निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥ १ ॥
एवमुद्धृतभक्तास्तु यद्यन्यं समुपासते । दुःखभाजो भवन्त्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ २ ॥
एकत्रिंशे सर्वभावान्निवृत्तानां तु पूर्ववत् । गानेन रमणं चक्रे प्रमाणानन्दसिद्धये ॥ ३ ॥
बलभद्रेण सहितो वेदरूपेण सर्वथा । तद्दोषं नाशयामास हरिरित्युच्यते स्फुटम् ॥ ४ ॥

શુકદેવે કહ્યું એક દિવસ ગોપાળોને દેવયાત્રા કરવાનું કૌતુક થયું તેથી તેઓ પોતાનાં ગાડાં તૈયાર કરી તેમાં બળદોને જોડીને ચાલ્યા, તે જ્યાં અંબિકાનું વન આબુપર્વતમાં છે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

सुबोधिनी—શુકદેવજી બોલ્યા—ભગવાન્ સર્વના રક્ષક છે. તે કૃપા કરી વ્રજમાં પધાર્યા ત્યારે વ્રજવાસિઓ 'બીજા દેવો રક્ષા કરશે' એમ ધારી તેને પ્રસન્ન કરવા વ્રજની બહાર જાય તો તેનું અનિષ્ટ જ લોકન્યાયથી થવું જોઈએ, તેથી ગોવાળીઓનો યાત્રાપ્રસંગ કહેવામાં આવે છે. એકદા એટલે શિવરાત્રિનો સમય હતો ત્યારે, પ્રતિવર્ષ નથી જતા તેથી એકદા કહ્યું છે. દેવયાત્રા તો નિત્ય છે. ગોવાળીઆ સાધારણ ધર્મ જાણનારા છે, તેને તેમાં ધર્મબુદ્ધિ પણ પ્રાસંગિકી છે. ખરૂં તો બહાર જઈ નવું જોવાનું મનમાં કૌતુક થયું તે મુખ્ય છે. તેથી પગે ચાલીને ન ગયા પણ ઘરનાં વાહન ગાડાં તેમાં બેસીને ગયા. તેમાં પણ ઘોડા નહિ પણ બળદ જોડીને ચાલ્યા. મોટા ઠાઠથી યાત્રામાં ગયા. ઘર સંભાળવામાટે પુરુષોનો બંદોબસ્ત કરીને તે બધા ચાલ્યા. અંબાજી મથુરાની પશ્ચિમે આબુપર્વતની પાસે આવેલું તીર્થ છે. ત્યાં ગાડામાં બેસીને ગયા. ૧

ત્યાં જઈને તેમણે પૂજા વગેરે કરી તેના પ્રકારને કહે છે.

तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेऽम्बिकाम् ॥ २ ॥

હે રાજન્! ત્યાં જઈ સરસ્વતીનદીમાં સ્નાન કરી પશુના પતિ દેવરૂપ શિવજી અને તેનાં પત્ની દેવી અંબિકાની ભક્તિવડે પૂજાના દ્રવ્યવડે પૂજા કરી.

सुबोधिनी—સરસ્વતી ત્યાં પ્રકટી છે તેથી તેમાં પ્રથમ તો સ્નાન કર્યાં, પશુપાશ મુકાવવાને માટે પોતે પશુના પાલક છે તેથી પશુના અધિપતિ પશુપાલકને પશુપાલનનું ફલ આપનાર શિવજીની, પૂજાના પદાર્થોથી પૂજા કરી. પામરની પેઠે ત્યાં જઈને ચાલ્યા આવે તેવું ન કર્યું. પાર્વતીનું પણ શિવની સાથે પૂજન કર્યું. તેના આવરણ દેવોની પણ પૂજા કરી, એ ચકાર કહ્યો છે તેથી પ્રતીત થાય છે. નૃપતે એવું સંબોધન શુકે પરીક્ષિતને આપ્યું છે. યાત્રામાં રાજા જાય તો એમ કરે તે તમે જાણો છો એની યાદ આપવા માટે સંબોધન કર્યું છે. ૨

પૂજા કહી અને હવે ગોપોએ ત્યાં દાન કર્યાં તે કહે છે.

गावो हिरण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ॥ ३ ॥

દેવ અમારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ એવી બુદ્ધિથી ગાયો, સોનું, વસ્ત્રો, મધ અને મિષ્ટાન્ન પદાર્થો બધાએ બ્રાહ્મણોને સત્કાર કરીને આપ્યાં.

सुबोधिनी—સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરનારાં આ દાનો છે. સોનું અને વસ્ત્રો. તેના અનેક ભેદો છે. મધ અને મિષ્ટાન્ન. એ બે તો એટલા માટે કહ્યાં કે ગામમાં બનતી ચીજ આપવી, તેમ જંગલમાં બનતી ચીજ પણ બ્રાહ્મણને દેવી એવા હેતુથી મધ અને મધ્વન્ન કહ્યાં. ગાય આપવાથી રુદ્ર પ્રસન્ન થાય, જ્યારે સોનું દેવાથી અગ્નિ પ્રસન્ન

થાય છે. અગ્નિ પણ રુદ્ર છે. વસ્ત્ર સર્વ દેવને પ્રિય છે. અથવા તેના દેવ ચંદ્ર છે. તેનાથી ઉમા સાથે શિવ પ્રસન્ન થાય છે. એમ પાંચ દાન આદરપૂર્વક આપ્યાં. બ્રાહ્મણોમાં પણ પાત્રરૂપ બ્રાહ્મણો મળ્યા. બધાએ દાન કર્યાં એટલે બધા નિષ્પાપ થયા તે સર્વ સાથે રહે તો પણ કોઈમાં પાપ રહ્યું નથી, કે સંગદોષ થાય. તેમાં સકામતા નથી પણ 'દેવો અમને પ્રસન્ન થાઓ' એ બુદ્ધિ રાખીને જ દાન કર્યાં છે. બીજી કોઈ જાતની કામના મનમાં રાખી નથી. ૩

એમ યાત્રામાં જે કરવું જોઈએ તે કર્યું. હવે તીર્થમાં નિયમથી રહેવું જોઈએ તે પણ આ ગોપાલોએ કર્યું તે કહે છે.

ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः ।
रजनीं तां महाभागा नन्दसुनन्दकादयः ॥ ४ ॥

તે મોટા ભાગ્યવાલા નંદરાય સુનંદક વગેરે ગોપો વ્રત લઈને જળપાનમાત્ર કરીને તે રાત બધાએ ત્યાં જ સરસ્વતીના તીર ઉપર જ નિર્ગમન કરી.

सुबोधिनी—સરસ્વતીના તીર ઉપર જ અન્તઃકરણની શુદ્ધિમાટે તીર્થોદકપાન કરીને તે રાત ત્યાં નિર્ગમન કરી. રાતમાં બીજું કાંઈ તેણે કાર્ય કર્યું નહિ એટલો તેનો ધર્મ સિદ્ધ થયો. આગળ તેનું અનિષ્ટ તો થશે પણ ભગવાન્ તેમાંથી તેમને બચાવશે તેથી કહે છે કે તે મોટા ભાગ્યવાળા છે. શ્રોતા પરીક્ષિતને સંદેહ ન થવા માટે પણ તેમને મોટા ભાગ્યવાળા કહ્યા છે. બધા ગોપોમાં નંદ અને સુનંદક એ મુખીયા છે. તેનાં નામ લીધાં છે અથવા નંદરાય સાથે આવ્યા તે નંદના નામથી જ ઓળખાય છે. સુનંદક આદિ છે એવા બીજા પણ નંદરાયજીના બરોબરીયા છે. ભગવાનના સંબંધથી જેને અતિ આનંદ થાય તે सुनन्दक કહેવાય. ઉપનંદ બીજો છે અથવા ધર્મપ્રાધાન્યથી નંદને જ અહીં લેવા જોઈએ. ૪

એમ સર્વત્ર ધર્મસંપત્તિવાળા ગોપાલોનો ભગવાનમાંથી ભાવ લુપ્ત થયો. પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપમાં આસક્તિવાળા તો તેને કરવા છે તેથી જેમ ભગવાને શકટભંજન લીલા કરી ભક્તોને સ્વાસક્તિ કરાવી હતી તેમ અહીં એક અજગર પાસે ભગવાને નંદને ગળાવી દીધા તે કહે છે.

कश्चिन्महानहिस्तस्मिन् विपिनेऽतिबुभुक्षितः ।
यदृच्छयागतो नन्दं शयानमुरगोग्रसीत् ॥ ५ ॥

તે અંબિકાવનમાં મોટો અજગર ઘણા દિવસનો ભૂખ્યો ફરતો હતો તે પેટે ચાલીને ભગવદિચ્છાથી જ્યાં નંદરાય સુતા હતા ત્યાં આવીને તેને ગળવા લાગ્યો.

सुबोधिनी—મોટો સર્પ એટલે અજગર. તે ભૂખ્યો જ હોય છે. ક્યારેક તેને ખાવાનું મળે છે. દૈવગતિથી આ વનમાં આહાર ન મળવાથી બહુ ભૂખ્યો થયો. અકસ્માત્ તેને નંદરાય મળી ગયા. તે ત્યાં જ આવી પહોંચ્યો જ્યાં નંદરાય સુતા હતા. નંદને પણ દૈવગતિથી એ વખતે ઊંઘ આવી ગઈ. ખરીરીતે તો જંગલમાં જાગવું જોઈએ. અજગર પેટે ચાલે તેથી ખખડાટ તો ન થયો. ગોપોમાં મુખ્ય નંદરાયજીને તેણે પોતાના મુખમાં ગળવા માટે લીધા. ૫

પછી જે થયું તે હવે કહે છે.

स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्ण कृष्ण महानयम् ।
सर्पो मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय ॥ ६ ॥

હે કૃષ્ણ! કૃષ્ણ!! આ મોટો સર્પ મને ગળે છે. હે તાત! હું આપને શરણે આવ્યો છું, તો આપ મને આ સર્પગ્રાસથી મુક્ત કરો. એમ નંદરાયજી તો રાડો પાડવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—કણ્ઠની નીચેના ભાગસુધી નંદરાયને સર્પે લઈ લીધા. નંદરાયજી પહેલાં તો રાડો પાડવા લાગ્યા. પછી ભગવાનનું માહાત્મ્ય સંભારીને કૃષ્ણ કૃષ્ણ એમ આદરથી અથવા ભયથી સંબોધિને પોતાનું અનિષ્ટ ભગવાનને નિવેદન કરે છે. આ અજગર મને ગળવા માંડ્યો છે. હે તાત! એમ વિકલવતામાં બોલાયું છે. મુકાવવામાં કારણ બતાવતા બોલે છે કે હું આપને શરણે આવ્યો છું. શરણાગતની રક્ષા મોટાએ કરવી જ જોઈએ, એટલે આપ મારી રક્ષા કરો. સર્પથી મને બચાવી લ્યો, એમ પરિમોચયનો અર્થ છે.

ભગવાન્ છોડાવશે તે પહેલાં બીજા ગોપાળો જાગ્યા તેણે છોડાવવાની કોશીશ કરી.

तस्य चाक्रन्दितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः ।
ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रान्ताः सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ॥ ७ ॥

નંદરાયનો આર્તશબ્દ સાંભળતાં ગોપાળો તુરત ઉભા થઈ ગયા. જોયું તો અજગર ગળવા લાગ્યો છે, તેને જોઈને તેનાં મન ભમી ગયાં. બીજું કાંઈ ન જડતાં ધૂણીમાંથી સળગતાં લાકડાં ઉઠાવી તે સર્પને મારવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—અહીં નંદરાયની પ્રાર્થના કહી છે તે નંદરાયજી ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણે છે, તે બતાવવા માટે છે. ગોપાલો ઉઠી પોતે ઉંબાડીયાં મારવા લાગ્યા પણ કોઈએ ભગવાનને ન જગાડ્યા તેથી તે ભગવાનને જાણતા નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. તે નંદરાયજીનો આક્રન્દ સાંભળીને વિચાર કર્યા વિના જાગી ગયા. ભગવાનને પૂછ્યા વિના પોતાને સૂઝ્યું તેમ તે નંદને ગળનાર સર્પને મારવા લાગ્યા. ઠંડીથી બચવા-માટે જંગલમાં ધૂણી સળગાવે છે. તેમાં સળગેલાં લાકડાં હોય તેનાથી સર્પને ડામ દેવા લાગ્યા. આ ઉપાયવડે તો નંદ પણ મરી જાય. તો પણ ભગવાન્ પાસે છે છતાં જેમ અજ્ઞાનથી યાત્રામાં તેને પૂછ્યા વિના નીકળ્યા તેમ ભગવાનને રક્ષાનું ન કહેતાં અજ્ઞાનથી નંદરાયને બચાવવાનો પોતે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ૭

ગોવાલીઆએ ઉંબાડીયાં અજગરને માર્યાં તે મુખ્ય ઉપાય ન હતો પણ ભગવાનને ચેતાવવા એ મુખ્ય ઉપાય હતો તે ન કરતાં પોતે પ્રયત્ન કર્યો તે અનુપાયરૂપ હોવાથી ફલિત ન થયો તે વાત કહે છે.

अलातैर्दह्यमानोपि नामुञ्चत्तमुरङ्गमः ।
तमस्पृशत्पदाभ्येत्य भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ८ ॥

પેટે ચાલનાર અજગર ઉંબાડીયાં મારવાથી પોતે દાઝ્યો છતાં નંદરાયજીને તેણે છોડ્યા નહિ ત્યારે ભક્તોના સ્વામી-ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા અને તેને પોતાના ચરણનો સ્પર્શ કરાવ્યો.

सुबोधिनी—તે અજગર મોઢામાં ચઢાવવાનું કામ જાણે છે. છોડી દેવાનું તે જાણતો નથી. ત્યારે તેને લાયકનો ઉપાય ભગવાને કરી બતાવ્યો. ભગવાન્ પોતે જ્યાં અજગર હતો ત્યાં આવ્યા અને પોતાનો ચરણ તેને લગાડ્યો. તેના કર્મનો ક્ષય કરવાનો હતો તે જ્ઞાનથી થાય અથવા ભક્તિથી થાય. જ્ઞાનમાં તો શરીર અધિકારવાળું હોય તો તેમાં જ જ્ઞાન થાય. ત્યારે અજગરને ભક્તિ પણ ક્યાંથી થાય ? છતાં ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થતાં ભગવાને જ કૃપા કરી તેને ચરણ લગાડ્યો એ ભક્તિને લાયક ભગવદીયશરીર ઉત્પન્ન કરનાર રજવાળો ચરણ લગાડ્યો. તેમાં પણ ભગવાનને પ્રત્યક્ષ કરવામાં તેણે સાધન કર્યું નથી પણ ભગવાન્ સ્વયં ત્યાં પધાર્યા છે. તેથી તેમણે ચરણ લગાડતાં તેને ભક્તદેહની યોગ્યતા થતાં સર્પનો દેહ ગયો એમ આગળ કહેશે. કેમકે ભગવાને, પોતે ભક્તોના પતિ હોવાથી વૈષ્ણવનું હિત કરવા તેમ કર્યું. ૮

તેથી જે થયું તે વાત હવે પછીના શ્લોકથી શુકદેવજી કહે છે.

स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः ।
भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितम् ॥ ९ ॥

તે અજગરને શ્રીકૃષ્ણનો ચરણ લાગતાં જ તેનાં બધાં પાપકર્મો નષ્ટ થયાં ત્યારે પાપકર્મથી થયેલો સર્પનો દેહ પણ નાશ પામ્યો અને વિદ્યાધરો જેને વખાણે એવું તેનું રૂપ થયું.

सुबोधिनी—वै એટલે નિશ્ચયથી તેણે સર્પનો દેહ છોડી દીધો. અને તે વિદ્યાધરના રૂપે સામે આવીને ઉભો. પરંતુ પહેલાં વિદ્યાધર હતો તેના કરતાં આ ભગવદીયરૂપ વિશિષ્ટ બન્યું. એટલે વિદ્યાધરોને પણ પૂજવા લાયક તે રૂપ બન્યું. પહેલાં વિદ્યાધર હતો તે વિદ્યાધરનો દેવ બન્યો. સર્વથી હલકી સર્પની યોનિ જ્યારે સર્વથી ઉત્તમ ભગવદીય શરીર ગણાય. એ કેવળ ભગવાનના ચરણના પ્રભાવથી થયું. તે સર્વથી અધમ હતો તેને સર્વોત્તમ બનાવનાર ભગવાન્ પોતે જ સમજવા તે જ કહે છે કે ભગવાને કૃપા કરી તેને ચરણ લગાડ્યો. લોકમાં તે સર્વોત્તમ થયો. જેના સ્પર્શથી સર્પના પાપ નષ્ટ થયાં, સર્પશરીર જવામાં તેના પાપ ગયાં, તે કારણ છે. અને તેને ગુણરૂપ વિદ્યાધરરૂપ મળ્યું, તેમાં ચરણનો સ્પર્શ કારણરૂપ છે. યથાયોગ્ય પદાર્થનો અભિનિવેશ કરવો. ચરણરજ પોતે સર્વસામગ્રી સંપાદન કરનાર છે. ૯

કોઈ કહે કે એક તો સર્પ, તે પણ પોતાના પિતાને ગળી જનાર તેની ઉપર આવો ઉપકાર ન કરવો જોઈએ. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાને તેની ઉપર કૃપા કરી તેને પણ તે જાણે છે. એ વાત કઢાવવા ભગવાન્ તેને પૂછે છે.

तमपृच्छत् हृषीकेशः प्रणतं समुपस्थितम् ।
दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनम् ॥ १० ॥

સર્પનો દેહ પડી જતાં દીપ્યમાન શરીરવડે પુરુષરૂપે શોભતા, સોનાના આભરણોથી પ્રકાશતા, પાસે આવી ભગવાનને પ્રણમતા તે વિદ્યાધરને ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક ભગવાને પૂછ્યું.

सुबोधिनी—ભગવાન્ આનું અંતઃકરણ પોતે જાણે છે. કેમકે તે ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક ઈશ્વર છે. તેમાં શાસ્ત્રીય સામર્થ્ય સ્થાપન કરવા માટે તેની સાથે ભાષણ કરીને તેના અન્તઃકરણને પ્રબોધ કરે છે કે તે ઇન્દ્રિયોના નિયામક છે. તેવી રીતે કૃપા કરવાનું કારણ કે તેણે આવીને ભગવાનને પ્રણામ કર્યા છે. ત્યારે પ્રથમ તેણે નંદરાયજીને કેમ ગળવાનું સાહસ કર્યું ? પહેલાં તેનામાં તેવું સામર્થ્ય ન હતું, હવે તેનામાં એ આવ્યું, ત્યારે નમ્રતા બતાવી શક્યો. તેના હૃદયનું રૂપ પણ સારૂં થયું છે. જેમ ભગવદ્ભક્ત તેજસ્વી શરીરવાળો હોય તેમ આનું શરીર પણ તેજસ્વી થયું છે. ઉત્કૃષ્ટ શરીરમાં ભગવદીયમાં પણ ઉત્તમ ભાવ હોય છે. ક્વચિત્ પશુશરીર મળે, ક્વચિત્ સ્ત્રીશરીર મળે, એવું ન થવા માટે કહે છે કે પુરુષરૂપ તે થયો તેમાં પણ સર્વગુણથી પૂર્ણરૂપ બતાવવા માટે હેમમાલી કહેલ છે. મોટા માણસો હમેશાં ઘરેણાં પહેરી શકે. સાધારણ માણસો ઘરેણાંથી શોભાયમાન ન રહી શકે. આ સોનાના ઘરેણાથી શોભાવાળો છે. તેથી તે અસાધારણ પુરુષ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૦

હવે ભગવાન્ તેને પૂછે છે.

को भवान् परया लक्ष्म्या रोचतेऽद्भुतदर्शनः ।
कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोऽवशः ॥ ११ ॥

આશ્ચર્ય કરે એવા દેખાતા અને પરમ સંપત્તિથી શોભતા આપ કોણ છો ? અત્યંત નિંદિત સર્પની યોનિમાં કોણે તમને ધકેલી દીધા તે કહો.

सुबोधिनी—कः એ જાતિનો અને નામનો પ્રશ્ન છે. સ્વભાવથી સાધારણ હોય તે પણ સાધન કરીને જલદી મોટાઈ મેળવી શકે છે. તેથી ભગવાન્ તેનું વર્ણન કરે છે. પરમ સૌંદર્યથી આપની કાંતિ શોભા આપે છે. દેવો વગેરે ઘણા અમારી પાસે આવેલા ઘણું કરીને અમે જોયા છે પરંતુ તમારો દેખાવ અદ્ભુત છે. તમારૂં દર્શન અદ્ભુત છે. આવું તેજ બીજે ક્યાંઈ જોવામાં નથી આવ્યું. આવું તેજ પૂર્વના વિશેષ પુણ્ય શિવાય હોય નહિ અને પૂર્વના પુણ્યવાળા તમે હો તો આવી અજગરની યોનિ કેમ આવે ? તેથી કોઈએ તમને શાપથી અજગર બનાવ્યા હોય એમ જણાય છે. એમાં પણ આ વનમાં કોણે પહોંચાડ્યા એ જાણવું જરૂરી છે. ૧૧

આ પ્રથમ સર્પ હતો, ભગવાનની કૃપાથી વિદ્યાધર થયો, પુનઃ સર્પ થયો માટે સર્પ ઉવાચ એમ કહે છે. સર્પ પોતાનું પૂર્વવૃત્તાન્ત બે શ્લોકથી કહે છે.

सर्प उवाच—

अहं विद्याधरः कश्चित् सुदर्शन इति श्रुतः ।
श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेन चरन् दिशः ॥ १२ ॥

સર્પે કહ્યું—હું પૂર્વે સુદર્શન નામનો વિદ્યાધર હતો. લક્ષ્મીમાં અને સ્વરૂપસંપત્તિમાં પ્રસિદ્ધ હતો અને વિમાનમાં બેસી દિશાઓમાં ફરતો હતો.

सुबोधिनी—વિદ્યાધરો એ દેવજાતિનો એક ભેદ છે. कश्चित् શબ્દથી દેવમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલો નહિ છતાં સુદર્શન નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. આનું નામ વૈષ્ણવના જેવું હતું તેથી આગળ એને ભગવત્કૃપા થઈ એમ કહેવા માટે વિશ્રુત કહ્યો. તેના દેહની કાંતિ ઘણી હતી, ધન પુષ્કળ હતું, શરીરસામર્થ્ય અદ્ભુત હતું. પહેલાં પણ એ ત્રણ ગુણો તેમાં હતા. તે લક્ષ્મીથી, સ્વરૂપસંપત્તિથી, અને વિમાનમાં ફરતો હતો એમ કહેવાથી કહ્યા. એ જ્યાં જાય ત્યાં તેને રોકનાર કોઈ ન્હોતું. ૧૨

એમ તેનું સ્વરૂપ કહીને હવે તેનો અપરાધ થયો તે તથા તે અપરાધનું ફલ મળ્યું તે વાત કહે છે.

ऋषीन् विरूपानाङ्गिरसः प्राहसं रूपदर्पितः ।
तैरिमां प्रापितो योनिं प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना ॥ १३ ॥

અંગિરાના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલ ઋષિઓને અષ્ટાવક્ર મુનિ જેવા વિરૂપ જોઈને હું હસ્યો. મને રૂપનો ગર્વ હતો કે મારા જેવો કોઈ રૂપાળો નથી તેથી કદ્રૂપાને જોઈને મને હસવું આવ્યું. હસવામાત્રથી હું અટક્યો નહિ પણ વક્રોક્તિવડે મેં એમને પજવ્યા. એ મારા પાપવડે મને તે મુનિઓએ અજગરની યોનિમાં મૂકી દીધો.

सुबोधिनी—અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ઋષિઓ અષ્ટાવક્રની જેમ કદ્રૂપા હતા અને આ વિદ્યાધરને પોતાના રૂપનો ગર્વ હતો તેથી તેમને જોઈ એને હસવું આવ્યું. જેમ પ્રાકૃત બાળક હસે તેમ આ હસ્યો, તેના શાપથી આ સર્પની યોનિમાં આવી પડ્યો. સર્પયોનિ મળી તેનું વિશેષ કારણ તો એ થયું કે કેવળ તેણે હસીને મુનિને ન છોડ્યા પણ તેણે તો વક્રોક્તિનાં ઘણા વચન તેમને સંભળાવ્યા કે મુનિને તે સાંભળતાં કંટાળો આવ્યો. તેમણે વિચાર કર્યો કે આપણે કાંઈ તેને કર્યું નથી છતાં આ આપણને દુઃખ આપે છે તો નિષ્કારણ દુઃખ આપનાર તો સર્પ જ હોય. તેથી તે સર્પ થાય તો તેને લાયક શાપ મળ્યો કહેવાય. એમ વિચારી મુનિએ તેને સર્પ બનાવ્યો. ત્યાં કહે કે મશ્કરીને માટે આવો મોટો દંડ મુનિએ ન કરવો જોઈએ, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેણે પ્રથમ પણ બ્રાહ્મણોની વૃત્તિ લઈ લીધેલી હતી તેવાં તેના પાપો જોઈને મુનિએ વિચારીને તેને આ દંડ આપેલો તેમાં કાંઈ તેણે ખોટું કર્યું ન્હોતું પણ તે એ શાપને લાયક જ હતો. ૧૩

એમ અપરાધ અને શાપ કહીને તેના ગુણને પણ કહે છે. તે નિર્મત્સર[1] હતો. નિર્મત્સરતા એ વૈષ્ણવનો ગુણ છે. સુદર્શન વૈષ્ણવ હતો તેથી તેણે તેનો ગુણ માન્યો પણ તેનો દ્વેષ ન કર્યો તે કહે છે.

शापो मेऽनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः ।
यदहं लोकगुरुणा पदा स्पृष्टो हताशुभः ॥ १४ ॥

તે બ્રાહ્મણો કે જેને મેં બહુ દુઃખ આપ્યું હતું તેણે મને સર્પ થવાનો શાપ આપ્યો પણ તેમનો એ શાપ તો મને મોટા અનુગ્રહરૂપે પરિણમ્યો. કેમકે તેમના શાપને લઈને લોકગુરુ એવા આપે મને ચરણનો સ્પર્શ કરાવ્યો જેનાથી મારાં બધાં પાપો નષ્ટ થયાં.

---

૧ પારકાને સુખી જોઈ દુઃખી થાય તે મત્સરવાળો કહેવાય. બીજાને સુખી જોઈ રાજી થાય તે નિર્મત્સર કહેવાય. વૈષ્ણવમાં નિર્મત્સરતા જરૂર જોઈએ.

सुबोधिनी—પહેલાં હું વિદ્યાધર હતો. તેમાં તો કવચિન્મુક્તિનો સંભવ ખરો. તેથી આ શાપ મને અનુગ્રહરૂપ થયો. લોકમાં સર્પનો દેહ મળે તે અનિષ્ટ ગણાય પણ મને તો તે કૃપાનું કારણ થયો. હું મુનિઓની કૃપા થઈ એમ માનું છું. 'તેમણે મને સર્પ બનાવ્યો' એમ તેમની હું બુરાઈ કરતો નથી. શાપ આપતાં પણ જે દયાથી સુધારવાની બુદ્ધિથી શાપ આપે છે તે દયાળુ જ હોય છે. તે મુનિઓ દયાળુ હતા. તેમણે અનુગ્રહ તો એ કર્યો કે આપે મને ચરણનો સ્પર્શ કરાવ્યો. ત્યાં શંકા કરે છે કે શાપ તો દોષરૂપ જ હોય. તેથી ઇષ્ટસિદ્ધિ કેમ મનાય? તેના ઉત્તરમાં સુદર્શન કહે છે કે ભગવાનનું દર્શન ઋષીઓના અનુગ્રહથી થાય. તે મને તો ઋષીઓના શાપથી થયું તેથી તે મને તો અનુગ્રહરૂપ જ છે. આપ ત્રણ લોકને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુ છો. આપે આપનો ચરણ મને સ્વતઃ અડકાડ્યો. ગુરુની સેવા કરવાથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. તે સેવા પુષ્ટ ત્યારે થાય કે જ્યારે ગુરુ પોતે પોતાનો ચરણ સેવકને લગાડે. બહુ વિશ્વાસવાળો બહુ પ્રીતિવાળો હોય તેને જ પગ લગાડાય. તે આપે ચરણ મને લગાડ્યો તેથી હું બ્રાહ્મણના અપરાધથી છુટ્યો અને પૂર્વમાં બ્રહ્મવૃત્તિ-હરણરૂપ પાપ હતાં તે પણ નષ્ટ થવાથી હું શુદ્ધ થયો. ૧૪

એમ ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ થયો તેને અભિનંદન આપીને તેનાથી જે ફલ થયું તેને પ્રાર્થનાના મિષથી કહે છે.

तं त्वाहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहम् ।
आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन् ॥ १५ ॥

હે પાપનાશક! હું આપની કૃપાથી અંગિરા નામના ઋષીઓના શાપથી મુક્ત થયો છું. સંસારના તાપથી તપેલા અને તેથી શરણે આવેલા જીવોને ભયથી બચાવનાર આપ છો. હું આપની રજા માગું છું.

सुबोधिनी—પ્રથમ ફલરૂપ ભગવાનની આજ્ઞા માગે છે. ફલને આપનાર આપ છો. तु શબ્દ કર્મથી પણ ફલ મળે છે એ પક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. સંસારથી ભય પામેલા હોય તેના ભયને આપ દૂર કરો છો. તે જો આપને શરણે આવે તો શરણાગતમાત્રને ભયથી બચાવો છો. ભગવાન્ પોતાની સેવા માટે લોકોને ઉત્પન્ન કરે છે છતાં ભગવાનની માયા તેમને બીજે રસ્તે ચડાવીને સેવા કરવા દેતી નથી. 'હે કૃષ્ણ! હું તમારો છું' એટલું મુખથી બોલે તો તેને બધા ભયથી આપ મુક્ત કરો છો. માટે આપે મારો ભય પણ દૂર કર્યો. હું પણ આપના બાપને ગળી ગયો તે આપનો અપરાધ કર્યો પણ જ્યારે આપે મને ચરણથી સ્પર્શ કર્યો એટલે આપ મને અપરાધનો શો દંડ કરશો એ શંકા રહેતી નથી. હવે હું આપની રજા લઉં છું. વચમાં ઉપદ્રવ થયો તે પણ ગયો. તે વાત કહે છે કે શાપથી મુક્ત થયો છું. ચરણના સ્પર્શથી પાપ ગયાં અને શાપ ગયો. છતાં બીજાં સાધારણ પાપ હોય તો તે આપના ચરણમાં હું હાજર થયો છું તેથી તેવાં પાપો તો આપના ચરણમાં આવનારને ન હોય તેથી સંબોધે છે કે **अमीवहन्**. અમીવ એટલે પાપને દૂર કરે તે અમીવહા કહેવાય તેના સંબોધનમાં હે અમીવહન્ એવો પ્રયોગ થાય છે એટલે મારાં સાધારણ પાપ આપના દર્શનથી ગયાં તેથી હું શુદ્ધ થયો. હવે આપ આજ્ઞા કરો તેમ કરૂં. ૧૫

કદાચ નંદરાયજીને ગળ્યા છે તેનો પોતે તો દંડ ન કરે પણ બીજા તેને સમજાવે કે આવો અપરાધી કેમ છટકી જાય માટે દંડ દો તો ભગવાન્ દંડ કરે માટે જલદી નીકળવાની પ્રાર્થના કરતો સુદર્શન વિનતિ કરે છે.

प्रपन्नोस्मि महायोगिन् महापुरुष सत्पते ।
अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्वर ॥ १६ ॥
ब्रह्मदण्डाद्विमुक्तोहं सद्यस्तेऽच्युत दर्शनात् ।
यन्नाम गृह्णन्नखिलान् श्रोतॄनात्मानमेव च ॥ १७ ॥
सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हि ते ॥

હે મહાયોગિન્! હે મહાપુરુષ! હે સત્પતે! હું આપનો છું. હે દેવ! હે સર્વ લોકેશ્વરના ઈશ્વર! આપ મને જવાની આજ્ઞા દો. હે અચ્યુત! આપના દર્શનથી હું બ્રહ્મદંડથી મુક્ત થયો છું. જેનું નામમાત્ર મુખથી બોલે તેટલામાં બધા સાંભળનારની સાથે પોતાના આત્માને લોક પવિત્ર કરે છે તો પછી મને તો આપે ચરણનો સ્પર્શ કરાવ્યો છે તે મારા પાપ તો ક્યાંથી જ રહે?

सुबोधिनी—હું ફરીને શરણ આવ્યો છું. શરણે આવે તેના બધા અપરાધો નિવૃત્ત થાય છે. આપ તો મહાયોગી છો. આ નંદરાય વગેરે, આપના બાપ તથા સંબંધવાળા નથી. પરંતુ યોગના પ્રયોગથી પિતાપુત્રભાવનું અનુકરણમાત્ર કરો છો. આપના ખરા સ્વરૂપને કોઈ જાણતું નથી તેથી મહાયોગિન્ એમ સંબોધ્યા છે. અલ્પ હોય તે ક્ષુદ્રના અપરાધને ગણે. આપ તો મહાપુરુષ છો, આપ સત્પુરુષોના પતિ છો, સત્પુરુષો સહન કરનાર હોય છે. તેના પતિ હોય તે વધારે સહનશીલ હોય. તેથી આપે મારો અપરાધ સહન કર્યો તે યોગ્ય કર્યું છે. માટે મને સેવક જાણી આજ્ઞા કરો. આપ દેવ છો, હું વિદ્યાધર પણ દેવયોનિ હોવાથી આપે મારો પક્ષપાત કર્યો તે યોગ્ય કર્યું છે. મનુષ્યોનો પક્ષપાત આપે ન કર્યો તે ઠીક કર્યું. ભગવાન્ તેને કદાચ કહે કે હું તો તને મુક્ત કરૂં છું, પણ તેં નંદરાયને ગળ્યા, તે તારો અપરાધ યમરાજ કેમ ભૂલશે? કાલાદિ પણ મારા ભક્તો અપરાધ કરનારને દંડ આપે છે, તે તને કેમ બચાવશે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બધા લોકના જે ઈશ્વર છે તેના પણ આપ ઈશ્વર છો. આપે કૃપા કરી તો બીજાની ચિંતા કરવાની નથી. ભગવાન્ કહે કે હું તો સર્વત્ર ઉદાસીન છું, મારો કોઈ દ્વેષી નથી, કોઈ મિત્ર નથી, છતાં તમે નિષિદ્ધાચરણ કરો તો કાલાદિ દંડ આપે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ ઉદાસીન છો પણ આપના ધર્મો ઉદાસીન નથી. જો ધર્મો ઉદાસીન હોય તો હું બ્રહ્મદંડથી મુક્ત કેમ થાઉં? તેમાં પણ દર્શનમાત્રથી જ આટલો જલદી મારો મોક્ષ ન થાય. આપ અચ્યુત છો એટલે આપના ધર્મો ક્યાંય પણ કામ કર્યા વગર રહેતા નથી. તેથી જેને તે છોડે તે છુટી જાય. ત્યાં શંકા કરે છે કે જેટલું કામ હોય તેટલો વખત તે ધર્મો કાર્ય કરે પછી ન કરે અથવા થોડું અનિષ્ટ દૂર કરે, સર્વાનિષ્ટનિવૃત્તિ ન કરે. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે મારાં બધાં પાપ ગયાં તેમાં મને શંકા નથી. જો ભગવાનનું નામ, કોઈ જીભથી બોલે તો તે સાંભળનારની સાથે નામ લેનારને પણ પવિત્ર કરે છે. તેમાં પણ કોઈક અધિકારીને નહિ પણ

સર્વને સામાન્ય રીતે પવિત્ર કરે છે. एव શબ્દ કહ્યો છે તેથી आत्म શબ્દ અહીં જીવવાચક લીધો છે. કેવલ દેહના દોષ મટાડે છે એમ નથી પણ તે નામ અજ્ઞાનને પણ દૂર કરે છે. ચકાર છે તેથી શ્રોતાઓના પાપ અને અજ્ઞાન દૂર થાય છે. તત્કાલ શુદ્ધિ કરે છે એટલે શુદ્ધિના હેતુ દેશ કાલ વગેરેની પણ અપેક્ષા નથી. તો પછી તે નામ વારંવાર લીધા કરે તે પવિત્ર થાય તેમાં શું કહેવું. જ્યાં નામનું એવું માહાત્મ્ય છે ત્યાં તેના સ્વરૂપમાહાત્મ્યનું તો કહેવું જ શું? તેના ચરણનો સ્પર્શ તો બહુ દુર્લભ ગણાય. તેમાં પણ ભગવાન્ વગરવિનતિએ પોતે પોતાનો ચરણ લગાડે એ તો બહુ દુર્લભ ગણાય. તે ચરણના રેણુ એટલે ગંગા વગેરે તીર્થો, અમૃતરસ અને ભક્તો એ ત્રણ ચરણમાં છે તે ત્રણ આવ્યા ત્યાં પવિત્રતા તો સહજ હોય. તેથી સર્વદોષનિવર્તક ચરણ હોય તેમાં શું કહેવું? તેમાં પણ બધાના સર્વ દોષ દૂર કરવા માટે અવતરેલ ભગવાનના ચરણના સ્પર્શની તો શું મોટાઈ કહેવી? ૧૭

ભગવાનને તો કાંઈ બોલવાનું ન્હોતું તેથી ન બોલે તો પણ તેની વિનતિ તો સ્વીકારી ગણાય. તેટલી વિનતિ કરીને ત્યાંથી તે ગયો એ હવે કહે છે.

श्रीशुक उवाच—

इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्याभिवाद्य च ।
सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नन्दश्च मोचितः ॥ १८ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા—એમ ભગવાનની આજ્ઞા મેળવી ભગવાનને દંડવત્ પ્રણામ કરી, પરિક્રમા કરી સુદર્શન નામનો વિદ્યાધર સ્વર્ગમાં ગયો. નંદરાયજી દુઃખથી મુક્ત થયા.

સુબોધિની—ભગવાન્ दाशार्ह એટલે દાશને લાયક છે. એવા ભાવવાળાએ સ્વામીની સેવા કરવી જોઈએ. સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે સુદર્શને સાધન પણ કર્યું એટલે પ્રદક્ષિણા કરી. બધા પુરુષાર્થો તેણે પોતાની ચોતરફ લીધા તેથી બધી સિદ્ધિઓ તેને સ્વાધીન થઈ ગઈ. પોતે ગૌણતા દેખાડી અને ભગવાનને દંડવત્પ્રણામ કર્યા એટલે ભગવાનની મોટાઈ બતાવી તેથી પુરુષાર્થનું અતિ–અધિકપણું સૂચન કર્યું છે. ચકાર છે તેથી સ્તુતિ કરી, અથવા ભગવાને જવાની આજ્ઞા કરી, અથવા 'ભલે જાઓ' એમ કહ્યું. અથવા 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' એ ન્યાયથી સર્વ પુરુષાર્થો તેને આપ્યા. વળી તેનું સુદર્શન એવું નામ છે તેથી પણ તે સ્વર્ગમાં ગયો. એટલે વિદ્યાધરોના લોકમાં ગયો. તેના બધા દોષોથી તેને મુક્ત કર્યો તેણે ભગવાનનો વૈભવ પણ જાણી લીધો. ૧૮

એ જોઈને બધા ગોપો ભગવત્પ્રવણ થયા. તે હવે કહે છે.

निशम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं व्रजौकसो विस्मितचेतसस्ततः ।
समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्व्रजं नृपाययुस्तत्कथयन्त आदृताः ॥१९॥

હે નૃપ! શ્રીકૃષ્ણનો આત્મવૈભવ જોઈને બધા વ્રજવાસિઓ ચિત્તમાં વિસ્મિત થઈ ગયા અને અંબિકાવનમાં લીધેલા નિયમોને સમાપ્ત કરીને ત્યાંની વાતો બધાને કહેતા આદરપૂર્વક વ્રજમાં પાછા ફર્યા.

सुबोधिनी—કૃષ્ણનો તે વૈભવ જાણીને વ્રજવાસિઓના મનમાં વિસ્મય થયો કેમકે નંદરાયને બચાવવામાં ભગવાને અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું. આમાં કાંઈ કરવાથી થાય (કૃતિસાધ્ય) એવું નથી કે જેથી પૂર્વે કર્યું હોય તે વ્યર્થ થાય. આ તો ભગવાનના અનુભાવરૂપ વૈભવ છે. નહિ તો ગોવાલીયાએ સળગતાં લાકડાં માર્યા તેની અપેક્ષાએ બાલકના ચરણનો સ્પર્શ તો અતિ કોમલ હોવાથી તેને કાંઈ અસર ન કરે. કૃષ્ણ એટલે પરમાનંદ છે. એ તો આપણા અનુભવથી આપણે સિદ્ધ કર્યું છે તેથી અહીં ધર્મિનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. આ શક્તિનો પ્રતાપ નહિ પણ સ્વરૂપનો પ્રતાપ છે. ભગવત્સ્વરૂપ જ એવું માનો કે જેને તે અડકે તેનું કામ સિદ્ધ થાય. ગોપોમાં ક્રિયાજ્ઞાનનો અભાવ છે. વ્રજૌકસ કહ્યા તે તો પ્રત્યક્ષ દેખે તેને જ માને એટલે તેને પ્રત્યક્ષ ઉપર વધારે ભાર છે. અત્યંત વિશ્વાસવાળા છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણે ચરણ લગાડ્યો ત્યારે વિસ્મય થયો તે કરતાં સર્પ મટીને વિદ્યાધર થયો જોયો ત્યારે વધારે આશ્ચર્ય તેમને થયું. તેમણે ભગવાનને માટે જે નિયમ લીધેલો તે પૂરો કરી પાછા વ્રજમાં આવી પહોંચ્યા. તેણે ત્યાં જે કર્મ કર્યું તે પણ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યું જો એમ ન કરે તો તે કર્મ જ બંધનરૂપ થાય. તેથી વ્રજમાં પાછા ગયા. આપણને તો વ્રજ સર્વ સિદ્ધિ આપનાર છે એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો. મનથી પણ બીજે જવાની ઇચ્છા ન કરી. નૃપ એ સંબોધન વિશ્વાસ માટે છે. રાજાઓને પણ દૃષ્ટમાં વિશ્વાસ હોય છે તેથી આદરપૂર્વક તે વાત સર્વત્ર કહેવા લાગ્યા એટલે ભગવાનનો પ્રતાપ જે અંબિકાવનમાં નજરે જોયો તે તેના હૃદયમાં રહ્યો છે એ વાત ગોપો તેના ગુણગાન કરે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૯

એમ અનન્યભજનને માટે ભગવાને અનુભાવ બતાવ્યો. હવે શબ્દબ્રહ્માનંદ ગોપીઓદ્વારા સર્વમાં પૂરવા માટે ફરીને ગોપીઓની સાથે, શબ્દાત્મક–બલદેવજીને સાથે રાખીને ક્રીડા કરવાનો આરંભ કર્યો તે નિરૂપણ અહીંથી ૧૩ શ્લોક સુધી ચાલશે.

कदाचिदथ गोविन्दो रामश्चाद्भुतविक्रमः ।
विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्ये गोव्रजयोषिताम् ॥ २० ॥

કોઈ વખત ગોવિંદ અને અદ્ભુત પરાક્રમવાળા રામ, રાતના સમયે ગાયોના વ્રજની સ્રીઓની વચ્ચે વિહરણ કરવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—આ લીલામાં કાલ મુખ્ય છે તેથી આમાં દૈત્યો બાધા કરે તેમાંથી ભગવાન્ બચાવે એટલે તેનાથી શબ્દનું માહાત્મ્યનિરૂપણ થયું કહેવાય. મણિનું દાન મોટા ભાઈને જ કરશે. લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય જાણ્યાથી જ વેદનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય સિદ્ધ થાય. એમ ન માનો તો ભ્રાન્તમીમાંસકોની પેઠે બધી વેદ ઉત્પ્રેક્ષાપર કહેવાય. કદાચિત્ એટલે શીતકાલના સમયમાં. અથશબ્દ ઉપક્રમની ભિન્નતા બતાવનાર છે એટલે પહેલાં ગોપીએ કહી ગયા તેનાથી આ ગોપીઓ જૂદાં છે. તેની સાથે બલદેવજી તથા શ્રીકૃષ્ણની ક્રીડા છે. જે પહેલાં એટલે ભગવાને રાસ કર્યો ત્યારે આ ગોપીઓ શાસ્રપર હતાં અથવા લૌકિકપરાયણ હતાં. તેમણે જ્યારે ભગવાનનો પ્રતાપ જોયો ત્યારે જગત્ આખું આને આધીન છે એમ તેણે જાણ્યું. ભગવાન્ અને બલદેવની સાથે તેમને રમવાની ઇચ્છા થઈ. ભગવાન્ તો ગોવિંદ એટલે ગાયો, ગોપીઓ અને ગોપોના ઇન્દ્ર. તેથી ક્રિયાશક્તિપ્રધાન થઈને રમ્યા. રામ પણ રમ્યા. તેનાથી રમવાનું

કારણ કે ચિત્ત પ્રસન્ન કરવું છે. તે રામ અદ્ભુત સામર્થ્યવાળા છે. ચકાર છે તેથી ભગવાનનો આવેશ રામમાં છે. તેથી પણ તેની સાથે રમ્યાં. એથી મધ્યમ અધિકારવાળા વેદપરાયણ રહે તો તેમાં તેનો દોષ ન ગણાય એ વાત નક્કી કરી. એમ ન કરે તો પ્રમાણ પરનો અનન્યભાવ ભાંગી જાય. 'અદ્ભુત પરાક્રમ' એવું બલભદ્રનું વિશેષણ છે. તેથી કેવળ અર્થપરને તેમનો ઉપયોગ છે એમ સૂચન કર્યું. એમ ન માનીએ તો બીજાનો નિષેધ કરવો અને સ્વાર્થ બતાવવો એ બે કામ વેદના અને ભગવાનનાં થઈ શકે. અને ભગવાનમાં અર્થની લીલા તેમ શબ્દની પણ લીલા સંભવે માટે વનમાં અને રાત્રિમાં એમ કહ્યું. બન્ને ભાઈઓએ વિહાર કર્યો. બન્નેના રમણમાં કામ લાગે એવી પહેલાની ગોપી કરતાં હીન આ ગોપીઓ છે. તેથી ગો અને વ્રજયોષિતની મધ્યમાં આને ગણાવી છે. ગાયો મુખ્ય છે એવો વ્રજ તેની આ સ્ત્રીઓ છે એટલે પશુવત્ તેની યોગ્યતા છે. ૨૦

તે લીલામાં શબ્દની પ્રધાનતા બતાવવા માટે ગાન કરે છે તે કહે છે.

उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः ।
स्वलंकृतानुलिप्ताङ्गौ स्रग्विणौ विरजाम्बरौ ॥ २१ ॥

પરસ્પર સૌહાર્દથી સ્ત્રીજનો એકત્ર થઈ કૃષ્ણબળદેવનાં ચરિત્ર ગાય છે. કૃષ્ણ અને બલભદ્ર પણ શ્રીઅંગમાં ચંદનની ચર્ચા કરીને માલાઓ અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો ધરાવી તેના ગાનમાં સામેલ થાય છે.

सुबोधिनी—સર્વ સ્ત્રીઓ હૃદયમાં સ્નેહથી બંધાયેલી હતી તેથી તેમણે સ્નેહને લીધે ભગવાનના ગુણ ગાવા માંડ્યા. તેથી તેમનો બહારનો અને અંદરનો ભાવ બતાવ્યો. એમ લાયક સ્ત્રીઓ સાથે પોતે ભાવ કરવો યોગ્ય છે એમ નક્કી કરી બન્નેના છ ગુણ નિરૂપણ કરે છે. તે વાત સાડાત્રણ શ્લોકથી કહે છે. પ્રથમ તો બન્ને ભાઈઓ બધાં ઘરેણાં ધરે છે. શબ્દને પણ શિક્ષા વગેરે ઘરેણાં હોય છે. અર્થમાં દેશાદિ ઉત્કૃષ્ટ અલંકાર છે. તે જો અલંકાર તે તે સ્થાનમાં ન હોય તો તેમાં પ્રીતિ ન થાય. તે કર્યા પછી શ્રીઅંગને ચંદનનો લેપ કર્યો. સદ્વાસના વગર પણ બન્નેમાં રતિ ન થાય. બધાં અંગોમાં સુંદર વાસને માટે અંગપદ મૂક્યું છે. માલાઓ ધરાવી છે. માળા કીર્તિરૂપ છે. શબ્દ અને અર્થમાં કીર્તિની જરૂર છે. વસ્ત્રમાં રજ નથી એથી વસ્ત્રમાં કોઈ જાતનો દોષ નથી. માયારૂપ વસ્ત્ર છે પણ તે માયા શુદ્ધ જોઈએ. ૨૧

निशामुखं मानयन्तौ उदितोडुपतारकम् ।
मल्लिकागन्धमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना ॥ २२ ॥
जगतुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमङ्गलम् ।
तौ कल्पयन्तौ युगपत् स्वरमण्डलमूर्छितम् ॥ २३ ॥
गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्छिता नाविदन् नृप ।
स्रंसद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः ॥ २४ ॥

હે રાજન્ ! જે વખતે ચંદ્રનો અને તારાનો ઉદય થાય છે એવી રાતના આરંભનાં કૃત્યો કરી તેને માન આપીને મલ્લીના ગન્ધથી મસ્ત બનેલા ભમરાના ઝંકારથી રાત્રિ-વિકાસી કુમુદના પવનથી તે સમય સુંદર જણાતો હતો. તેમાં બન્ને ભાઈઓ સ્વરમંડલમાં મૂર્છનાની કલ્પના કરતા તેની સાથે સર્વ પ્રાણિના મનને સાંભળવામાત્રથી મંગલ કરે એવું ગાન ગાવા લાગ્યા. ગોપીઓએ જયારે એ ગાન સાંભળ્યું ત્યારે તે મૂર્છિત થયાં અને તે પોતાના શરીરને પણ સંભાળી ન શક્યાં, તેમના કપડાં ખસી ગયાં, કેશની માળાઓ પણ માથા ઉપરથી નીકળી ગઈ. એવી તેમની સ્થિતિ ગાન સાંભળવામાત્રથી થઈ.

સુબોધિની—કર્મમાં રાત્રિ મુખ્ય છે. સંધ્યા વખતે સંધ્યાસમયના અગ્નિનો હોમ થાય. તે તે સમયના કર્મ સ્વસમયમાં કરવાં એ રાત્રિનું સન્માન કહેવાય. તેથી મૂળમાં નિશામુખને માન આપવાનું કહ્યું છે. તે ગુણવાળો કાળ આ ચાલતા પ્રસંગમાં ઉપ-યોગી હોઈને તેના ગુણો બતાવે છે. તે સમય એટલે સૂર્યાસ્ત થયા પછી આકાશમાં તારા તથા ચંદ્ર દેખાય છે. સૂર્ય અસ્ત થતાં ચંદ્ર દેખાય તે તો પૂર્ણિમા હોય તો જ દેખાય તેથી આજે પૂર્ણિમાનું પર્વ છે એમ જણાય છે. નક્ષત્રો વાદળાં ન હોય તો દેખાય માટે તે રાતમાં આકાશ નિર્મલ છે એમ નક્ષત્રોદયથી જણાય છે. અહીં ચંદ્ર પ્રમાણરૂપ છે, નક્ષત્રો ફલ છે. પવિત્ર સુગંધ ફલનો સૂચક છે. કહે છે કે રાત્રિવિકાસી કમળોનો મધુરસુગંધયુક્ત વાયુ ચાલે છે. તે સુગંધની સાથે શીત અને મંદ પણ છે. આ નિશામુખનું વિશેષણ છે. ઉત્તમ અધિકારીઓ આ પવનનો લાભ લે છે તે કહે છે કે મલ્લિકાના ગંધથી મસ્ત બનેલા ભમરો તેમાં ફરે છે. મલ્લિકાનો સુગંધ સુંદર હોય છે. તેનાથી તેમને બીજા ફૂલની દરકાર રહેતી નથી. તે અલીઓ છે તે છ પગવાળા છે એટલે સર્વજ્ઞો છે. એથી ત્રણ પ્રકારે કાળની ઉત્તમતા કહી. એવા કાલને ઉત્તમ માનતા બન્ને ભાઈઓ તેની સ્તુતિ કરે છે. આથી અંગમાં પણ ફલશ્રુતિ યોગ્ય છે એમ નિરૂપણ કર્યું. ૨૨

ત્યારે બધા પ્રાણિઓના મન અને કાનનું મંગળ કરનાર ગીત ભગવાને ગાયું. તુરત સાત સ્વરમાં [૧]મૂર્છનાને કલ્પિને બન્ને એકમુખે ગાવા લાગ્યા. મૂર્છના ન થાય ત્યાં સુધી ગાનમાં રસ ન આવે, રસ ન આવે તો મનનો લય[૨] ન થાય, લય ન થાય ત્યાં સુધી તેને આધીન ન થવાય, તેથી ભગવાને તે સ્વરૂપમાંથી મૂર્છના કલ્પીને ગાયું. તેનું ફલ પણ થયું. તે બન્નેનું મૂર્છનાવાળું ગીત સાંભળીને ગોપીઓ મૂર્છિત થયાં. તેને દેહનું ભાન ન રહ્યું. મૂર્છામાં વાસના રહે છે તે પણ આને ન રહી એટલે એકદમ દેહનું વિસ્મરણ થયું. હે રાજન્ એમ સંબોધન એટલા માટે આપ્યું કે તમે રાજાઓ ગીતના રસને

---

૧. 'स्वरः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते । मूर्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसंभवान् ॥'

૨. 'गीतवाद्यपादन्यासानां क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः ।
हृदि स्थितिः कण्ठस्थितिः कपालस्थितिरिति लयत्रयम् ।' ઇત્યાદિ.
'लयेन लीनो भगवान् लयवश्यो जनार्दनः' કેટલાક લયની સંખ્યા ૪૦ ની કહે છે.

ગ્રામનો સાતમો ભાગ. તે મૂર્છના કહેવાય. હનુમતના મતમાં ષડ્જાદિસ્વરથી ઋષભાદિમાં જ્યાં સ્વરનો વિરામ તે મૂર્છના કહેવાય. ભરતના મતમાં ગાવા બજાવવામાં જ્યાં હાથનું કે ગળાનું કમ્પન થાય તે મૂર્છના. એવા સંગીતશાસ્ત્રકારોના મત છે તેની સંખ્યા ૨૧ છે. ષડ્જગ્રામની ૭, મધ્યમગ્રામની ૭, ગાન્ધારગ્રામની ૭ એમ ૨૧ છે. ષડ્જ, મધ્યમ અને ગાંધાર એ ત્રણ ગ્રામ છે.

જાણનારા છો. જે લજ્જાને સ્ત્રી કોઈ રીતે ન ભૂલે તે ભૂલ તેમણે કરી. તેમાં નીચેનું વસ્ત્ર ખસી ગયું તેનું તેને ભાન ન રહ્યું. તે પણ નીચે પડશે કે શું એમ થઈ ગયું છતાં તેને ખબર ન પડી. કેશ છૂટા થઈ ગયા, તેમાં બાંધેલી માળાઓ નીચે ગઈ. એમ દેહનું તેને અતિવિસ્મરણ થયું. ૨૩-૨૪

પ્રમાણબળવાળા માર્ગમાં અવશ્ય દૈત્યનો ઉપદ્રવ થાય એ કહેવા માટે આ લીલાને સમાપ્ત કરતાં ઉપદ્રવનું વર્ણન કરે છે.

एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत् ।
शङ्खचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥

એમ સ્વતંત્ર રીતે વિશેષરૂપમાં ક્રીડા કરે છે. દેહનું ભાન ભૂલતા હોય તેમ બન્ને જણ ગાય છે એટલામાં શંખચૂડ નામથી પ્રખ્યાત થયેલો કુબેરનો અનુચર તે જગાએ આવી લાગ્યો.

सुबोधिनी—મનમાં આવે તેવી રીતે ક્રીડા કરતા હતા. મૂર્છિત થયેલી સ્ત્રીઓમાં ક્રીડા અત્યંત સ્વચ્છંદ રીતે થઈ શકે. કેમકે તે સ્ત્રીઓને તો દેહનું અનુસંધાન રહ્યું નથી તેથી બન્ને ભાઈને જેમ ઠીક લાગે તેમ ક્રીડા કરે છે. વચમાં ગાન પણ કરે છે. ક્રીડા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. સ્ત્રીઓની સાથે સમાનધર્મતા બતાવવા માટે ગાંડાની જેમ ક્રીડા કરે છે એમ કહ્યું. બળભદ્રમાં આવેશ છે, કૃષ્ણ અવતાર છે. તે બન્ને અત્યારે એક સ્વરૂપ છે. એમ આવેશ હોય ત્યારે સમાનતા થાય. આવેશ ન હોય ત્યારે મર્યાદાનું રક્ષણ કરવું પડે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પ્રમત્ત બન્યાં એ વખતે શંખ-ચૂડ નામનો કોઈ કુબેરનો નોકર ભગવાનને અને તે સ્ત્રીઓને લઈ જવા માટે ત્યાં રાતનો આવી ચઢ્યો. નવનિધિમાં શંખ પણ નિધિ છે. તે નિધિ આ શંખચૂડના ચૂડામાં છે. તેથી તેનું શંખચૂડ નામ છે. આ કથનથી નારદનો પણ દોષ નહિ એમ કહ્યું. નારદે નલકુબર મણિગ્રીવને શાપ આપ્યો તેમાં તેણે ખોટું કાંઈ નથી કર્યું, કેમકે તે લોકો સ્ત્રીલોલુપ એવા હોય છે કે તેને તેમ કર્યાવગર ચાલે નહિ. જેમ તે બન્ને પૂર્વે ધનના મદવાળા હતા, તેમ હાલમાં આ શંખચૂડ પણ ભગવાન્ કે બળદેવને ગણતો પણ નથી. ભગવાન્ તેને મારશે તે ઠીક કરશે. શંખ નામનો નિધિ માથામાં છે એનો તેને મદ છે. ધનદ નામથી જ લક્ષ્મીના મદની બધી સામગ્રી તેની પાસે છે. જ્યાં ધન હોય ત્યાં સ્ત્રીઓ જોઈએ એમ તેની માન્યતા છે. ગોપીઓ શ્રુતિરૂપા છે તેને અલૌકિક પર ન રહેવા દેતાં એટલે ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળાં ન રહેવા દેતાં, લૌકિક નિષ્ઠાવાળાં બનાવી દેવાં એવો દૈત્યોનો સિદ્ધાન્ત છે તેથી આ પાખંડી પણ તેને લેવાને ભગવાનથી છોડાવવાને આવ્યો છે. ૨૫

તેણે આવીને જે કર્યું તે હવે કહે છે.

तयोर्निरीक्षतो राजन् तन्नाथं प्रमदाजनम् ।
क्रोशन्तं कालयामास दिश्युदीच्यामशङ्कितः ॥ २६ ॥

હે રાજન્! તે કૃષ્ણ બળભદ્ર તો જોઈ રહ્યા છે તેટલામાં તો તેની રક્ષા નીચે રહેલ સ્ત્રીજનો 'રાડો પાડતી રહી' તેમને ઉત્તરદિશામાં નિ:શંક રીતે ઉપાડી ચાલતો થયો.

सुबोधिनी—राजन् એમ સંબોધન કહ્યું તેથી એમ કહ્યું કે રાજાઓ શત્રુની સ્ત્રીનું સ્વાભાવિક રીતે હરણ કરે છે. એ દોષ તમારામાં પણ હોય એમ કહેવા માટે કહ્યું. કૃષ્ણ બળદેવ જેના નાથ હતા, રક્ષક હતા. પ્રમદા એટલે સ્ત્રીવિશેષ તેનો સમુદાય. સામાન્ય જનશબ્દ સમૂહને કહેનાર છે. જો વિશેષપર હોત તો તે શંખચૂડની સાથે ચાલી જાત નહિ. એમ કહેવા માટે સ્ત્રીજન એમ સામાન્ય વચન કહ્યું છે. क्रोशन्तम् એ શબ્દોથી તે સ્ત્રીઓની ઇચ્છા નથી એમ કહ્યું. શંખચૂડને ભગવાન્ કે બળભદ્રનો ભય નથી એ બતાવ્યું છે. કાળનું બળ એવું છે કે કોઈ તેને રોકી ન શકે અને બધાનો સંહાર કરે એવો આ શંખચૂડ છે એમ कालयामास પદથી સૂચવ્યું. उत्तरदिशा તરફ લઈ જવાનું કારણ તો તે પોતાના ઘર તરફ જાય તો તેને અધિક જોર મળે તેથી તે નિઃશંક થઈ સ્ત્રીઓને બલાત્કારે ઉઠાવી ચાલતો થયો. ભગવાન્ શું કરશે તેનો તેને ખ્યાલ પણ નથી. તે તો તેને બાળક સમજે છે. ૨૬

ભગવાન્ અને બળદેવે જે કર્યું તે હવે કહે છે.

क्रोशन्तं कृष्ण रामेति विलोक्य स्वपरिग्रहम् ।

यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावताम् ॥ २७ ॥

હે કૃષ્ણ ! હે રામ ! અમને બચાવો એવી રાડો પાડતી સ્ત્રીઓને શંખચૂડ લઈને ચાલતો થયો. તેને જોઈને આ તો અમારી સ્ત્રીઓને લઈ ચાલ્યો એમ સમજી જેમ ચોર લોકો ગાયોને છોડી જાય તેની પાછળ તેના માલિક દોડે તેમ બન્ને ભાઈ શંખચૂડને પકડવા માટે દોડ્યા.

सुबोधिनी—જો તે કૃષ્ણ, રામ એમ નામ લઈને રાડો ન પાડે, તો ભગવાન્ શંખચૂડને લઈ જતાં રોકે નહિ. ભગવાન્ બીજામાં ચિત્તવાળા જીવને જતાં અટકાવતા નથી. તેમાં પણ બીજાનું હોય તો તેને રોકે નહિ. આ તો પોતાના પરિગ્રહરૂપ સ્ત્રીઓ છે. પૂર્વે તેનો સ્વીકાર કરેલો છે. પોતાનું નામ લઈને 'અમને બચાવો' એમ રક્ષણ માગી રહી છે, તેને જોઈને ભગવાન્ તેને છોડાવવા માટે તે શંખચૂડની પાછળ પડ્યા. બન્નેની સ્ત્રીઓ છે તે બન્નેએ મળીને રક્ષણ કરવું જોઈએ. તે શંખચૂડે ઉપાડી કે તુરત બન્ને ભાઈ તેની પાછળ પડ્યા. ૨૭

શંખચૂડ જે સ્ત્રીઓને દૂર ઉપાડી ગયો તેને છેટેથી જ આશ્વાસન આપે છે.

मा भैष्टेत्यभयारावौ शालहस्तौ तरस्विनौ ।

आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमम् ॥ २८ ॥

શાલનાં વૃક્ષો બન્નેએ હાથમાં રાખ્યાં છે અને 'ભય ન રાખો', અમે આ આવ્યા એમ બોલતા પાછળ વેગથી દોડતા આવ્યા. અને અધમ ગુહ્યકને જલદીથી પકડી પાડ્યો.

सुबोधिनी—ભય ન પામો, એમ અભયશબ્દને બોલતા તેના ભયને દૂર કરે છે. હથિયારને બદલે શાલના ઝાડ બન્નેએ હાથમાં લીધાં છે. તેનાથી પોતાનું મોટું સામર્થ્ય દૂરથી જ બતાવી આપ્યું. તે બન્ને ઝાડનો કાંઈ ઉપયોગ તો થવાનો નથી. એવો વેગ બતાવ્યો કે એક પણ સ્ત્રીને પોતાની સાથે લઈ ન શકે એટલું જ નહિ પણ કોઈનો સ્પર્શ પણ રસ્તામાં ન કરી શકે તેમ જલદી તેની નજીક ભગવાન્ અને

બલભદ્ર આવી પહોંચ્યા, અને તેને લઈ જતો અટકાવ્યો. જલદીથી શંખચૂડનો વિચાર કરી લીધો. મનુષ્ય કરતાં દેવ બળવાન્ હોય તેથી વિચાર કર્યો. તે જલદીથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે કેમકે ગુહ્યકનામના દેવોમાં આ શંખચૂડ અધમ છે. તે આવ્યો તેમાં કારણ યક્ષપણું છે. ભાગ્યો તેનું કારણ તેની અધમતા છે. ૨૮

પહેલાં તે અધીને જલદી ચલાવતો પોતે પાછળ ચાલતો હતો. ભગવાન્ નજીક આવ્યા ત્યારે તે બૈરાંને છોડી પોતે જલદી નીકળી જવાનો નિશ્ચય કરી એકલો ચાલ્યો.

स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यू इवोद्विजन् ।
विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ॥ २९ ॥

જ્યારે ભગવાન્ અને બલદેવજી નજીક આવી લાગ્યા ત્યારે તેને, કાળ અને મૃત્યુને જોવાથી જેવો ઉદ્વેગ થાય તેવું દુઃખ થયું અને સ્ત્રીઓની આશા છોડી હું જીવતો રહું તો સારૂં એ આશાએ એકદમ દોડતો ચાલ્યો.

सुबोधिनी—પાછળ આવતા ભગવાનને જોઈને તે ઓછી બુદ્ધિવાળો ગુહ્યક સ્ત્રીઓને છોડીને દોડતો ચાલ્યો. તેને દોડવાનું કેમ સૂઝ્યું તે કહે છે કે પાછળ આવતા ભગવાન્ અને બળદેવને કાળ અને મૃત્યુ જેવા તેણે જોયા. એક તો કાળ એટલે પોતાના નાશનો વખત અને બીજો તે વખતે મારનાર. એક પણ પાછો વાળ્યો વળે નહિ તો બેનો સામનો તો ક્યાંથી થઈ શકે? તેથી જીવવાની ઇચ્છાથી એકદમ દોડવા લાગ્યો. જીવતા રહેશું તો ભોગ મળશે પણ મરશું તો કોણ ભોગવશે એ વિચારથી દોડ્યો. ત્યાં કહે છે કે જો તે ભગવાનને શરણે ગયો હોત તો તેને જીવતો રાખત, દોડ્યો તેને તો ભગવાન્ મારશે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે મૂર્ખ છે. એ વાતને તે જાણતો નથી તેથી તો બળવાનનો તેણે અપરાધ કર્યો. મૂર્ખો એમ જ મરે. ૨૯

જે ઉપાય ન હતો તેને ઉપાય સમજી શંખચૂડ પ્રવૃત્ત થયો તેથી તેનું કાર્ય સિદ્ધ ન થયું તે કહે છે.

तमन्वधावद् गोविन्दो यत्र यत्र स धावति ।
जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ रक्षन् स्त्रियो बलः ॥ ३० ॥

તે શંખચૂડ જ્યાં જ્યાં શરીર બચાવવા દોડ્યો ત્યાં ત્યાં ભગવાન્ ગોવિંદ તેની પાછળ ફર્યા. કારણ કે ભગવાનને તેના માથામાં રહેલું રત્ન લઈ લેવું હતું. બળદેવજી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવા માટે સ્ત્રીઓ પાસે રહ્યા.

सुबोधिनी—ભગવાન્ ગોવિંદ છે એટલે ગોપીઓની રક્ષા કરવી એ તેમનું આવશ્યકકાર્ય છે. તેથી પોતાને તેની રક્ષા કર્યે જ છુટકો. અન્યથા તેના ઇન્દ્ર કહેવાય છે તે ન કહેવાય. રક્ષા તો ત્યારે થાય કે જ્યારે દોષનું મૂળ દૂર થાય. પરંતુ દોષરૂપ શંખચૂડ જીવતો હોય ત્યાં સુધી ગોપીઓની રક્ષા સર્વ રીતે કરી ન કહેવાય. જ્યાં જ્યાં તે જીવ બચાવવાને માટે દોડીને ભરાય છે ત્યાં ત્યાં ભગવાન્ તેની પાછળ જાય છે. મારવો હોય તો દૂરથી પણ મારી શકાય તો શા માટે ભગવાન્ વધારે પરિશ્રમ કરે છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે એકલો મારવો જ હોય તો દૂરથી તે કામ બની શકે પરંતુ ભગવાનને તો તેના મસ્તકનો મણિ લેવો છે તેથી તે જ્યાં જાય ત્યાં ભગવાન્ પધારે છે.

દૂરથી મારે તો બીજા યક્ષો તે રત્નને લઈને ચાલતા થાય. મણિ હોય ત્યાં સુધી તે મરે પણ નહિ એવો મણિનો પ્રભાવ છે. ભગવાન્ જાણતા હતા કે મણિ તેના માથામાં રહે ત્યાં સુધી કોઈ હથિયાર તેના શરીરને લાગે નહિ તેથી પોતે જાતે તેની પાછળ પડ્યા. જીવ તો તેને મારી શકે જ નહિ તેથી પ્રભુએ પરિશ્રમ લીધો. બલદેવે સ્ત્રીઓની ચોકી કરી. જો એમ ન કરે તો કોઈ બીજો ત્યાંથી પાછાં ગોપીઓને ઉઠાવે. તેના માણસો ઘણા છે તે લઈ ન જાય તો તેને મારી નાખે. તેથી બધી રીતે એકે તેની રક્ષા કરી. બળ નામ એટલા માટે લીધું કે તે મૂર્તિમત્ બળ જ છે. ગમે તેટલા આવે તો પણ તેને મારી તે સ્ત્રીઓને સંભાળે એવી શક્તિ તે ધરાવે છે તેથી મૂળશ્લોકમાં પણ તેને બલ કહ્યા છે. કેમકે રક્ષણ કરવાની ચીજમાં સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે. નબળો પણ યથાશક્તિ તેની રક્ષા કરશે. પોતે જીવતો હોય ત્યાંસુધી સ્ત્રીને બીજાના કબજામાં જવા ન દે. તો સાક્ષાત્ ભગવદાવેશી કેમ પોતાના પરિગ્રહને બીજાના હાથમાં જવા દે ? ૩૦

હવે ભગવાને જે કર્યું તે કહે છે.

अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः ।
जहार मुष्टिनैवाङ्ग सहचूडामणिं विभुः ॥ ३१ ॥

હે અંગ ! ભગવાન્ તે દુરાત્માની નજીકમાં આવ્યા અને પોતાની એક મુષ્ટિવડે ચૂડાના મણિસુધાં તેનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. તેમ કરવામાં તે સ્વયં સમર્થ છે, ધારે તે કરી શકે એવા છે, તેથી એક મુષ્ટિના પ્રહારથી તેનું મસ્તક છેદી નાખ્યું.

सुबोधिनी—ભગવાન્ કેટલુંક દોડ્યા ત્યારે તેની નજીક પહોંચ્યા. ખરી રીતે તો દૂર ગયો હતો પણ કાલને વિલંબ ન્હોતો તેથી તે જ પાસે આવી ગયો. ત્યારે ભગવાને તેની પાસે જઈ તેનું મસ્તક ખેંચી શરીરથી જૂદું પાડ્યું. ત્યાં શંકા કરે છે કે જે બીકથી ભાગે તેને મારવો ન જોઈએ તેનો વિચાર ભગવાને કેમ ન કર્યો ? ભગવાને દોડતાને પકડવામાં ક્લિષ્ટકર્મ શા માટે કર્યું ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે દુષ્ટ હતો તે મારવાને લાયક હતો. વેદનો દ્વેષ કરનારાને મારવા જ જોઈએ. તેમાં આ શંખચૂડે તો સ્ત્રીઓનું હરણ કર્યું તે તેને મારવામાં નિમિત્ત છે. તે નિમિત્ત ન થયું હોત તો પણ તેને પહેલો મારત. જો અત્યારે જીવતો છોડે તો ફરીને પાછો આવે તેથી તેને મારવો યોગ્ય છે. કેવળ બળભદ્રની ક્રીડામાં આવીને વિઘ્ન કરે કેમકે તેનું અન્તઃકરણ દુષ્ટ છે તેને મારવામાં જ તેનું પણ શ્રેય છે તેથી તેનું મસ્તક ભગવાને જ્ઞાનશક્તિસ્વરૂપ હોવાથી મુખ્ય અંગ ગણાય તેને મુઠ્ઠી મારીને લઈ લીધું, માથું ફોડયું નહિ. જેમ ઢગલો (ધાન્યરાશિ) પડ્યો હોય તેમાંથી ચોખાની એક અંજલિ લઈએ, તેમ ભગવાને તેનું માથું લીધું. તેના બીજા અવયવ ઘણા હતા તેમાંથી જ્ઞાનશક્તિના સ્થાનરૂપ મસ્તકનો મુષ્ટિવડે ઉદ્ધાર કર્યો. જ્યારે ગોપીઓને હરણ કરવાનો વિચાર તેના મગજમાં આવ્યો ત્યારે સંયોજક દેહો તેના અવયવોમાંથી નીકળવા લાગ્યા. કેવળ મણિના પ્રભાવથી અવયવી દેહ ટકી રહ્યો હતો. ભગવાને તો ચૂડામણિસાથે તેનું માથું લઈ લીધું ત્યારે મણિ જવાથી તેના અવયવો છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયા. તેથી ભગવાન્ પોતે તો અક્લિષ્ટકર્મા જ રહી ગયા. ભગવાન્ વિભુ એટલે સમર્થ છે. મણિનું સામર્થ્ય દૂર કરવાની શક્તિ પણ ભગવાનમાં છે તેથી વિભુ વિશેષણ ભગવાનને આપ્યું છે. ૩૧

જ્યારે ચૂડામણિ સહિત મસ્તક ભગવાને ખેંચી લીધું ત્યારે તે મરી ગયો તે વાત કહે છે.

शङ्खचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरम् ।
अग्रजायाददात् प्रीत्या पश्यन्तीनां च योषिताम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे शंखचूडवधे एकत्रिंशोध्यायः (क्षेपकत्रयसहितश्चतुस्त्रिंशोध्यायः) ॥

એ પ્રકારે શંખચૂડને મારીને તેના મસ્તકનો દેદીપ્યમાન મણિ લઈ સ્ત્રીઓના દેખતાં મોટા ભાઈ બળભદ્રને તે મણિ ભગવાને અર્પણ કર્યો.

सुबोधिनी—ભગવાને શંખચૂડને જે પ્રકારે માર્યો તે પ્રકાર કહ્યો. તેનાથી જૂદા પ્રકારે માર્યો નથી. તેની મુક્તિ થવા માટે निहत्य પદ મૂકયું છે. ત્યાં શંકા થાય કે મરે તેનું દ્રવ્ય ન લેવાય છતાં ભગવાને મણિ કેમ લીધો? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે મણિ પ્રકાશ આપનાર હતો. ખરાબ જગ્યાએથી પણ ઉત્તમ મણિ હોય તો લેવો એવું ધર્મશાસ્ત્રનું વાકય છે. મણિનું ગ્રહણ કર્યું તેથી મણિના દેવો ભગવાનની ઇચ્છા કરતા હતા તેથી તેની કામના ભગવાને મણિ લેવાથી સફલ કરી. ભગવાને શંખચૂડના મસ્તકનો મણિ લીધો તેના બદલામાં તેને મુક્તિ આપશે એમ કોઈ ધારે તો તે ન દેવા માટે પોતે તે ન રાખ્યો પણ મોટા ભાઇને આપ્યો. તે મણિના દેવતાનો ઉપયોગ પણ બલભદ્ર પાસે મણિ રહે ને થાય તેમ જ રાખ્યું. પોતે પ્રસન્નતાથી ભાઇને મણિ આપ્યો. ભાઈની માગણીથી આપ્યો એવું નથી સમજવાનું. સ્ત્રીઓના દેખતાં ભાઇને આપવાનું કારણ તો એ જ કે ભગવાન્ પોતે રાખે તો સ્ત્રીઓ વખતે યાચના કરે માટે તેમના દેખતાં જ બળદેજીને આપી દીધો. ચકાર છે તેથી તે મણિ બધી સ્ત્રીઓને બતાવ્યો તે બધીઓએ તેનો સ્પર્શ કર્યો પછી તે સ્ત્રીઓ તથા બીજા દેવોના દેખતાં બળદેવજીને આપ્યો. પ્રમાણની સિદ્ધિને માટે જે કાંઈ કરવું તે તેના અધિષ્ઠાતા દેવતાને અર્પણ કરવું એ તેમાંથી ભગવાને સૂચવ્યું છે. અહીં પ્રમાણબળ મુખ્ય છે. પ્રમેય વિચારથી કોઈ અર્થની શંકા અહીં કરવાની નથી. ૩૨

ઇતિ શ્રીભાગવત દશમપૂર્વાર્ધ દ્વિતીય તામસાન્તર્ગત ચતુર્થ ફલપ્રકરણનાં શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિનીના ગુર્જરઅનુવાદમાં (છઠ્ઠો અધ્યાય તથા ક્રમશઃ) ૩૧ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭ મો

('આ બત્રીશમા અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં ભગવાન્ પોતાનો આનંદ પૂરે છે તે કારણથી ભગવાન્ પૂર્ણાનંદ કહાવે છે.'[1] ભગવાન્ શ્રવણદ્વારા હૃદયમાં

---

१ द्वात्रिंशेन्तर्गोपिकानां स्वानन्दं भगवान् हरिः । पूरयामास येनैव पूर्णानन्द इतीर्यते ॥ १ ॥
अन्तः प्रविष्टो भगवान् मुखादुधृत्य कर्णयोः । पुनर्निवेश्यते सम्यक् तदा भवति सुस्थिरः ॥ २ ॥
शब्दार्थयोर्युग्मतात्र युग्माः श्लोकास्ततोत्र हि । सर्वेषु चैव मासेषु यत्करोत्युच्यते हि तत् ॥ ३ ॥
अतो च मासयुग्मा हि प्रक्रमः फलमेव च । आद्यन्ते चापरं युग्मं त्रयोदश भवन्ति तत् ॥ ४ ॥

પ્રવેશ કરે તે મુખથી બોલાય (એટલે બહાર પધારે) અને કાનદ્વારા પાછા હૃદયમાં પધારે ત્યારે સારી રીતે હૃદયમાં તે સ્થિર થાય. અહીં શબ્દ અને અર્થ બન્નેની મુખ્યતા છે તેથી આ અધ્યાયમાં બબ્બે શ્લોકનો સંબંધ છે. વર્ષના બધા માસમાં જે ભગવાન્ કરે છે તે ગોપીઓ બોલે છે. તેથી એક માસનું એક યુગ્મ સમજવું અને આદિ(ઉપક્રમ)નો એક શ્લોક અને ઉપસંહારનો એક શ્લોક મળી એક યુગ્મ એટલે તે તેરમું યુગલ થયું. વર્ષના બાર માસ અને અધિકમાસ તેરમો પણ વર્ષમાં ગણાય. તેથી તેર યુગ્મ આ અધ્યાયના છે.')

એમ ભગવાનની સાથે રાત્રિમાં ગોપીઓ ક્રીડા કરે પણ દિવસે તો તેને સંસારની પ્રવૃત્તિ હશે એમ શંકા કરીને કહે છે કે દિવસમાં ગોપીઓ ભગવદ્‌ગુણગાનપરાયણ રહે છે. એ કહેતાં ગુણવર્ણન મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આરંભમાં દુઃખ પણ પર્યવસાનમાં સુખ છે એમ નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં ગોપીઓને દિવસમાં ભગવાનના વિરહનું પરમ દુઃખ થયું એ વાત હવે કહે છે.

श्रीशुक उवाच–

गोप्यः कृष्णं वने याते तमनुद्रुतचेतसः ।
कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥

શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે કે કૃષ્ણ દિવસે વનમાં પધારે છે ત્યારે ગોપીઓના ચિત્ત તેની પાછળ દ્રવિત થઈને ચાલી નીકળે છે તેથી તેઓ કૃષ્ણલીલાનું ગાન કરતાં કરતાં આખા દિવસો વિરહના દુઃખમાં નિર્ગમન કરે છે.

सुबोधिनी—गोप्यः એમ કેવલ ગોપીવાચક પદ મૂકયું છે તેથી તે પહેલાં કહેલી ગોપીઓ એટલે બલભદ્રની સાથે રાસ કરનારી નહિ પણ તેની પહેલાં રાસમાં રમનારી તે આ છે. સદાનંદ જ્યારે વનમાં જાય ત્યારે ચિત્ત તેની પાછલ દોડે છે એટલે ભગવાન્ શિવાય બીજી વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં ચિત્ત અસમર્થ બન્યું. દ્રુત શબ્દ કહેલ છે એટલે ચિત્તનો ભગવાનમાં લય કહ્યો. જેમ સોનું રસ થઈ જાય એમ ચિત્ત દ્રવ થઇને ફેલાઈ ગયું, અત્યંત સૂક્ષ્મભાવને પામી ગયું. તેણે સદાનંદની લીલાને પકડી લીધી તેથી કૃષ્ણનું તે ગાન કરવા લાગી. જેમ સ્વરૂપ સદાનંદ છે તેમ તેની લીલા પણ સદાનંદ છે તે બતાવવા માટે કૃષ્ણલીલા એમ બીજીવાર કૃષ્ણ શબ્દ કહ્યો છે. તેવું ન કહેવું હોત તો તેની લીલા કહેત તો પણ ચાલત. તેમ કહ્યું હોત તો કૃષ્ણ સંબંધી એમ અર્થ થાત પરંતુ લીલા પ્રાપ્ત ન થાત. અને લીલા તો અવશ્ય કહેવી છે કેમકે સ્વરૂપનો વિયોગ હોય ત્યારે તો સદાનંદ શિવાય કોઈ જીવાડે નહિ. તેની લીલા પણ સદાનંદ છે તેનાથી જીવન થયું તે વિના બધું હીન છે. તેથી દિવસો મહાકષ્ટથી નિર્ગમન કરે છે. એ ચિત્ત જ્યારે જૂદા જૂદા ભગવાનના ચરિત્રમાં લીન થતું એકત્ર થશે ત્યારે તેમના મનોરથો પૂર્ણ થશે, અત્યારે તો બધી સામગ્રી છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. તેથી દુઃખથી દિવસો કાઢે છે. વાસર કહ્યો છે તેથી રાત્રિને માટે પ્રાણને બચાવે છે એમ લક્ષિત થાય છે.

([1]"આ ગોપીઓ બે શ્લોકના યુગલથી ગાય છે તેમાં પ્રથમ શ્લોકમાં વેણુનાદ-પૂર્વક ભગવાનની લીલા હેતુરૂપે કહેવાય છે. 'દેવસ્ત્રીઓ, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો, લતાઓ, પક્ષીઓ, મેઘો, બ્રહ્માદિ દેવો, ગોપીઓ વગેરે, હરિણીઓ, દેવગંધર્વો, બે રીતે ભગવાન્ અને હરિ, એ વેણુરસને જાણનાર હોવાથી બીજા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યા છે. ભગવાન્ જાણે છે. હરિ જાણે છે માટે છેલ્લે ભગવાન્ કહ્યા છે. બે વાર અનન્ય-બુદ્ધિથી કહ્યા છે.' [2]"નાદનો પ્રતાપ તો સ્ત્રીઓમાં જણાયો એથી સ્ત્રીઓ પ્રથમ કહી છે. તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. પછી પુરુષો કહ્યા છે. બ્રહ્મા, ગોપી, મૃગી એ ત્રણેના ત્રણ પ્રકાર છે. બધા દેવો છુટા છુટા કહ્યા છે. બધા વેણુનાદને જાણનારા નથી પરંતુ વસ્તુના સામર્થ્યની તેની ઉપર અસર થઈ છે. એમ વેણુ બાર પ્રકારે ફલિત થયો એ અત્રે કહેવામાં આવે છે.')

તેમાં પ્રથમ સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય કહેવામાટે દેવની સ્ત્રીઓ મુખ્ય ગણાય તે દેવની સ્ત્રીઓને વેણુનાદે શું અસર કરી તે કહેવા માટે વેણુનાદ ઉપડે છે તેનો પ્રકાર કહે છે.

वामबाहुकृतवामकपोलो वल्गितभ्रूरधरार्पितवेणुम् ।
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥
व्योमयानवनिताः सहसिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।
काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

હે ગોપીઓ ! ભગવાન્ પોતાના શ્રીમુખને વામબાહુ તરફ ઝુકાવે છે ત્યારે કપોલ વામબાહુ ઉપર આવે છે. ભ્રકુટી નાચે છે, અધર ઉપર વેણુને ધરીને કોમલ આંગળીઓ તેના વાયુ જવાના છિદ્ર ઉપર રાખી જ્યારે મોક્ષદાતા મુકુંદ ભગવાન્ વેણુને બજાવે છે ત્યારે સિદ્ધની સાથે વિમાનમાં ફરતી દેવાઙ્ગના વેણુનાદ સાંભળીને વિસ્મિત થાય છે તેને કામચેષ્ટા થતાં લજ્જા દેખાડે છે. કામના બાણ ચિત્તમાં ચોટવાથી કપડાનું ભાન ન રહેતાં મનમાં મલીનતાને અનુભવ છે.

सुबोधिनी—જ્યારે મુકુંદ અધર ઉપર વેણુ ધરીને તેમાં નાદ પૂરે છે તે વખતે આકાશના વાહનમાં ફરતી સ્ત્રીઓ મનમાં વિકારને પામે છે. એ શ્લોકનો સંબન્ધ છે. વેણુનાદના પાંચ પ્રકાર છે. મુખની બે બાજુ, સમાનતામાં, ઉપર, નીચે, એમ વેણુને ધરવાથી તે પ્રકારો થાય છે. તેમાં ભગવાન્ વામ તરફ ઢલીને વેણુનાદ કરે તો સ્ત્રીઓને

---

१ सर्वोत्तमा हरेर्लीला वेणुनादपुरःसरा । हेतुः सर्वत्र वाच्येर्थे प्रथमेषु निरूप्यते ॥ १ ॥
दिवः स्त्रियस्तथा गावः सरितः पादपा लताः । पक्षिणश्च तथा मेघा ब्रह्माद्या गोपिकास्तथा ॥ २ ॥
हरिण्यो देवगन्धर्वा द्विधा च भगवान् हरिः । उत्तरेषु निरूप्यन्ते रसज्ञा वेणुवादने ॥ ३ ॥
जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयम् । अतोन्ते भगवानुक्तो वारद्वयमनन्यधीः ॥ ४ ॥

२ अनुभावस्तु नादस्य स्त्रीषु पूर्वमुदीर्यते । त्रिविधासु ततः पुंसु ब्रह्मा गोपी तथा मृगी ॥ ५ ॥
त्रयोत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः प्रकीर्णाः सकलाः सुराः । सर्व एवानभिज्ञा हि वस्तुसामर्थ्यसंयुताः ॥ ६ ॥
एवं वेणुर्द्वादशधा फलतीति निरूपितः ॥

કામોદ્બોધ કરે, દક્ષિણ તરફ શ્રીમુખને નમાવીને નાદ કરે તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને કામોદ્બોધ કરે, ઉચ્ચે શ્રીમુખ રાખીને નાદ કરે તો દેવોને અસર કરે. નીચે મુખારવિંદ નમાવીને નાદ કરે તો પશુઓને અસર કરે. સમતાથી નાદ કરે તો બધાને અને જડ પદાર્થને અસર કરે. તેમાં ડાબી બાજુ મુખ નમાવીને કરે તો તેની અસર દેવસ્ત્રીના કામને જગાડવામાં થાય તેનું અહિં વર્ણન કરે છે. માણસના ભાવ કરતાં દેવનો ભાવ મોટો ગણાય છે તેથી ભગવાન્ મનુષ્ય છે તેના નાદની અસર દેવસ્ત્રીઓને નહિં થાય એવી શંકા કરી 'તે ભગવાનની ભ્રકુટીનો વિલાસ બ્રહ્માના સ્થાનરૂપ છે' એમ કહ્યું છે તે ભ્રૂનો વિલાસ નાદમાં જોડ્યો તે કહે છે. વામ ખભાને વામ કપોલ જેણે લગાડ્યો છે. ચપલતાવાલી ભ્રૂ છે જેની, તેમાં ભ્રકુટી જમણી છે તેવી રીતે જ દેખાવ થાય છે. વલ્ગન પણ ઉંચી ગતીરૂપ કરે છે. અધરનું વર્ણન પહેલાં કરી ગયા છે. તે લોભાત્મક છે. લોભીને જો પરમાનંદ સાચવવા આપ્યો હોય તો તે કોઈને ન આપે પણ કામનો જ તે ઉદ્બોધ કરે. તે વેણુનાદને સાંભળનાર પણ વિરહથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશનો જ અનુભવ કરે પણ પરમાનંદનો અનુભવ તેને ન થાય. તેમાં પણ ક્રિયાશક્તિ જો પુષ્ટ થાય તો લોભીઆથી પણ ફલ મેળવી શકે તે ક્રિયાશક્તિ અહિં પુષ્ટ નથી કેમકે કોમલ આંગળીઓ નાદ જવાના માર્ગને રોકે છે. વેણુનાદની શરૂઆત થાય ત્યારે મંદ રીતે થાય. તે નાદને નિકળવાના વેણુના છેદ છે તેને જોરથી આંગળીથી દબાવે તો સુર ઉચ્ચો નીકળે, મધ્યભાવથી છિદ્ર ઉપર આંગળાં રાખે તો મધ્યમ સ્વર નીકળે, કોમળતાથી આંગળાં ચલાવે તો મંદ નાદ પ્રકટે. હે ગોપીઓ ! તમે બધીઓએ એ નાદ સાંભળ્યો છે તેથી તમોને સાક્ષિ તરીકે બોલાવીને હું નાદનું વર્ણન કરૂં છું. ઇરણ એટલે વગાડવું. વગાડવાનું કારણ એ જ કે ભગવાનને મોક્ષ આપવો છે તે જો વેણુનાદથી જગત્ શુદ્ધ થાય તો તેને મોક્ષ હું આપું એ વિચારથી નાદ કરે છે. ૧ ભગવાન્ તો લોકના હિતને માટે વેણુનાદ કરે છે પણ જેનો અધિકાર ન્હોતો તેને તો નાદ સાંભળતાં કામ ઉત્પન્ન થયો તે કહે છે. વિમાનમાં બેસી આકાશમાં ફરે તે સર્વે દેવયોનિઓ તેની સ્ત્રીઓ તે અધિકારવાળી છે. સ્ત્રી છે, ભોગરૂપા છે. તેથી મુક્તિની અધિકારિણી નથી. તે પોતાના પતિઓ સિદ્ધોની સાથે વિમાનમાં ફરે છે તે દેવો ભગવાન્ શિવાયની બધી વસ્તુ આપી શકે છે તેમ જ ગાનમાં અત્યંત પ્રવીણ હોય છે. તેમણે પહેલો વેણુનો નાદ સાંભળ્યો ત્યારે તેને વિસ્મય થયો કે આવો સુંદર નાદ મર્ત્યલોકમાં ક્યાંથી થયો ? તેને થોડી કામની બાધા થઈ તેથી તેમણે વેણુનાદ ધ્યાન દઈને સાંભળ્યો. ત્યારે સ્ત્રીઓને લજ્જા આવી કેમકે પતિઓ સાથે હતા છતાં સ્ત્રીઓને કામ થયો તે દેવો જાણે તો તેની સ્ત્રીઓને લાજ આવે. જ્યારે અત્યંત કામ થયો ત્યારે જાણ્યું કે હવે તો કામથી મરશું તે વખતે આત્મરક્ષા માટે કામના બાણોને અધીન ચિત્તને કરી દીધું. જેમ કોઈ ધનને માટે મારવા આવ્યો હોય તેને ધન આપીને બીકણ માણસ આત્માને બચાવે છે તેમ કામને ચિત્ત આપી દીધું તેથી તેને મૂર્છા થઈ તે મૂર્છામાં તે પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયાં, કટિનું વસ્ત્ર ખસી ગયું. એવો વેણુનાદ સાંભળતાં મનુષ્યની સ્ત્રીને મૂર્છા થાય તેમાં શું કહેવું ? ૨

વેણુનાદ સાંભળતાં ગાયોને પણ અસર થઈ એ કહેવામાટે પ્રકારાન્તરથી વેણુનાદની ઉત્પત્તિ કહે છે.

हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।
नन्दसूनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥
वृन्दशो व्रजवृषा मृगगावो वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।
दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

હે અબલાઓ ! આ નંદના પુત્ર હારના જેવા હાસવાળા છે. છાતીમાં જેને વીજળી સ્થિર થઈ ગઈ છે, આર્તજનની આર્તિને વિનોદમાત્રથી દૂર કરે છે તે જ્યારે વેણુનું કૂજન કરે છે ત્યારે વ્રજના આખલાનાં ટોળાં, હરિણીયાં, ગાયો વગેરે પ્રાણિઓ વેણુનાદથી ચિત્ત હરાઈ જતાં તેના દાંત નીચે દબાયલાં તરણાં રહી જાય છે, તેના કાન નાદ તરફ ઢળે છે અને જાણે નિદ્રા લેતા હોય, જાણે ચિત્રમાં આલેખેલા હોય, તેવા થઈ જાય છે, તે આશ્ચર્ય તમે જુઓ !

सुबोधिनी—હે અબલા ! આ આશ્ચર્ય સાંભળો. જ્યારે નંદનો પુત્ર વેણુનું કૂજન કરે છે ત્યારે સાંઢ અને ગાયોએ દાંતમાં લીધેલા કોળ મુખમાંથી પડી જાય છે અને ઉંઘતા હોય તેવાં દેખાય છે, એવો શ્લોકનો સંબંધ છે. પશુઓને કામ તો પોતાની જાતમાં જ રહે છે. ઉચ્ચમાં નહિ તેમ નીચમાં પણ તેને કામ હોતો નથી. ખચ્ચરની તો વ્યવસ્થા જૂદી જ છે. હીનમાં મોટાનો રમણસંબંધ પણ રસાભાસને ઉત્પન્ન કરનારો થાય. માટે અહીં સંભોગરૂપ કામ નથી. પરંતુ પશુને અવશ્ય કર્તવ્ય ખાવું એ હોય તેને અહીં કામ માન્યો છે. વેણુનાદ તેના ખાવાને રોકી દે છે. પહેલા શ્લોકમાં ભગવાન્ અભિનયથી નાદ કરે છે તે બધું અહીં પણ સમજી લેવું. પ્રથમ નાદ કર્યો તેના કરતાં આ નાદમાં અવાંતર ભેદ સમજવો. 'હંત!' એ ખેદને લીધે કહ્યું. જ્યાં નાદ સાંભળવાથી ગાયો પણ વ્હાલામાં વ્હાલું ખાવાનું છોડી દે છે ત્યાં પોતાનો ભગવદ્વિષયક કામ નથી મટતો તે બાબતનો ગોપીઓના મનમાં ખેદ રહે છે તેથી આ ચિત્ર સાંભળો એમ કહ્યું. ચિત્ર એટલે આશ્ચર્ય. જ્યાં પશુને પણ વિષય નિવૃત્ત થાય ત્યાં માણસને ન થાય એ આશ્ચર્ય કહેવાય. એ બતાવવા અહીં चित्र-શબ્દ ધર્યો છે. પહેલા યુગલમાં કહ્યા કરતાં પણ આમાં પશુઓને અસર વધારે થઈ. પહેલામાં તો દેવસ્ત્રીઓ પુરુષોત્તમમાં કામુકી થઈ હતી તે તો થાય પણ પશુ ખાવાનું છોડી દે એ આશ્ચર્ય કહેવાય. અબલા એમ સંબોધન આપે છે તેનો ભાવ એ છે કે આપણામાં બળ નથી, નહિ તો વનમાં જઈને તેનાં દર્શન કરીએ. તે નથી બનતું એ આપણું અબળાપણું છે. હું કહું છું તે તમે સાંભળો. અહીં ગોપીઓ નવ પ્રકારની છે. ગુણાતીત ગોપીમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણ ભેદ છે. તેમાં બોલનારની આ વ્યવસ્થા છે. પહેલી રાજસીઓ છે. આ રાજસરાજસી છે. જે અપેક્ષિત હોય તે પહેલે કહી ગયા તેમાંથી બધું લઈ લેવું. પ્રથમ તો ભગવાનના સ્વરૂપને કહું છું તે સાંભળો. તે સ્વરૂપને ચાર પ્રકારે વર્ણવે છે. હારની જેમ હાસ જેનો છે, ઉરસ્માં સ્થિર વિજલી જેને છે, નંદરાયના પુત્ર, આર્તજનોને નર્મ આપનાર, તેનું કારણ આ દર્શન આપે છે તે જ. તે ન હોય તો હમણાં આપણી આગળ દેખાયા તે ન દેખાય અથવા બીજા મુહૂર્તમાં લક્ષ્મીની સાથે નીકળ્યા છે. ત્યારે દરેક

મુહૂર્તમાં યુગલ કહેવાય છે. સંધ્યા અને સંધ્યાંશ બાદ કરતાં દિવસના બાર મુહૂર્ત થાય. સોમની ઉત્પત્તિ કહી ત્યાં એ નિર્ણય છે. બીજાનું હસવું દોરડા જેવું એક જાતનું હોય છે. ભગવાનનું હાસ્ય તો દાંતની કાંતિ વડે હાર જેવું છે, તેથી તેના હસવામાં ભેદ પડી જાય. જેમ મોતીનો હાર હોય તેવો ભગવાનનો હાસ. જેમ રત્ન વચમાં આવે તેવી દાંતની કાંતિ. બન્નેનું મિશ્રણ ભગવાનના હાસમાં છે. એમ કહેવાથી જગતના પ્રપંચમાં ભગવાને મોહ કરવાનું સ્થિર કરી નાખ્યું. સ્નેહકલાવડે માયાને જૂદી પાડી. અહીં આવો અર્થ કર્યો તેનું મૂળ શ્રુતાર્થાપત્તિ છે. જે નજરે જોયું તેમાં શંકા કરવાનું ન હોય. દૃષ્ટને અનુસારે બધી વ્યવસ્થા થઈ શકે. જેમ લોકમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે તેમ વૈદિકોને શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ છે. જેટલું કહેવાથી સમજવાનો પદાર્થ હૃદયમાં સ્થિર થાય ત્યાંસુધી તેને લાયક કહ્યા કરવું એવી સર્વત્ર રીતિ છે. કેવલ સંસારમાં છોકરાં વગેરેમાં આસક્તિ સ્થિર કરે એટલું જ નહિ પણ ધનની આસક્તિ પણ તે માયા સ્થિર કરે છે. છાતી ઉપર લક્ષ્મી સ્થિર થઈ ગઈ છે. એમ પ્રમાણબળના નિરાકરણ માટે બે વિશેષણ કહીને પ્રમેયબળના નિરાકરણ માટે બે કહે છે. તે નંદના પુત્ર થયા છે. આર્તોની પાસે પોતે પધારીને સુખ આપે છે. દેખાય છે તો એવું. તેથી તેને પ્રમાણ માનવું પડે. મોટા એમ ન કરે છતાં એમ કરે તે આશ્ચર્ય છે, એ અર્થને પ્રકટ કરતાં વેણુનું કૂજન કરે છે અથવા પહેલાના કરતાં ફેર એટલો કે આ નાદ નીચું મુખ રાખીને કરે છે. હારના જેવું હાસ છે. જેના ઉરમાં વીજળીની સ્થિરતા એ આશ્ચર્ય. શ્રીવત્સ પણ છાતીમાં સ્થિર છે તે શોભા ક્યારે આપે કે જ્યારે તે સ્થિર હોય. તેવા નંદના પુત્ર થાય, ત્યારે તેમાં સ્નેહ વધે છે. તેમાં પણ તે આપણી ઉપર ઉપકાર કરે છે. કૂજન એ વગાડવાનો વિશેષ ધર્મ છે. સર્વની અંદરનો જે પ્રાણનો ધર્મ છે તેને પણ તે કૂજન આકર્ષણ કરે છે. ૪

જ્યાં પશુને પણ ખાવાનું ભૂલાવે ત્યાં બીજાંના ધર્મો ભૂલાવે એમાં શું કહેવું? તેથી એક નહિ પણ અનેક પશુઓની વાત કરે છે. એક પશુને તેવી અસર બીજા કારણથી પણ થઈ શકે. અહીં તો વેણુનાદ સાંભળનાર બધાની તે સ્થિતિ થઈ એ કહેવું છે કે જ્યાં વેણુનો શબ્દ પેઠો ત્યાં બધાને એવી અસર થઈ. વ્રજમાં રહેલા સાંઢો મોટી કાંટવાળા હોય છે, મસ્ત હોય છે, (નીલોત્સર્ગમાં જે વૃષને છોડે છે) તેને કામ કરવું ન પડે તેથી તે મસ્ત હોય છે તેવા ઉત્સૃષ્ટ વૃષો મસ્ત દેખાય છે. વ્રજની આસપાસ રહે છે. ગ્રામ પશુ છે એમ બતાવવા માટે વ્રજવૃષ કહ્યા છે. બીજા હરિણ વગેરે પશુઓ, આખલા, ગાયોની સાથે જંગલમાં ભેગાં મળે છે. આરણ્ય અને ગ્રામ્ય–પશુના ભેદ સમજવા માટે સામાન્ય મૃગપદ મૂળમાં મૂક્યું છે. શું કહેવું! બધા પશુઓ વેણુનાદ સાંભળીને હરાયલા ચિત્તવાળાં થઈ ગયાં. વેણુનાદે સર્વનાં ચિત્ત ખેંચી લીધાં તેથી ભગવાનની પાસે જવાને સમર્થ ન થયા. દૂરથી સાંભળતાં ચિત્ત ચલિત થયાં, બેભાન થયાં. તે વેણુનાદનો સ્વાભાવિક ધર્મ કહ્યો. ભગવાન્ નજીક છે તેની અસરથી એમ થયું છે એમ માનવાનું નથી. ઘાસ કાપેલાં તે મોઢામાં ગયાં તેને છોડી ન શક્યાં તેમ ખાઈ ન શક્યા. દાંતે તરણાં તોડ્યાં ત્યાં નાદ સાંભળતાં મોઢાં ખુલ્લાં રહી ગયાં, નાદે કામ કરતાં અટકાવી દીધા. પૂર્વક્રિયા અત્યાવશ્યક છે તે બતાવવા માટે કેવલ પદ છે. મોઢામાં લીધું તે અંદર ઉતારવું જોઈએ જ પરંતુ તેનાથી તે ન બન્યું. દેવસ્ત્રીના જેવી મૂર્છા આને નથી એ धृतकर्णा પદથી કહ્યું છે. જ્યાંથી નાદ આવતો હતો તે તરફ તેના કાન

ઊંચા થયા છે, તેથી બધું છોડી કાનને તે નાદ ગ્રહણ કરવામાં રોકી દીધા. બહારની ચેષ્ટા બંધ થતાં ઊંઘતા હોય તેવા જણાયા. નાદ બધે વ્યાપ્ત થઈ ગયો ત્યારે ચિત્રમાં ચીતરેલા હોય તેવાં બધાં પશુઓ જણાયાં. સ્થાવર કરતાં પણ તે સ્થિર થઈ રહ્યા. પહેલાં અસર થઈ તેના કરતાં પશુને વધારે અસર થઈ એથી ચિત્રતા. એટલે આશ્ચર્ય પામવાનું કહ્યું છે.

ભગવાને વેણુનાદ કર્યો ત્યારે અત્યંત જડ નદીઓને પણ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ એ વાત કહેવાને માટે બીજી રીતે વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે તે ત્રીજા યુગલમાં કહેવાય છે.

बर्हिणः स्तबकधातुपलाशैः बद्धमल्लपरिबर्हविडम्बः ।
कर्हिचित्सबल आलि सगोपैः गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥६॥
तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।
स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥७॥

મયૂરચંદ્રિકા, ગૈરિકાદિ ધાતુઓ અને કોમળ વનસ્પતિના પલ્લવના શૃંગાર કરી મલ્લનો વેષ કરી, હે આલિ! બળદેવસહિત કૃષ્ણ ગોપોની સાથે વનમાં વેણુનાદ કરી ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે તેને સાંભળતી નદીઓના પ્રવાહ વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે અને કૃષ્ણના ચરણની રજ વાયુ ખેંચી લાવે છે તેની અમારી પેઠે સ્પૃહા કરતી થોડા પુણ્યવાળી તે નદીઓ પ્રેમથી તરંગરૂપી ભુજાઓ કંપાવે છે ત્યારે તેનાં જળ સ્થગિત થઈ જાય છે.

સુબોધિની—આવેશ અને દેવના જેવો પહેલાં વેષ કહ્યો. લીલાનો આવેશ અત્યારે કહેવામાં આવે છે. નદીઓનો પ્રવાહ ચાલ્યા જ કરે છે, તે ક્ષણવાર પણ ઊભો રહેતો નથી. ચેતન પ્રાણિઓને તો નિદ્રા વખતે, મૂર્છા વખતે, ક્રિયા બંધ પણ રહે એ જોવામાં આવે છે, નદીનો રાતદિવસ પ્રવાહ ચાલ્યા કરે તે ક્યારે પણ અટકે નહિ. તેમાં પણ મોટી નદીનો પ્રવાહ ન અટકે; તેની ઉપર પુલ પણ ન કરી શકાય. એવી નદીઓ પણ વેણુનો નાદ સાંભળી ચાલવાનું છોડી ઊભી રહી ગઈ. બર્હિ એટલે મોર. તેના પિચ્છના ગુચ્છો, ગૈરિકાદિ ધાતુઓ, પાંદડાં અથવા ધાતુનાં પાંદડાં ચીતરેલાં કમળ-પત્રની જેમ કરેલાં, દેખાવ માટે બાંધેલા છે. તેનાથી મલ્લનો વેષ બનાવ્યો છે. મોરપિચ્છના જોડ કરીને તેનો મલ્લકાછ બનાવ્યો અને ઉપર ત્રણ પત્રની કલગીઓ ધરાવી. જે અસ્વાભાવિક થાય તે વિડંબન કહેવાય. એટલે ભગવાન્ મલ્લ નથી છતાં મલ્લનો વેષ કર્યો એટલે આ નાદ નાચવાના ઉપયોગમાં આવે તેવો થશે એમ કહ્યું. નાદમાં ક્રિયાશક્તિ પ્રકટી તેણે નદીઓને થંભાવી દીધી. જ્યારે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ આવ્યો ત્યારે, તેથી જ બળભદ્રની સાથે રહ્યા છે. આલી એવું બેનપણીનું સંબોધન છે. તેથી આ અર્થ ગુપ્ત છે છતાં તું સમાનશીલવ્યસન હોવાથી તને કહું છું એવો બોધ થયો. આ સખી ઘણુંકરીને સ્નાનાદિ નિમિત્તે નદી ઉપર ગએલી તેને દર્શન થયું તે તેણે કહ્યું. એમ સામગ્રી કહીને અમારા ભોક્તા ખરી રીતે તે જ છે અથવા અમારે માટે પ્રકટ્યા છે એમ જણાવ્યું. હમણાં ગોપોની સાથે વનમાં છે એમ કહી અહીં વૈકુંઠમાં રહેનારની લીલા છે એમ સૂચન કર્યું છે. અહીં પણ લક્ષ્મી અમારી સાથે રહે છે. રાતે ગોપો સાથે રહે છે. માટે રહસ્યને સૂચન કરનાર આલિ એવું સંબોધન કર્યું છે. જ્યારે ગાયોને ભગવાન્ બોલાવે છે ત્યારે વેણુનાદ કરે છે.

આગળ પણ वेणुनाह्वयति એમ કહેશે. અથવા વેણુની તુલ્યતા બતાવવા માટે વેણુનું ગ્રહણ નથી કર્યું. ગાયોને બોલાવવાનું કારણ પોતે મુકુંદ છે. તેને મોક્ષ આપવો છે. તે પશુ હોવાથી તે કંઈ સાધન કરી શકે તેમ ન હોવાથી તેને બોલાવીને મોક્ષ આપે છે અથવા પોતાનો રસ તેમાં સ્થાપવા માટે ઊભી થએલી ક્રિયાશક્તિ મોટું કામ કરે છે. એ બતાવવા માટે ગાયોને બોલાવે છે. ૬

गच्छति ચાલ્યા કરે તે ગા કહેવાય. એ યોગનો અર્થ નદીમાં પણ છે. તે પણ ચાલ્યા કરે છે તેથી ગાયને બોલાવી ત્યારે નદીએ પણ પોતાને બોલાવ્યાં એમ જાણ્યું. તે પણ ઊભી રહી એ વાત કહે છે. તત્કાળ એટલે વેણુનાદ સાંભળવાની સાથે જ ચાલતાં બંધ થયાં. ભગવાનની આજ્ઞાનું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી ન શકે. સરિત્ કહેવાથી તેનું પ્રવાહસ્વરૂપ છે. તેને વૈષ્ણવતાની ઇચ્છા છે. તેનો પતિ સમુદ્ર છે. ભગવાન્ પતિ થાય એ ઇચ્છાએ ભગવાનના ચરણની રજને ઇચ્છે છે. રજનો સંબંધ થવાનો ઉપાય કહે છે કે વાયુ પોતાને માટે રજ ખેંચી જાય છે. તે વાયુ ઠંડકને માટે જળનો સ્પર્શ કરે ત્યારે તેની રજ જળને લાગે તે ત્યાં જ રહી જાય. ભગવદીયો જ તે રજને મેળવી શકે તેથી નદીઓને તો રજની કામના દૂર રહી પણ કામ ઉત્પન્ન થયો. કેમકે દેવરૂપ નદીઓ છે. માટે કાલિન્દી આગળ જતાં ભગવત્કામના કરશે. હમણાં તેનું ભાગ્ય નથી કેમકે બહુ પુણ્ય નથી કર્યાં, તે વિના ચરણરજ દુર્લભ છે. જો પૂર્વનાં પુણ્ય હોય તો ગાયરૂપે થઈએ. દિવસના ગોવાળરૂપ થઈએ તો ભગવાનનો વિરહ ભોગવવો ન પડે. રાતમાં પાછાં સ્ત્રી થઈ જઈએ. પરંતુ પૂરાં પુણ્ય વિના ઇચ્છા પૂર્ણ થતી નથી. તેનો ભગવાનમાં એવો ભાવ છે એવું તમે શાથી કહી શકો ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે અમારા જેવાં થોડાં પુણ્યવાળાં છે. જો અમારાં પુણ્ય પૂરાં હોય તો દિવસે ગાય કે ગોપ થઈએ, તેથી અમારે સ્પૃહા છે તેમ તેમને પણ સ્પૃહા છે. તેનું કામ સિદ્ધ થતું નથી. સાત્ત્વિક ભાવથી પણ તેમના હૃદયનો તેવો ભાવ લક્ષિત થાય છે. તે જ કહે છે કે પ્રેમથી તેની ભુજા કંપે છે. વાયુને લીધે તેના તરંગ ચાલતા નથી પણ તેનો તે સાત્ત્વિક ભાવ દેખાય છે. તેથી તે અમારી જેમ વિરહવ્યાધિવાળી છે. તેને સ્તંભ પણ દેખાય છે. કેમકે તેનાં જળ સ્તિમિત સ્તબ્ધ થઈ ગયાં છે, ચાલતાં થંભી ગયાં છે, એમ રજોગુણના ત્રિવિધ ભેદ કહ્યા. ૭

सत्त्वના ભેદ કહેવા માટે ભગવાનને પણ તેવા વર્ણવે છે. એટલે अनुचरैः એ ત્રણ યુગલથી. લતા, વિદ્યુત્ અને મેઘ એ ત્રણ સાત્ત્વિક છે. એ બધા વેણુનાદથી ભક્તિપૂર્ણ થયા. તેમાં પ્રથમ વૃન્દાવનની લતા, વૃક્ષો વૈષ્ણવો છે, તેમણે વેણુનાદ સાંભળ્યો ત્યારે પ્રેમરસ તેમનામાં પ્રકટ્યો તેથી પ્રકારાન્તરથી વેણુનાદ કહે છે. ભગવાનનું વર્ણન પણ પ્રકારાન્તરથી કરે છે. તે ભક્તિને અનુસરીને કે લોકવેદને અનુસરીને કહેવા યોગ્ય છે તેમાં ભક્તિને અનુસારે પ્રથમ વર્ણન કરે છે.

अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य्यः आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।
वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥८॥
वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।
प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ॥ ९ ॥

સેવકો જેનાં યશોગાન કરી રહ્યા છે, આદિ પુરુષની જેમ જેને લક્ષ્મી સ્થિર છે એવા કૃષ્ણ વનમાં ફરતા વેણુનાદ કરીને ગિરિકન્દરામાં ચરતી ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે વનની લતાઓ તથા વૃક્ષો પોતાને વિષે ભગવાન્ પ્રકટતાં પુષ્પ અને ફલની સમૃદ્ધિવાળાં થયાં. ફલના ભારથી તેની ડાળો નમી ગઈ. પ્રેમથી તેને પુષ્પરૂપ રોમાંચ ઉત્પન્ન થયા અને રસને સ્રવવા લાગ્યા. ૯

सुबोधिनी—સેવકરૂપ ગોપો જેનાં પરાક્રમોનું સારી રીતે વર્ણન કરે છે. તે આદિપુરુષ એટલે પુરુષોત્તમ છે. અનુચર એટલે વેદ આદિપુરુષના પરાક્રમો જગત્કર્તૃત્વાદિ સર્વોત્તમ ભાવોને ગાય છે. લોકાનુસારે માહાત્મ્ય કહે છે. આદિપુરુષની પેઠે લક્ષ્મી અચળ છે. બધા દેવતા ભગવાનની લક્ષ્મીને સ્થિર માને છે. બાકી બધાની લક્ષ્મી ચંચળ છે તે જવાની જ. લૌકિકો ભગવાનની સાથે લોકવ્યવહાર કરે છે તેથી इव શબ્દ કહ્યો છે. તેનાથી જૂદી રીતે વર્ણન કરવાનો હેતુ કહે છે કે આ ભગવાન્ વૃંદાવનમાં ફરે છે, સાત્વિકભાવવાળા છે, સાત્વિકભૂમિમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા છે. ગિરિ એટલે ગોવર્ધનની પ્રાંતભૂમિમાં ચરતી ગાયોને વિષમસ્થાનમાંથી સમસ્થાનમાં પહોંચાડવા માટે પશુના હિતૈષી થઈ વેણુનાદ કરીને બોલાવે છે ત્યારે તે વેણુનાદ દ્વારા ગાયોમાં પ્રવેશ કરે છે. વૃક્ષોલતાઓમાં પણ પોતે પ્રવેશ ન કરતા હોય તો ફલ ફૂલ તથા મધુધારાનો સ્રાવ ન સંભવે. તે જે પ્રદેશમાં રમે છે તે પ્રદેશની આ સ્થિતિ છે. જ્યારે વેણુથી બોલાવે ત્યારે વૃક્ષમાંથી મધુધારા સ્રવે છે. જો ભગવાન્ તેમાં ન પધારે તો નાદરસને તે ન જાણે, તેમાં પોતાના નામનો સંકેત તે ન ઉકેલી શકે. માટે નાદદ્વારા ભગવાન્ તેમાં પ્રવેશ કરે છે. તેથી તેની આગળ જે દશા વર્ણવી છે તે સંભવે છે. વનની લતાઓએ વિચાર કર્યો કે અમારી પાસે ભગવાન્ ફરે છે, પોતાનાં પશુ ચારે છે. ત્યારે તેના સ્વરૂપમાં રહેલો આનંદ પ્રકટ કર્યો તેમ વૃક્ષોએ પણ કર્યું. જેમ સ્ત્રી અને પુરુષો ભગવદીયો હોય તેને ત્યાં ભગવાન્ અથવા ભગવદીય પધારે ત્યારે પોતે આનંદયુક્ત થાય છે, તેના ભોગને માટે પોતાનું સર્વ આપે છે, તે પ્રમાણે વૃક્ષો લતાઓ પણ વૈષ્ણવ હોવાથી ભગવાન્ પધાર્યા તેનો ફૂલફૂલથી સત્કાર કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે કોઈ ઘેર આવ્યું તેનો સત્કાર કરવો એ ધર્મ જંગમોનો છે, સ્થાવરોનો નથી. એવી શંકાના નિરાસ માટે કહે છે કે તે સ્થાવરો પણ પોતાની અંદર ભગવાન્ છે તેને વ્યક્ત કરે છે. ચેતનમાં જ ભગવાનની ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિ પ્રકટે છે, સચ્ચિદાનંદરૂપતા ક્રમથી પ્રકટ થાય છે. એ બધું ભગવાન્ હૃદયમાં પધારે તો થાય. તે પ્રવિષ્ટ થાય તો બધું ચેતનકાર્ય તેમાં દેખાય. તે વૃક્ષાદિ પાંચ ધર્મવાળા છે. આત્મામાં વિષ્ણુને બતાવતા હોય તેમ પહેલાં તેમાં ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેમાં ભગવાન્ પ્રવેશ કરે છે તેમાં અવાંતર ફલ અને પરમ ફલ દેખાય છે તેથી કાર્ય ઉપરથી વિષ્ણુ તેનામાં છે એમ બતાવે છે. તેને પુષ્પો અને ફલો થાય છે એમાં પુષ્પ અવાંતર ફલ છે અને ફલ મુખ્ય ફલ છે તેની સમૃદ્ધિવાળા તે થયા. ભગવાનને માટે અધિકતા બતાવે છે. તેના ભારથી ડાળો નમી ગઈ છે. પ્રેમથી વૃક્ષોને રોમાંચ થયો તેમાં ચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. તે જ્ઞાનરૂપ છે. ભક્તો પ્રેમથી રોમાંચવાળા થાય છે. ભારથી માથું નમે તેમ અહીં નથી પણ ફલ લઈને પ્રણામ કરે છે તેથી તેનું માથું નીચે સુધી આવે છે. પોતાના શરીરમાં રહેલા રસની ધારા સ્રવે છે તે સ્વરૂપમાં રહેલો આનંદ ભગવાન્ માટે બહાર પ્રકટ કરે છે. આ બધું જાણવામાં આવે તે જ્ઞાનશક્તિ સમજવી. પહેલાં લીલાં (હર્યાં) ન્હોતાં તે નાદ-

શ્રવણ પછી લીલાં થઈ ગયાં, સ્થૂળ થયાં, તેના બધા અવયવ ખીલી ગયા. તેજ દેખાવા લાગ્યું એટલે પ્રેમથી રોમાંચિત થયા એમ કહ્યું. વેણુનાદમાં રહેલી સુધાનો સ્વાદ તો સ્વામિનીઓ લે છે તેથી તેમના ધર્મોનો પરિચય વૃક્ષલતાઓ કરે છે. તેનું સ્વરૂપ કોઈ બીજો કહી ન શકે તેથી શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે આ બાબતમાં કોઇની વધારે લખવાની શક્તિ ન ચાલે માટે શું લખવું ? ૯

પક્ષિઓ ઉપર પણ વેણુનાદની અસર થઈ તેમાં ઉપયોગી ભગવાનનું રૂપ અને વેણુનાદ તેનું વર્ણન दर्शनीयतिलक એ બે શ્લોકથી કરે છે. જો કે પક્ષીઓ વૃંદાવનમાં વસનારા મુનિઓ છે, તેમને ગાનશ્રવણથી ભગવાનમાં ભાવ નથી થયો પણ સ્વભાવથી જ ભગવાનમાં ભાવ છે. તો પણ લોકદૃષ્ટિથી કદાચિત્ અન્યથાબુદ્ધિ થાય. તેથી ભગવદ્રૂપ અને વેણુનાદવડે તેના ભજનની સિદ્ધિ કહે છે. તેમાં પ્રથમ રૂપનું વર્ણન કરે છે.

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।
अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कूजितवेणुः ॥ १० ॥
सरसि सारसहंसविहङ्गाः चारुगीतहृतचेतस एत्य ।
हरिमुपासत ते यतचित्ताः हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११॥

દર્શન કરવાલાયક પુરુષોમાં મુખ્ય શ્રીકૃષ્ણ છે. વનમાલામાં રહેલી દિવ્ય ગંધવાળી તુલસીના મકરંદથી મસ્ત બનેલા ભ્રમરકુલ જેની ઘણી કીર્તિનું ગાન કરે છે તે અભીષ્ટ હોઈને ભગવાન્ તેનો આદર કરતા જ્યારે વેણુનું કૂજન કરે છે ત્યારે તળાવમાં રહેલા સારસ હંસ વગેરે પક્ષિઓ સુંદર વેણુગીતને લીધે ચિત્ત હરાઇ જતાં ભગવાન્ પાસે આવીને ચિત્તને નિયમમાં રાખી મુખે મૌન ધારણ કરી નેત્ર બંધ કરી ભગવત્સમીપમાં રહી તેમની સેવા કરે છે.

સુબોધિની—દર્શનીયમાં દેખાવડામાં ભગવાન્ અત્યંત સુંદર છે. પક્ષીઓ રૂપપ્રધાન છે, રૂપના ભેદને જાણનાર હોય છે. ભગવાને વેણુનાદ કર્યો તે પક્ષીઓનું હિત કરનાર છે. સ્વકીયના અપરાધને પણ તે ગણતો નથી તે કહે છે. દિવ્યગંધવાળી તુલસીના મધુથી મત્ત બનેલ ભ્રમરો મોટે સ્વરેથી ગાય છે. તેનો ભગવાન્ આદર કરે છે. અને ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે ત્યારે ભમરાના ઝંકારનું અનુકરણ કરતા અનુરણનરૂપ વેણુનાદ કરે છે. પક્ષીઓમાં, ભમરાઓ નાના અને હીન છે. તેમના પણ અનેક જાતોના સમૂહો છે. તે મોટેથી ગાય છે છતાં ભગવાન્ તેમનો આદર કરે છે. તે પણ અલિઓ મસ્ત છે. મદ પણ તેમને યોગ્ય નથી. તુલસીનો મકરંદ માદક નથી. તેમાં પણ તેનો ગંધ દિવ્ય છે. તુલસી પણ ભગવાનની વનમાળામાં રહી છે. એવા ભ્રમરોનો પણ ભગવાન્ આદર કરે છે તો જે તળાવોમાં રહે છે, જે નીર અને ક્ષીરના વિવેકને જાણનારા છે એવા સારસ હંસોનો આદર કરે તેમાં તો શું કહેવું ? વનમાળામાં દિવ્યગંધવાળી તુલસીના મકરંદથી મદવાળા બનેલા છે તેનો આદર પણ તેની પ્રસન્નતા પ્રમાણે કરે છે. વનમાળામાં આવેલા ભમરાને ભગવાન્ દૂર કરતા નથી, પણ તેને દુઃખ ન થાય તેમ તેનો આદર કરે છે. જ્યારે તેનો આદર કરી વેણુનું કૂજન કરે છે ત્યારે તલાવમાં રહેતા સારસ હંસ અથવા રસવાળા ભક્તોના સંબંધી હંસો નીરક્ષીરના

વિવેકી વિહંગ એટલે ઊંચી ગતિવાળા છે. પુરુષના કરતાં તે ભગવદ્ભજનના અધિકારી છે. સુંદર ગીત એટલે નિષ્કામ અર્થને કહેનાર ભગવદ્ગીતે જેનું ચિત્ત હરણ કર્યું છે. તે ભજન પણ ભક્તિમાર્ગને અનુસરીને કરે છે. ઘરમાં બેઠા અન્તર્યામિરૂપનું કે જ્ઞાન-રૂપનું ધ્યાન નથી કરતા. તે જ્યાં ભગવાન્ વિરાજે છે ત્યાં આવે છે. પાસે રહીને સેવા કરે છે. કેમકે તે ભગવાને કહેલા મુનિઓ છે. ભ્રમર કરતાં તેના ભજનનો વિશેષ એ છે કે ચિત્તને રોકીને ભજન કરે છે. ચિત્તનું નિયમન કરી ભજન કરવું તે મુખ્ય ભજન છે. મનમાં વિક્ષેપ હોય અને ભજન કરવું તે મુખ્ય નથી. તેથી હંત કહ્યું. તેના અહોભાગ્ય છે. બહારનો વ્યાપાર છોડીને ભજે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બહારના વ્યાપારમાં બે, આંખો અને વાણીનું નિયમન કરવું જોઈએ. જેને આ બે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં છે વાણી બીજું બોલતી નથી, નેત્ર બીજું જોતાં નથી તે આ પક્ષીઓમાં છે. આંખ મીચી ગયાં છે; મૌન ધારણ કર્યું છે. એથી હાલમાં તે મુનિઓ નાદપરાયણ છે. કોઈ પદાર્થને નજરે જુએ તો ચિત્ત અન્યત્ર જાય માટે નેત્ર બંધ કરી ગયા છે.

(શ્રીગુસાંઇજીના સ્વતંત્ર લેખનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે.) અથવા દર્શનીય-શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો. અહીં આ અભિપ્રાય છે. અતિરસિક મુનિઓ છે. પોતે પુરુષ છે તેથી લીલામાં તેનો ઉપયોગ ન હોવાથી તે પક્ષી બન્યા અને અનેક પ્રકારના કૂજન એટલે અવ્યક્ત મધુર સ્વરથી ભક્ત અને ભગવાનના રસને ઉદ્દીપ્ત કરવામાં પોતાની કૃતાર્થતા સમજી કૂજન કરે છે. શબ્દને અધિક પ્યારો માને છે. તેથી શબ્દપ્રધાન કીર્તિરૂપ વનમાળાના ધર્મોનો અહીં ઉપયોગ કહ્યો છે. 'જેમ [1]પુષ્પિત વૃક્ષનો દૂરથી ગંધ આવે છે તેમ પુણ્ય કર્મનો સૌરભ દૂરથી આવે છે.' એમ શ્રુતિ કહે છે. તેમાં કીર્તિને અને સુગંધને સરખાવ્યાં છે. અહીં વનમાળાને કીર્તિરૂપ કહી છે. તેથી ભ્રમરોના ગીત આવશ્યક છે. તે ગીતો તેમાં રસ ન આવે તો ગવાય નહીં માટે ગુણાતીત ભક્તિરૂપ તુલસી તેનું મધુ અલૌકિકભક્તિરસાત્મક અને ઇતરવિસ્મારક છે અત્યંત મત્ત થઇને ભ્રમરો પોતાના દેહના અનુસંધાનને ભૂલીને ઇશ્વરધર્મને મનમાં લીધા વગર તેની પાસે મોટે સ્વરે ગાય છે. ખરીરીતે તો ભમરાઓની આ મોટામાં મોટી સેવા છે. તેથી તેના ઝંકારને પ્રભુ પ્રેમથી સાંભળે છે. બીજું અહીં ચારુ વગેરે પદ ન મૂકતાં દિવ્ય એ દિવિ ભવં દિવ્યં એમ ભવનાર્થક પ્રત્યયવાળું પદ મૂક્યું તે વનમાળાની તુલસીમાં સ્વર્ગનો ગંધ સંભવે નહિ. આગળ સ્વામિનીઓને વ્રજદેવીઓ કહેશે. દિવુ ધાતુ ક્રીડાવાચક છે. તેથી ભગવાનની માળાનો ગંધ છે. સ્વામિ ઓની સાથે ક્રીડા કરી તેનો આ ગંધ છે. તે દિવ્યગંધતુલસી એ સમૂહથી ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી જેમ સ્વર્ગનો પદાર્થ ઇતર લોકવાસી ભોગવી ન શકે તેમ આ ગંધ અંતરંગ લીલામાં નિયુક્ત ભક્તૈકગમ્ય છે એવો ધ્વનિ તેમાંથી નીકળે છે. તે ભ્રમરના ગાનથી પ્રભુને ભાવપ્રબોધ થાય છે તેને કૂજન કહ્યું છે. વનમાલાના પુષ્પનો રસ ન કહેતાં તુલસીમધુ કહ્યું તેથી 'તુલસીનો ગંધ પ્રિય છે' એ અર્થ થયો. 'તુલસીના મદાંધ ભમરાઓ' એવાં વચનોથી તે ગંધના રસને ભગવાન જ જાણે છે એમ કહ્યું. તે મધુના ભોક્તા અલિઓ જ છે. તે અલિઓ સાધારણ નથી પણ વિજાતીય અતિ ઉત્તમ છે તેથી તેનાં કુલ કહ્યાં. અલમ્ શબ્દ પૂર્ણતા વાચક છે. જેને પૂર્ણતા થઈ તે અલિ કહેવાય. રસ

---

१ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वाति । एवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति ॥

જેનો નાશ ન પામે તે અલિ કહેવાય. અહીં દીર્ઘ લી જોઈએ પણ વેદમાં દશાહૂતને દશ હોતા કહે છે ત્યાં પરોક્ષપ્રિય દેવ છે એમ કહ્યું છે તેમ અહીં પરોક્ષવાદથી આ ભ્રમરોમાં અંતરંગરસપોષકતા ગુપ્ત છે. એ પરોક્ષવાદતા હ્રસ્વઅલિશબ્દથી કહી છે. આ વૃંદાવનમાં ભગવાનની માયામાં ફરનારાં અલિ છે બીજા તો ભમરા છે. ભમે તે ભમરો કહેવાય. આને કોઈક જગ્યાએ બીજા નામથી કહ્યા છે તે અન્ય અભિપ્રાયથી કહ્યા છે. તારત્વ બહુત્વ ન કહેતાં લઘુત્વાભાવ કહ્યો તેથી તે રસનો ભાર બીજો ઉપાડી શકે તેવો નથી, એક પ્રભુ જ તે રસનો ભાર ઉઠાવી શકે છે એમ કહ્યું. મોટાઈમાં ઈયત્તા નથી એમ બતાવવા માટે પણ અલઘુત્વ કહ્યું છે. તેથી એવા ભમરાનો આદર ભગવાન્ કેમ ન કરે? यर्हि શબ્દ કહ્યો છે તેનો ભાવ એવો છે કે એ ભ્રમરના ગીતના રસપાનમાં ઘણો વખત ભગવાન્ પરવશ રહે છે. પુન: જ્યારે સ્મરણ આવે ત્યારે વેણુનાદ કરે. પહેલાં તે ગીતના ભાવને લઈને પોતાની પ્રિયાઓના ભાવોને બોધન કરવા ભગવાન્ ગાય છે. પછી રસ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે પોતે ગાન કરે છે. અતિ સુંદર કહેવાને માટે તિલક શબ્દ કહ્યો છે તે જેમ તિલક ભાગ્યસ્થાન કપાળમાં જ થાય તેમ આ ભગવત્સ્વરૂપ વા વેણુસ્વરૂપ પણ ભાગ્યવાળાં વ્રજભક્તોના હૃદયમાં જ રહે છે. અહીં કર્મધારય સમાસ જાણવો. સ્વામિનીના હૃદયમાં પ્રિયથી અતિરિક્તમાં દર્શનીયતા સ્ફુરતી નથી. અહીં બન્ને મુખ્ય છે છતાં નાદમાં વિશેષ કહે છે. અન્યથા આંખો મીચવાનું કહ્યું છે તે ન કહેત. તળાવમાં રહેલા પક્ષિઓએ વેણુગીત સાંભળ્યું. સુંદરતાથી મન હરવાના સ્વભાવવાળું જાણી પાસે આવ્યા. તેથી નાદમાં સ્વરૂપ-સૌંદર્ય કહ્યું. નાદરસમાં જ તે સ્વરૂપરસને પણ ભોગવે છે એમ જણાય છે. આ પણ એક આશ્ચર્ય છે. જે મત્ત હતા તે ગીતના અનુરણનમાત્રથી એકાગ્રચિત્ત થયા. સર્વેન્દ્રિયવૃત્તિનો નિરોધ થયો એમને ગીતરસપાનની દશા આજ ઉત્પન્ન થઈ તેથી જ તે મત્ત થયા છે. અલિકુલને પણ તુલસીમધુપાનદશા પક્ષિની તુલ્ય છે. પછી તેના સ્વભાવવશ થઈને મોટેથી ગાન કરનારા તે થયા છે. આગળ પણ મુનિઓ હોવાથી તે રસપાનમાં મગ્ન કહેવાથી મત્તતા નથી કહી. અથવા પ્રભુના રસના સ્વભાવથી આગળની દશામાં તેની મત્તતા નથી કહી. આ મુનિઓની પણ આગળ જતાં અલિના જેવી દશા થશે. ખરી રીતે તો તુલસીના દિવ્યગંધમધુથી મત્ત થએલ ભ્રમરોના ગાનમાં મગ્ન થએલા ભગવાન્ વેણુનાદ કરે છે તે સાંભળવામાં પક્ષિઓ પણ ચિત્તને સ્થિર કરી આંખો મીચી અનુભવ કરે એ યોગ્ય જ છે, આવશ્યક છે, એમ અમે જોઈએ છીએ. રૂપસૌંદર્યને જોવાની ઇચ્છાથી પક્ષિઓ આવ્યાં પણ નાદરસમાં પડતાં તે નેત્ર મીચી ગયા. તેને દર્શનની ઇચ્છા તૃપ્ત ન થઈ તેથી ખેદથી हंत કહ્યું. સાત્વિક હોવાથી તેમના ભાગ્યનું વર્ણન કરવાનું આ ભક્તે કામ કર્યું. ૧૦-૧૧

મેઘ જગતમાં સર્વનું હિત કરે છે. તેને વેણુનાદથી જે અસર થઈ તે હવે કહે છે.

सहबलः स्रगवतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः ।
हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वम् ॥ १२ ॥
महदतिक्रमणशङ्कितचेताः मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।
सुहृदभ्यवर्षत् सुमनोभिश्छायया च विदधत् प्रतपत्रम् ॥ १३ ॥

હે વ્રજદેવીઓ ! ફૂલની માળાનો જેણે મુકુટ કર્યો છે, બળદેવજીને સાથે રાખ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ આનંદમાં આવીને સર્વને હર્ષ કરાવતા જ્યારે વેણુનાદ કરીને વિશ્વને પૂર્ણ કરે છે ત્યારે મેઘ મોટાઓના અપમાનનો અપરાધ ન થવા માટે મંદમંદ ગાજે છે. પોતાની નાની નાની બુંદનો વરસાદ પોતાના મિત્ર ઉપર વરસાવે છે. અને પોતે સૂર્યનો તાપ પોતાના શરીર ઉપર લઈને મિત્રને છત્રરૂપે સ્વશરીરવડે છાયા કરે છે.

सुबोधिनी—તમે વ્રજની દેવતારૂપા છો તેથી મારા બોલવામાં તમને વિશ્વાસ હશે એમ હે વ્રજદેવીઓ એ સંબોધનથી સૂચવે છે. ભગવાન્ વેણુના સ્વર વડે જ્યારે વિશ્વને પૂર્ણ કરે છે ત્યારે મોટાઓનું રખે અપમાન થઈ જાય એવા ભયથી મેઘ પોતાના મિત્ર ભગવાનને નાની બુંદથી વર્ષીને ખુશ કરે છે. પોતાના દેહની છાયાથી છત્ર કરી તેને તાપથી રક્ષણ આપે છે. જગતના બધા ધર્મોને દૂર કરી કૃષ્ણ પોતે જ પૂર્ણ થઈ વિરાજ્યા ત્યારે તેના આભાસરૂપ મેઘ ધૂંવાડા વગેરેના ઢગલા જેવો છે છતાં પોતે વિચાર્યું. ભગવાને જગતને વેણુનાદ કરી કૃતાર્થ કર્યું એટલે મારૂં તો કામ રહ્યું નહિ. જે હું જગતને શાંત કરવા આવ્યો હતો તે કામ ભગવાને નાદ કરી પૂરૂં કર્યું ત્યારે હું શું કરૂં ? મારો જન્મ મારે સફલ કરવો જોઈએ. તે જો ભગવાનની સેવા કરૂં તો સફલ થાય. એમ ધારી પોતે ભગવાન્ ઉપર વર્ષ્યો. તેમાં વેણુનાદથી જગત પૂર્ણ થાય અને મેઘ વર્ષે એવા ભગવાનને ચાર વિશેષણો આપીને વર્ણવે છે. જો તેવા ગુણ તેમાં ન કહે તો વિશ્વ પૂરણ કર્યું એ અર્થવાદરૂપ ગણાય. તેમાં ક્રિયા-શક્તિની પૂર્ણતા બતાવવા બળદેવની સાથે કહ્યા છે. સૃષ્ટિ કરવા કરતાં પણ આ ક્રિયા મોટી છે એમ બતાવવામાટે બળદેવને સાથે રાખ્યા છે. સ્રગ્રૂપ અવતંસ એટલે કાનમાં નાની નાની માળાઓ પહેરી છે. તેનાથી વિલસે છે એથી લીલા બતાવી. માલા કીર્તિરૂપ છે, કાન દશદિશારૂપ છે. કીર્તિ દશદિશામાં પૂર્ણ કરી તે સર્વોત્તમ કહેવાય જ. અથવા ભગવાનની કીર્તિને કહેનાર ભાગવત જેવું શાસ્ત્ર સર્વ વેદના ઘરેણારૂપ તેમાં જેના વિલાસ કહ્યા છે એમ ક્રિયાનું સ્વરૂપથી અને ગુણથી માહાત્મ્ય કહ્યું. તેની સાથે રહેલી ઇચ્છાનું માહાત્મ્ય કહે છે. પોતે રાજી થઈને જગતને રાજી કરે છે. એમ વેણુનાદના કારણભૂત ક્રિયાનો ઉત્કર્ષ કહીને દેશથી તેનો ઉત્કર્ષ કહે છે. સર્વની આધારભૂત પૃથ્વીને જે ધારણ કરે તે ક્ષિતિભૃત એટલે પર્વત કહેવાય. તેના ઊંચા શિખરોમાં એ નાદ પહોંચે છે તે જગતને કેમ પૂર્ણ ન કરે ? અનુરણન અતિ ગંભીર નાદવડે પૂરે છે એટલે મેઘ કરતાં પણ અધિક ક્રિયા કહી. મેઘ વાસુ-દેવની ઉપરથી ચાલ્યો તેમાં તેને મોટાના અપમાનની શંકા થઈ તેથી ઉપર રહીને આગળ ચાલવાના વિચારમાં જ નીલમેઘ જેવા શ્યામ વિશ્વના જીવનરૂપ ભગવાન્ પોતાના મિત્ર છે એમ જાણી પોતાના મિત્રની નાના બિન્દુવડે જેમ પુષ્પવડે પૂજે તેમ પૂજા કરી. એટલાથી ન અટકતાં રાજ્ય પણ આપ્યું એટલે પોતે પોતાના શરીરનું છત્ર કરી ઉપર ધારણ કર્યું. તે કેવળ રાજ્ય આપીને બેસી ન રહ્યો પણ પોતાના આત્માનું નિવેદન પણ કર્યું. સૂર્ય નીચે હોય તો ઉપર રહીને છાયા ન થાય તેથી જૂદી છાયા કહી. પોતે સૂર્યની નીચે રહી પોતાની નીચે ભગવાનને રાખ્યા. પોતે પોતાના શરીર ઉપર તાપ લઈ ભગવાનને છાયા આપી તેમાં દેહનો વિનિયોગ થયો તે આત્માનું નિવેદન થયું. ૧૨-૧૩

ઉત્તમ ત્રણ પ્રકારો કહેવા માટે તેને પણ વેણુનાદની અસર થઈ તે કહેવામાટે વેણુનાદને અને ભગવાનને विविधगोपचरणेषु એ ત્રણ યુગ્મથી વર્ણવે છે. જ્ઞાનિઓને સંદેહ કર્યો, ગોપીઓને મોહ કર્યો, અરણ્યવાસિઓએ સર્વ પરિત્યાગ કર્યો, આ વેણુનાદનું કાર્ય થયું તેમાં પણ જે બ્રહ્માદિ જગતના ગુરુઓ થઈને બેઠા છે તેને પણ સંદેહ ઉત્પન્ન કરવા ભગવાને વેણુનાદ કર્યો તેનું હવે વર્ણન કરે છે.

विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेणुनाद उरुधा निजशिक्षाः ।
तव सुतः सति यदाधरबिम्बे दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥१४॥
सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
कवय आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥

હે સતિ યશોદા ! તમારો પુત્ર ગોપોને આમ તેમ મોકલવામાં ચતુર છે. વેણુનાદના શાસ્ત્રીય ભેદોનું જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે એવા કૃષ્ણ અધર બિંબ ઉપર વેણુ લઈને તેના સ્વર અને જાતિઓને છેડે છે ત્યારે સવાર, સાંજ, બપોરના સમયે ઇન્દ્ર, શિવ, બ્રહ્મા વગેરે દેવોના ઈશો જ્ઞાનિઓ છતાં નીચે ડોક નમાવી સાંભળે છે પણ તેમાં શું રાગ ગવાયો તે ન જાણતાં વિકારવાળા થઈ જાય છે, રાગના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શકતા નથી.

सुबोधिनी—લોકમાં કોઈ અલૌકિક પ્રકાર બને તે બધાને સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે. ઈશ્વરમાં તે રૂપ નથી જે વેદમાં કહ્યું ન હોય. સર્વ વેદવિદ્યામાં બ્રહ્મા ડાહ્યો છે. તેને વેણુનાદમાં સંદેહ કેમ થાય ? જે શાસ્ત્રમાં નાદના ભેદ કહ્યા છે તેના કરતાં પણ ભગવાને પોતે એના ભેદો વધારે તેમાં ઉતાર્યા છે. શાસ્ત્રીય પ્રકાર તો બ્રહ્મા જાણે છે પણ જે નવીન ભેદ ભગવાન્ વેણુમાં ઉતારે તેને બ્રહ્મા પણ ન જાણે એથી નાદબ્રહ્મ નિત્ય છે એમ કહ્યું. તેમાં ક્રિયાશક્તિ સાધન છે. જો સાધન લૌકિક હોય તો તેમાંથી અલૌકિક નાદ ક્યાંથી થાય ? એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે નાના પ્રકારના ગોપના સંચારમાં ભગવાન્ વિદગ્ધ છે. ગોપના સંચારો વૈદિક નથી પણ લૌકિક છે. બીજા બ્રહ્માણ્ડના પણ સંચાર હોય છે. તે લોકમાં કે વેદમાં પ્રસિદ્ધ નથી. ભગવાન્ તો સર્વ જાણે છે. તેથી જે પ્રકાર બ્રહ્મા નથી જાણતો તે પ્રકાર ભગવાને વેણુનાદમાં ગાયો. બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં આવ્યું તે બ્રહ્માથી અજાણ્યું કેમ રહે ? ત્યાં કહે છે કે યશોદાજી સ્ત્રીઓ પાસે બેસવા આવ્યાં છે ત્યાં ગોપી આ વાર્તા કરે છે એટલે આમાં કામાદિની વાત નથી આવી. પણ અનિષિદ્ધ કૃષ્ણનો ઉત્કર્ષ આ ગોપીએ યશોદાને કહ્યો છે. જેમ તમારો પુત્ર છે છતાં તમારા મનમાં પણ ન આવે તેવું કરે છે તેમ બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં આવ્યા છતાં બ્રહ્માને ખબર ન પડે તેવું ભગવાન્ કરે છે. સતી સંબોધન વિશ્વાસને માટે કહ્યું છે. બ્રહ્માને ન ખબર પડે તેનું કારણ વેણુને તે લોભાત્મક અધર ઉપર રાખે છે. વેણુને ભગવાને પોતાનો રસ નથી આપ્યો એ વાત વેણુગીતમાં કહી છે. તે અધર પણ બિંબરૂપ છે, સૂર્યની જેમ પ્રકાશરૂપ છે. પ્રકાશ્ય હોય તે પ્રકાશકના રૂપને જાણતો નથી. તે અધર ઉપર વેણુને રાખ્યો છે. તેનાથી પણ ઉત્તમતા બતાવવા માટે ષડ્જ, મધ્યમ, ધૈવત વગેરે સપ્ત સ્વરો અને તેમની જાતિઓ ભગવાને

વેણુમાંથી નવાં ઉત્પન્ન કર્યાં. જ્યારે વેણુમાં તે રાગો ગાયા ત્યારે ત્રણ ગુણના પ્રધાન દેવો ત્રણ કાલમાં આ છે. અહીં અધો કાળ આધિદૈવિક છે એમ કહેવા માટે સવન, પદ કહ્યું છે. તે વેણુનાદને સવાર, બપોર, સાંજે, સાંભળે છે. શક્ર સાત્ત્વિક; શર્વ તામસ; પરમેષ્ઠિ રાજસ; તે જેમાં આગળ પડતા છે એવા દેવો નાદમાં નિપુણ છે છતાં (તેમાં ઇન્દ્ર સર્વદા નાદપર છે, શિવજી નાદશાસ્ત્રના કર્તા છે, પરમેષ્ઠિ બન્નેના ગુરુ છે.) તે બધા ડોક નમાવી ધ્યાનથી ગ્રાહકચિત્તથી સાંભળે છે, છતાં શું ગવાય છે તેના તત્ત્વનો નિશ્ચય ન કરી શક્યા. તેમણે ઉદાસીનતાથી થોડીવાર વિચારીને તે વાત છોડી દીધી હશે એમ ન માનવું તેના વિચારમાં ને વિચારમાં મોટા દેવોને મૂર્છા આવી ગઈ, નાદથી મોહિ ગયા. તેથી આભાસત્વ પક્ષની નિવૃત્તિ કહી છે. કારણ કે આનન્દ અલૌકિક રસને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૪-૧૫

બીજાની વાત જવા દો. વેણુનાદ અમને પણ શુદ્ધબુદ્ધ રહેવા દેતો નથી તે બે યુગલથી હવે ગોપી કહે છે.

निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजाङ्कुशविचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीडितवेणुः ॥ १६ ॥
व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
कुजगतिं गमिता न विदामः कष्मलेन कबरं वसनं वा ॥१७॥

પોતાના ચરણકમળના ધ્વજ, વજ્ર, કમળ, અંકુશ વગેરે વિચિત્ર ચિહ્નોથી વ્રજની ભૂમિને ગાયોની ખરીથી થતી પીડાને શમાવતા, મોટા ખુંટીયાની ગતિથી ચાલતા, ભગવાન્ જ્યારે વેણુનાદ કરે છે અને વિલાસપૂર્વક અમારી તરફ જુએ છે ત્યારે અમને તેની દૃષ્ટિમાત્રથી કામનો વેગ વધતાં અમો ચાલી નથી શકતાં પણ સ્થાવર જેવાં બની જઈએ છીએ તેમ જ અમારા મન કામથી એવાં ડોળાઈ જાય છે કે અમોને અમારા અંબોડાની કે કપડાંની ખબર રહેતી નથી એવી અમારી દશા થાય છે.

सुबोधिनी—જ્યારે ભગવાન્ વેણુમાં સૂર પુરતા ચાલે છે ત્યારે નાદ સાંભળતાં અમો ચાલતાં બંધ થઈ જઈએ છીએ એટલે અમારી દશા ઝાડ જેવી સ્થાવર થઈ જાય છે કે ત્યાંથી અમે ખસી શકતાં નથી. અમને મૂર્છા આવે છે. તેથી અમારા પહેરેલાં લુગડાંનું ભાન રહેતું નથી. માથાથી વેણી છુટીને પડી જાય છે તેનું અમને ભાન રહેતું નથી. એવો સંબંધ છે. આ વેણુનો નાદ ભગવાન્ અમારે માટે જ કરે છે તે તેની ચેષ્ટા અને અનુભવથી અમે જાણી શકીએ છીએ. તે ચેષ્ટા એવી કરે છે તેથી ગોકુલવાસીને માટે કરે છે એમ જણાય છે. જે ચેષ્ટામાં વ્યાપ્ત થાય તે બીજું કામ ક્યાંથી કરી શકે? પ્રથમ ભગવાન્ ગોકુલનું હિત કરનાર છે તે વાત કહે છે. પોતાના બે ચરણારવિંદમાં દશ આંગળીઓ અને તેના તળીઆં છે. તે ચરણ વ્રજની પૃથ્વીઉપર ધરે છે તેથી પૃથ્વીને ગાયની ખરીની પીડા મટે છે. ભગવાન્ ધીમા ધીમા ચરણ ધરતા ચાલે છે. તેથી પૃથ્વીને સુખ થાય છે. ભગવાનની ગતિ ધીમી છે એ પણ એનાથી કહ્યું. ગાયની ખરીઓથી ખાડા પડ્યા હોય તે ભગવાન્ ધીમા ધીમા

ચરણ ધરે તેનાથી માટી ફરતાં તેના ક્ષત રૂઝાય છે. આધ્યાત્મિક અંશ, ધ્વજ વગેરે ચિહ્નોથી મટે છે. તામસ ભૌતિક અંશ ધ્વજથી મટે છે. રાજસ આધ્યાત્મિક અંશ વજ્રના ચિહ્નથી મટે છે. સાત્ત્વિક આધિદૈવિક કમળથી મટે છે. તે વિચિત્ર ચિહ્નો ચરણમાં છે. તેથી ભગવાન્ લૌકિક અને અલૌકિક પ્રકારથી વ્રજભૂમિના દુઃખને દૂર કરે છે. વ્રજમાં ત્રણ મુખ્ય છે. ભૂમિ, ગાયો અને ગોપીઓ. તેમાં પૃથ્વીના દુઃખની નિવૃત્તિ ભગવાન્ એનીઉપર ચાલીને કરે છે. ગતિ અને કૃતિથી ગાયોનું દુઃખ મટાડે છે. મોટો સાંઢ તે વર્ષ્મધુર્ય કહેવાય. તે મોટી કોટવાળો હોય. તે બહુ ધીમો ચાલે છે. તેમ ચાલે તે ગાયનું દુઃખ પણ દૂર કરે છે. ભગવાન્ વેણુ બજાવતા ચાલે છે તેથી ગોપીઓના દુઃખને દૂર કરે છે. ત્યારે વેણુનાદ સાંભળતાં અમોને કામ થાય છે તેથી અમે જંગમ છીએ તે સ્થાવર થઈ જઈએ છીએ. સ્વભાવથી જ વેણુનાદથી કામ થાય. તેમાં પણ વિલાસપૂર્વક જોવાથી તે કામનો વેગ વધે છે. તે વેગ વધવાથી અમે જ્યાં ઊભાં ત્યાં થાંભલાની જેમ ઊભાં જ રહી જઈએ છીએ તેથી વૃક્ષ જેવી અમારી દશા થાય છે. તેને તો અંદર જ્ઞાન રહે છે, અમારે તો આંતરજ્ઞાન પણ રહેતું નથી. સુષુપ્તિમાં પણ માણસ કાંઈ જાણતો નથી તે કહે છે કે વિકારથી મૂર્છિત થઈ જઈએ છીએ. સ્ત્રીઓએ બે વાતમાં અવશ્ય ધ્યાન દેવું જોઈએ. પહેરેલ લુગડું સાચવવું જોઈએ અને માથાઉપરથી ખસવું ન જોઈએ. તે બન્ને તે ભૂલી જાય છે. આ બધું વેણુનાદથી થયું. ભગવાને ચાલીને જોઈને જે કર્યું તે પણ અહીં કહેવામાં આવ્યું. ૧૬-૧૭

વેણુનાદનો પ્રભાવ હરિણીઉપર જે પ્રકારે પડ્યો તેને કહેવા વેણુનાદનું **मणिधर इत्यादि** બે શ્લોકથી વર્ણન કરે છે.

मणिधरः क्वचिदागणयन् गा मालया दयितगन्धतुलस्याः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥
क्वणितवेणुरववञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णगृहिण्यः ।
गुणगणार्णवमनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥१९॥

મણિઓની માલાને ધરનાર, ક્વચિત્ તેનાથી ગાયોને ગણતા, પ્રિય ગંધવાળી તુલસીની માલા પહેરી પ્રેમી અનુચરના ખભા ઉપર હાથ રાખી ક્યારેક પોતે વેણુમાં ગાન કરે છે ત્યારે વેણુના ક્વણનથી ચિત્ત વંચિત થતાં હરિણની સ્ત્રીઓ કૃષ્ણની પાછળ પાછળ ચાલે છે. જો કે તે કૃષ્ણસારની સ્ત્રીઓ છે તેમાં એક બે ગુણ છે, આ કૃષ્ણ તો ગુણનો સમુદ્ર છે. તેથી ગોપીઓની પેઠે ઘરબારની આશા છોડી તેની પાછળ ચાલતાં થયાં.

सुबोधिनी—ગાયોનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપો મણિઓ છે. તે આધિદૈવિક મણિઓને પોતે પહેરે છે. તેથી તે મણિધર કહેવાય છે. અથવા પોતાના અભિપ્રાય જણાવવા માટે આભરણ ધરે છે. પોતાની પ્રિયાઓને બતાવનારા પણ તે મણિઓ છે. પ્રિયાઓ પોતાને યાદ કરે તેથી પોતાના મણિઓ ભગવાનના કંઠમાં પહેરાવી જાય છે. અથવા ગોપીઓના તે આધિદૈવિકરૂપ છે. તેનાવડે ક્યારેક ગાયોની ગણના પણ કરે છે. તેથી તે ગાયો અથવા ગોપીઓ, તે અને તેના ધર્મો, એ બધું ભગવાનમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલ છે. તેથી

તેને સંસારનો અભાવ કહ્યો. એ જ ગોપિકાઓનું પણ સમજવું. તેમ હરિણીઓનું પણ સમજવું. તે ભગવાન્ જો ગ્રામ્યોનો ઉદ્ધાર કરે તો અરણ્યમાં રહેનારનો વિશેષરૂપે ઉદ્ધાર કરે તેથી હરિણીઓ કૃષ્ણપર થયાં તે યોગ્ય કર્યું છે. દયિતગંધવાળી તુલસીની માલા ધરીને ઉભા છે. ભગવાનને નીલરૂપ પ્રિય છે. સ્ત્રીનો સ્પર્શ પ્રિય છે. વેણુનો શબ્દ પ્રિય છે. નવનીતનો રસ પ્રિય છે. તુલસીનો ગંધ ગમે છે. તે ગંધની ઉત્તમતા કોઈક સાત્ત્વિકોના અનુભવમાં જ આવી શકે છે. તુલસી પ્રભુને પ્રિય હોવાથી તેની માલા ધરે છે. આપણે પણ જ્યારે તેને વ્હાલાં લાગશું ત્યારે આપણા ધર્મોને કે આપણને પણ તે ધારણ કરશે જ. એ વિચારથી કૃષ્ણસારની સ્ત્રીની ભગવાનમાં પ્રવૃત્તિ થઈ છે. કૃષ્ણસારનો વિનિયોગ વેદમાં છે. તેમની સ્ત્રીઓ ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે ઉદ્યમ કરી રહી છે. ભગવાન્ પોતાના અત્યંત પ્રેમવાળા સેવકરૂપ ગોપના ખભા ઉપર પોતાની ભુજા લંબાવીને ક્યારેક ગાય છે. વેણુ વજાવતાં વચ્ચે ગાન પણ કરે છે. अगायत એમાં ભૂતકાળ आशंसायां भूतवच्च એ વ્યાકરણ સ્મૃતિને લઈને લખ્યો છે. જેમ ગોવાળઉપર અત્યારે કૃપા છે તેના જેવો સ્નેહ તથા સેવા આપણી દેખશે તો આપણી ઉપર કૃપા કરશે એ આશાએ ગોપીઓ અને હરિણીઓ પણ સ્નેહથી ભજન કરે છે. હરિણીઓને દેહની સ્ફૂર્તિ નથી તેથી 'પશુને વિજાતીયમાં કામ ન હોય' એ ભાન નથી રહ્યું. ત્યારે જ વેણુનું કવણન કર્યું. અકસ્માત્ મનને હરે એવો શબ્દ થયો તે જો વેણુમાંથી નીકળ્યો હોય તો બીજા પણ શબ્દો ચિત્તને છેતરનાર નીકળે તેથી रव કહ્યો છે. મૃગને શબ્દથી વશ કરાય છે એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. હમણાં આપણો ઉપયોગ થશે એવી તે શબ્દોએ પ્રતીતિ કરાવી તેથી તે શબ્દોને વંચક કહ્યા છે. તે રવથી વંચિત ચિત્ત થયાં તેથી કૃષ્ણની પાછળ પાછળ ચાલ્યાં અથવા તેની સમીપમાં જઈ ઊભાં રહ્યાં. જેમ પ્રાય (મરતાં સુધી ત્યાં રહેવું તેને પ્રાય કહે છે)માં બેસે છે તેમ આ કૃષ્ણની પાસે બેઠાં. બીજાની સ્ત્રી બીજા પુરુષને ઘેર તેની પાસે જઈને બેસે તે અનુચિત ગણાય તો તે કેમ બેઠી ? ત્યાં કહે છે કે કૃષ્ણસારની ગૃહિણી છે; આ પણ કૃષ્ણ છે તેની ઘરવાળી તે બની ગઈ. અથવા આનાં ચિત્ત તો છેતરાઈ ગયાં છે તેથી તે રૂપનો વિચાર કર્યા વગર શબ્દમાત્રના માધુર્યને લીધે ત્યાં જઈ બેઠી. અથવા વેણુનાદનો રસ લેતાં કૃષ્ણસારમાં પણ કૃષ્ણતા જોઈને કૃષ્ણની પાસે બેઠી. કૃષ્ણસારમાં પણ ભ્રમ થાય તેવો કૃષ્ણ શબ્દ છે તો તે કૃષ્ણને છોડીને કેવળ કૃષ્ણ પાસે કેમ આવ્યાં ? તે શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે કૃષ્ણસારમાં એક બે ગુણ હશે આ કૃષ્ણ તો ગુણના સમુદ્ર છે તેથી બધી હરિણીઓ ઘરની આશા છોડીને કૃષ્ણને અનુસરી. ઘેર જશું એવી મનમાં પણ આશા ન રાખી. (ભગવાનની સમીપમાં ભગવદ્રસ પીધો તેનો તેમને સ્વાદ લાગી ગયો તેથી ગોપિઓ ભગવત્પરાયણ થઈ ગઈ. ભગવાન્ આની ઉપર ખુશી કેમ થયા તે કહે છે કે હરિણીનાં નેત્રો ભગવાને જોયાં તેથી પોતાની પ્રિયાઓનાં નેત્રો સાદૃશ્યને લીધે યાદ આવ્યાં. ભગવાને વિચાર કર્યો ગોપિઓ જેવા ભાવથી મને જુએ છે તેવા ભાવથી આ હરિણીઓ પણ મને જુએ છે. તેથી ગોપીઓના જેવો ભાવ એની ઉપર કર્યો અને વેણુનું કવણન પણ ભગવાને કર્યું તેથી र અગ્નિબીજ અને व અમૃતબીજ એ બન્નેના યોગવાળો रव શબ્દ વાપર્યો છે. તેને સાંભળતાં અતિ આર્તિ થાય છે અને તાપનું શમન પણ થાય છે તેથી ગોપિઓએ પોતાનો દૃષ્ટાન્ત હરિણિઓને આપ્યો એ યોગ્ય કર્યું છે.) ૧૮-૧૯

એમ નવ પ્રકારે વેણુનાદનું વર્ણન ૧૮ શ્લોકથી કર્યું. એક ઉપક્રમનો મળી ૧૯ શ્લોકો ગયા. ગુણાતીત પ્રકાર ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે. તેમાં વેણુનાદથી ભગવાને આખા જગતને વશ કર્યું એ કહે છે.

कुन्ददामकृतकौतुकवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायाम् ।
नन्दसूनुरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
मन्दवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन् मलयजस्पर्शेन ।
बन्दिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥

હે અનઘે યશોદે ! તમારો પુત્ર કુંદપુષ્પની માળાઓથી પુષ્પનો શૃંગાર કરીને ગોપી અને ગોધનને લઈને યમુનામાં પ્રેમવાળાં ભક્તોને મશ્કરીનો આનંદ આપતા વિહાર કરે છે. ત્યારે વાયુ તેનું બહુ માન રાખે છે અને મલયના ચંદનના સ્પર્શવાળો મંદ વાય છે. ઉપદેવના ગણો બંદીજનોની પેઠે વાજાં, ગીત અને પૂજાના સાધનોથી ભગવાનને વીંટાઈને તેની સેવા કરે છે.

सुबोधिनी—જ્યારે ભગવાન્ યમુનામાં વિહાર કરે છે તેમાં પ્રથમ અને છેલ્લે વેણુનાદની જરૂર હોય તેટલો તો કરે છે. તેનો જૂદો પ્રકાર ન હોવાથી વેણુનાદ કહ્યો નથી પણ તેનું પ્રકરણ હોવાથી તેની ગેરહાજરી ન જ હોય શકે. ત્યારે ઉપદેવના ગણો ભગવાનને વિંટાઈ ગયા એમ શ્લોકનો સંબંધ છે. यमुनायाम् એ સામીપ્ય સપ્તમી છે, અથવા અધિકરણ સપ્તમી છે. ઉનાળામાં ગાયો અને ગોપાલો યમુનામાં ન્હાય ખરા. તેમાં ગોપોની સાથે વિહાર કરે, જલની ક્રીડામાં ગાયોને ધમારે. સર્વત્ર ઉદ્વેગ ન થવા માટે વચમાં વેણુનાદ કરે છે. તે સહકારી બને છે. તે વખતે ભગવાન્ અનલંકૃત હશે એમ કોઈને શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે વસ્ત્ર-આભૂષણયુક્ત છે. ઉષ્ણકાળમાં પુષ્પનાં આભરણો જોઈએ તે નહિ હોય એમ શંકા ન કરવી. કેમકે કુંદપુષ્પની માલાઓમાંથી આખો શૃંગાર બનાવ્યો. અનેક પ્રકારની ગુંથણીથી માળાઓ કરી, જોઈતાં ઘરેણાં વસ્ત્રો તેમાંથી કરી લે છે. ત્યાં શંકા કરે કે આવી પ્રાકૃત લીલા ભગવાન્ કેમ કરે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ નંદરાયના પુત્ર થયા તેમ પ્રાકૃત લીલા પણ પોતે કરે. 'હે અનઘે !' એમ યશોદાજીને સંબોધન આપ્યું તે માતાજી ક્રોધ ન કરે એટલા માટે આપ્યું. અથવા પાપી ન હોય તેને વિશ્વાસ હોય. તેથી અનઘે કહ્યાં છે. કૃષ્ણ તમારા વત્સ થયા ત્યારે તમે ગાયરૂપ બન્યાં તેનાથી તેનામાં જે ગુપ્ત રસ છે તેની તમને ખબર જ નથી એ રસની દૃષ્ટિએ તમે ઢોર જેવાં છો એમ કહ્યું. જો યશોદાજી ઢોર ન હોત તો કૃષ્ણને ખાંડણીએ બાંધ્યા તેવું કામ કોઈ જાણતું હોય તે કરી શકે ? મધ્યમાં નિર્દોષ સંબોધન આપ્યું છે તેથી ભગવાન્ પણ તેવી ગાયના વાછડા છે. ગાય અને વાછડા નિર્દોષ હોય તેમ બન્ને નિર્દોષ છે એમ કહ્યું છે. કેમકે અનઘે શબ્દ નંદસૂનુ અને તવ એ બન્નેની વચ્ચે દેહલી-દીપ ન્યાયથી બન્નેને નિર્દોષ ઠરાવે છે. પણ ભગવાન્ નિર્દોષ સાથે પૂર્ણગુણ પણ છે. તે પ્રણયીના નર્મદ છે. જે કોઈ સ્નેહી હોય તેનો સ્નેહ વધે તેવી લીલા ભગવાન્ કરે

છે. આનાથી સર્વત્ર હેતુ કહ્યો. લીલામાં આસક્તિથી ક્રીડા તેનું નામ વિહાર. તે અહીં જલક્રીડા, નૃત્યક્રીડા, વેણુવાદનક્રીડા એ ત્રણ ક્રીડાઓ છે. જો એમ ન કરે તો વાજાં વગેરેનો ઉપયોગ ન થાય. વિદ્યાવાળાઓને વશ કરવા જોઈએ. તેમાં વિદ્યાને ઉત્પન્ન કરનારો વાયુ છે, વિદ્યાના આધાર દેવો છે. તેમાં ઉપદેવના ગણ અને બંદીજનો છે. તે બહાર વિદ્યા પ્રકટ કરાવે છે. તેથી બીજા કરતાં તેમાં વિશેષ કહ્યો છે. તેમાં કારણરૂપ વાયુનું નિરૂપણ કરે છે. મંદ-વાયુ અનુકૂલતા પ્રમાણે વાય છે. અનુકૂલ સમીપમાં હિત કરનારો તેથી શૈત્ય કહ્યું. મલયચંદનના સ્પર્શવાળો તેથી સુગંધ કહ્યો. તે દક્ષિણદિશાનો વાયુ છે એમ કહ્યું. અથવા ભગવાનના સ્વરૂપમાં ચંદન લગાવ્યું છે તેને સ્પર્શનારો વાયુ છે. યમુનાજીનો વાયુ તેથી અધિક ઠંડક કરે છે. મલયજ-સ્પર્શ અથવા મલયજના જેવો સ્પર્શ એમ અર્થ કરવો. તેથી ત્યાં વનમાં રહેલાં બધાને ભગવાનમાં તે ભાવ સંપાદન કરશે. પોતાના શીત, મંદ અને સુગંધરૂપ ત્રણ ગુણો વડે વાયુ ભગવાનનું સન્માન કરતો વાય છે, આપણને વશ્ય હોય તેમ સુહાતો વાય છે. ઉપદેવગણ એટલે ગંધર્વો વગેરે બંદીઓ યશોગાન કરનારા તે ગાન પણ કરે છે. તે ભગવદીયો છે. બજાવવું, ગાવું, પૂજાના સાધનો હાજર કરવાં વગેરે ત્રણ ગુણના સાધન વડે વીંટાઈ ગયા એટલે તેમણે વનમાં બધાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં. ૨૦-૨૧

એમ ગુણાતીતમાં પ્રકીર્ણનું નિરૂપણ કરીને હવે બે યુગલમાં કેવળ ભગવાનનું ચરિત્ર કહેવાય છે.

वत्सलो व्रजगवां यदगध्रो वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनमपोह्य दिनान्ते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्छुरितस्रक् ।
दित्सयेति सुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुडुराजः ॥ २३ ॥

વ્રજ અને ગાયોની ઉપર પ્રેમવાળાં, ગોવર્ધનને ધરનાર, માર્ગમાં વૃદ્ધો જેને નમન કરે છે; સાયંકાલે ગોપો જેની કીર્તિને પાછળ ચાલતા ગાતા આવે છે, એવા કૃષ્ણ સમગ્ર ગોધનને લઈને વેણુ બજાવતા આવે છે ત્યારે તે કાંઈક શ્રમિત જણાય છે તો પણ ગોપીઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરે છે. ગાયની ખરીથી ઉડેલી રજ માળા ઉપર વ્યાપ્ત થઈ જાય છે એવા દેવકીના ઉદરમાંથી ચંદ્રરૂપે પ્રકટેલા કૃષ્ણ સુહૃદોને આશિષ દેવાની ઇચ્છાથી પધારે છે.

सुबोधिनी—ભગવાન્ ગાયના કુલને ખિરકમાં લાવે છે તે તેની કૃપા સમજવી. એમ ન કરે તો એક લીલામાં પડેલી ગાયો મુક્ત થઈ જાય. ગોપીઓને પણ ભજનાનંદનો અનુભવ કરાવવા માટે તેમ કરે છે. કારણ કે તેમને માટે તો ભગવાને ગોવર્ધનને ઉઠાવ્યો. જો તેમને ભજનાનંદ ન આપે તો પર્વત પણ ન ઉઠાવે. આ ભગવાનનું માહાત્મ્ય સર્વ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રસિદ્ધિને લઈને માર્ગમાં અત્યંત ડાહ્યા વૃદ્ધો પણ તેમને નમે છે. બહુ જાણે તે જ ભગવાનની સેવા કરે છે. તે ભગવાન્ બધી ગાયોને લઈને વનમાં પધારે છે. ત્યાંથી સાયંકાલે બધા ગોધનને લઈને વ્રજમાં પધારે છે, કેમકે વનમાં વધારે વખત રહેવું ઠીક નહિ. બીજી લીલા કરવાની પણ

ઇચ્છા છે તેથી વેણુ બજાવીને ગોષ્ઠ તરફ રવાના થાય છે. વેણુ વગાડવામાં બે કારણ છે. એક તો વ્રજમાં રહેલા ભક્તોને આપ પધાર્યાની સૂચના માટે અને બધાનો શ્રમ નિવૃત્ત થવા માટે તેમ કરે છે. આ નાદનું કાર્ય આગળ કહેશે. કેવળ પધારીને ગોપીઓને જ કૃતાર્થ કરે છે એમ નથી પણ ગોપોને પણ કૃતાર્થ કરે છે તેથી તે ગોપો ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. સેવકો જેની કીર્તિનું ગાન કરે છે. તેથી રાતમાં પણ ગોપો ભગવાનનું ગાન કરે છે. જેમ દિવસમાં ગોપીઓ ગાન કરે છે. એમ ન કરે તો ગોપોનો નિરોધ ન થાય. આ ભગવાનના કાર્યને પોતે જાણે છે તેથી પોતે જ તે કાર્ય કરે છે. વ્રજમાં રહેનારના નેત્રોને થાકેલા શ્રીઅંગની કાંતિથી પણ ઉત્સવ કરાવે છે અને ઇચ્છિત આપે છે. શ્રમવાળી કાંતિ કહી. ભગવાનને શ્રમ નથી પડતો એવો પણ પક્ષ છે. તે પક્ષમાં તો શ્રમનો દેખાવ છે, સિદ્ધાન્તમાં તો ભગવાનને શ્રમ પડે છે. વેદમાં કહે છે 'તે ભર્તા છે અને જેનું પોષણ કરવું છે તેને ધારણ પોષણ કરે છે. એક દેવ બહુ પ્રકારે રહ્યા છે. જ્યારે તે ભારને છોડે છે' ઇત્યાદિ સર્વ ધર્મરૂપ છે, વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મના આધાર છે તેથી થાકે પણ છે. કેવળ થાકતા નથી એમ ન કહેવાય. કેટલાકનું કહેવું છે કે તે શ્રમ સુખરૂપ છે. શ્રમની કાંતિ જો પુરુષમાં દેખાય તો તે સ્ત્રીનું હિત કરનારી ન થાય. તો પણ ગોપીઓને તે હિતકારક થઈ તે કહે છે. દૃશિ એટલે દર્શન. જો ભગવાન્ શ્રાન્ત ન હોત તો જલદી બીજે જાત તેથી દર્શનમાં પરમાનંદની પરંપરા ન થાત. આ તો દૃષ્ટિને ઊંચી લે છે. દૃષ્ટિને જેટલો આનંદ હતો તે કરતાં ઘણો વધારી દીધો. ભગવાનની કીર્તિ સર્વ પુરુષાર્થ આપનારી છે તેનો પ્રકાર બતાવતા શ્રમને સિદ્ધ કરે છે. ગાયોની પાછળ ચાલે છે તે ગાયોની ખરી રજમાં લાગવાથી રજ ઉપર ચડે છે તે ભગવાનની કીર્તિરૂપ માળામાં વ્યાપ્ત થાય છે. વાયુથી ઉડેલો રજ સ્થિર થતો નથી કે એક નિયમથી ઉડતો નથી. ખરીથી ઉડેલો રજ પણ તેવો છે. ખરીશબ્દ ગાયનો વાચક હોવાથી ગાયની ખરી એમ નથી કહ્યું એ 'पशवो वा एक शफाः' ત્યાં નિર્ણય કર્યો છે. અહીં ખરીથી ઉડવું તે ધર્મરૂપ છે, રજ અર્થ છે, વ્યાપ્તિ કામ છે. આવવાનું કાર્ય બતાવે છે. સર્વ સુહૃદોને સર્વ પ્રકારની આશિષ આપવાની છે તે વાત કહી છે કે ભગવાન્ ગોપીઓ દ્વારા સર્વમાં આનંદ રેડશે. एष એમ ભગવાનને બતાવે છે. તે પોતાની સાથે લીલા કરશે એમ કહે છે. સાધારણરીતે સર્વના તાપને નાશ કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનમાં છે તેથી તેનો અસાધારણ ધર્મ બતાવે છે. અદિતિ દેવકી છે. अदितिर्द्यौः એવી શ્રુતિ છે. અદિતિનો અવતાર છે તે આકાશરૂપ છે. આકાશમાં ચંદ્રનો ઉદય થવો જોઈએ. દેવકીએ વિશેષ રૂપ કર્યું; ચંદ્રે પણ વિશિષ્ટ કાર્ય કર્યું. લૌકિક તાપ ત્રણ પ્રકારનો છે. ભગવાનના વિરહનો તાપ પણ છે. આ ભગવાન્ ભક્તના ત્રિવિધતાપને દૂર કરે છે. તેથી પહેલાં આનંદ દેવા આવે છે એ વાતને દૃઢ કરી. દેવકીના ઉદરમાં થાય તે देवकीजठरभूः કહેવાય. તે જ ચંદ્ર છે. નક્ષત્રોનો રાજા જેમ પૂર્વદિશામાં પ્રકટે તેમ ભગવાન્ દેવકીમાં પ્રકટ્યા. ચંદ્ર પતિ તો નક્ષત્રોનો છે. પણ સુખ જગતને કરે છે. તેમ કૃષ્ણ દેવકીમાં થયા પણ સુખ તો અમને (ગોપીઓને) આપે છે.

અથવા આ ગોપીઓ ભગવાનના વિરહથી દુઃખી છે. પોતાને ઇચ્છિત તો ભગવાનના શ્રીઅંગનો સંગ છે. તે ન મળે ત્યાંસુધી તેને ઉત્સવ થવાનો નથી તેથી તે દુઃખી હતાં. પરંતુ આંખને તો દર્શન મુખ્ય છે તે ભગવાન્ પધાર્યા તેથી તેમની આંખોને તો ઉત્સવ થયો. એમ આર્ત છતાં અમારા નેત્રને તો તેનાથી ઉત્સવ થયો. આર્તશબ્દ હ્રસ્વ પણ

છાંદસ છે. અહિં દૃષ્ટિની આર્તતા કહેવાની નથી. બીજા પ્રકારે પણ તેના રસના આસ્વાદવાળી સ્વામિનીઓ છે તેથી તેને બધી ઇન્દ્રિયોમાં દુઃખ છે. બધી ઇન્દ્રિયોને સુખ થાય તો ભગવાન્ પાસથી આશિષ લેવી ન પડે. તો ભગવાન્ આશિષ આપવાની ઇચ્છાથી આવે છે એ કહેવું ખોટું ઠરે. આંખને ઉત્સવ તો બહારથી થાય. અન્તરમાં ઉત્સવ થવાનું સ્થાન તો મન છે તેને તો સંતોષ થયો નથી તે તો ભગવાન્ ભોગ કરશે ત્યારે થશે. એ જ્ઞાપન કરવા માટે દૃષ્ટિનું ઉન્નયન કહ્યું છે. જેમ 'गोप्यो दिदृक्षित-दृशोऽभ्यगमन् समेताः' એ જગાએ ભગવાનને જોયા પણ તેમને જોવાની ઇચ્છા તૃપ્ત થઈ નહિ એમ અહિં પણ સમજવું. તેથી दृशीनाम् એમ સંબંધષષ્ઠી કહી છે. તેના નેત્રને ઉત્સવ ભગવાને કરાવ્યો છે એટલે દર્શનના સ્વભાવથી થયો છે. સ્વતઃ નેત્ર તૃપ્ત નથી તેથી શ્રમને લીધે પણ ઉત્સવ મનાય. નહિ તો સવારથી ભગવાનમાં ઉત્કંઠાવાળાં ભક્તો ભગવાન્ આવે ત્યારે તેને શ્રમિત જુએ તો તે ધારે કે આ કાંઈ આપણને રસ આપશે નહિ કેમકે થાકયા જણાય છે તો તેને ઉત્સવ ન થાય. પણ પહેલાં કરતાં પણ શ્રમિત જોઈ તેમને વધારે દુઃખ થાય. અમારા વિના બીજાની પાસે ભગવાન્ શ્રમનિવૃત્તિ કરાવશે નહિ, અમે જ તેમનો શ્રમ દૂર કરશું; તેથી પણ શ્રમની કાંતિ કહી તે યોગ્ય કહ્યું કેમકે થાકે તો સેવા આપે. શ્રમને કાંતિરૂપે વર્ણવ્યો છે તે પણ પોતાના મનોરથનો પ્રતિબંધક ન હોવાથી તે પોતાને લાભકર્તા છે એમ જાણીને. શ્રમ પણ જો બીજી નાયિકાનો કરેલો હોય તો તેને જોવાથી તે કાંતિરૂપ ન લાગે પણ આ તો ગાયની ખરી-ઓની રજ લાગતાં શ્રમ થયો છે. બીજી નાયિકાથી શ્રમ થયો હોય તો તેનો અંગરાગ માળાને લાગે પણ ખરીની રજ ન લાગે. રજ પણ આવતી વખતે લાગે. આ રજ પણ ઘણા વખતની લાગેલી છે તે માળામાં વ્યાપી ગઈ છે. હમણાં લાગી હોય તો માળા સાથે એકરૂપ ન થાય પણ પંખો કરતાં ઉડી જાય. અન્ય નાયિકા મળી હોય તો માળા જ અંતરાયરૂપ થાય તેને જ વિદાય કરી દે. તેથી જણાય છે કે અમે તેમનાં વ્હાલાં છીએ, અમને સુખ આપવાની ઇચ્છાથી એઓ પધારે છે. કર્તાને ઇચ્છિત તમ હોય તે કર્મ કહેવાય. તે અહિં ભગવાન્ કર્તા છે તેને ઇચ્છિત અમે છીએ, બીજું કોઈ નથી. અન્યથા વ્રજમાં આવે છે એમ કહેત. ભગવાનને તો સર્વનો નિરોધ કરવો છે તેમાં વ્રજ પણ તેમને ઇચ્છિત છે પણ વધારે ઇચ્છિતતમ તો અમે જ છીએ તેથી જ આ પધાર્યા. જો અમે ઇચ્છિત ન હોઈએ તો અમને દર્શન કેમ આપે ? દક્ષિણ નાયક હોવાથી તેનો અંદરનો ભાવ કાંઇક બીજો હશે એવી શંકા ન કરવી કેમકે તે દેવકીના ઉદરથી પ્રકટ્યા છે. સર્વથા નિર્દુષ્ટ દેવકી તેના ઉદરમાં પ્રકટે તે નિર્દોષ જ હોય. તે તો સર્વને સમાન છે. તમારામાં શું વિશેષ છે કે તેને તમે પોતાના ગણો છો ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેમ ચંદ્ર જગતના તાપને દૂર કરે પણ તે દૂરથી કરે. ધણીપણાથી તો સત્તાવીસ નક્ષત્રોનો જ તે ધણી; તેનો તાપ સમીપથી દૂર કરે છે તેમ આ પણ બધાને દૂરથી રાજી કરે. અમારા તો તે પતિ છે તેથી અમારી અને એની મિત્રતા ઘણી ગાઢ છે. ચંદ્ર જેમ નક્ષત્રના મંડળમાં રહે છે, તેનાથી શોભે છે, તેમ ભગવાન્ પણ અમારી વચ્ચે શોભે છે. એ ઉડુરાજ પદથી સૂચવ્યું. આ બધું કાર્ય વેણુનાદવડે સાધ્ય છે. એ પ્રકરણી હોવાથી તેને લેવો જ પડશે. ૨૨–૩૩

એમ સાધારણ લીલા કહીને ગોપીઓમાં વેણુથી કરાયલી અને ભગવાને કરેલી લીલાને આ છેલ્લા યુગલથી કહે છે.

मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।
बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥२४॥
यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥२५॥

મદવડે જેના નેત્રમાં ઘેન દેખાય છે, પોતાના મિત્રોને થોડું માન આપે છે, વનની માલા ધારી છે, બોરડીના અધપક બોર જેવા પીળા ગાલને સોનાના કુણ્ડલની શોભાથી મંડનયુક્ત કરે છે અને વેણુ બજાવે છે ત્યારે ચંદ્રમાની જેમ દિવસના અવસાનમાં ઘેર આવતા, મોટા હાથીના જેવા વિહાર કરતા, હસતે મુખડે, વ્રજજનના અને ગાયોના કોઇરીતે ન ટળે એવા દિવસના તાપને દૂર કરતા યદુપતિ પધારે છે.

सुबोधिनी—યાદવોના પતિ હસતે મુખડે પધારે છે. પૂર્વે કહેલા વેણુનાદો અહિં સમજી લેવા. પહેલાં દશ લીલા કહી તે બધી લીલા અમારે માટે ભગવાને કરી છે એ વાત દશ વિશેષણથી કહે છે. ભગવાન્ તો બન્ને શ્લોકમાં એક જ છે. સર્વત્ર વેણુનાદમાં રજોગુણ મુખ્ય છે. તે અમારે માટે ફળ્યો છે. મદથી ઘેરાયલાં છે નેત્ર જેનાં એવા પ્રિય છે. મદ અહિં પોતાની આનંદપૂર્વકસ્થિતિનો સંપૂર્ણ અવબોધ સમજો. જ્ઞાન તો જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રકટ કરાય. તેથી સર્વ વિષયોને દૂર કરવા માટે લોચનમાં ઘેન છે. આ ભગવાનનો ધર્મ કહ્યો. સ્વ–સ્વરૂપમાં રહેવા માટે તે છે છતાં તે થોડો માન આપનાર છે. માન આપે છે. સન્માન કરે છે. તેથી અમે તેની પાસે પહોંચશું એમ જણાય છે. અથવા રજોગુણ પ્રકટ કર્યો છે તેથી માનનો અર્થ અભિમાન કરો તો તે અમારા અભિમાનને દૂર કરે છે. અથવા જ્ઞાન કરીને અમને અભિમાન કરાવે છે. ત્રણેમાં થોડું થોડું સમજવું. ભગવાન્ તો પૂર્ણ છે. તમોને અભિમાન કરાવવું, તમોને માન આપવું વગેરે તેમને શા માટે કરવું પડે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે પોતાના મિત્રોને માટે એમ કરે છે. મોટા છતાં પોતાનો મિત્ર સાધારણ હોય તો પણ તેનું કાર્ય કરે છે. હવે સાધારણ કાર્ય કહે છે. કીર્તિમયી વનમાલા ધરી છે. બોરના જેવું સફેદ અને પીત વર્ણ–વદન છે. અહિં બદરથી બોર લેવું. એ બોર ઘડી ઘડી રંગ બદલે છે. તેમાં પણ અરધું પાક્યું હોય તે પાંડુ એટલે આછી પીળાશવાળું હોય છે; પૂરું પાકે ત્યારે તો લાલ થાય છે. તેમ ભગવાન્ અત્યારે અરધા આસક્ત થયા છે, આગળ અત્યંત રત થશે. તેથી થોડું માન આપે છે એમ કહ્યું છે. તેનું સાધન કીર્તિ છે. તેથી વચમાં બીજું વિશેષણ આપ્યું છે. અહિં પાંડુશબ્દથી થોડી રતારૂપ ગુણ કહ્યો છે. તે વખતે વદન એટલે મુખમાં અધરામૃતપાન લક્ષણાવૃત્તિથી સમજાય છે. તે અધરામૃત તો વનવાસીઓને ઉપયોગી છે, વનમાં જઈને પાન કરવા યોગ્ય છે, એમ બધીઓ બોલે છે. તેનાથી વિશેષ કહે છે કે ભગવાને સોનાનાં કુણ્ડલ પહેર્યા છે તેનાથી કોમળ ગાલને શોભા મળે છે. કેમકે ભગવાનને મૂછ ઉગી નથી અને પોતે આનંદના નિધાન છે. તે ગાલની કોમલતા ભોગને માટે કહી છે. રસની સમાપ્તિ ગંડ ઉપર થાય છે. કનકપદ બીજા વર્ણને કહે છે. પરમાનંદ જો કે ઉત્કૃષ્ટ છે તો પણ તે અમારે માટે તો કામરસને પ્રકટાવે છે. ભગવાન્ સર્વથા અમારે માટે વ્રજમાં પધાર્યા છે. જો એમ ન હોય તો મસ્તક નમાવવાના ભેદ અમારે માટે ન કરે, ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ છે

તો મોટા પણ નંદરાયજીના બાલક છે. તે અસાધારણ લીલા કેમ કરશે? એવી શંકા કરવાનું કારણ નથી કેમકે તે યદુપતિ છે. આ યાદવોના પતિ છે. યાદવ ઘણી સ્ત્રીઓ કરનારા છે. અમર્યાદ માટે બીજું વિશેષણ કહે છે કે હાથીના રાજાના જેવો વિહાર કરે છે. મોટા સુરતમાં હાથી જેવા મોટા છે. તેના વગર સુરતની પૂર્તિ થતી નથી. તે તો કરશે પણ પ્રથમ તો તાપ દૂર કરશે. સંપૂર્ણ રાતના તે ધણી છે. તેથી તે રાતમાં સુખ આપનાર છે. તે તો દિવસના પણ પતિ છે, એકલા રાતના રાજા કેમ કહો છો? ત્યાં કહે છે કે 'આ' છે. સર્વ આભરણથી ભૂષિત થઇને સામે ઉભા છે તેને બતાવે છે. અત્યારે તો તે થાકયા જણાય છે. ચંદ્રની જેમ દૂરથી અત્યારે તાપનાશક છે. આગળ તો તે રાતના રાજાની જેમ તાપ દૂર કરશે. આ અર્થ લક્ષણાવૃત્તિથી નીકળે છે; તેથી હસતે મુખે આવે છે. આ ભાવ ગોપીઓને હિતકારી છે. પહેલાં સાધારણ કહ્યું. છેલ્લે વ્રજનો અને ગાયોનો સંપૂર્ણ દિવસનો તાપ શાંત કરશે એમ કહ્યું. ૨૪-૨૫

એમ સ્ત્રીઓનો નિરોધ કહ્યો તેનો ઉપસંહાર કરતાં પ્રકરણસંબદ્ધ બધાંનો તે દ્વારા નિરોધ ખરો કરે છે.

एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः ।
रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे गोपी-
युगलगीतनामको द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

હે રાજન્! એમ કૃષ્ણની લીલાને દિવસમાં ગાતી વ્રજસ્ત્રીઓ તેમનામાં ચિત્ત રાખી તેમનામાં મન પરોવી મોટા ઉદયવાળાં થઈ રમતમાં દિવસો નિર્ગમન કરે છે.

सुबोधिनी—राजन् એવું પરીક્ષિતને સંબોધન વિશ્વાસને માટે આપ્યું છે. વ્રજમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ પણ દિવસમાં જ્યારે ભગવાનનો તેને સંબંધ ન હોય તે વખતે કૃષ્ણની લીલા જે ક્રમથી તેણે કરી છે તે ક્રમે એક પછી એક યાદ રહેવા માટે ગાયા કરે છે. અને રમ્યા કરે છે. તે ભગવાનની કીર્તિ ગોપીઓને આનંદરૂપા થઈ ગઈ તેથી ગોપીઓની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ભગવન્નિષ્ટ થઈ ગઈ તે જ કહે છે કે તેમાં ચિત્ત છે, તેમાં મન છે. ચિત્ત જ્ઞાનપ્રધાન અને મન કર્મપ્રધાન છે. એમ સર્વ પ્રકારે પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ગોપીઓની ભગવદાસક્તિ કહી. એમ તેનો નિરોધ કેમ થાય? ત્યાં કહે છે કે હમણાં તેમનાં ભાગ્ય મોટાં થઈ ગયાં છે. બડભાગીને બધું સંભવે. એટલે આ લીલામાં શંકા કરવા જેવું નથી. ૨૬

ઇતિ શ્રીભાગવતની શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિનીટીકામાં દશમસ્કન્ધના બીજા
તામસના અવાંતર ચોથા ફલપ્રકરણના ગુર્જરભાષાના અનુવાદમાં
સાતમો (ક્ષેપકના ત્રણ સાથે ૩૫ મો) અધ્યાય પૂરો થયો.
ફલપ્રકરણનું ગુર્જરભાષાન્તર સંપૂર્ણ.

॥ यमुनाजीके ३० नामें ॥

१ त्रयी, २ रसमयी, ३ सौरी, ४ ब्रह्मविद्या, ५ सुधावहा, ६ नारायणी, ७ ईश्वरी, ८ ब्राह्मी, ९ धर्ममूर्तिः, १० कृपावती, ११ पावनी, १२ पुण्यतोयाढ्या, १३ सप्तसागरसंगता, १४ तापिनी, १५ यमुना, १६ यामी, १७ स्वर्गसोपानपद्धतिः, १८ कालिन्दी, १९ केलिसलिला, २० सर्वतीर्थमयी, २१ नदी, २२ नीलोत्पलदल-श्यामा, २३ महापातकभेषजा, २४ कुमारी, २५ विष्णुदयिता, २६ अवारितगतिः, २७ सरित्, २८ शरणागतसंत्राणनिपुणा, २९ सगुणा, ३० अगुणा ॥

॥ श्लोकः ॥

य एभिर्नामभिः प्रातर्यमुनां संस्मरेन्नरः ।
दूरस्थोपि स पापेभ्यो महद्भ्योपि विमुच्यते ॥ १ ॥

॥ श्रीनाथजीके चरणचिह्न ॥

स्वस्तीकधर्यो, अष्टकोण, जव, जंबुर, वज्र,
ध्वज, ऊर्ध्वरेखा, अङ्कुश, कमलप्रमाण,
मच्छ, त्रिकुण, कलश, धनुष, नभ, खुर,
अर्धमयंक,

(वामपद) (दक्षिणपद)

वाम
१ मच्छ
२ त्रिकोण
३ कलश
४ धनुष्य
५ आकाश
६ गोपद
७ अर्धचंद्र

दक्षिण
१ स्वस्तिक
२ अष्टकोण
३ यव
४ जम्बु
५ वज्र
६ ध्वज
७ ऊर्ध्वरेखा
८ अंकुश
९ कमल

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः

श्रीहरिरायप्रणीतश्चरणचिह्नवर्णननामकोयं ग्रन्थः सानुवादो मुद्र्यतेत्र ।

प्रणम्य ब्रह्मरुद्रादिवन्दनीयपदाम्बुजम् ।
वर्णये पदचिह्नानि सदनानि शुभाशिषाम् ॥ १ ॥
यद्ध्यानाचेतोपि सद्यः षोडशकलं भवति ।
नखचन्द्रपूर्णतायै तानि च षोडशसंख्यकानि ॥ २ ॥
दक्षिणवामपदचिह्नानां चिन्तनाद्भवति ।
दाक्षिण्यं वाम्यं तत्स्वरूपसंप्राप्तये नृणाम् ॥ ३ ॥
क्रमशः साभिप्रायं प्रत्येकं तानि चिह्नानि ।
भावुकसंतोषार्थं निरूपयिष्ये यथाबुद्धि ॥ ४ ॥
ब्रह्मादिदुर्गमे मे प्रभवति बुद्धिः कथं वक्तुम् ।
कृपया सर्वमशक्यं साधयितुं शक्यते दासैः ॥ ५ ॥
निर्भयसततस्थितये भक्तानां ज्ञापनायापि ।
धारयति वज्रचिह्नं सर्वोपरि विद्यमानत्वात् ॥ ६ ॥
यत्रानुग्रहवान् स तत्संमुखमेतदायाति ।
इति विज्ञातुं ध्वजमिह धत्ते विमुखे सदा विमुखम् ॥ ७ ॥
एतच्चिन्तकचेतोमत्तगजस्यान्यथागमनम् ।
न भवति कदाचिदथवा तथाविधोस्त्यङ्कुशस्तत्र ॥ ८ ॥
स्वयमङ्कुशमपि वक्रं वक्रमनोवारणे शक्तम् ।
अत एव नैव दण्डादिकमन्यस्तत्र धारयति ॥ ९ ॥
सजले चक्षुषि हृदि च स्थापयितुं योग्यमेवैतत् ।
चरणमिति प्रत्येतुं चरणे कमलाभिधं चिह्नम् ॥ १० ॥
सुखसेव्यत्वसमाख्यासिद्ध्यै वृद्ध्यै तथासक्तेः ।
जातेखिलप्रकाशो तादृशलभ्यत्वसिद्ध्ये जलजम् ॥ ११ ॥
जनविरचितपापानां पर्वतसदृशां निवृत्तये वज्रम् ।
धारयति वज्रसदृशः कठिनहृदश्छेदनायापि ॥ १२ ॥
एतच्चिह्नं सततं स्थापयतश्चेतसि प्रायः ।
देवाधिदेवता स्यात् सपदि समस्तेषु चन्द्र इव ॥ १३ ॥

चरणं शिरसि निधाय स्थितस्य नैवास्ति कुत्रापि ।
इहपरलोकेप्यशुभं स्वस्तिकमित्थं निवेदयेच्चेति ॥ १४ ॥
दुःखाभावसुखाभिधपुरुषार्थद्वैतसंबन्धः ।
सुलभश्चरणानुसरणकर्तरीति स्वस्तिकं ब्रूते ॥ १५ ॥
अष्टविधैश्वर्याप्तौ न कापि चैवास्ति साधनापेक्षा ।
एतच्चिन्तयतस्तन्निरूपयत्यष्टकोणाख्यम् ॥ १६ ॥
अष्टविधैर्भूकोणैर्युक्तं राज्यं न दुर्लभं भवति ।
एतद्बुद्धिविभाव्यं तदष्टकोणाख्यचिह्नतो वेद्यम् ॥ १७ ॥
अतिशयितकीर्तिमत्त्वं ख्यापयति स्वस्य धारयन् चिह्नम् ।
यवसंज्ञं विज्ञानां यवतो हि धान्यराजः सः ॥ १८ ॥
श्रौताखिलकृत्यानां साधनसंपूर्णता चरणात् ।
स्मरणपथारूढादिति यवाङ्कमत्रैव धारयति ॥ १९ ॥
एतच्चरणमतीनामधोगतिर्नैव कुत्रापि ।
इति वेदयितुं चरणे बिभर्ति रेखास्तथैवोर्ध्वाः ॥ २० ॥
चरणाश्रयणविधातुः निःश्रेण्यो मोक्षमार्गस्य ।
इति लोके विज्ञातुं सन्ति पदाब्जे तथाविधा रेखाः ॥ २१ ॥
सरसस्यैव स्थितिरिह न कदाचिन्नीरसस्यापि ।
इति बोधयितुं कलशं बिभर्ति चिह्नं पदाम्भोजे ॥ २२ ॥
एतद्ध्यातुरमङ्गलसंभावनमेव नैवात्र ।
यत इह चरणे तिष्ठति कलशं लावण्यजलपूर्णम् ॥ २३ ॥
सुरनरमुनिगणसेवितमिति बोधयितुं स्वसेविलोकस्य ।
गोष्पदनामकचिह्नं वामपदाब्जे वहत्येषः ॥ २४ ॥
तीर्थैरखिलैरपि या शुद्धिः संपादनीयास्ति ।
चरणाम्बुजमाश्रयतां सुलभा सा गोष्पदाब्जे या ॥ २५ ॥
लौकिकलक्ष्मीफलमपि सुलभं चरणाश्रयादेव ।
इति विज्ञातुं जम्बूकफलमिह सौवर्णकारणं वहति ॥ २६ ॥
सर्वविलक्षणफलवच्चरणं न हि निष्फलं क्वापि ।
इति जम्बूकफलमद्भुतचिह्नं चरणे सदा वहति ॥ २७ ॥
बहुधा ध्यानं तिष्ठति चाञ्चल्यात् सन्ततं नैव ।
इति मत्स्याख्यं चिह्नं वामपदाब्जे दधात्येषः ॥ २८ ॥

यद्वा सदाजलवत्त्वं तिष्ठति तत्रैव सर्वदा चैतत् ।
शुष्कत्वे गच्छति पुनरेवं मत्स्यो विबोधयति ॥ २९ ॥
स्तब्धजनस्यागम्यं नम्रस्य सर्वथा यस्मात् ।
अत एव चिह्नमेतद्धनुराख्यं पादपङ्कजे वहति ॥ ३० ॥
कामक्रोधजविषया वारयितुं येन शक्यन्ते ।
वसतिस्तस्य हि चरणे स्यादिति धनुषा विबोधयति ॥ ३१ ॥
त्रिगुणस्वजनोद्धरणे शक्तत्वं स्वस्य बोधयति ।
चिह्नं वहत्रिकोणं चरणाम्भोजे स्वभक्तेभ्यः ॥ ३२ ॥
त्रिष्वपि दृष्टेऽसमता देवमनुष्यासुरेष्वस्य ।
आश्रयमात्रमपेक्ष्यं त्विति त्रिकोणं निवेदयति ॥ ३३ ॥
शिवशिरसः संबन्धं ख्यापयितुं स्वस्य सर्वदा चरणे ।
चिह्नं तदर्धचन्द्रं तन्मस्तकभूषणं वहति ॥ ३४ ॥
एवं निश्चलबुद्धेर्धारणतो मस्तके शिवताम् ।
भवतीति ज्ञापयति स्वयं वहन्नर्धचन्द्राङ्कम् ॥ ३५ ॥
सर्वाधारं सूक्ष्मं सर्वव्यापि स्वयं चैतत् ।
विज्ञापयति वहन्निह चिह्नं व्योमाभिधं चरणे ॥ ३६ ॥
ऊर्ध्वगतीनां प्रभवति गतिराकाशे न चान्येषाम् ।
व्योम वहन् ज्ञापयति स्वीयगतिं तादृशीमेव ॥ ३७ ॥

ये भावयन्ति सततं परिशीलयन्ति
ये वा स्मरन्ति बहुशोऽप्यथ कीर्तयन्ति ।
चिह्नानि गोकुलपतेश्चरणस्थितानि
तेषां भवेच्चरणपङ्कजमात्रभक्तिः ॥ ३८ ॥

इति हरिरायनिरूपितमभवत्पूर्णं पदाब्जयोः प्रकटम् ।
चिह्नानां वर्णनमिह तेन हरिर्मे प्रसन्नोस्तु ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोस्वामिहरिरायजीनिरूपितं भगवच्चरणचिह्नवर्णनं समाप्तम् ॥

શ્રીહરિરાયજીકૃત ભગવચ્ચરણચિહ્નવર્ણનનો ગુર્જરાનુવાદ

બ્રહ્મારુદ્રાદિ જેના ચરણને નમે છે એવા શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં રહેલાં ચિહ્નોનું હું વર્ણન કરું છું, જે લોકના સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે. ૧ જે સોળ ચિહ્નવાળા ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી ધ્યાન કરનારનું ચિત્ત સોળ કળાથી પૂર્ણ થાય છે. ચરણમાં નખ ચંદ્રરૂપ છે તેની પૂર્ણતા માટે પણ ૧૬ ચિહ્નો છે. ૨ ડાબા અને જમણા ચરણના ચિન્તનથી ચિંતન કરનારમાં ડહાપણ અને સૌંદર્ય આવે, જેનાવડે જીવ ભગવાનના ચરણ સુધી પહોંચી શકે છે. ૩ તે ભગવચ્ચરણસ્થિત સોળ ચિહ્નોને ક્રમવાર તેને ચરણમાં ધરવાના તાત્પર્ય-કથનપૂર્વક ભાવિક વૈષ્ણવોને સંતોષ થાય એમ મારી બુદ્ધિના વૈભવ પ્રમાણે કહીશ. ૪ બ્રહ્માદિ જેના ભાવને જાણી ન શકે એવા ભગવાનના ચરણમાં રહેલા ચિહ્નોનો ભાવ હું શું જાણું? તો પણ પ્રભુ દાસ ઉપર કૃપા કરે તો તે કૃપાના બળથી દાસ તે ભાવો કહી શકે એટલું જ નહિ પણ તેની કૃપાથી દાસ અશક્યને પણ સુશક્ય કરી શકે, એથી મને દાસભાવથી કહેવાની હિંમત થાય છે. ૫ આ ચરણમાં આવ્યો એ જીવ સદા નિર્ભય છે એ આશય સર્વ ભક્તના જાણવામાં આવે એ હેતુથી ભગવાન્ દક્ષિણ ચરણમાં ધ્વજનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. ૬ ભગવાનની કૃપા જેની ઉપર હોય તેની તરફ તે આવે છે. ધ્વજા પવન જે તરફ જતો હોય તે તરફ ફરકે છે તેમ બતાવવા પણ ભગવાન ચરણમાં ધ્વજને ધારણ કરે છે. ૭ આ ચરણનું ચિંતન કરનાર ભક્તનું મન ગાંડા હાથી જેવું છે. તે ગાંડા હાથીને રોકવા માટે ભગવાન્ ચરણારવિંદમાં અંકુશનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. તેથી ભગવચ્ચરણનું ધ્યાન કરનારનું ચિત્ત અન્યત્ર ક્યાંઈ પણ જતું નથી કેમકે તેને માટે ભગવાને અંકુશ રાખ્યો છે. તેનાથી વશ કરી લે છે. ૮ અંકુશ વક્ર છે, મન પણ વાકું છે, કેમકે તેને સીધો રસ્તો પસંદ પડતો નથી તેથી વાકું વાંકાને વશ કરે એ ન્યાયથી ભગવાન અંકુશને ધારણ કરે છે પણ દંડવગેરેને ચિહ્ન તરિકે ચરણમાં ધરતા નથી. ૯ જે ભક્તના નેત્રમાં અને હૃદયમાં ભગવદ્વિરહના તાપથી જલ (ભિનાશ) રહેતું હોય તેના હૃદયમાં એ ચરણ રહી શકે. અન્ય શુષ્ક હૃદયમાં તે ચરણ ન રહે એ બતાવવામાટે પ્રભુ ચરણમાં કમળાકૃતિ ધારણ કરે છે. ૧૦ આ ભગવાનની સેવા કરતાં સુખ થાય છે તેની સેવા કરતાં તેમાં આસક્તિ દૃઢ થાય છે એથી હૃદયમાં પ્રકાશ થવાથી ભગવાનનો અનુભવ થાય એમ બતાવવા માટે કમળનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. કેમકે કમળ પણ અંધકાર ગયા પછી સૂર્યનો પ્રકાશ તેના ઉપર પડે ત્યારે પ્રફુલ્લિત થાય છે. ૧૧ ભક્તોને પણ સંસારમાં ચાલતાં પાપના પર્વતો થઈ જાય છે તે જો આ ચરણમાં આવે તો તેના પાપપર્વતનો નાશ કરનાર ભગવાન્ છે તે તેના પાપપર્વતોનો નાશ કરે છે એ બતાવવા માટે પ્રભુ ચરણમાં વજ્રનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. પર્વતોને પાંખો હતી તે લોકોની ઉપર ઉડીને પડતા તેની પાંખો ઇન્દ્રે વજ્રથી તોડી છે એ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વજ્ર ધરવાનું બીજું પણ કારણ છે. વજ્ર અતિ કઠિન છે. કોઈ ભક્તનાં હૃદય અતિ કઠિન હોય તેને ભેદ કરવા માટે પણ ભગવાન્ વજ્રનું ચિહ્ન ધરે છે. એનો ભાવ એવો છે કે કઠિનહૃદયનો જીવ પણ જો ચરણનો આશ્રય કરે તો તેનું હૃદય કોમળ થઈ જાય એ બતાવવા પ્રભુ વજ્રનું ચિહ્ન ચરણમાં ધરે છે. ૧૨ એ ચિહ્ન નિરંતર હૃદયમાં સ્થાપન કરે તો તેના હૃદયમાં દેવના પણ દેવ ચંદ્રની જેમ

પ્રકટ થાય છે. ૧૩ આ ચરણને જો પોતાના મસ્તક ઉપર રાખે તો તેને આ લોક કે
પરલોકમાં શોકનું કારણ ન રહે પણ તે આનંદમંગળમાં રહે એ બતાવવા ભગવાન્
ચરણમાં સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન ધરે છે. એ સાથીઆ લોકમાં પણ આપણે જ્યાં જોઈએ
તેને ત્યાં લગ્ન હશે એમ ધારીએ. તેવી રીતે ભગવાન્ ચરણમાં આવેલાનું સદા મંગળ
કરે છે એ ભાવ બતાવનાર સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન છે. ૧૪ દુઃખ દૂર થાય અને સુખ પ્રાપ્ત
થાય એ બે પુરુષાર્થ આ ચરણમાં આવનારને સુલભ છે. તેથી તે ચિહ્નને સ્વસ્તિક
કહે છે. ૧૫ અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિ એ આઠ ઐશ્વર્ય છે. પુષ્ટિમાર્ગીય આઠ ઐશ્વર્યનું
દાન શ્રીયમુનાજી કરે છે તે અષ્ટવિધૈશ્વર્ય માર્યાદિક અને પૌષ્ટિક આ ચરણમાં આવનારને
વગર સાધને મળે છે એટલે માત્ર ચરણના ચિંતનથી જ મળે છે. તદર્થ સાધનાંતર
અપેક્ષિત નથી એમ બતાવવા માટે ભગવાન્ ચરણમાં અષ્ટકોણ ધારણ કરે છે. ૧૬
પૃથ્વીની ચાર દિશાઓ અને ચાર કોણો એમ આઠ ખૂણાવાળી પૃથ્વીનું રાજ્ય આ
ચરણમાં આવનારને દુર્લભ નથી. એ બુદ્ધિથી જાણવાનું છે તે આ અષ્ટકોણના ચિહ્નથી
સૂચિત થાય છે. ૧૭ ભગવાન્ પોતાના ચરણમાં યવનું ચિહ્ન ધરે છે. તે યવ ધાન્યનો
રાજા છે. ખરૂં ધન તો ધાન્ય છે. લાખો સોનામ્હોરો ત્રેજુરીમાં ભરી હોય પણ તે
ખવાય નહિ પણ જવથી જીવાય. અસલના વખતમાં જેના ઘરમાં ધાન્ય હોય તેની
આબરૂ ગણાતી કેમકે જે ખાય તે સારૂં બોલે. ખાવામાં ધાન્ય મુખ્ય છે. જેને તેની પરવા
નહિ તેની જગતમાં કીર્તિ વધે. જે લોભી તેની અપકીર્તિ થાય. એ બતાવવા પ્રભુ
યવનું ચિહ્ન ચરણમાં રાખે છે. એટલે જેમ લૌકિકો અન્નને માટે ઘર ઘર ભિક્ષા માગે
છે તેમ ચરણાશ્રિત-ભક્તને ન થાય તે આ ચિહ્નથી સમજવાનું છે. ૧૮ શ્રૌત બધા
કર્મો આચરણમાં આવનારને સંપૂર્ણ થઈ જાય છે. કેમકે તેના હૃદયમાં નિત્ય ચરણનું
ચિન્તન રહે છે. શ્રૌતકર્મ હરિસ્મરણથી સંપૂર્ણ થાય છે તે ભક્તને નિરંતર હોય છે
એટલે તે સાધનો એનાં સિદ્ધ થયાં એ બતાવવા ભગવાન્ યવનું ચિહ્ન ચરણમાં ધરે
છે. ૧૯ આ ચરણમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ તેની ક્યાંય અધોગતિ થતી નથી એ
બતાવવા પ્રભુ ચરણમાં ઊર્ધ્વરેખાનું ચિહ્ન ધરે છે. ૨૦ ચરણનો આશ્રય કરનારને મોક્ષ
ઉપર ચડવા માટે આ ઊર્ધ્વરેખાઓ નિસરણીનું કામ કરે છે એમ લોકોને બતાવવા
માટે ભગવાન્ ઊર્ધ્વરેખાને ચરણમાં ધારણ કરે છે. ૨૧ આ ચરણમાં રસિક જ રહી
શકે છે, શુષ્કને આ ચરણમાં રહેવાનું ગમતું જ નથી, એ જણાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણ
પોતાના ચરણમાં કલશનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. ૨૨ આ ચરણના આશ્રય કરનારને અમં-
ગળની કોઈ કાળે સંભાવના નથી, એ બતાવતું કળશનું ચિહ્ન છે. લાવણ્યરૂપ જળથી
તે કળશ પૂર્ણ છે. ૨૩ અહિં જમણા ચરણના ચિહ્નો પૂરાં થયાં, હવે વામ ચરણનાં ચિહ્નો
સાત કહે છે. આ ભગવચ્ચરણની સેવા કરનારા ભક્તોને આપ બતાવે છે કે તમે જ
આ ચરણને સેવો છો એમ નથી પણ આને તો દેવો મુનિઓ માણસો એ બધા સેવે
છે. તેથી ગાયના પગલાંનું ચિહ્ન છે. ૨૪ ગાય ત્રણ લોકમાં પૂજ્ય છે. તેથી વામચરણમાં
તે ચિહ્ન છે. સમગ્ર પૃથ્વીનાં તીર્થો કરવાથી જેટલી શુદ્ધિ થાય તે આ ચરણાશ્રયણથી
થાય છે એમ બતાવવા માટે ગોષ્પદનું ચિહ્ન વામચરણમાં ભગવાન્ ધારણ કરે છે.
૨૫ લૌકિકલક્ષ્મીનું ફલ પણ આ ચરણનો આશ્રય કરનારને સહજ છે એમ બતાવવા
માટે પ્રભુ ચરણમાં જાંબુનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. જાંબુને સોનાનું કારણ કહ્યું છે. જંબુ-
દ્વીપમાં જાંબુનું વૃક્ષ છે તેનાં ફલ હાથી જેવાં મોટાં થાય છે એટલે તેનો રસ માટીમાં

મળે છે તે માટી સુવર્ણ થાય છે તેને ત્યાંના દેવલોકો આભરણરૂપે ધારણ કરે છે: એ શ્રીભાગવત પંચમસ્કન્ધના ભૂગોળવર્ણનમાં કથા છે તેનું અહિં અનુસંધાન કરવું. ૨૬ સર્વ-વિલક્ષણ ફલ આપનાર આ ચરણ છે તે કોઈ સમયમાં નિષ્ફલ જતું નથી એ બતાવવા ભગવાન્ સ્વવામચરણમાં જંબુફલનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. ૨૭ આ ચરણને હૃદયમાં સ્થિર કરવું જોઈએ તે તો, મન અતિ ચંચળ છે તે થોડીવાર ધ્યાન કરવાથી સ્થિર થતું નથી એમ બતાવવા માટે આ ચરણમાં મત્સ્યનું ચિહ્ન ભગવાન્ ધારણ કરે છે. મત્સ્ય પણ જલમાં છે છતાં ચંચળ છે. ૨૮ અથવા સર્વથા જ્યાં જળ હોય ત્યાં જ મત્સ્ય રહે, શુષ્કમાં તે રહી ન શકે, એમ આ ચરણમાં પણ રસિક હોય, વિરહતાપને લીધે જેનું હૃદય દ્રવતું હોય, નેત્ર સજળ હોય તેજ રહે છે. શુષ્ક હોય તેને આ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. એમ મત્સ્યચિહ્ન ધરીને ભગવાન્ ભક્તોને બતાવે છે. ૨૯ આ ચરણ અભિમાની અને હુંપણું રાખનારને અગમ્ય છે. નમ્રતાવાળાને આ ચરણ રહેવા-લાયક છે એમ બતાવવા ભગવાન્ ધનુષનું ચિહ્ન ચરણમાં ધરે છે. કામ–ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વિષયો જીવથી દૂર થઈ શકતા નથી તેથી જો તે પોતાનો આગ્રહ છોડી ભગ-વચ્ચરણનો આશ્રય કરે તો તે દોષથી મુક્ત થાય એ બતાવવા ભગવાન્ ધનુષને ચરણમાં ધારણ કરે છે. ૩૦ એવો પણ બીજો ભાવ ધનુષ ધારણ કરવાનો શ્રીહરિરાયજી બતાવે છે. ૩૧ ત્રણ પ્રકારના ભક્તો જો ચરણમાં આવે તો ભગવાન્ તેના દોષોને દૂર કરી તેનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે એમ બતાવવા માટે આપ વામચરણમાં ત્રિકોણનું ચિહ્ન ધરે છે. ૩૨ દેવ, મનુષ્ય અને અસુર એ ત્રણે ઉપર ભગવાનની દૃષ્ટિ સમાન છે. પરંતુ જે આશ્રય કરે તેનો ઉદ્ધાર કરે એ બતાવવા ત્રિકોણનું ચિહ્ન આપ ધારણ કરે છે. ૩૩ આપના ચરણને શિવજી પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે એમ બતાવવા માટે ભગવાન્ અર્ધચંદ્રને ચરણમાં ધારણ કરે છે. જે અર્ધચંદ્ર શિવજીના મસ્તક ઉપર શોભે છે તેને આપ વામચરણથી વહન કરે છે. ૩૪ આ ચરણને સ્થિર કરીને મસ્તક ઉપર ધારણ કરે તો જીવ પણ કલ્યાણમય થઈ જાય. એ બતાવવા પોતે અર્ધચંદ્રને ચર-ણારવિંદમાં ચિહ્ન તરીકે ધારે છે. ૩૫ ભગવાન્ સર્વના આધાર છે, સર્વમાં સૂક્ષ્મ છે, સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈને રહ્યા છે એ જ્ઞાપન કરવા ચરણમાં આકાશનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. आकाशशरीरं ब्रह्म. ભગવાન્ અને આકાશના ઉપર કહ્યા ગુણો એક છે. ૩૬ પોતાના ચરણનો આશ્રય કરનારની ઉંચી ગતિ થશે એમ બતાવવા માટે પણ ભગવાન્ ચરણમાં આકાશનું ચિહ્ન ધારણ કરે છે. કેમકે આકાશમાં ચાલીને જવું એ ઉંચી ગતિવાળાનું લક્ષણ છે. નીચ ગતિમાં તો નરક છે. ૩૭ જે ચરણના ચિહ્નની હૃદયમાં ભાવના કરે છે, જે તેની સેવા કરે છે, જે તેનું સ્મરણ કરે છે અથવા જે તેના ભાવોને બીજાને સંભ-ળાવે છે અથવા પોતે મુખથી કીર્તન કરે છે તેને ચરણકમળમાત્રમાં ભક્તિ થાય છે. ૩૮ ભગવાનના બન્ને ચરણના ચિહ્નોનો ભાવ શ્રીહરિરાયજીએ પ્રકટ કર્યો તે પૂરો થયો. તેનાથી શ્રીહરિરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે મને હરિ પ્રસન્ન થાઓ. ૩૯

ઇતિ શ્રીહરિરાયજીવિરચિત ભગવચ્ચરણચિહ્નનિરૂપણ સંપૂર્ણ.

॥ [1]चरणचिह्नकी भावना ॥

वंदु चरण सरोज मुरारि भक्तनके तन मन भयहारि ।
शीतल सुभग सो मंगलकारी त्रिविध ताप अघ ओघ दुःखहारी १

छंद—हारी दुःख सुखकारी भारी शीव विरञ्ची मुनि गावहि ।
निगम गुंजारव करे मानो मधुप अम्बुज धावही ॥ २ ॥
वृन्दाविपिन कलिन्दजातट कुंज कुंजनी विस्तरे ।
गोपग्वालिन मध्य विहरत सुरभी संग वन वन फीरे ॥ ३ ॥
फणी फणी व्हे रसना गावे सहस्र मुखसों शेषही ।
आवत पार न जश कहनको पावत नहीं लवलेशही ॥ ४ ॥
नाथे काली चरण शिरधरे सकल दुःख उनके हरे ।
रास मण्डल मध्य नृत्यत जुवतीजन पद उर धरे ॥ ५ ॥
परम कोमल पदकमल हैं तामे षोडश चिह्न हैं ।
सो चरण भज ले दास वल्लभ भक्तके सुख देन है ॥ ६ ॥
षोडश चिह्न बखानो चरणकमल उर अन्तर आनो ।
अन्य उपासन आसन मानो श्रीहरिराय कृपातें जानो ॥ ७ ॥

छंद—जानो श्रीहरिराय यहविधी जब शरण मोंको लीयो ।
ब्रह्म बानी कही मुखतें ग्रन्थ एक अद्भुत कियो ॥ ८ ॥
दक्षन पद चिह्न बखानो कहुं सब परकार है ।
भक्तनके हित धरे श्रीहरि कहुं सो विस्तार है ॥ ९ ॥
प्रथम स्वस्तिक चिह्न बरनों शुभनमें फलरूप है ।
करन मंगल भक्त जनको सब सुखन को भूप है ॥ १० ॥
द्वितीय अष्टकोन कहिये अष्ट महानिधीको दीयो ।
सकल महीपति मान छांडत चरण रज शिरपर धर्यो ॥ ११ ॥
तृतीय यवको चिह्न कहीयत धानको राजा सही ।
वेद कर्म अरु धर्म मध्ये चलत नही या बिन कहीं ॥ १२ ॥
वाहीको फल यही कहिये दरसतें पावन करे ।
उत्कृष्ट मारग मन धरे तब भक्तजनके भयहरे ॥ १३ ॥
जंबु चतुर्थ चिह्न कहीयत मेरुगिरी पर राजही ।
हेम उत्तम ताहेको सो शिखर सबतें गाजही ॥ १४ ॥

१ ભાષાપદો જેવાં મળ્યાં તેવાં મુદ્રિત કર્યાં છે. તેમાં શુદ્ધાશુદ્ધિનો વિચાર કરવાને અમે અશક્ત છીએ.

भक्तनको वैभव बढावे शरन आये जे जीये ।
दासवल्लभ जानी अपनों चरनकमल राखे हीये ॥ १५ ॥
पंचम चिह्न अतिनीको वज्रनाम सबहीनको टीको ।
वाके आगे वेरी सब फीको परवत पाप कटत सब जीको ॥ १६ ॥

छंद—पाप जीवको कटत सबहीं वज्र नाम काहु लीयो ।
जाने महिमा पद कमलको इन्द्र ले आयुध कीयो ॥ १७ ॥
षष्ठ चिन्ह जो ध्वजा बिराजे भक्त जनके भय हरे ।
शिष बांध निशंक डोले अरु हृदय बीच फर हरे ॥ १८ ॥
ऊर्ध्वरेखा सातमे जो ऊर्ध्व गतिको देतही ।
भक्ति वृद्धी होत दिन प्रति ऊखको सो खेतही ॥ १९ ॥
अष्टम अंकुशचिन्ह कहियत मन मद हस्ती वश करे ।
कृपा करके मारीफेरे अन्यथा जे चित्तधरे ॥ २० ॥
नवमे कोमल कमल शीतल हरत तन मन तापही ।
हृदय सज्जल स्नेह राजत करत समवड आपही ॥ २१ ॥
रहत जल मध्य नहिं डुबत जल बढत सें बाढही ।
भक्ति वृद्धी होत नित प्रति विषय जलसों काढ ही ॥ २२ ॥
दक्षनपद के चिन्ह सुन्दर सकल सुखकी रास है ।
प्रताप श्रीहरिरायजूको गावत वल्लभदास है ॥ २३ ॥
वामचरण शिर धारुं सप्तचिन्हको गुन विस्तारुं ।
यही प्रताप जिय धारुं तन मन धन चरणनपर वारुं ॥ २४ ॥

छंद—वारुं तन मन प्राणजीवन भक्त जन मन भावही ।
वामपद को कहा कहुं जस दसमें ते मच्छको चिह्न ही ॥ २५ ॥
भक्त जन मन मच्छरूपी चपलता तजी स्थिरकरे ।
ताही कारन जान लीज्यो मच्छचिह्न अपने पदधरे ॥ २६ ॥
त्रिकोण एकादश चिह्न कहियत त्रिगुण भक्त उद्धार ही ।
सत्व रज तामस उद्धारे उतारे भव पार ही ॥ २७ ॥
सुर असुर सबही उद्धारे चरन कमल जन जे भजे ।
शेष शंकर सनकादिक अज व्यास नारद मुनि जजे ॥ २८ ॥
कलश द्वादश चिह्न कहियत सकल व्यापक जानीये ।
धर्म सबको कलश कीनो राख्यो चरणनी पानीये ॥ २९ ॥

करन मंगल अशुभ हरता रसिक हे अरु रसभरे ।
दासवल्लभ चिह्न चरनन भक्त अङ्गिकृत करे ॥ ३० ॥
त्रयोदश इन्द्रधनुष्हे सोहे निरख निरख सबको मन मोहे ।
महिमा वरण सके कवि को हे कारन शत्रु छेदवेको है ॥ ३१ ॥

छंद—शत्रु छेदन धनुष धरीयो कठिन धनुष तानीके ।
काम क्रोध अरु लोभ ममता भक्तके हित मानिके ॥ ३२ ॥
चतुर्दश आकाश चिह्न है सकल व्यापक जानीये ।
ऊर्ध्वगति को देत निजजन श्रेष्ठ सबतें मानीये ॥ ३३ ॥
गोपद चिह्न दश पंचजानो सकल तीरथ आव ही ।
दरसते कृतकृत्य हो हे भक्तसन्मुख धाव ही ॥ ३४ ॥
अर्धचन्द्र खटदश चिह्न सोहे शीर्ष शिव भूषन कीयो ।
जानी महिमा पद कमलको तिलक अपने शिर दीयो ॥ ३५ ॥
षोडश चिह्नको ये ही महिमा प्रेमधरी श्रवनन सुनी ।
चार पदारथ पावही हरि भक्ति हरदे दृढ बने ॥ ३६ ॥
हीनमति कहा बरन जाने बुद्धि अनुसर गाव ही ।
दासवल्लभ चिन्ह प्रभुके भक्तजन मन भाव ही ॥ ३७ ॥

श्रीगोवर्धन गूढरसभाव दिखावत
श्रीनवनीतप्रिय बाललीलाकरी प्रेम बढावत
श्रीमथुरानाथ निकुंजरूप
श्रीविट्ठलेश विव्हल अती
श्री द्वारकेशजु तदभाव
घोख राख्यो गोकुलपति
अद्भुत गोकुलचन्द्रमा
श्रीमदनमोहन रासमध्ये खेलत
हसत खेलत केली करत द्वारकेशजु

मङ्गल श्रीनवनीतप्रियलाल, शृङ्गार श्रीगोकुलचंद कृपाल ॥
ग्वाल बाल द्वारकेश दयाल, नाथगोवर्धन राज रसाल ॥
कुञ्जन कुञ्ज मथुरेशमराल श्रीगिरिधारी व्रज भोग गोपाल ॥
आरती श्रीविट्ठलेश विशाल व्रजजन निरखे नेन निहाल ॥

सेन श्रीमदनमोहन रूप जाणी मानुनी मान हरत तिहीं काल ॥
सुरभाव शिर पाग बिराजे कृष्णदास मुगुट मणी राजे ॥
गोविन्दस्वामी टीपारो छाजे कुंभनदास कुल्हे शिर राजे ॥
चत्रभुजदास दुमालो गाजे ग्वालपगो परमानंददास बिराजे ॥
फेंटा नंद अनंगन लाजे शेर सेत सखा समाजे ॥
सूरश्रीमुखभाव कहावे वक्रनेन गोविन्द चलावे ॥
श्रवण परमानन्द कहावे कुंभनदास तक उर भावे ॥
चत्रभुज चंचल करही न आवे उदर लीला नन्दही पसावे ॥
छीत स्वामि कटी भाग कहावे चरण गवन कृष्णदास रिझावे ॥
देह धरी धरी व्रजमें आवे लीला ललित उमंग भरी गावे ॥
नख शीख रूप कोऊ पारन पावे ॥

चंदसरोवरपें सूरदासजीके द्वारपें मेरा दण्डवत कहीओ ॥
अप्सराकुण्डपें छीतस्वामिके द्वारपें मेरा दण्डवत कहीओ ॥
सूरभीकुण्डपें परमानन्ददासजीके द्वारपें मेरा दण्डवत कहीओ ॥
बीलछुपें कृष्णदासजीके द्वारपें मेरा दण्डवत कहीओ ॥
कदमखंडी पें गोविंदस्वामिके द्वारपें मेरा दण्डवत कहीओ ॥
मानसीगंगापें नंददासजीके द्वारपें मेरा दण्डवत कहीओ ॥
रुद्रकुण्डपें चत्रभुजदासजीके द्वारपें मेरा दण्डवत कहीओ ॥
जमुनावतपें श्रीकुंभनदासजीके द्वारपें मेरा दण्डवत कहीओ ॥

श्रीस्वामिनीजी श्रीठाकुरजी केसे हैं सोलजूथनके संग
में महा अपराधी हुं सो मेरा दण्डवत कहियो १
श्रीठाकुरजी श्रीस्वामिनीजी केसे हैं श्रीठाकुरजीके संग
में महा अपराधी हुं सो मेरा दण्डवत कहिओ २
श्रीजमुनाजी श्रीनाथजी केसे हैं सब जूथनके संग
में महा अपराधी हुं सो मेरा दण्डवत कहियो ३
श्रीनाथजी श्रीजमुनाजी केसे हैं वृजभक्तनके संग
में महा अपराधी हुं सो मेरा दण्डवत कहीयो ४

दामोदरदासजी श्रीमहाप्रभुजी केसे हैं अष्टसखाके संग
में महा अपराधी हुं सो मेरा दण्डवत कहीयो ५
चाचाहरिवंशजी श्रीगुंसाईजी केसे हैं सात स्वरूपनके संग
में महा अपराधी हुं सो मेरा दण्डवत कहीयो ६
श्रीनाथजी मेरे गुरुदेव केसे हैं सब जीवनके संग
में महा अपराधी हुं सो मेरा दण्डवत कहीयो ७
सूरदासजी वैष्णव केसे हैं तादृशीके संग
में महा अपराधी हुं सो मेरा दण्डवत कहीयो ८

साँवरासें में ना खेलुं होरी जानदेरी में ना खेलुं होरी
होरी की धुन मचाई साँवरे खेलत भर भर झोरी-एरी०
पकड लीयो वेसर को मोती तो मोतीयनकी लरतोरी
पकड लीयो वेसर को मोती तो मोतीयनकी लरतोरी
साँवराने बैयां मरोरी-ए हां साँवरासे- १
में दधि बेंचन गई ती गोकुलमे मटुकी में आय बस्योरी
केहत फिरत कोउ ल्योरे कनैया दधि बेचन बिसर्योरी
सखी में तो व्हे गई भोरी-एहां साँवरासे- २
मटुकीमें जब मुरली (बेनु) बजाई बन्सीको शब्द सुन्योरी एरी०
एक कहत तुम कहा बीकतरी मटुकी उतार धर्योरी
निकट देख्यो कान (श्याम) खडोरी-एहां सांवरासे- ३
घेर जाउं तो मेरी सास लडत है गोरस कहा कीयोरी-एरी०
लाजकी मारी चली घर अपुने हृदय में आय बस्योरी
लगाई मोय प्रेमकी दोरी-एहां साँवरासे- ४
गई दधि बेंचन आप बिकानी तें दधि भलो बीक्योरी-एरी०
सूरस्याम प्रभु प्रेमके फगुवा मांगत है कर झोरी
मील्यो जाको भाग्य बडोरी-एहां साँवरासे- ५

नित्य प्रति अती गुण गावे श्याम तेरो नित्य०
हरि गुण गावे गोपाल रिझावे गुम गुम घुघरु बजावेरे
ता गलता मा गलता तननननननन तान में तान मिलावेरे०
प्यारे तान में तान मिलावेरे-नित्यप्रति०

नौतम श्रृङ्गार सज्यो व्रजसुन्दरी श्यामकुं रिझावन आवेरे
धीधीकार धीधीकार धीकल धीकलधुम ताथेइ ताथेइ गावेरे–प्यारे
मोर मुकुट मकराकृत कुण्डल गले मोतिनकी मालारे
श्री पुरुषोत्तम प्रभुकी छबि नीरखत तन मन गोद खिलावे–प्यारे

हालरकी लकरी हरि मेरी हालरकी लकरी
मन कर्म बचन यही नन्दनन्दन दृढ करके पकरी–हरी
जागत सोवत रेन दिन स्वप्ने कान्ह कान्ह जकरी
जोग तो मोये फीके रे लागत ज्यों कडवी ककडी–हरी
एसो व्योपार तिहारे ऊधो देखियत सुनी न कहीं
सूरदास जोग ताही दीजे जाको मन चकरी–हरी
ललितलाल श्रीगोपाल सोइये न प्रातःकाल
जसोमति मैया लेत बलैया भोर भयो प्यारे

उठो देव करुं सेव जागीये देवाधी देव
नन्दराय दुही गाय पीजीये यह प्यारे
रविकी किरन प्रगट भई, उठो लाल निशावही
ठोर ठोर ग्वाल दुहत धेनु गावत गुन तिहारे
नन्दकुँवर उठे हरखी कृपा दृष्टी सबपे वरखी
चरण कमल जुगल ऊपर परमानन्द वारे ललित०
प्रात समे नव कुंजद्वारतें ललिता ललित बजायो बीना
पोढे सुनत श्याम श्यामा दम्पती चतुरन बनीन बीना
अती अनुराग सुहाग भरे दोऊ कोककल प्रवीन प्रवीना
विहारीदास बलीबली बानिक पर तन मन धन न्योछावरकीना ॥–

ना जानुं संकेत सखी हुं
कानन सुन्यो नेनन देख्यो
कारोहै के सफेद, सखी हुं
ले ले नाम श्याम, सुन्दरको
दोष सबनको देत
परमानन्द दासको ठाकुर
जेसो जाको हेतु, सखी हुं

॥ श्री सातस्वरूपके दोहा ॥

दक्षण कर कटिपे धरे धरे ऊर्ध कर वाम
श्याम रूप श्रीजी सदा निरखुं आठो जाम ॥ १
शोभित श्रीनवनीतप्रिय गौर वरण मुख हस्त
घुटुरन चलत सुदे सबे भाव अनेक प्रसिद्ध ॥ २
शंख चक्र गदा पद्म धरे चार भुजा वपु श्याम
ए श्रीमथुरेशजी भक्तन पूरण काम ॥ ३
गौरश्याम जुग हस्त कटि श्रीस्वामिनीजी संग
श्रीमद्विट्ठलनाथजी करे मदनमनभंग ॥ ४
कृष्ण वरण चारों भुजा राजत है सुख सदन
धरे श्री द्वारिकानाथजी शंख चक्र गदा पद्म ॥ ५
एक कर कटि एक गिरिधरे जुगल स्वामिनीजी साथ
दो कर बन्सी बाजत है गोरे श्रीगोकुलनाथ ॥ ६
श्यामवरण भुज जुगल है मोहत वेणु तरंग
श्रीमद् गोकुलचन्द्रमा निरखुं अंग त्रिभंग ॥ ७
जुगल त्रीया संग राजत हैं दो कर गौरस्वरूप
श्रीमदनमोहन मोहित प्रिया बन्सी बजाई अनूप ॥ ८
माट लीये माखन लीये नेपुर बाजत पांय
नृत्यत नटवरलालसों मुदत जशोदा माय ॥ ९
झूलत पलने मोदसों श्रीबालकृष्ण सुखदाई
मारी शकट उंचो कर्यो रस चाल्यो चुचाइ ॥ १०

श्रीमहाप्रभुजीकी ८४ बेठकें.

१ श्रीमद्गोकुलमें ठकुराणीगोविन्दघाटपें छोंकरके नीचे दण्डवत् पहोंचे
२ श्रीमहाप्रभुजीकी वडी बेठक जहां आप भोजन करते तहां ,,
३ श्रीद्वारिकानाथजीके शय्यामन्दिरमें ,,
४ श्रीवृन्दावनमें बन्सीबटके चोक के पास ,,
५ श्रीमथुराजीमें विश्रान्तघाटपें ,,

६ श्रीमधुवनमें कृष्णकुण्डपें ,,
७ श्रीबहुलावनमें ,,
८ श्रीकमोदवनमें कमलकुण्डके श्यामतमालके वृक्ष नीचे ,,
९ श्रीराधाकृष्णकुण्डपें ,,
१० श्रीमानसीगंगापर चक्रकुण्डपें ,,
११ श्रीपरासोलीमें चन्दसरोवरपें ,,
१२ श्रीआन्योरमें सद्दुपांडेके घरमें ,,
१३ श्रीगोविन्दकुण्डपें ,,
१४ श्रीगोपालपुरमें सींदुरीशीलाके सामें ,,
१५ श्रीगिरिराजजीमें श्रीनाथजीके मन्दिरके सामें जहां–
चोतरा है तहां ,,
१६ श्रीकामवनमें सुरभीकुण्डपें ,,
१७ श्रीबरसानेके पास घेवरवनमें ,,
१८ श्रीसङ्केतवनमें ,,
१९ श्रीनन्दगाममें पानसरोवरके ऊपर ,,
२० श्रीकोकिलावनमें ,,
२१ श्रीभाण्डीरवनमें ,,
२२ श्रीमानसरोवरपें ,,
२३ श्रीसोरमजीके घाटपें ,,
२४ श्रीचित्रकूटमें कात्यायनीपर्वतपें ,,
२५ श्रीअयोध्यामें सरयुनदीके तीरपें ,,
२६ श्रीनैमिशारण्यक्षेत्रमें ,,
२७ श्रीकाशीमें शेठ पुरुषोत्तमदासके घरमें ,,
२८ श्रीहनुमानघाटपें ,,
२९ श्रीहरिहरक्षेत्रमें भगवानदासके घरमें ,,
३० श्रीजनकपुरमें ,,
३१ गंगासागरमें कपिलमुनीके आश्रममें कपिलकुण्डपें ,,
३२ चम्पारण्य अग्निकुण्डपें श्रीयमुनाजीकी बालुकाको–
चालीस हाथको चोतरा है तहां ,,
३३ चम्पारण्यमें छट्ठी पूजनकी महानदीके तीरपें ,,
३४ श्रीपुरुषोत्तमपुरीमें श्रीजगन्नाथरायजीके उत्तरदरवाजेपें ,,
३५ पंढरपुरमें भीमरथीनदीके तीरपें ,,

३६ नाशीक पञ्चवटीमें गोदावरीके तीरपें ,,
३७ लक्ष्मणबालाजीमें शेषाचलपर्वतपें ,,
३८ पन्नानृसिंहमें ,,
३९ श्रीरंगजीमें कावेरीनदीके तीरपें ,,
४० श्रीविष्णुकाञ्चीमें काश्मीरनदीके तीरपें ,,
४१ श्रीसेतुबन्धरामेश्वरमें ,,
४२ मलियाचलपर्वतपें ,,
४३ लोहगढमें ,,
४४ ताम्रपर्णी नदीके तीरपें ,,
४५ कृष्णानदीके तीरपें ,,
४६ पम्पासरोवरपें ,,
४७ जनार्दनमें ,,
४८ पद्मनाभमें ,,
४९ विद्यानगरमें विद्याकुण्डपें ,,
५० त्रिलोकाभानमें ,,
५१ तोताद्रिपर्वतपें ,,
५२ ध्रुसेनमें ,,
५३ सूरतमें तापीनदीके तीरपें अश्विनीकुमारके आश्रममें ,,
५४ भरुचमें नर्मदानदीके तीरपें दधीचिऋषिके आश्रममें ,,
५५ मोरबीमें कदमके नीचे ,,
५६ नवानगरमें नागमतीनदीके तीरपें ,,
५७ खंभालीयामें राणके वृक्ष नीचे ,,
५८ पिण्डतारकमें छोंकरके नीचे ,,
५९ मूलगोमतामें ,,
६० श्रीद्वारिकामें गोमतीजीके घाटपें ,,
६१ गोपीतलाईपें छोंकरके नीचे ,,
६२ शङ्खोद्धारमें शङ्खतलाईपें ,,
६३ नारायणसरोवरके कुण्डपें ,,
६४ जूनागढमें रेवतीकुण्डपें ,,
६५ माधवपुरमें कदमखण्डीमें छोंकरके नीचे ,,
६६ प्रभासक्षेत्रमें देवसर्गतीर्थपें ,,
६७ गुप्तप्रागमें प्रागकुण्डके ऊपर ,,

६८ नरोडामें गोपालदासके घरमें ,,
६९ त्रगडीमें ,,
७० गोधरामें राणाव्यासके घरमें ,,
७१ खेरालुमें ,,
७२ सिद्धपुरपाटणमें बिन्दुसरोवरपें ,,
७३ अवन्तिकामें गोमतीकुण्डपें ,,
७४ पुष्करजीमें वल्लभघाटपें ,,
७५ कुरुक्षेत्रमें कुरुकुण्डपें ,,
७६ हरिद्वारमें कनखलक्षेत्रमें ,,
७७ बद्रिकाश्रममें ,,
७८ केदारनाथमें केदारकुण्डपें ,,
७९ व्यासाश्रममें ,,
८० व्यासगंगाके तीरपें ,,
८१ हिमाचलपर्वतपें ,,
८२ मन्द्राचलपर्वतपें ,,
८३ अडेलमें सातलालजी; श्रीगोपीनाथजीको प्राकट्य है तहां ,,
८४ चरणाटमें श्रीगुसांईजीको प्राकट्य है तहां ,,

॥ श्रीहरिः ॥

व्रज मेरे मन भाई, एसी व्रज मेरे मन भाई
विश्रान्तघाट श्रीयमुनाजी न्हायकें नीके नेम लेवाई
केशवरायके दर्शन करके श्रीमहाप्रभुजी दर्शाई १
मधुवन ताल कमोद बहोला वन शान्तन कुण्डपें नाई
राधा कृष्ण कुण्डकी महिमा मोपें बरनी न जाई २
गोवर्धन की दे परिक्रम्मा मानसी गंगा नाई
कुसुमोखर ओर चन्दसरोवर गोविन्दकुण्डमें नाई ३
अन्योर और अप्छराकुण्ड होय जतिपुरामें आई
परमदरा और आदि बद्री अलक गंगा प्रगटाई ४
कामा काम सकल परिपूरण चित्र विचित्र मन भाई
बरसानो ओर नन्दगाम होय कोकिला बनमें आई ५

झाओ बठेन और अञ्जन यन होय गाम करेला आई
प्रेम सरोवर ओर पीसायो पाण्डव गंगा बाई ६
वट सङ्केत खीद्र बन होयके जब तन तपत बुजाई
शेष नाग छाया हरि ऊपर पोढे यादव राई ७
खेलन बन ओर चीरघाट होय नन्दघाट गउ प्याई
बच्छवन बेल सद्र्भाण्डीरवन मानसरोवर आई ८
कर अस्नान लोह बन होयके श्रीबलदाऊ सुखदाई
फेर महाबन श्रीगोकुलकी गत सारद नहीं पाई ९
धन्य मथुरा धन्य श्रीवृन्दावन धन्य धन्य यशोदामाई
जाकी महिमा अगम निगम है प्रगटे कुँवर कन्हाई १०
बारे बन बारे उपवनकी लीला गाय सुनाई
श्रीपुरुषोत्तम प्रभु करत सकल बन आवा गमन मिटाई ११
व्रज मेरे मन भाई एसी व्रज मेरे मन भाई

श्रीवृन्दावन वृन्दावन कहोरे
श्रीवृन्दावनकी रजकी शरण क्यों न गयोरे १
भटक्यो मन देश देश भेख क्यों लजायो
कुञ्जनके खुणे बेठ जूगल क्यों न गायो २
चतुर तुहीं जान चिन्त चिन्त ले सवेरो
अपने हाथ करले प्यारे आपनो निवेडो ३
राख भरोसो दृढ पोसे तोय राधा
सूरश्याम चरण ग्रहे मिटे भव बाधा श्रीवृन्दावन० ४

गोकुल आज गईरी सखिरी हुं गोकुल आज गईरी
छिन छिन वारंवार सखिरी दूजको चन्दा भईरी १
साँवरो सो ढोटा काहुको सो मुरली अधर लई
परमानन्ददास को ठाकुर सो व्हे गई प्रेममई ॥ सखिरी० २
केसें कीजे वेद कह्यो केसें कीजे वेद कह्यो
श्रीमुख निरखत बदी निशंक ताही न ठोर रह्यो १
दुखको मित्र स्नेह सखिरी सो उर पेसगयो
परमानन्दासको ठाकुर पड्यो सो लीन भयो ॥ केसें कीजे० २

वे सरोवर जाय चल प्रिया वे सरोवर जाय
वे सरोवर कमल कमला रवि बिना विकसाय १
हंस पतङ्ग महा उज्वल सङ्ग हिल मिल नहाय
मुख तें मुख तालमोति सबें चुग चुग खाय २
सघन बनमें पेंठ के हो भ्रमर होय लपटाय
मन्मनोरथ रसही पीवे रसहीमें जो समाय ३
छांड सागर चल चलोरी समझले मनमाय
सूर प्यारे एसे उडो बोर उडवो नाय ॥ चलप्रिया० ४
चिडीयां के चांच सुनत जागी प्यारी दुलरी ॥
सासु नणंदकी आन जान बडी प्रभात जागी १
रूमक झुमक जाके जशोदाके पाय लागी ॥ चिडीयां के चांच २
जशोदा राणी दे आशिष सकल खाग तेरो
सुंदरसी जाडे जोके कंसराज मेरो १
सुखकी करने दुःखकी हरने कीर्ति जुकी जाई
सूर श्याम कुलकी भुवन पूर्वे पुन पाई ॥ चिडीयां के चांच २
तुम बिन रह्यो न जाय श्री वल्लभ ॥ तुम बिन
जल बिन मीन, बर्षा बिन चातक
ज्यों मेरो जीव अकुलाय ॥ श्री वल्लभ तुम बिन ॥ १
जा दिनसे तुम ते हम बिछरे ता दिन ते पस्ताय २
तुम हो दया निधान ॥ श्री वल्लभ तुम बिन ॥ १
निरखुं तो श्री वल्लभ निरखुं
या छबि पर सूरदास बलजाय ॥ श्री वल्लभ तुम बिन ॥ २

॥ रसिया ॥

अब तुम जाय बसे मेवाड नाथ कब व्रजमें आओगे।
गोवर्धन पर्वतके उपर कब धेनु चराओगे ॥ १
ग्वाल बालन संग लुंट लूंट कब माखन खाओगे ॥ अब तुम ॥ २
चीरघाट पर आप नाथ कब चीर चूराओगे।
बैठ कदम पर सखीयनको कब स्वांग दिखावोगे ३
वृन्दावन की कुञ्ज गलनमें कब रास रचाओगे।
मीठी धुनसे कबु मनोहर बंसी बजाओगे ॥ अब ॥ ४
अखियां तरस रही दरशनको कब दरस दिखाओगे।
घासीराम कों दे दरसन कब दरस दिखाओगे ॥ अब तुम ॥ ५

॥ नंदनंदन ॥

नंदनंदन जगत वंदन, चरण रंज सूरतातरी ।
रजतमोथी नीसरीने, शुद्ध सत्वे जइ ठरी ॥ १ ॥
राग द्वेष ने मोह माया, काम क्रोधे दूर गया ।
कनककामिनी त्याग करतां, कृष्ण दर्शन दूर रह्या ॥ २ ॥
वेद वादे योग यागे, नंद नंदन नहि मले ।
दीनता धारण कर्याथी, तरत ए आवी मले ॥ ३ ॥
छे सुलभ आ कलिकालमांहे, नाम ए व्रजचंदनुं ।
स्वर्गनुं सुख आपतुं, आन वृथा ए ईन्द्रनुं ॥ ४ ॥
जो माणवी छे मोज तो, शरणे प्रभुने आवजो ।
तन मन धनेथी लीन थावा, "पुत्रदारा" लावजो ॥ ५ ॥
श्रीनाथजी छे हृदयमां, पण पट पड्यो आडो अरे ।
श्रीमहाप्रभुना वचनथी, ते खुलशे पलमां खरे ॥ ६ ॥
पुष्टि सुधारस पान करी, ल्यो भाग्यशाली हरीजनो ।
सहु शरण जइ गुरुदेवने, आ भव विषे निर्भय बनो ॥ ७ ॥
विठ्ठल वदे वृजनाथजी, हो आप चरणे चित्त छे ।
दासना पण दासनी, कंइ पूर्वनी ए प्रीत छे ॥ ८ ॥
"श्री कृष्ण शरणं मम" कही सदा शान्ति राखवी ।
"श्री कृष्णाश्रय" ग्रंथने, पढी सदा भक्ति मागवी ॥ ९ ॥
"श्रीमद्वल्लभ" छे गुरु, सकलना तारनारा प्रभु ।
गाजे "षोडशग्रंथ" मां, समयने एना बडे हुं नभुं ॥ १० ॥

आश्रयके पद ।

दृढ ईन चरनन केरो भरुंसो ।
श्रीवल्लभ नखचन्द्र छटाबिन सबजगमेंजू अन्धेरो भरुंसो० ॥ १ ॥
साधन ओर नहिं या कलिमें जासूं होय निवेरो ॥
सुर कहा कहे द्विविध आन्धरो विनामूलको चेरो ॥ भरुंसो० ॥
मेरे तो तुम हो श्रीवल्लभ स्वामी, मेरे अन्तरकी जानो अन्तर्जामी॥
तुम तो हो बडे दीनदयाल, मो सरिखो नहि कामी ॥
रसिक विनति करुं, कर सिर नामी ॥ मेरे तो० ॥
जेसो हूं तेसो तिहारो श्रीवल्लभ अबजिनछांडदेहो मोहिकरतें ।
बांह ग्रहेकी लाज मनधरहो नांहि भरोंसो मोहे साधनबलतें ॥१॥

तुम त्यज ओर ठोर नहि मोकों जाइ कहों दुःख भरतें ।
रसिकशिरोमणि श्रीवल्लभ प्रभु राखो मोहि चरन शरण भवडरतें २
जय श्रीवल्लभ जय श्रीविट्ठल, जय यमुना श्रीनाथजी, ।
कलियुगना तो जीव उद्धार्या, मस्तक धरीया हाथजी. ॥
वैष्णव जन पर कृपा करीने, देजो व्रजमां वासजी, ।
आगे पाछे गौ बिराजे, बीचमें मारो नाथजी. ॥
मोर मुकुट पीतांबर सोहिये, मोरलि सोहे हाथजी, ।
जय श्रीगिरिधर जय श्रीगोविंद, जय श्रीबालकृष्णजी. ॥
जय श्रीगोकुलपति जय श्रीरघुपति जय श्रीयदुपति घनश्यामजी.
श्री गोकुलवारे नाथ मेरी दोरी तमारे हाथजी. ॥
जय श्रीयमुना श्रीगोवर्द्धननाथ, महाप्रभु श्रीविट्ठलनाथ. ।
जय जय श्रीगोकुलेश शेष न रहे कलेश ॥
क्षण क्षण पल पल स्मरणकी जे नाम निरंतर लीजेजी ।
चरण शरण राखे म्हारो व्हालो श्रीगोकुलमां अवतरीयेजी ॥
श्रीगोकुलमां वासो वसीये संतसमागम करियेजी ।
श्रीवल्लभवल्लभ मुखथी कहियें तो भवसागरतरीयेंजी ॥
नित्यप्रतिरमणरेतीमां नहाइयें गुलाबछडी दर्शनकरियेंजी ।
जेदर्शन ब्रह्माने दुर्लभ ते अपने अङ्गकरीये ॥
श्रीवृन्दावन श्रीगोवर्द्धनधाम, राधा माधव सुंदरश्याम. ।
हरिदास हरिभक्तनको सेवक, दर्शन दीजे आठो जाम. ॥
श्रीवल्लभ युग युग राज करो, श्रीवल्लभ विट्ठल गोपीनाथ, ॥
देवकीनन्दन श्रीरघुनाथ यशोदानन्दन नन्दकिशोर ।
श्रीमुरलीधर माखणचोर ॥
सूरदास कृष्णदासजू परमानन्दकुम्भनदासजू ।
छितस्वामी गोविन्द श्रीवल्लभदेवकी जे ॥
प्राणप्यारेकी जे श्रीगोवर्धननाथकी जे ।
श्रीआचार्यजी महाप्रभुजीकी जे श्रीगुरुदेवकी जे ।
चोरासी बसोबावन वैष्णवकी जय
इतनो बोलिके चरणामृतलेयके सोवनो ॥